

Raport na temat stanu cmentarzy żydowskich w Polsce

Badania, diagnoza, rekomendacje

Raport na temat stanu cmentarzy żydowskich w Polsce

Badania, diagnoza, rekomendacje

Narodowy Instytut Dziedzictwa
Warszawa 2024

OPRACOWANIE

Anna Czerwińska-Walczak, Maciej Rymkiewicz

RECENZJA NAUKOWA

dr Martyna Rusiniak-Karwat

AUTORZY RAPORTU

Krystyna Babnis, Krzysztof Bielawski, Anna Czerwińska-Walczak, Anna Fortuna-Marek, Grzegorz Grajewski, Iwona Górńska, Iwona Liżewska, Anna Jackiewicz, Robert Kola, Anna Michalska, Agnieszka Olczyk, Adam Paczuski, Teresa Palacz, Joanna Piotrowska, Joanna Rek, Maciej Rymkiewicz, Agnieszka Sałyga-Rzońca, Anna Sikora-Terlecka, Andrzej Siwek, Krzysztof Słowiński, Jadwiga Stęchły, Marzenna Stocka, Waldemar Witek

REDAKCJA

Alicja Berman

KONSULTACJA

Komisja Rabiniczna ds. Cmentarzy

PROJEKT GRAFICZNY

Janusz Górski

DTP

Krzysztof Gotowicki

ISBN 978-83-68253-16-0

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

Publikacja przygotowana w ramach programu

Oznakowanie cmentarzy żydowskich na terenie Rzeczypospolitej Polskiej

finansowanego ze środków Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Spis treści

List Generalnego Konserwatora Zabytków	13
List Naczelnego Rabina Polski	15
Wprowadzenie	17
a. Badania	19
1. Cel weryfikacji	21
2. Stan badań zasobu	21
3. Weryfikacja cmentarzy – metoda i etapy prac	22
4. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w Polsce.	23
4.1. Archiwa	23
4.2. Kartografia.	23
4.3. Opracowania ogólne.	24
4.4. Strony internetowe	26
b. Diagnoza	27
Raporty wojewódzkie	
Województwo dolnośląskie.	29
1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją	29
2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją	31
3. Przebieg prac	32
4. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym	35
5. Ocena stanu zachowania	36
5.1. Cmentarze względnie zachowane	36
5.2. Cmentarze zdegradowane	43
5.3. Cmentarze trwale przekształcone	45
6. Stan ochrony prawnej	47
7. Główne zagrożenia	47
8. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie	50
8.1. Archiwa	50
8.2. Kartografia.	50
8.3. Opracowania ogólne.	50
8.4. Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy	51
Województwo kujawsko-pomorskie	69
1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją	69
2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją	72
3. Przebieg prac	72
4. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym	73
5. Ocena stanu zachowania	74
5.1. Cmentarze względnie zachowane	74
5.2. Cmentarze zdegradowane	76
5.3. Cmentarze trwale przekształcone	84

6. Stan ochrony prawnej	85
7. Główne zagrożenia	86
8. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie	86
8.1. Kartografia.	86
8.2. Opracowania ogólne	86
8.3. Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy	87
Województwo lubelskie	99
1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją	99
2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją	104
3. Przebieg prac	104
4. Stan zachowania cmentarzy żydowskich w ujęciu ilościowym	105
5. Ocena stanu zachowania	106
5.1. Cmentarze względnie zachowane	111
5.2. Cmentarze zdegradowane	116
5.3. Cmentarze trwale przekształcone	118
6. Stan ochrony prawnej	119
7. Główne zagrożenia	119
8. Pozytywne zjawiska.	120
9. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie	121
9.1. Archiwa	121
9.2. Kartografia.	122
9.3. Opracowania ogólne.	122
9.4. Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy	123
Województwo lubuskie	137
1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją	137
2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją	139
3. Przebieg prac	139
4. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym.	140
5. Ocena stanu zachowania	141
5.1. Cmentarze względnie zachowane	141
5.2. Cmentarze zdegradowane	143
5.3. Cmentarze trwale przekształcone	151
6. Analiza stanu ochrony prawnej.	152
7. Główne zagrożenia	152
8. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie	153
8.1. Kartografia.	153
8.2. Opracowania ogólne.	153
8.3. Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy	154
Województwo łódzkie	159
1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją	159
2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją	162
3. Przebieg prac	162
4. Stan zachowania w ujęciu ilościowym	164
5. Ocena stanu zachowania	165

5.1. Cmentarze względnie zachowane	165
5.2. Cmentarze zdegradowane	166
5.3. Cmentarze trwale przekształcone	171
6. Stan ochrony prawnej	171
7. Główne zagrożenia	178
8. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie	178
8.1. Archiwalia	178
8.2. Kartografia.	179
8.3. Literatura	179
9. Źródła internetowe.	182

Województwo małopolskie 183

1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją	183
2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją	186
3. Przebieg prac	186
4. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym	187
5. Ocena stanu zachowania	188
5.1. Cmentarze względnie zachowane	188
5.2. Cmentarze zdegradowane	192
5.3. Cmentarze trwale przekształcone	196
6. Analiza stanu ochrony prawnej	198
7. Prezentacja głównych zagrożeń	199
8. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie	206
8.1. Archiwa	206
8.2. Kartografia.	206
8.3. Opracowania ogólne.	206
8.4. Źródła internetowe	207
8.5 Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy.	208

Województwo mazowieckie 219

1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją	219
2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją	225
3. Przebieg prac	225
4. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym	226
5. Ocena stanu zachowania	227
5.1. Cmentarze względnie zachowane	228
5.2. Cmentarze zdegradowane	230
5.3. Cmentarze trwale przekształcone	232
6. Stan ochrony prawnej	232
7. Główne zagrożenia	234
8. Współczesne wpisy do rejestru zabytków i wiodące przykłady opieki nad cmentarzami.	236
9. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie	238
9.1. Archiwa	238
9.2. Kartografia.	241
9.3. Opracowania ogólne.	241
9.4. Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy	242

Województwo opolskie	257
1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją	257
2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją	259
3. Przebieg prac	259
4. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym	260
5. Ocena stanu zachowania	261
5.1. Cmentarze względnie zachowane	265
5.2. Cmentarze zdegradowane	268
5.3. Cmentarze trwale przekształcone	273
6. Analiza stanu ochrony prawnej	273
7. Główne zagrożenia	275
8. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie	276
8.1. Archiwa	276
8.2. Kartografia	276
8.3. Opracowania ogólne	276
8.4. Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy	276
 Województwo podkarpackie	 285
1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją	289
2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją	289
3. Przebieg prac	290
4. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym	290
5. Ocena stanu zachowania	293
5.1. Cmentarze względnie zachowane	293
5.2. Cmentarze zdegradowane	294
5.3. Cmentarze trwale przekształcone	299
6. Analiza stanu ochrony prawnej	301
7. Prezentacja głównych zagrożeń	303
8. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie	306
8.1. Archiwa	306
8.2. Kartografia	307
8.3. Opracowania ogólne	307
8.4. Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy	307
 Województwo podlaskie	 329
1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją	329
2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją	332
3. Przebieg prac	333
4. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym	334
5. Ocena stanu zachowania	335
5.1. Cmentarze względnie zachowane	335
5.2. Cmentarze zdegradowane	340
5.3. Cmentarze trwale przekształcone	343
6. Analiza stanu ochrony prawnej	344
7. Prezentacja głównych zagrożeń	344
8. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie podlaskim	345
8.1. Archiwa	345

8.2. Kartografia	345
8.3. Opracowania ogólne	352
8.4. Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy	353
Województwo pomorskie	371
1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją	371
2. Przebieg prac	373
3. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym	374
4. Ocena stanu zachowania	375
4.1. Cmentarze względnie zachowane	375
4.2. Cmentarze zdegradowane	377
4.3. Cmentarze trwale przekształcone	382
5. Analiza stanu ochrony prawnej	386
6. Prezentacja głównych zagrożeń	387
7. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie	388
7.1. Kartografia	388
7.2. Opracowania ogólne	388
7.3. Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy	388
Województwo śląskie	393
1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją	393
2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją	396
3. Przebieg prac	396
4. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym	397
5. Ocena stanu zachowania	398
5.1. Cmentarze względnie zachowane	398
5.2. Cmentarze zdegradowane	405
5.3. Cmentarze trwale przekształcone	407
6. Stan ochrony prawnej	408
7. Główne zagrożenia	409
8. Współczesne przykłady wpisów do rejestru zabytków i wiodące przykłady opieki nad cmentarzami	411
9. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie	412
9.1. Archiwa	412
9.2. Kartografia	412
9.3. Opracowania ogólne	412
9.4. Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy	413
Województwo świętokrzyskie	421
1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją	421
2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją	423
3. Przebieg prac	423
4. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym	425
5. Ocena stanu zachowania	427
5.1. Cmentarze względnie zachowane	427
5.2. Cmentarze zdegradowane	430
5.3. Cmentarze trwale przekształcone	435

6. Stan ochrony prawnej	435
7. Główne zagrożenia	436
8. Dobre praktyki	437
9. Prace porządkowe i administracyjne	438
10. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie	439
10.1. Archiwa	439
10.2. Kartografia	439
10.3. Opracowania ogólne	440
10.4. Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy	440
Województwo warmińsko-mazurskie	447
1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją	447
2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją	450
3. Zagadnienia wstępne	450
4. Przebieg prac	451
5. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym	452
6. Ocena stanu zachowania	453
6.1. Cmentarze względnie zachowane	460
6.2. Cmentarze zdegradowane	460
6.3. Cmentarze trwale przekształcone	464
7. Stan ochrony prawnej	464
8. Główne zagrożenia	465
9. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie	466
9.1. Archiwa	466
9.2. Kartografia	466
9.3. Opracowania ogólne	466
9.4. Karty ewidencyjne poszczególnych cmentarzy	468
Województwo wielkopolskie	473
1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją	473
2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją	478
3. Przebieg prac	479
4. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym	480
5. Ocena stanu zachowania	481
5.1. Cmentarze względnie zachowane	481
5.2. Cmentarze zdegradowane	485
5.3. Cmentarze trwale przekształcone	493
6. Stan ochrony prawnej	494
7. Główne zagrożenia	497
8. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie	497
8.1. Archiwa	497
8.2. Kartografia	498
8.3. Opracowania ogólne	498
8.4. Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy	499

Województwo zachodniopomorskie	519
1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją	519
2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją	522
3. Przebieg prac	522
4. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym	524
5. Ocena stanu zachowania	525
5.1. Cmentarze względnie zachowane	528
5.2. Cmentarze zdegradowane	529
5.3. Cmentarze trwale przekształcone	534
6. Stan ochrony prawnej	539
7. Główne zagrożenia	540
8. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie	542
8.1. Archiwa	542
8.2. Kartografia	542
8.3. Opracowania ogólne	543
8.4. Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy	543
Raport krajowy	559
1. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym	559
2. Ocena stanu zachowania	560
2.1. Cmentarze względnie zachowane	560
2.2. Cmentarze zdegradowane	560
2.3. Cmentarze trwale przekształcone	560
3. Główne zagrożenia i zagadnienia związane z utrzymaniem cmentarzy	561
4. Analiza stanu ochrony prawnej	561
c. Rekomendacje	563
1. Zalecenia co do sposobu i formy oznakowania	564
2. Rekomendacje w zakresie badania granic obiektów	564
3. Kształtowanie ochrony prawnej	564
4. Aneksy	565
4.1. Aneks I	565
4.2. Aneks II	566

Szanowni Państwo,

cmentarze żydowskie są świadectwami wielusetletniej obecności społeczności żydowskiej w Polsce, a także świadkami jej Zagłady w latach II wojny światowej. Dbać o zachowanie cmentarzy i podtrzymać pamięć o tych, którzy na nich spoczywają – to nasz obowiązek.

Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego zainicjowało program „Oznakowanie cmentarzy żydowskich na terenie Rzeczypospolitej Polskiej”, a jego realizację powierzyło Narodowemu Instytutowi Dziedzictwa. Podstawowym zadaniem – fundamentalnym dla dalszych badań i dla upamiętniania zapomnianych cmentarzy – jest ogólne rozpoznanie wszystkich cmentarzy żydowskich istniejących w Polsce.

W raporcie znajdą Państwo opis inicjatyw podejmowanych w ramach programu oraz analizę ich skuteczności i propozycje dalszych działań. Określono też główne wyzwania i zagrożenia, takie jak: zatarcie pamięci społecznej, nieuregulowany status prawny obiektów oraz brak ich systematycznej pielęgnacji. Mamy przy tym świadomość, że to tylko niektóre z problemów wymagających pilnego rozwiązania.

Chcemy, aby raport stanowił nie tylko sprawozdanie z wykonanej pracy, lecz także inspirację do dalszej ochrony i promowania naszego dziedzictwa. Wierzymy, że publikacja ta przyczyni się do głębszego zrozumienia i docenienia dziedzictwa żydowskiego w Polsce oraz zachęci do dalszych działań na rzecz jego ochrony.

BOŻENA ŻELAZOWSKA
Sekretarz Stanu w Ministerstwie Kultury
i Dziedzictwa Narodowego
Generalny Konserwator Zabytków

Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich w RP
ועד הקהלות הקדושות בפולין
The Union of Jewish Communities in Poland

Komisja Rabiniczna ds. Cmentarzy działająca przy biurze Naczelnego Rabina Polski troszczy się o nienaruszalność blisko 1400 cmentarzy żydowskich w Polsce, niezależnie od ich stanu zachowania i własności gruntu. W swym działaniu Komisja kieruje się prawem religijnym i tradycją żydowską, które nie pozwalają mówić o cmentarzach w czasie przeszłym, tak długo jak skrywają one szczątki pochowanych tam osób. Jednocześnie, prawo żydowskie, co do zasady, zabrania ekshumacji szczątków ludzkich. Prawo Żydowskie jest więc w przypadku cmentarzy bardziej restrykcyjne niż obowiązujące w Polsce prawo powszechne, które po spełnieniu określonych warunków pozwala na zamknięcie cmentarza, ekshumacji zwłok oraz przeznaczeniu terenu cmentarnego na cele inne niż grzebalne. W odczuciu przeważającej części polskiej opinii publicznej o „cmentarowości” jakiegoś terenu świadczy głównie istnienie widocznych elementów architektury sepulkralnej, czyli nagrobków, ogrodzenia czy bram. Cmentarze żydowskie, pozbawione na skutek Zagłady społeczności żydowskiej w Polsce swych właścicieli i poddane wieloletniej dewastacji, często nie przypominają swym obecnym wyglądem cmentarzy. Mimo to pozostają takimi w oczach Żydów polskich.

„Raport na temat stanu cmentarzy żydowskich w Polsce” przygotowany przez Narodowy Instytut Dziedzictwa poprzez syntetyczny opis większości cmentarzy pozwala pokonać barierę nieświadomości co do stanu posiadania oraz zachowania nekropolii żydowskich w Polsce. Zastosowanie tej samej metody badawczej i opisowej dla cmentarzy z różnych regionów kraju pozwala porównać ich stan zachowania. Podział na trzy kategorie stanu zachowania cmentarzy stanowi istotną wskazówkę dla środowisk badawczych i konserwatorskich co do kierunków i planów działania wobec cmentarzy. Należy sobie życzyć, by raport trafił nie tylko do Wojewódzkich Urzędów Ochrony Zabytków, ale też do wszystkich jednostek samorządu terytorialnego, na których terenie usytuowane są cmentarze żydowskie. Wiedza o istnieniu i wartości cmentarzy ułatwiłaby ujęcie tych nekropolii w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.

Praca zespołu Komisji Rabinicznej ds. Cmentarzy ma, w znaczącym stopniu, charakter interwencyjny. Nasz zespół wie, prawdopodobnie, znacznie więcej o cmentarzach zagrożonych presją inwestycyjną niż o tych, położonych często na uboczu, nekropoliach, które są po prostu zapomniane. Częstokroć, granice tych cmentarzy można wskazać tylko w dużym przybliżeniu. Gdy jednak, w okolicach tych cmentarzy zaczyna dziać się coś niepokojącego, musimy w pilnym trybie zebrać jak najwięcej informacji o historii takiej nekropolii. Przygotowany raport będzie, bez wątpienia, użytecznym narzędziem do rozpoczęcia odpowiedniej kwerendy. Dzięki jego istnieniu pracownicy Komisji będą mogli skuteczniej zająć się swoim podstawowym działaniem, jakim jest ochrona cmentarzy żydowskich w Polsce. Z tego względu osobom zaangażowanym w przygotowanie i opracowanie raportu należy się nasz głęboki podziw i wdzięczność.

Michael Schudrich

Naczelny Rabin Polski

Wprowadzenie

Cmentarze żydowskie są śladem obecności społeczności żydowskiej w Polsce oraz świadectwem wielowiekowej tradycji współistnienia narodów. Przywracanie pamięci o cmentarzach i ich ochrona to wyraz szacunku dla tradycji żydowskiej, w której okazywanie należytego poważania zmarłym zajmuje szczególne miejsce. Według prawa religijnego – halachy – dusza i ciało zachowują związek także po śmierci. Naruszenie ciała sprowadza udrękę na duszę, której repozytorium jest ciało, i uniemożliwia zmartwychwstanie. Wszelkie naruszenia grobów to profanacja. Szczątki ludzkie muszą pozostać na zawsze nienaruszone¹.

Aby zapewnić szczególną ochronę materialnym i sakralnym wartościom cmentarzy żydowskich w Polsce, w 2017 roku zainicjowano program rządowy „Oznakowania cmentarzy żydowskich na terenie Rzeczypospolitej Polskiej”. Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego powierzył jego realizację Narodowemu Instytutowi Dziedzictwa. W 2018 roku pracownicy oddziałów terenowych Instytutu przeprowadzili wizje lokalne na wszystkich cmentarzach żydowskich na terenie Polski. Zgromadzili najważniejsze dane, a pozyskane w trakcie weryfikacji informacje są cenne nie tylko same w sobie, ale także umożliwiają wypracowanie mechanizmów efektywnej ochrony cmentarzy. Dzięki systemowemu podejściu do gromadzenia informacji cmentarze żydowskie stanowią obecnie jedną z najlepiej poznanych grup zabytków w Polsce.

Zaprezentowane w raporcie dane to zbiór otwarty, systematycznie uzupełniany o kolejne, nieznanne cmentarze, a także stale pogłębiany dzięki badaniom prowadzonym w ramach programu i statutowej działalności Narodowego Instytutu Dziedzictwa².

Niniejsza publikacja systematyzuje i podsumowuje badania przeprowadzone w trakcie realizacji programu „Oznakowania cmentarzy żydowskich na terenie Rzeczypospolitej Polskiej”. Jest najbardziej aktualnym i najpełniejszym zbiorem danych dotyczących stanu zachowania cmentarzy żydowskich w Polsce.

¹ Y. Breitowitz, *The Desecration of Graves in Eretz Yisrael: The Struggle to Honor the Dead and Preserve Our Historical Legacy*, „Jewish Law. Examining Halacha, Jewish Issues and Secular Law”, <http://www.jlaw.com/Articles/heritage.html> (dostęp: 22.03.2024).

² Przykładem takich działań jest między innymi przygotowanie w 2024 roku (na zlecenie Miasta Rzeszowa) przez Oddział Terenowy NID w Rzeszowie opracowania naukowo-badawczego *Cmentarz żydowski przy al. Rejtana w Rzeszowie. Rozpoznanie historii, określenie wartości zabytkowych oraz wstępnych wniosków i zaleceń dotyczących rewaloryzacji i utrzymania obiektu*. W 2024 r. w ramach programu przeprowadzono w 50 obiektach położonych na terenach leśnych analizę granic, która pozwoliła na określenie ich historycznego przebiegu dla 70% analizowanych obiektów. Zob. G. Kiraszys, *Analiza Lidar 50 cmentarzy żydowskich położonych na terenach leśnych*, maszynopis, 2023, Archiwum NID.

Kazimierz Dolny, cmentarz żydowski | fot. M. Stachurska

a.

Badania

1. Cel weryfikacji

Zgodnie z żydowskim prawem religijnym, a także wytycznymi Generalnego Konserwatora Zabytków, o wartości zabytkowej cmentarzy żydowskich decyduje obecność ludzkich szczątków. Stan zachowania nagrobków ma charakter drugorzędny¹.

Zadaniem programu jest identyfikacja i oznakowanie cmentarzy, ale jego ambicją jest również angażowanie lokalnych społeczności w działania, tak by przywrócić pamięć o zapomnianych cmentarzach żydowskich, szczególnie tych pozbawionych powierzchniowych śladów istnienia.

2. Stan badań zasobu

Podstawowym źródłem wiedzy o cmentarzach żydowskich są karty cmentarzy². Wykonywano je od połowy lat 80. XX wieku na zlecenie wojewódzkich konserwatorów zabytków, a gromadzone są w archiwach wojewódzkich urzędów ochrony zabytków oraz w archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa.

Zawarte w kartach cmentarzy informacje dotyczące stanu zachowania cmentarzy są w dużej części nieaktualne – 89% kart powstało w latach 80. i 90. XX wieku. Brak też precyzyjnych danych lokalizacyjnych umożliwiających identyfikację cmentarzy w terenie – dotyczy to szczególnie cmentarzy zachowanych w stanie szczątkowym, latami pozbawionych pielęgnacji lub całkowicie przekształconych. Karty opracowano dla około 950 cmentarzy, brakuje mniej więcej 250 obiektów obecnych na listach³ publikowanych w latach 90. XX wieku przez badaczy dziedzictwa żydowskiego. (Źródłem informacji o 1200 cmentarzach jest repozytorium cyfrowe Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN, udostępnione na portalu <https://sztetl.org.pl>).

■

¹ Zob. pismo Generalnego Konserwatora Zabytków z dnia 31 lipca 2017 roku (DOZ-SK.640.3.2017.JŁ), opublikowane w numerze 19 „Kuriera Konserwatorskiego” z 2020 roku pod tytułem *Gromadzenie informacji o cmentarzach i terenach dawnych cmentarzy żydowskich* (wszystkie numery czasopisma dostępne są do bezpłatnego pobrania w zakładce „Księgarnia” na stronie internetowej Narodowego Instytutu Dziedzictwa).

² W latach 1975–1980 rozpoczęto akcję ewidencjonowania cmentarzy powstałych przed 1939 rokiem. Początkowo zakładano, że dla każdego cmentarza zostanie stworzone pełne monograficzne opracowanie w postaci teczki. Ze względu na brak specjalistów oraz ograniczenia organizacyjne i finansowe okazało się to jednak trudne w realizacji. W związku z tym wprowadzono inny, prostszy dokument ewidencyjny: kartę cmentarza, nawiązującą formą do istniejącej karty budownictwa i architektury, stosowanej do ewidencji zabytków nieruchomych. Karty ewidencyjne cmentarzy zabytkowych były wypełniane według wzoru z 1980 roku głównie w latach 80. i 90. XX wieku i od tamtego czasu jedynie je uzupełniano. W pierwszym okresie program dokumentowania cmentarzy prowadzono w Zarządzie Muzeów i Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Sztuki, a od 1 stycznia 1983 roku ewidencję cmentarzy powierzono Zarządowi Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych Muzeum Narodowego w Warszawie. Wraz z przekształceniami administracyjnymi Zarządu ewidencje i dokumentowanie cmentarzy przejmowały tworzone na jego bazie instytucje: Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych, a następnie Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu. Po scaleniu Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu i Ośrodka Dokumentacji Zabytków prowadzenie zbiorów ewidencji kontynuowano w Krajowym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków, a następnie w Narodowym Instytucie Dziedzictwa. Zbiór obejmuje dokumentację 24 985 obiektów różnego typu z całej Polski. Większość to cmentarze wyznaniowe różnych wyznań (grekokatolickie, prawosławne, protestanckie, rzymskokatolickie, staroobrzędowców, muzułmańskie, żydowskie), cmentarze komunalne, wojenne, epidemiczne i rodowe. W 2006 roku rozpoczęto wprowadzanie kart cmentarzy do nowej bazy danych, a w 2017 roku w ramach programu operacyjnego „Polska Cyfrowa” rozpoczęto digitalizację zbioru kart cmentarzy oraz wprowadzanie obiektów cmentarnych do geoprzestrzennej bazy danych, czemu towarzyszy publicznie udostępnianie dokumentacji na prowadzonej przez Narodowy Instytut Dziedzictwa platformie Zabytek.pl.

³ P. Burchard, *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990; J. Jagielski, U. Kalińska, Spis cmentarzy żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej wg stanu na dzień 31 grudnia 1994 r.

Pracownicy NID dokonali również przeglądu innych dokumentacji cmentarzy żydowskich we własnych zasobach oraz w instytucjach muzealnych i naukowych zajmujących się badaniem kultury żydowskiej.

Na podstawie informacji z kart cmentarzy oraz repozytorium cyfrowego POLIN Narodowy Instytut Dziedzictwa oraz Muzeum POLIN opracowały listę 1218 cmentarzy, na których następnie dokonano wizji terenowych⁴. Pełne poznanie całego zasobu było możliwe we współpracy z wyspecjalizowanymi instytucjami zajmującymi się badaniem żydowskiego dziedzictwa kulturowego. Instytut wraz z Departamentem Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego nawiązały współpracę z partnerami programu: Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN, Żydowskim Instytutem Historycznym, Związkiem Gmin Wyznaniowych Żydowskich w RP, Fundacją Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego oraz Fundacją Dziedzictwa Kulturowego.

3. Weryfikacja cmentarzy – metoda i etapy prac

W 2018 roku pracownicy oddziałów terenowych Narodowego Instytutu Dziedzictwa przeprowadzili weryfikację cmentarzy żydowskich na terenie całej Polski na podstawie ankiety, która zawierała 3 grupy danych do określenia:

- lokalizacja obiektu: dane adresowe lub opis położenia, punktowe współrzędne geograficzne;
- formy ochrony prawnej i istniejąca dokumentacja ewidencyjna;
- stan zachowania obiektu: czytelność historycznych granic, zachowana na powierzchni substancja zabytkowa, obecna funkcja terenu i jego zagospodarowanie, obecność elementów memorialnych i informacyjnych, dokumentacja potwierdzająca lokalizację cmentarza.

Niezwykle istotne jest ustalenie, czy na terenie cmentarza znajdują się mogiły ofiar Zagłady.

Podczas wizji wykonano również dokumentację fotograficzną charakteryzującą ogólny stan obiektów. Potwierdzono lokalizację 1167 cmentarzy. Brakuje na dostępnych archiwalnych mapach topograficznych i katastralnych lokalizacji 51 cmentarzy, brak też czytelnych relikwów w terenie. Te cmentarze istniały, ale jednoznaczne potwierdzenie ich umiejscowienia wymaga szerszej kwerendy archiwalnej lub poważniejszych badań terenowych.

Zbiór ankiet przekształcono w jednolitą bazę, po czym uzupełniono ją o informacje na temat właścicieli obiektów⁵ oraz stanu ochrony prawnej⁶.

Uwzględniając historyczne fakty (Zagłada, dewastacja i degradacja cmentarzy podczas II wojny światowej i w okresie powojennym), przyjęto, że wartość zabytkowa cmentarzy żydowskich jako miejsc pochówków wynika bezpośrednio z obecności szczątków ludzkich, a stopień zachowania nagrobków jest drugorzędny. Istotą ochrony cmentarzy żydowskich jest przede wszystkim ochrona strefy grzebalnej. Przy opisie stanu zachowania cmentarzy – po analizie zebranych informacji i w konsultacji z Komisją Rabiniczną ds. Cmentarzy – przyjęto podział cmentarzy żydowskich na 3 grupy. Podział ten uwzględnia zarówno istotę i znaczenie cmentarza w rozumieniu judaizmu⁷, jak i wspomniane już wcześniej stanowisko Generalnego Konserwatora Zabytków.

■

⁴ W 2017 roku zdigitalizowano wszystkie karty cmentarzy żydowskich ze zbiorów NID.

⁵ Informacje uzyskano dzięki współpracy z Fundacją Dziedzictwa Kulturowego oraz Fundacją Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego.

⁶ Aktualizacja stanu ochrony cmentarzy żydowskich została wykonana przez Departament Ochrony Zabytków MKiDN na podstawie wykazów przesłanych przez wojewódzkie urzędy ochrony zabytków w 2020 roku.

⁷ Wystąpienie dyrektora Komitetu Ochrony Cmentarzy Żydowskich w Europie z siedzibą w Londynie, rabina Abrahama Ginsberga, podczas Interdyscyplinarnej Konferencji o Cmentarzach Żydowskich w Europie w Wilnie w 2015 roku,

CMENTARZE WZGLĘDNIIE ZACHOWANE

- Cmentarze z czytelnie zachowanymi lub jednoznacznie udokumentowanymi granicami historycznymi (stan z 1939 roku), bez wprowadzonych nowych, trwałych funkcji wiążących się ze zniszczeniem pochówków.

CMENTARZE ZDEGRADOWANE

- Cmentarze z niezachowanymi lub nieudokumentowanymi historycznymi granicami (przy obecnym stanie rozpoznania cmentarza), w tym cmentarze fragmentarycznie przekształcone przez wprowadzenie zabudowy, infrastruktury drogowej, inżynieryjnej, eksploatację kruszywa.

CMENTARZE TRWALE PRZEKSZTAŁCONE

- Cmentarze z niezachowanymi historycznymi granicami, w dominującej części lub całkowicie zajęte przez zabudowę, infrastrukturę drogową, inżynieryjną lub tereny eksploatacji kruszyw, najczęściej z zatartym podziałem katastralnym i własnościowym⁸.

Podział ten uwzględnia zarówno istotę wartości cmentarza w rozumieniu judaizmu⁹, jak i stanowisko Generalnego Konserwatora Zabytków¹⁰.

4. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w Polsce

4.1. Archiwa

- Archiwum Akt Nowych w Warszawie.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.
- Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa (Archiwum NID).
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma.

4.2. Kartografia

- Mapy topograficzne w skali 1:25 000 z różnych zbiorów (wydania publikowane i aktualizowane w latach 1820–1944).
- Mapy topograficzne, skala 1:25 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1919–1939.
- Mapy topograficzne *Topographische Karten*, zwane też *Messtischblätter*, skala 1:25 000, wydania opublikowane i aktualizowane z lat 1860–1944.
- Mapy z Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego, 1919–1939, <http://polski.mapywig.org/news.php>.

■

<https://sztetl.org/pl/pl/tradycja-i-kultura-zydowska/religia/jak-rozumiec-wartosc-zydowskich-cmentarzy> (dostęp: 31.03.2024).

⁸ Do cmentarzy trwale przekształconych nie zaliczono obiektów użytkowanych współcześnie jako parki i zieleńce, ponieważ ten sposób zagospodarowania w większości przypadków nie zniszczył warstw gruntu związanych z pochówkami. Istniejące przekształcenia cmentarzy z tej grupy nie przekreślają możliwości upamiętnienia i wprowadzenia ochrony prawnej zachowanych fragmentów.

⁹ Wystąpienie dyrektora Komitetu Ochrony Cmentarzy Żydowskich w Europie z siedzibą w Londynie, rabina Abrahama Ginsberga podczas Interdyscyplinarnej Konferencji o Cmentarzach Żydowskich w Europie w Wilnie w 2015, <https://sztetl.org/pl/pl/tradycja-i-kultura-zydowska/religia/jak-rozumiec-wartosc-zydowskich-cmentarzy>.

¹⁰ Pismo Generalnego Konserwatora Zabytków do Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków z 31 lipca 2017.

4.3. Opracowania ogólne

- Baksik Ł., *Macewy codziennego użytku*, Wołowiec 2012.
- Bałaban M., *Zabytki historyczne Żydów w Polsce*, Warszawa 1929.
- Bednarek M., *Sytuacja prawna cmentarzy żydowskich w Polsce 1944–2019*, Kraków–Budapeszt–Syrakuzy 2020.
- Bergman E., Jagielski J., *Ślady obecności. Synagogi i cmentarze*, [w:] *Następstwa Zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, red. F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin 2011.
- Bielawski K., *Cmentarze Żydów aszkenazyjskich*, „Spotkania z Zabytkami” 2020, nr 1–2, s. 44–47.
- Bielawski K., „Nawet umarłym nie dali spokoju”. *Destrukcyjna cmentarzy żydowskich na terenach obecnej Polski w latach 1933–1945*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2019, nr 15, s. 528–554.
- Bielawski K., *Ohele w Polsce z uwzględnieniem ich występowania na cmentarzach wielkomiejskich*, [w:] *Wielkomiejskie cmentarze żydowskie w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. I. Gadowska, Łódź 2016.
- Bielawski K., *Stan zachowania cmentarzy żydowskich w Polsce*, „Miasteczko Poznań” 2014, nr 1–2.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990.
- *Cmentarze żydowskie*, red. J.A. Choroszy i in., Wrocław 1995 („Studia z Dziejów Kultury Żydowskiej w Polsce”, t. 2).
- Domańska H., *Kamienne drzewo płaczu. Gminy żydowskie województwa gdańskiego, ich dzieje i zabytki*, Gdańsk 1991.
- Fijałkowski P., *Obrządek pogrzebowy Żydów polskich w świetle badań archeologicznych*, „Biuletyn ŻIH” 1989, nr 3.
- Gruber S., Myers P., Bergman E., Jagielski J., *Survey of historic Jewish monuments in Poland: A Report to the United States Commission for the Preservation of America’s Heritage Abroad*, New York 1995.
- Hońdo L., *Przestrzeń żydowskiego cmentarza*, [w:] *Śmierć, przestrzeń, czas, tożsamość w Europie Środkowej około 1900*, red. K. Grodziska, J. Purchla, Kraków 2002, s. 195–214.
- Jagielski J., *Lapidaria na cmentarzach żydowskich*, [w:] *Ochrona cmentarzy zabytkowych*, red. A. Michałowski, Warszawa 1994.
- Jagielski J., Kalińska U., *Spis cmentarzy żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej wg stanu na dzień 31 grudnia 1994 r.*, Warszawa 1994 [komputeropis].
- Jagielski J., Krajewska M., *Uwagi o stanie cmentarzy żydowskich w Polsce*, „Biuletyn ŻIH” 1981, nr 4.
- Klein R., *Metropolitan Jewish Cemeteries of the 19th and 20th Centuries in Central and Eastern Europe: a comparative study*, „ICOMOS Hefte des Deutschen Nationalkomitees” 2018, vol. 66.
- Klein R., *Witnesses of emancipation. Selected metropolitan Jewish cemeteries of Central and Eastern Europe*, Berlin 2015.
- Klimowicz T., Sygowski P., Tarajko M., Trzciniński A., *Cmentarze żydowskie. Podręcznik dobrych praktyk w ochronie dziedzictwa lokalnego*, Lublin 2018.
- Konon A., *Problematyka ochrony cmentarzy niekatolickich w Polsce*, „Przyroda i Miasto”, t. 8, s. 417–420.
- Krajewska M., *A Tribe of stones. Jewish cemeteries in Poland*, Warsaw 1993.
- Krajewska M., *Cmentarze żydowskie w Polsce: nagrobki i epitafia*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa” 1989, t. 43, z. 1–2.
- Krajewska M., *Czas kamieni*, Warszawa 1982.
- Krajewska M., *Symbolika nagrobków żydowskich – obraz religii i tradycji*, [w:] *Religia i kultura żydowska. Materiały z Sesji Judaistycznej*, red. B. Wodecki, E. Śliwka, Pieniężno 1986.

- Krajewska M., *Symbolika płaskorzeźb na cmentarzach żydowskich w Polsce*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa” 1989, t. 43, z. 1–2.
- Krajewska M., Jagielski J., *Opracowanie dotyczące zabytków cmentarzy żydowskich w Polsce*, [w:] *Religia i kultura żydowska. Materiały z Sesji Judaistycznej*, red. B. Wodecki, E. Śliwka, Pieniężno 1986.
- „Lebn wil ich” – „Ja chcę żyć”. *To co pozostało: cmentarze żydowskie w Polsce*, oprac. i red. P. Blachetta-Madajczyk, Białystok 2000.
- Levy A., *Jüdische Grabmalkunst in Osteuropa: eine Sammlung*, Berlin 1923.
- *Materiały z konferencji „Problemy ochrony i konserwacji cmentarzy żydowskich w Polsce”, 18–19 maja 1992 roku / Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych, Żydowski Instytut Historyczny*, Warszawa 1992.
- *Mniejszości religijne w Polsce 1945–1991 (zarys statystyczny)*, Kraków 1994.
- *Mniejszości religijne w Polsce po II wojnie światowej. Szkice i materiały* (wydanie pośmiertne, oprac. Czesław Bywalec), Kraków 2012.
- Niedzielska M., *Cmentarz żydowski*, Toruń 2010.
- *Ochrona dziedzictwa żydowskiego w Polsce*, wyd. 2, red. J. Dziedziczak, M. Krawczyk, L. Piszewski, J. Sellin, Warszawa 2017.
- Oren D., *Historia pewnego nagrobka*, Lublin 2023.
- Pash B., Gordon E., *Modlitwy na cmentarzu i zwyczajne pogrzebowe*, Kraków–Budapest 2009.
- Paszkowski W., *Cmentarz żydowski w Częstochowie*, Częstochowa 2012.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie radomskim*. Przewodnik, Radom bdw.
- *Ratowanie śladów kultury żydowskiej w Polsce. Żywym i umarłym*, red. R. Piszczek, Warszawa 1988.
- Rejduch-Samkowa I., Samek J., *Dawna sztuka żydowska w Polsce*, Warszawa 2002.
- Rozmus D., *De Judeorum arte sepulcrali. Motywy artystyczne w żydowskiej sztuce sepulkralnej w ostatnich dwustu latach na przykładzie cmentarzy w Będzinie, Czeladzi, Olkuszu, Pilicy, Żarnowcu i Sławkowie*, Kraków 2005.
- Rozmus D., *Prawne i badawcze wyzwania archeologii żydowskiej*, Sosnowiec 2022.
- Trzciniński A., *Cmentarze żydowskie w XIX i XX wieku (do Holokaustu) w Europie Środkowo-Wschodniej jako tekst kultury*, [w:] *Sztuka cmentarzy w XIX i XX wieku*, red. A.S. Czyż, B. Gutowski, Warszawa 2010.
- Trzciniński A., *Hebrajskie inskrypcje na materiale kamiennym w Polsce w XIII–XX wieku. Studium paleograficzno-epigraficzne*, Lublin 2007.
- Trzciniński A., *Motywy architektoniczne na nagrobkach żydowskich na historycznych obszarach Rzeczypospolitej (rekonesans badawczy)*, Lublin 2020 [komputeropis].
- Trzciniński A., *Symbolie i obrazy. Treści symboliczne przedstawień na nagrobkach żydowskich w Polsce*, Lublin 1997.
- Trzciniński A., *Symbolika światła na nagrobkach żydowskich w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Symbol w kulturze*, red. G. Głuchowski, Lublin 1995.
- Trzciniński A., „Zaszło jego słońce w południe”: *słowne i ikoniczne obrazowanie śmierci na nagrobkach żydowskich w Polsce w XIII–XX wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2018, R. 66, nr 4, s. 415–437.
- Urban K., *Cmentarze żydowskie, synagogi i domy modlitwy w Polsce w latach 1944–1966 (wybór materiałów)*, Kraków 2006.
- *Uszanujmy zmarłych : problematyka ochrony starych cmentarzy i perspektyw prawa pogrzebowego*, red. B. Imiołczyk, J. Troszczyńska-Reyman, T.J. Zieliński, Warszawa 2022.
- Weizman Y., *Unsettled Heritage: Living next to Poland’s Material Jewish Traces after the Holocaust*, London 2022.

- *Wielkomięskie cmentarze żydowskie w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. I. Gadowska, Łódź 2016.
- Wodziński M., *Groby cadyków w Polsce. O chasydzkiej literaturze nagrobnej i jej kontekstach*, Wrocław 1998.
- Woronczak J.P., *Specyfika kulturowa cmentarzy żydowskich*, Katowice 1993.
- Zdeb K., Adamiec J., *Nowe technologie w ochronie nienaruszalności cmentarzy żydowskich*, [w:] *Konserwacja zapobiegawcza środowiska 8. Dziedzictwo nasze czy obce?*, red. K. Zdeb, K. Rebiega, R. Sołdecki, Warszawa 2019, s. 55– 59.

4.4. Strony internetowe

- Bagnówka.pl, <http://bagnowka.pl>.
- Cmentarze żydowskie w Polsce, <http://cmentarze-zydowskie.pl>.
- Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego 1919–1939, <http://polski.mapywig.org/news.php>.
- Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN, Wirtualny Sztetl, <https://sztetl.org.pl>.

b.

Diagnoza

**Raporty
wojewódzkie**

Wrocław, ul. Ślężna, cmentarz żydowski | fot. M. Jabłoński, f11, 2022

Województwo dolnośląskie

NARODOWY INSTYTUT DZIEDZICTWA – ODDZIAŁ TERENOWY WE WROCŁAWIU

AUTOR RAPORTU: Grzegorz Grajewski

WERYFIKACJA: Grzegorz Grajewski

1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją

Podkreśleniem oznaczono cmentarze wpisane do rejestru zabytków

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
BOLESŁAWIEC		Cmentarz żydowski w Bolesławcu	Bolesławiec	bolesławiecki
BRZEG DOLNY		Cmentarz żydowski w Brzegu Dolnym (obecnie część parku)	Brzeg Dolny	wołowski
CHOJNÓW		Cmentarz żydowski stary w Chojnowie	Chojnów	legnicki
CHOJNÓW		Cmentarz żydowski nowy w Chojnowie (obecnie część cmentarza komunalnego)	Chojnów	legnicki
DUSZNIKI-ZDRÓJ		Cmentarz żydowski w Dusznikach-Zdroju	Duszniki-Zdrój	kłodzki
DZIERŻONIÓW		Cmentarz żydowski w Dzierżoniowie	Dzierżoniów	dzierżoniowski
GŁOGÓW		Cmentarz żydowski stary w Głogowie, ul. Nadbrzeżna	Głogów	głogowski
GŁOGÓW		Cmentarz żydowski nowy w Głogowie, ul. Sienkiewicza	Głogów	głogowski
GÓRA		Cmentarz żydowski w Górze	Góra	górowski
JAWOR		<u>Cmentarz żydowski w Jaworze</u>	Jawor	jaworski
JELENIA GÓRA		Cmentarz żydowski w Jeleniej Górze, ul. Studencka	Jelenia Góra	Jelenia Góra

JELEŃ GÓRA		Cmentarz żydowski w Jeleniej Górze, ul. Sudecka	Jelenia Góra	Jelenia Góra
KAMIENNA GÓRA		<u>Cmentarz żydowski stary w Kamiennej Górze, ul. Katowicka</u>	Kamienna Góra	kamiennogórski
KAMIENNA GÓRA		Cmentarz żydowski nowy w Kamiennej Górze, ul. Księcia Bolka I	Kamienna Góra	kamiennogórski
KIJOWICE		<u>Cmentarz żydowski w Kijowicach, założony przez gminę żydowską w Bierutowie</u>	Bierutów	oleśnicki
KŁODZKO		<u>Cmentarz żydowski w Kłodzku, ul. Bohaterów Getta</u>	Kłodzko	kłodzki
ŁĄDEK-ZDRÓJ		<u>Cmentarz żydowski w Łądku-Zdroju</u>	Łądek-Zdrój	kłodzki
LEGNICA		Cmentarz żydowski w Legnicy, ul. Kartuska	Legnica	Legnica
LEGNICA		<u>Cmentarz żydowski w Legnicy, ul. Wrocławska</u>	Legnica	Legnica
LEGNICA		Cmentarz żydowski nowy w Legnicy, ul. Wrocławska (obecnie część cmentarza komunalnego w Legnicy)	Legnica	Legnica
LUBIN		Cmentarz żydowski w Lubinie	Lubin	lubiąński
LWÓWEK ŚLĄSKI		Cmentarz żydowski w Lwówku Śląskim (obecnie część parku miejskiego)	Lwówek Śląski	lwówecki
MIEROSZÓW		Cmentarz żydowski w Mieroszowie	Mieroszów	wałbrzyski
MIĘDZYBÓRZ		<u>Cmentarz żydowski w Międzybórz</u>	Międzybórz	oleśnicki
MILICZ		Cmentarz żydowski w Miliczu	Milicz	milicki
MIŁOCICE		<u>Cmentarz żydowski w Miłocicach, cmentarz stary gminy żydowskiej w Bierutowie</u>	Jelcz-Laskowice	oławski
OLEŚNICA		Cmentarz żydowski w Oleśnicy	Oleśnica	oleśnicki
OŁAWA		<u>Cmentarz żydowski w Oławie</u>	Oława	oławski
PRUSICY		Cmentarz żydowski w Prusicach	Prusice	trzebnicki
STRZEGOM		<u>Cmentarz żydowski w Strzegomiu</u>	Strzegom	świdnicki
STRZELIN		Cmentarz żydowski w Strzelinie, ul. Oławska (obecnie część cmentarza parafialnego)	Strzelin	strzeliński
SYCÓW		Cmentarz żydowski w Sycowie	Syców	oleśnicki
SZCZAWNO-ZDRÓJ		Cmentarz żydowski w Szczawnie-Zdroju (obecnie część cmentarza komunalnego)	Szczawno-Zdrój	wałbrzyski
ŚCINAWA		<u>Cmentarz żydowski w Ścinawie</u>	Ścinawa	lubiąński

ŚRODA ŚLĄSKA		Cmentarz żydowski w Środzie Śląskiej	Środa Śląska	średzki
ŚWIDNICA		<u>Cmentarz żydowski w Świdnicy</u>	Świdnica	świdnicki
ŚWIEBODZICE		<u>Cmentarz żydowski w Świebodzicach</u>	Świebodzice	świdnicki
TRZEBNICA		<u>Cmentarz żydowski w Trzebnicy</u>	Trzebnica	trzebnicki
TWARDOGÓRA		Cmentarz żydowski w Twardogórze	Twardogóra	oleśnicki
WAŁBRZYCH		Cmentarz żydowski stary w Wałbrzychu, ul. 1 Maja	Wałbrzych	Wałbrzych
WAŁBRZYCH		<u>Cmentarz żydowski nowy w Wałbrzychu, ul. Moniuszki</u>	Wałbrzych	Wałbrzych
WIŃSKO		<u>Cmentarz żydowski w Wińsku</u>	Wińsko	wołowski
WROCŁAW		Cmentarz żydowski we Wrocławiu, ul. Gwarna	Wrocław	Wrocław
WROCŁAW		<u>Cmentarz żydowski we Wrocławiu, ul. Ślężna, obecnie Muzeum Sztuki Cmentarnej, Oddział Muzeum Miejskiego Wrocławia</u>	Wrocław	Wrocław
WROCŁAW		<u>Cmentarz żydowski we Wrocławiu, ul. Lotnicza</u>	Wrocław	Wrocław
WROCŁAW	Psie Pole	Cmentarz żydowski we Wrocławiu, ul. Sycowska	Wrocław	Wrocław
ZĄBKOWICE ŚLĄSKIE		Cmentarz żydowski w Ząbkowicach Śląskich	Ząbkowice Śląskie	ząbkowicki
ZIĘBICE		<u>Cmentarz żydowski w Ziębicach</u>	Ziębice	ząbkowicki
ZŁOTORYJA		Cmentarz żydowski w Złotoryi	Złotoryja	złotoryjski
ŻMIGRÓD		Cmentarz żydowski w Żmigrodzie	Żmigród	trzebnicki

2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
CHOBHENIA		Cmentarz żydowski w Chobieni	Rudna	lubiński
GWIZDANÓW	Bytków	Cmentarz żydowski w Bytkowie (adm. Gwizdanów, średniowieczny, jakoby wspólny dla gmin w Głogowie, Górze, Lubinie i Ścinawie)	Rudna	lubiński
KŁODZKO		Dwa cmentarze żydowskie prywatne	Kłodzko	kłodzki

LEGNICA		Cmentarz na terenie osady żydowskiej, obecnie Starego Miasta (średniowieczny)	Legnica	Legnica
LEGNICA		Cmentarz żydowski na Wzgórzu Garncarskim w Legnicy, w sąsiedztwie mostu na Czarnej Wodzie (średniowieczny)	Legnica	Legnica
NIEMCZA		Cmentarz żydowski w Niemczy	Niemcza	ząbkowicki
NOWA RUDA		Cmentarz żydowski w Nowej Rudzie (1946 r.)	Nowa Ruda	kłodzki
STRZELIN		Stary cmentarz żydowski w Strzelinie	Strzelin	strzeliński
ŚWIDNICA		Cmentarz żydowski w Świdnicy (średniowieczny)	Świdnica	świdnicki
TOPORÓW	Tormersdorf	Cmentarz założony dla obozu przejściowego dla Żydów, osada – część Prędocic, włączona do Bielawy Dolnej	Pieńsk	zgorzelecki
WROCLAW		Cmentarz na terenie osady żydowskiej, obecnie Starego Miasta (średniowieczny)	Wrocław	Wrocław
WROCLAW		Cmentarz żydowski na Przedmieściu Oławskim (średniowieczny)	Wrocław	Wrocław
ZĄBKOWICE ŚLĄSKIE		Cmentarz żydowski na Przedmieściu Wrocławskim (starszy)	Ząbkowice Śląskie	ząbkowicki

3. Przebieg prac

W województwie dolnośląskim weryfikacją terenową objęto 50 cmentarzy, o których istnieniu wspomina literatura przedmiotu, a ich lokalizację umożliwiają mapy topograficzne, plany i mapy katastralne. Te ostatnie niestety nie zawsze są zachowane. Opracowano ankiety z pytaniami dotyczącymi tych cmentarzy i w trakcie oględzin w 2018 r. wykonano dokumentację fotograficzną, uzupełniając zdjęcia gromadzone od 2010 r.

Dla następujących cmentarzy lokalizacja ograniczyła się do wskazania jedynie orientacyjnego punktu, gdyż bliższe określenie obszaru nie było możliwe: Głogów – stary cmentarz przy ul. Nadbrzeżnej, gdzie w 1908 r. powstała elektrownia miejska; Legnica – pierwszy, założony w 1815 r., cmentarz żydowski nad brzegiem Kaczawy, przy ul. Kartuskiej, który szybko opuszczono ze względu na ciągłe podtapianie, a w drugiej poł. XIX w. na jego miejscu powstała zabudowa czynszowa; Lubin – cmentarz w rejonie ul. Kruczej, na miejscu którego powstały tereny rekreacyjne osiedla mieszkaniowego wzniesionego w latach 70. i 80. XX w. (lokalizację sugeruje drzewostan, lecz określenie granic na podstawie dostępnych materiałów kartograficznych jest niepewne); Wałbrzych – stary cmentarz żydowski, zamknięty w 1914 r., w rejonie ul. 1 Maja, od początku XX w. obszar przekształcany pod zabudowę przemysłową i hałdy górnicze, co utrudnia lokalizację (określenie granic będzie możliwe po uzyskaniu map geodezyjnych z okresu tużpowojennego, przed wyburzeniem zabudowy i przesunięciem nurtu cieką wodnego).

Próby lokalizacji kartograficznej 14 cmentarzy znanych z literatury, a wymienionych w tabeli 2 zakończyły się niepowodzeniem lub ustaleniem jedynie przybliżonego obszaru, gdzie nekropolia mogła się znajdować. Siedem spośród nich to cmentarze średniowieczne.

Istnienie dwóch, tzw. starych (określanych mianem najstarszych) cmentarzy żydowskich w Legnicy i we Wrocławiu na obszarach staromiejskich, jest podważane przez niektórych historyków, którzy uważają, iż Żydzi dokonywali pochówków na przedmieściach, a nie na terenie wyznaczonym im do zamieszkania.

Hipotetyczne, bo zakładane jedynie na podstawie toponimu *Judenberg*, jest istnienie cmentarza w Bytkowie, wspólnego jakoby dla gmin w Głogowie, Górze, Lubinie i Ścinawie.

Średniowieczny cmentarz w Kłodzku był czynny do chwili wygnania Żydów z miasta w 1492 r. Możliwe jest wskazanie jedynie przybliżonej lokalizacji na przedpolu Bramy Czeskiej, przekształconego gruntownie podczas rozbudowy fortyfikacji w czasach nowożytnych. Samo miejsce po cmentarzu jeszcze w 1734 r. określano mianem *Totenacker*.

Dokumentarnie potwierdzony średniowieczny cmentarz na przedmieściu Legnicy znajdował się na Wzgórzu Garncarskim. Jest to jednak teren zbyt duży, oprócz tego zajęty w większości przez zabudowę z pocz. XX w., aby możliwe było jego zlokalizowanie.

Zakłada się, że w Świdnicy cmentarz znajdował się na wyniesieniu, które do początku XIX w. zwano *Judenberg*, co sugeruje, iż było to miejsce pochówku. Prawdopodobnie chodzi o bezimienne obecnie wzgórze na zachód od wsi Zawiszów, przez które w drugiej poł. XIX w. poprowadzono torę kolei łączącej Świdnicę ze Strzegomiem.

Istnienie średniowiecznego cmentarza żydowskiego na Przedmieściu Oławskim we Wrocławiu jest dobrze potwierdzone źródłowo, łącznie z okolicznościami jego zamknięcia i likwidacji w XV i XVI w. Można wskazać jednak tylko hipotetyczną lokalizację pola grzebalnego. Teren, na którym się znajdowało, został przekształcony podczas rozbudowy fortyfikacji miejskich, a po ich defortyfikacji dokonano nowej parcelacji terenu pod zabudowę powstającą od połowy XIX stulecia.

Poświadczono dokumentarnie jest wczesne osadnictwo żydowskie, m.in. w Bolesławcu, Jaworze, Lwówku Śląskim, Oleśnicy czy Środzie Śląskiej, jednak w opracowaniach i wydanych źródłach brak wzmianki o istnieniu w średniowieczu miejsc pochówku w tych miejscowościach.

W 1724 r. wzmiankowany był zapewne nowożytny cmentarz żydowski w Chobieni, jednak w 1751 r. nie było już Żydów w mieście¹¹. Dostępne od schyłku XVIII w. materiały kartograficzne nie wskazują na istnienie na terenie miasta cmentarzy innych niż katolickie.

Na początku XIX w. miały powstać w Kłodzku dwa prywatne cmentarze, z których jeden miał się znajdować przed Bramą Zieloną (rejon obecnego placu Władysława Jagiełły), a drugi na gruntach wsi Hassitz (obecnie Jurandów, część Kłodzka, inna możliwa lokalizacja to przedpole Bramy Teresy). To jednak zbyt ogólne wskazówki, by można było je zlokalizować.

W Ząbkowicach Śląskich pierwszy cmentarz na Przedmieściu Wrocławskim powstał w 1814 r., w 1875 r. sprzedano część terenu w związku z budową kolei, a w 1878 r., z uwagi na budowę nowej drogi do Niemcy, kolejna część cmentarza została za odszkodowaniem wywłaszczona. Opisowa lokalizacja i mapa topograficzna z 1824 r. pozwalają przyjąć, że chodzi o rejon skrzyżowania torów kolejowych z obecną ul. Wrocławską¹².

■

¹¹ B. Brillig, *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14, s. 112, bez podania źródła.

¹² Lub ul. 1 Maja, zob. A. Gruźlewska, *Historia gminy żydowskiej w Ząbkowicach Śląskich*, [w:] *Wokół dziejów miasta. 730 lat Ząbkowic Śląskich. Materiały z Konferencji Naukowej 22–23.04.2017*, red. K. Pawłowski, Ząbkowice Śląskie 2017, s. 116.

W Niemczech w 1839 r. zakupiono teren pod cmentarz żydowski. Parcela ta była później nazywana *Judenkirchhof*¹³, lecz materiały kartograficzne nie pozwalają na jej lokalizację.

Tak zwany stary cmentarz żydowski w Strzelinie został założony w 1848 r., a drugi, nowy cmentarz żydowski poświęcono w 1892 r.¹⁴. Przez współczesnych regionalistów stary cmentarz jest identyfikowany z jednym z dwu cmentarzy przy obecnej ul. Pułaskiego. Na mapie topograficznej z 1884 r. rzeczywiście znajduje się w tym miejscu oznaczenie cmentarza niekatolickiego, podobnie jak w wydaniu z 1912 r., choć na planie katastralnym z tego samego roku cmentarz żydowski jednoznacznie oznaczono jedynie przy ul. Oławskiej. Na mapie topograficznej wydanej w 1932 r. dokonano korekty i wprowadzono oznaczenie cmentarza katolickiego dla obu pól grzebalnych przy ul. Pułaskiego, a jako cmentarz żydowski oznaczono pole przy ul. Oławskiej. Kwestia lokalizacji tzw. starego cmentarza żydowskiego w Strzelinie pozostaje więc w dalszym ciągu otwarta.

Założony w latach 1941–1942 cmentarz dla obozu przejściowego dla Żydów z Dolnego Śląska miał się znajdować obok cmentarza pensjonariuszy ewangelickiego zakładu opiekuńczego Zoar w ówczesnym Tormersdorf. Pochowano na nim 26 osób. Po 1945 r. ta część miejscowości, rozdzielonej granicą państwową, otrzymała nazwę Toporów i szybko się wyludniła, a teren przyłączono do Prędocic. Gdy i te opustoszały, cały obszar przypisano administracyjnie do Bielawy Dolnej. Przeprowadzone przez archeologów w 2016 r. badania powierzchniowe i sondażowe okazały się bezowocne. Nie udało się ustalić lokalizacji cmentarza żydowskiego. Jego hipotetyczne miejsce położenia porasta obecnie gęsty las, co utrudnia poszukiwania.

Zagadkowo przedstawia się historia założonego po 1945 r. cmentarza w Nowej Rudzie. Krzysztof Bielawski odszukał w Archiwum Państwowym we Wrocławiu zapis, zgodnie z którym w Nowej Rudzie przy ul. Kopalnianej w 1946 r. przyznano Żydom działkę o powierzchni 40 (sic!) metrów kwadratowych na urządzenie cmentarza. Próba lokalizacji kartograficznej nie przyniosła jednak efektów.

Cmentarze, które omyłkowo uznano za żydowskie

Zagłada niemieckich społeczności żydowskich i przerwanie ciągłości kulturowej leżą u podstaw dokonanych u schyłku XX i na początku XXI w. błędnych identyfikacji cmentarzy innych wyznań jako cmentarzy żydowskich.

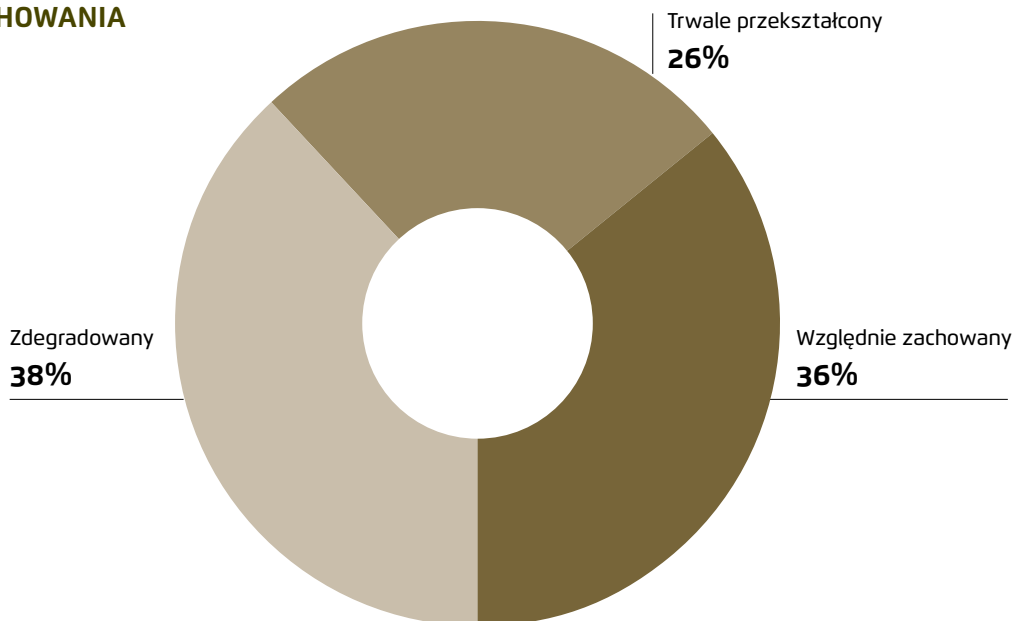
Autorzy opracowanej w 2000 r. karty cmentarza przy ul. Piastowskiej w Ząbkowicach Śląskich uznali go za cmentarz żydowski, podczas gdy w rzeczywistości jest to cmentarz ewangelickiego sierocińca. Pojawiające się w portalach internetowych informacje o istnieniu cmentarza żydowskiego przy ul. 7 Dywizji w Lubaniu są pomyłką, chodzi bowiem o stary cmentarz przy średniowiecznym kościele ewangelickim Marii Panny (siedzibę loży masońskiej znajdującą się w tym samym mieście wpisano do rejestru zabytków jako synagogę, a błąd ten powielany jest w wydawnictwach poświęconych zabytkom kultury żydowskiej i na stronach internetowych). Podobnie nie było cmentarza żydowskiego w Kowarach, a wskazywane miejsce to teren przygotowany ok. 1920 r. pod cmentarz miejski (tu za synagogę, której w mieście przed 1945 r. nie było, błędnie uznaje się salę ćwiczeń lokalnego towarzystwa gimnastycznego).

¹³ B. Brillling, op. cit., s. 136.

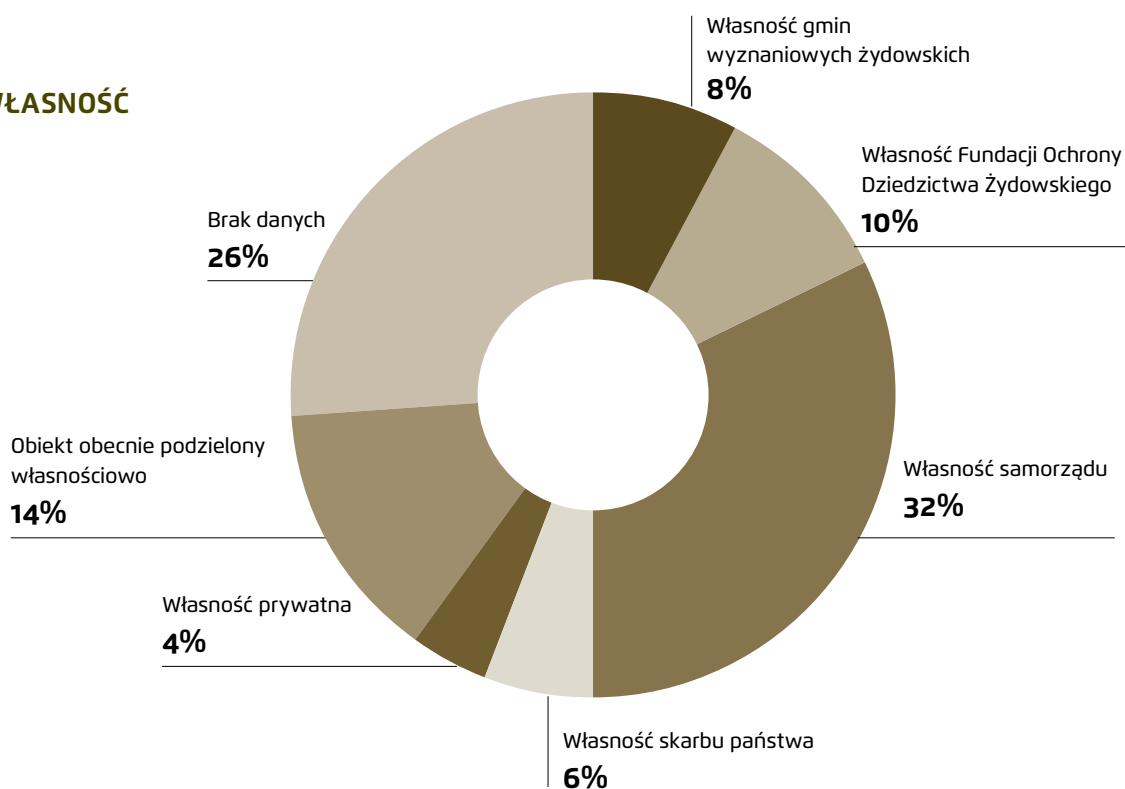
¹⁴ Ibidem, s. 186.

4. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym

STAN ZACHOWANIA

WŁASNOŚĆ

Cmentarze wpisane do rejestru zabytków	36%
Cmentarze z mogiłami ofiar Zagłady	2%
Cmentarze pozbawione czytelnych naziemnych reliktyw (nagrobki, ogrodzenia, budynki, historycznie komponowany drzewostan i ich relikty)	38%
Cmentarze z istniejącymi elementami współczesnego oznakowania	32%

5. Ocena stanu zachowania

5.1. Cmentarze względnie zachowane

Do grupy tej zaliczono 18 nekropolii. Mają one zachowane i niezmienione granice, najczęściej wyznaczone ogrodzeniem. Czytelne jest rozplanowanie z podziałem na część grzebalną i dom przedpogrzebowy oraz zaplecze, gdzie lokalizowano budynki pomocnicze, a czasami także mieszkalne dla obsługi. Kompozycyjnie są bardzo proste, kwaterowe z alejami krzyżowymi i obrzeżnymi. Jedynie założony na początku XX w. cmentarz przy ul. Lotniczej we Wrocławiu odbiega od tego schematu: są starannie poprowadzone ścieżki i wydzielony osiowo zaraz za główną bramą skwer, na którym wtórnie urządzone symboliczne miejsce pochówku żydowskich żołnierzy poległych w I wojnie światowej. Nagrobki zachowały się jedynie na cmentarzach w Dzierżoniowie, Jaworze, Kamienniej Górze (ul. Katowicka), Kłodzku, Jeleniej Górze (ul. Sudecka – jedynie kilkanaście), Legnicy (ul. Wrocławska), Miłocicach (tylko w części, większość potrzaskana), Oławie, Ścinawie, Świdnicy (tylko w części), Wałbrzychu (nowy cmentarz), Wińsku (tylko w części, większość potrzaskana), we Wrocławiu (ul. Lotnicza i ul. Ślężna) i w Ziębicach (tylko w części). Budowle niezbędne do funkcjonowania cmentarzy zachowały się jedynie w Dzierżoniowie (dom dozorczy, dom przedpogrzebowy został rozebrany), Kijowicach (dom przedpogrzebowy połączony z mieszkaniem dozorczy), Legnicy (dom przedpogrzebowy), Wałbrzychu (dom przedpogrzebowy), we Wrocławiu przy ul. Lotniczej (istnieje jedynie fragment domu przedpogrzebowego). Dom przedpogrzebowy w Ziębicach niestety jest w stanie zabezpieczonej ruiny.

Wspomniany cmentarz we Wrocławiu przy ul. Ślężnej to dziś Muzeum Sztuki Cmentarnej, co przyczyniło się do jego wyjątkowo dobrego stanu zachowania. Od kilkudziesięciu lat są tu prowadzone prace remontowe i konserwatorskie przy nagrobkach, grobowcach i murze granicznym oraz bieżące pielęgnowanie zieleni.

Cmentarze nadal użytkowane są konserwowane w miarę możliwości finansowych Gminy Żydowskiej. W wypadku niewielkich obszarowo cmentarzy w Dzierżoniowie, Legnicy czy w Wałbrzychu konieczne jest przeprowadzenie niezbędnych remontów budowli i ogrodzeń oraz pielęgnacja zieleni wysokiej. Utrzymanie czynnego cmentarza żydowskiego przy ul. Lotniczej we Wrocławiu wymaga znacznie większego nakładu środków, gdyż ma on ponad 9 hektarów powierzchni. Przeprowadzono już część prac przy zieleni. Relikt domu przedpogrzebowego został jedynie zabezpieczony i czeka na remont, który umożliwiłby jego wykorzystanie.

Należący do Gminy Żydowskiej we Wrocławiu nieużytkowany cmentarz w Oławie został uporządkowany, a niektóre z macew ponownie ustawione. Teren jest ogrodzony i objęty stałą opieką.

Na szczególną uwagę zasługują prace porządkowe przeprowadzone w latach 2011–2018 przez Nadleśnictwo Oława na cmentarzu w Miłocicach. Usunięto część samosiewów, ustawiono i scalono zniszczone macewy, jednocześnie przeprowadzono inwentaryzację nagrobków, a teren ogrodzono. W pracach uczestniczyli osadzeni z Aresztu Śledczego we Wrocławiu.

Wszystkie należące do tej grupy cmentarze są opatrzone tablicami informacyjnymi.

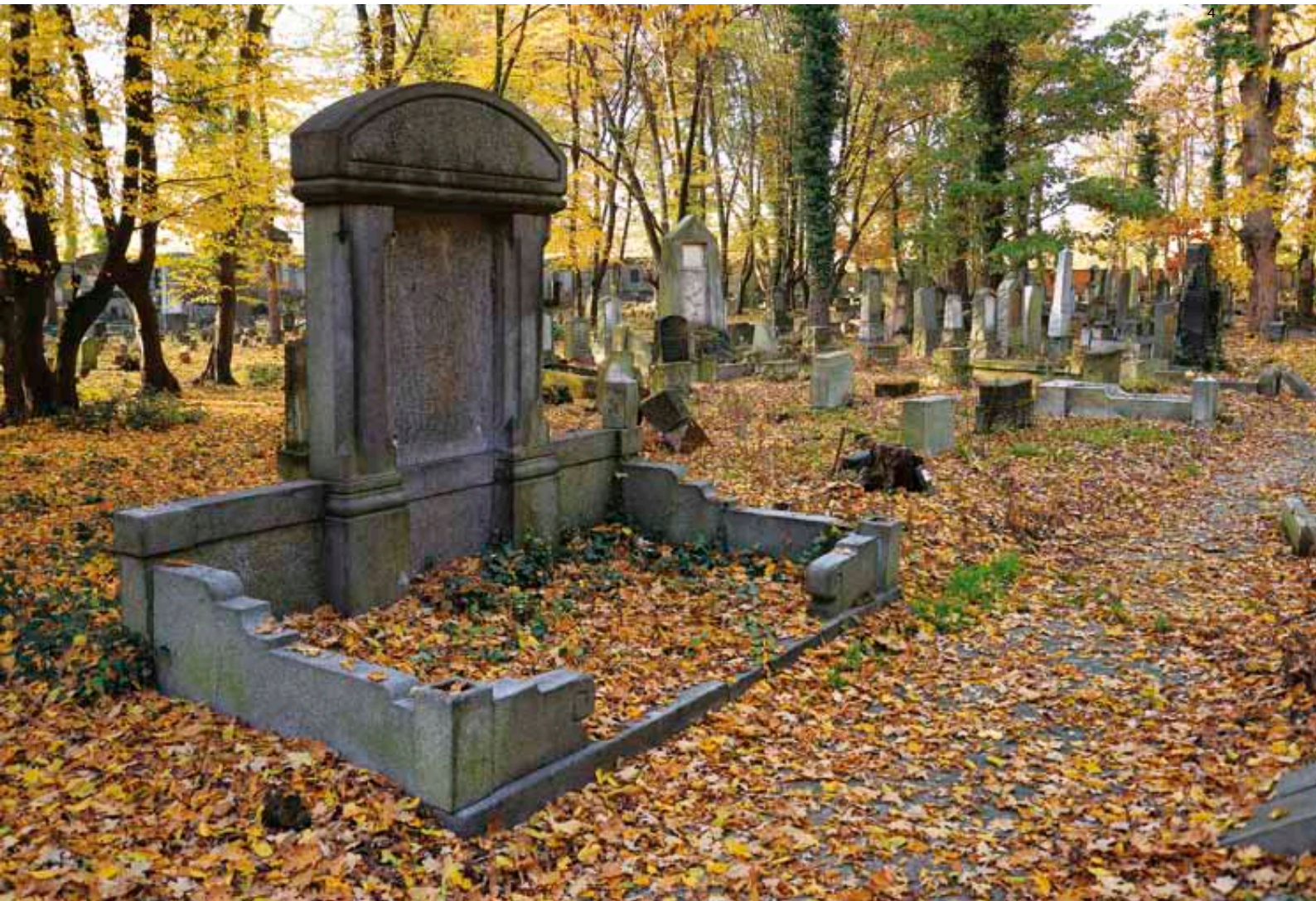
1 | Wrocław, ul. Ślężna, Muzeum Sztuki Cmentarnej | fot. K. Czartoryski, NID, 2015

2 | Wrocław, ul. Lotnicza, czynny cmentarz, kwatery z zachowanymi nagrobkami i uporządkowaną zielenią | fot. K. Czartoryski, NID, 2015

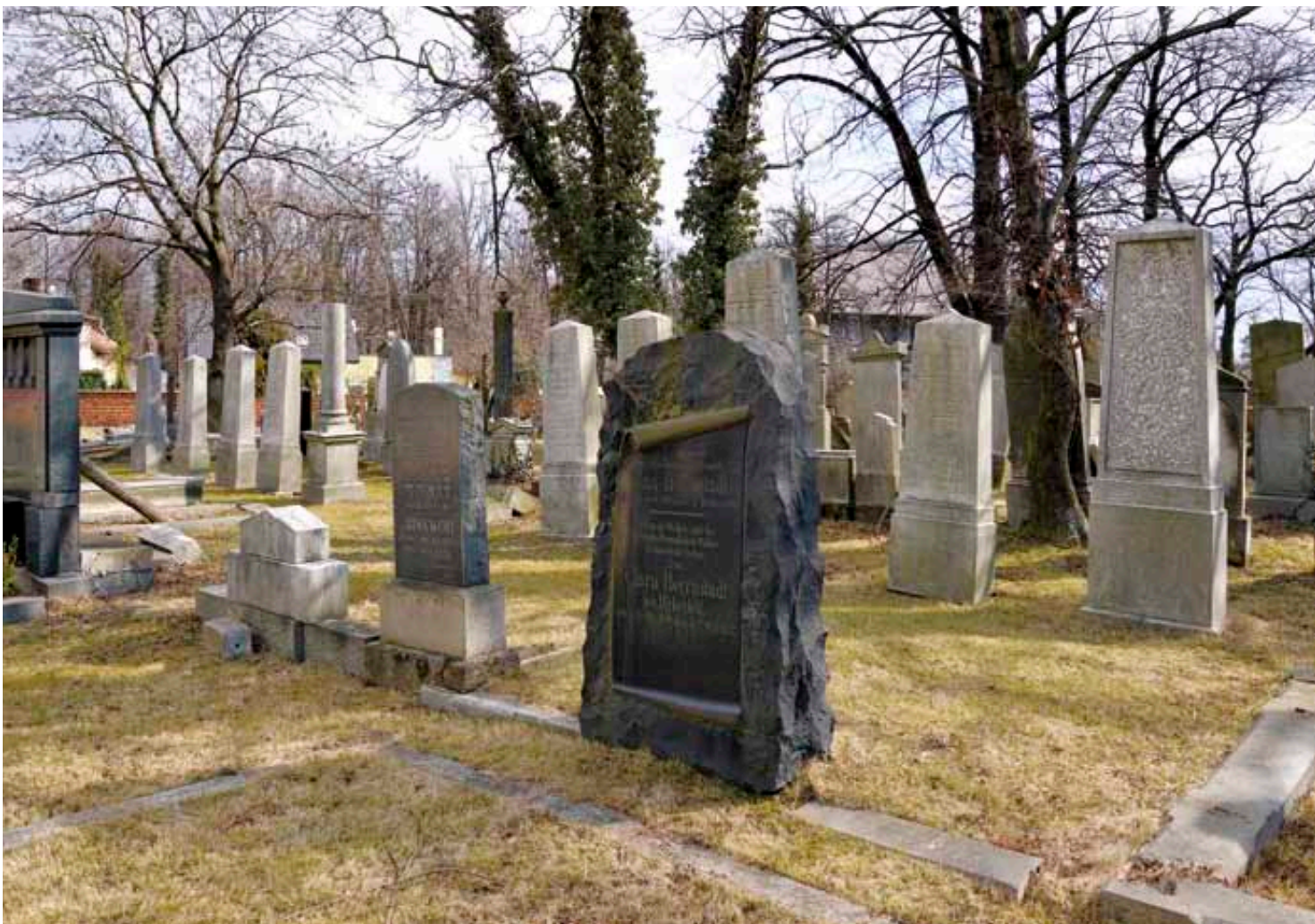
1

3

2

4

5

6

3 | Wrocław, ul. Lotnicza, czynny cmentarz, pomnik żołnierzy poległych w I wojnie światowej

| fot. K. Czartoryski, NID, 2015

4 | Dzierżoniów, ul. Bielawska, czynny cmentarz, kwatera z zachowanymi nagrobkami i uporządkowaną zielenią | fot. G. Grajewski, NID, 2018

5 | Legnica, ul. Wrocławska, czynny cmentarz, kwatera z zachowanymi nagrobkami i uporządkowaną zielenią | fot. G. Grajewski, NID, 2018

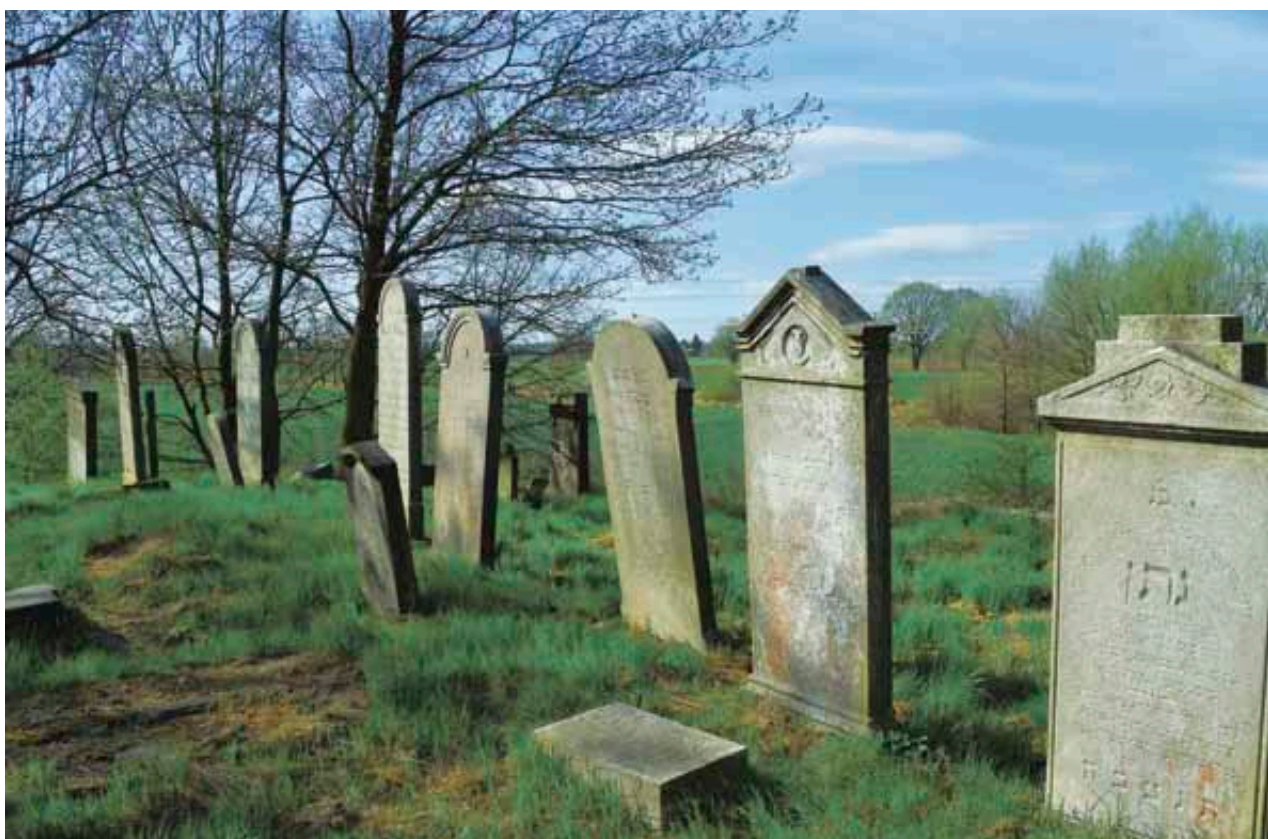
6 | Wałbrzych, ul. Moniuszki, czynny cmentarz, dom przedpogrzebowy | fot. I. Rybka-Ceglecka, NID, 2011

9

10

- 7 | Jawor, cmentarz zamknięty, częściowo zachowane nagrobki, teren nieuporządkowany
| fot. G. Grajewski, NID, 2018
- 8 | Kamienna Góra, ul. Katowicka, częściowo zachowane nagrobki, teren uporządkowany
| fot. G. Grajewski, NID, 2018
- 9 | Kłodzko, ul. Bohaterów Getta, cmentarz zamknięty, częściowo zachowane nagrobki i częściowo uporządkowany teren | fot. G. Grajewski, NID, 2018
- 10 | Oława, ul. Cicha, częściowo zachowane i zinwentaryzowane nagrobki, uporządkowany teren
| fot. G. Grajewski, NID, 2018

11

12

- 11 | Ścinawa, ul. Witosa, częściowo zachowane i zinwentaryzowane nagrobki, teren wymaga ponownego uporządkowania | fot. G. Grajewski, NID, 2018
- 12 | Miłocice, tereny leśne, własność Lasów Państwowych, teren uporządkowany i ogrodzony, nagrobki zinwentaryzowane | fot. G. Grajewski, NID, 2018
- 13 | Jelenia Góra, ul. Studencka, cmentarz przekształcony w skwer, bez informacji o pierwotnej funkcji | fot. K. Czartoryski, NID, 2018

5.2. Cmentarze zdegradowane

To najliczniejsza ilościowo grupa, do której zaliczono 19 nekropolii pozbawionych nagrobków, ogrodzeń i budowli, o nieczytelnych w terenie granicach, często niezgodnych ze współczesnymi podziałami geodezyjnymi. Należą do niej cmentarze z prawdopodobnie nienaruszonymi pochówkami lub naruszonymi jedynie w części. Degradacja nastąpiła po 1945 r., głównie w latach 60. XX w. To czas, gdy na całym Dolnym Śląsku likwidowano większość z nieużytkowanych cmentarzy, niezależnie od przynależności wyznaniowej.

Często są to dziś skwery lub tereny zarośnięte samosiewami (np. oba cmentarze w Jeleniej Górze). Fragmentarycznie zachowany drzewostan pozwala niekiedy odczytać układ planistyczny, jednak nie jest możliwa dokładna lokalizacja budowli cmentarnych lub grobów, które zniszczono. Przykładem może być cmentarz na terenie parku w Brzegu Dolnym, na którym zachował się jedynie w części widoczny ponad poziom terenu zarys podstawy muru granicznego, usypisko gruzu wskazuje prawdopodobne miejsce domu przedpogrzebowego, a po nagrobkach pozostały jedynie rozrzucone bezładnie fragmenty.

Sytuację skrajną prezentuje cmentarz przy ul. Gwarnej we Wrocławiu, którego kolejne fragmenty były likwidowane i przeznaczane pod budowę drogi oraz zabudowę od początku XX w. po czasy nam współczesne, jednak nadal pozostał obszar z pochówkami, a jedną z granic wyznacza mur cmentarny.

Wymienione nekropolie jedynie w nielicznych wypadkach zostały oznakowane (Góra, Jelenia Góra – cmentarz nowy przy ul. Sudeckiej, Syców). Dodajmy, że ich stan zachowania nie ma znaczenia przy podejmowaniu decyzji o wpisie do rejestru zabytków.

14

15

- 14 | Jelenia Góra, ul. Sudecka, cmentarz przekształcony w skwer, z tablicą upamiętniającą | fot. G. Grajewski, NID, 2018
- 15 | Kamienna Góra, ul. Księcia Bolka I, cmentarz przekształcony w skwer, z symbolicznie oznaczonym grobem więźniów Gross-Rosen | fot. G. Grajewski, NID, 2018
- 16 | Łądek-Zdrój, ul. Śnieżna, cmentarz zdewastowany, użytkowany jako teren gospodarstwa, obecnie uporządkowany i wpisany do rejestru zabytków | fot. G. Grajewski, NID, 2021

16

5.3. Cmentarze trwale przekształcone

Do tej kategorii zaliczono 13 cmentarzy, z których usunięto nagrobki, a pochówki uległy całkowicie zniszczeniu.

Cztery nekropolie zostały po 1945 r., w latach 60. XX w., przyłączone do sąsiadujących cmentarzy parafialnych lub miejskich. Groby zlikwidowano i zajęto pod nowe pochówki (Chojnów – nowy cmentarz, obecnie jedna z kwater cmentarza miejskiego przy ul. Złotoryjskiej, po cmentarzu żydowskim pozostał dom przedpogrzebowy; Legnica – nowy cmentarz, obecnie jedna z kwater cmentarza miejskiego przy ul. Wrocławskiej, po cmentarzu żydowskim pozostały dwie bramy; Strzelin – tzw. nowy cmentarz, obecnie sektor VII cmentarza parafialnego przy ul. Oławskiej, po cmentarzu pozostał mur graniczny; Szczawno-Zdrój – obecnie teren cmentarza komunalnego).

Kolejną grupę stanowią cmentarze, na miejscu których została wzniesiona zabudowa (Głogów – cmentarz stary, gdzie powstała elektrownia miejska wraz z budynkami zaplecza, podziemnymi garażami i magazynami; Milicz – gdzie znajduje się stacja benzynowa i podziemne zbiorniki paliwowe bazy transportowej; Środa Śląska – gdzie w miejscu cmentarza wybudowano szkołę; Wrocław, Psie Pole, ul. Sycowska – gdzie wybudowano blok mieszkalny; Żmigród – gdzie na miejscu cmentarza stoi dom jednorodzinny).

Jednostkowy, lecz bardzo wymowny przykład całkowitej destrukcji, to cmentarz żydowski w Twardogórze, który został przeznaczony na zwirownię, a następnie – zalesiony. Eksploatacja kruszywa doprowadziła do całkowitego zniszczenia pochówków.

17

18

17 | Legnica, ul. Wrocławska, cmentarz komunalny, brama prowadząca na dawny nowy cmentarz żydowski, który zajęto pod nowe pochówki | fot. G. Grajewski, NID, 2018

18 | Środa Śląska, ul. Górna, tablica upamiętniająca miejsce po cmentarzu żydowskim | fot. G. Grajewski, NID, 2018

Jedynie w Środzie Śląskiej w 2001 r. ustawiono tablicę pamiątkową w językach hebrajskim, niemieckim i polskim informującą, iż w tym miejscu znajdował się cmentarz żydowski.

6. Stan ochrony prawnej

Do rejestru zabytków województwa dolnośląskiego wpisano 18 cmentarzy żydowskich (stan na dzień 1.06.2023). Miało to miejsce w różnym czasie. Przedmiot ochrony najczęściej określano jako „cmentarz żydowski” lub „dawny cmentarz żydowski”. Wedle obecnej praktyki administracyjnej, która interpretuje tego typu zapis słownikowo, oznacza to ochronę obszaru, a nie znajdujących się na nim budowli lub murów granicznych i nagrobków. Elementy te są prawnie chronione wtedy i tylko wtedy, gdy zostały wymienione w sentencji decyzji, a nie w uzasadnieniu. Niestety nie wszystkie decyzje są opatrzone załącznikami graficznymi określającymi granice uznanego terenu. W wypadku cmentarza przy ul. Ślężnej we Wrocławiu wpisem objęto jedynie obszar otoczony murem cmentarnym, a pominięto przedpole, na którym znajdowały się pola grzebalne i dom przedpogrzebowy oraz budynki pomocnicze. W wypadku cmentarza przy ul. Lotniczej we Wrocławiu pozbawiony załącznika graficznego wpis, jak można domniemywać, nie obejmuje muru granicznego z bramą, reliktu domu przedpogrzebowego i istotnego ze względów kompozycyjnych przedpola z podjazdem pod główne wejście (obecnie własność miejska) oraz terenu tzw. rezerwy terenowej od strony północno-zachodniej (własność Gminy Żydowskiej). Cmentarz żydowski w Brzegu Dolnym został założony na terenie obecnego parku objętego wpisem do rejestru zabytków, jednakże w decyzji o wpisie brak informacji o tym, że znajduje się tam nekropolia, co może prowadzić do nieporozumień i skutkować nienależytą ochroną prawną.

Do rejestru zabytków ruchomych (księga B) nie wpisano ani jednego nagrobka, z wyjątkiem cmentarza żydowskiego przy ul. Ślężnej we Wrocławiu, gdzie wraz z nekropolią na mocy jednej decyzji wpisano do rejestru zabytków nieruchomości (księga A) również nagrobki i kaplice grobowe (niestety jedyny dostępny egzemplarz decyzji to odpis pozbawiony stron 1 i 2 wykazu objętych ochroną prawną grobowców, nr 1–43).

W 2020 r. Narodowy Instytut Dziedzictwa zlecił opracowanie kart zabytków nieruchomości wojewódzkiej ewidencji zabytków dla wszystkich zidentyfikowanych w terenie cmentarzy niewpisanych do rejestru zabytków. Karty przekazano Dolnośląskiemu Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków, a ich formalne wprowadzanie do obiegu prawnego jest w toku.

Analiza dostępnych na stronach internetowych samorządów gminnych ewidencji zabytków wykazała, że cmentarze żydowskie, wpisane i niewpisane do rejestru zabytków, są najczęściej objęte tą pozaustawową formą ochrony.

7. Główne zagrożenia

Cmentarze żydowskie na terenie obecnego województwa dolnośląskiego w większości zostały zdemolowane w latach 60. XX w. Miało to miejsce podczas akcji likwidacji cmentarzy niemieckich. Obecne zagrożenia można podzielić ze względu na następujące kwestie: własność, rozpoznanie i dokumentacja oraz ustalenie granic, ochrona prawna, utrzymanie i użytkowanie.

W 7 przypadkach cmentarze mają kilku właścicieli, co utrudnia zarządzanie. Dla 13 własność nie została ustalona, co w zasadzie wyklucza objęcie ich skutecznymi działaniami przez administrację konserwatorską oraz starania o środki publiczne na ich pielęgnowanie.

Dokonane za pomocą kart cmentarzy rozpoznanie ma obecnie głównie walor dokumentacyjny (zdjęcia ukazujące stan zachowania, szkice odnotowujące układ i rodzaj drzewostanu). W kartach pominięto ustalenie podstawowych faktów historycznych, nie prowadzono także poszukiwań archiwalnych, co, dodajmy, nie było wymagane od autorów kart. Karty nie zostały opracowane dla wszystkich cmentarzy (pominięto te z terenu Wrocławia). Niezależnie powstało 7 tzw. teczek ewidencyjnych cmentarzy. Mają one charakter opracowań naukowych i zawierają znacznie więcej informacji.

Kwestie granic cmentarzy zarówno w kartach, jak i ewidencjach cmentarzy przedstawione zostały z różną dokładnością, zależnie od stanu wiedzy autora oraz zastanych, czasami już zmienionych, zasięgów działek. Karty ewidencyjne zabytków ruchomych opracowano dla nagrobków z kilku cmentarzy: w Dzierżoniowie i pilotażowo dla kilkudziesięciu nagrobków z cmentarza przy ul. Lotniczej we Wrocławiu. Nowością są powstające na zlecenie Gminy Żydowskiej oraz innych podmiotów inwentaryzacje epigraficzne oraz spisy nagrobków.

Jak już wspomniano, do rejestru zabytków wpisano 18 cmentarzy. Oznacza to, że pozostałe nie są objęte ochroną prawną, lecz jedynie różnymi formami ochrony pozaustawowej, jak gminna ewidencja zabytków lub ustalenia zawarte w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. Dla cmentarzy żydowskich, gdzie pochówki co do zasady są nienaruszalne, nie są to wystarczające formy ochrony, zwłaszcza w wypadkach, gdy w ewidencji gruntów ich teren oznaczony został jako działka budowlana. Sytuacja taka kilkakrotnie już doprowadziła do zniszczenia cmentarzy lub przeznaczenia ich fragmentów pod zabudowę albo drogi, i nadal rodzi konflikty. Przykładem jest zniszczenie i przeznaczenie terenu pod budowę hotelu fragmentu cmentarza żydowskiego przy ul. Gwarnej we Wrocławiu, gdzie plan zagospodarowania przestrzennego dopuszczał powstanie zabudowy, a jedynym rozwiązaniem okazała się ekshumacja zwłok (w części powtórna) i przeniesienie ich na cmentarz żydowski przy ul. Lotniczej. Z tego względu wpisanie do rejestru zabytków pozostałych cmentarzy żydowskich winno być kontynuowane.

Cztery czynne cmentarze żydowskie na terenie województwa dolnośląskiego (Dzierżoniów, Legnica, Wałbrzych, Wrocław) są utrzymane w dość dobrym stanie. Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego opiekuje się 5 cmentarzami, na których terenie przeprowadzono prace porządkowe i prowadzona jest bieżąca pielęgnacja. Cmentarze należące do samorządów są zachowane w różnym stopniu. Od bardzo dobrego, jak stanowiący muzeum cmentarz żydowski przy ul. Ślężnej we Wrocławiu czy czynne cmentarze otoczone opieką przez Gminę Żydowską, po bardzo zły, jak zdewastowane cmentarze w Lwówku Śląskim lub Złotoryi. Głównym problemem jest to, że prace porządkowe są podejmowane sporadycznie i bez kontynuacji w kolejnych latach. Za przykład może posłużyć Świdnica, gdzie wysiłek włożony w uporządkowanie cmentarza został zaprzepaszczone. Wielka szkoda, że trwoni się w ten sposób kapitał społeczny, gdyż często były to działania prowadzone z udziałem wolontariuszy, a konieczne nakłady są stosunkowo niewielkie.

W katastrofalnym stanie znajduje się dom przedpogrzebowy w Ziębicach. Klasycystyczna budowla została jedynie zabezpieczona, ale nie podjęto dalszych prac remontowych.

Zagrożenie stanowi również brak oznakowania cmentarzy. Są to obecnie miejsca, o których pierwotnym przeznaczeniu obecni mieszkańcy często nie wiedzą, dlatego cenne są wszelkiego typu inicjatywy, zwłaszcza lokalne, dzięki którym mieszkańcy Dolnego Śląska dowiadują się o istnieniu społeczności żydowskiej oraz o materialnych pamiątkach po niej, często trudno dostrzegalnych. „Pamięć o zmarłych czyni nas ludźmi” – napis na pamiątkowej płycie położonej na cmentarzu żydowskim w Świebodzicach oddaje istotę rzeczy.

19

20

19 | Ziębice, ul. Łokietka, zrujnowany dom przedpogrzebowy | fot. G. Grajewski, NID, 2018

20 | Świebodzice, ul. Wałbrzyska, tablica pamiątkowa umieszczona na cmentarzu żydowskim
| fot. G. Grajewski, NID, 2018

8. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie dolnośląskim

8.1. Archiwa

- Archiwum Państwowe we Wrocławiu, akta poszczególnych miast, w których istniały gminy żydowskie.
- Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Urząd Skarbowy Prowincji Dolnośląskiej, akta dotyczące sprzedaży cmentarzy żydowskich w latach 1943–1944, sygn. 1411–1412, 1459.
- Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, *Gmina Żydowska we Wrocławiu*, sygn. 105; inwentarz dostępny online, <http://www.jhi.pl/inwentarze>.
- Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, *Gminy Żydowskie Prowincji Śląskiej*, sygn. 106; inwentarz dostępny online, <http://www.jhi.pl/inwentarze>.

8.2. Kartografia

- Mapy topograficzne *Urmessischblätter von Preußen*, skala 1:25 000, opracowane dla terenu Śląska w latach 1820–1831; rękopiśmienne oryginały w Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz.
- Mapy topograficzne *Topographische Karten*, zwane też *Messtischblätter*, skala 1:25 000, wydania opublikowane i aktualizowane w latach 1860–1944; wykorzystano wydania z różnych lat i z różnych zbiorów.
- Plany miast, w tym plany katastralne, ze zbiorów Archiwum Państwowego we Wrocławiu i jego oddziałów w Legnicy, Jeleniej Górze i Kamieńcu Żąbkowickim, zbiory kartograficzne Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu i Biblioteki Narodowej, zbiory Muzeum Regionalnego w Jaworze.

8.3. Opracowania ogólne

- Adamska D., *W sprawie lokalizacji cmentarzy żydowskich na średniowiecznym Śląsku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2018, R. 66, nr 1, s. 3–9.
- Adamska D., *Wokół zagadkowego Judenberg na Śląsku – problem średniowiecznych „osad żydowskich” w Europie Środkowej*, [w:] *Wieś zaginiona. Stan i perspektywy badań*, red. P. Nocuń, A. Przybyła-Dumin, K. Fokt, Chorzów 2016, s. 189–206.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020.
- Brillling B., *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990.
- *Führer durch die Jüdische Gemeindeverwaltung und Wohlfahrtspflege in Deutschland 1932–33*, Bearb. B. Schlesinger, Berlin 1933.
- Kos J.K., *Judaistyczne budownictwo kultowe na Śląsku. Problem stylu i formy*, „Roczniki Sztuki Śląskiej” 2013, R. 22, s. 9–45.
- Kos J.K., *Schlesische Synagogen. Bestandsaufnahme einer zerstörten Baugattung*, [w:] *Jüdisches Leben zwischen Ost und West. Neue Beiträge zur jüdischen Geschichte in Schlesien*, red. A. Brämer, A. Herzig, K. Ruchniewicz, Göttingen 2014, s. 407–445.
- *Ku nowemu życiu. Żydzi na Dolnym Śląsku w latach 1945–1970*, red. T. Włodarczyk, Wrocław 2017.

- Połomski F., *Holocaust we Wrocławiu i na Dolnym Śląsku (1941–1944) w świetle dokumentów administracji skarbowej*, „Dzieje Najnowsze” 1986, R. 18, z. 3–4, s. 235–248.
- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 11), s. 299–332.
- Rosenthal F., *Najstarsze osiedla żydowskie na Śląsku*, „Biuletyn ŻIH” 1960, nr 34, s. 3–27.
- Wiklik C., *Okruchy z historii Żydów na Śląsku*, Warszawa–Jelenia Góra 2014.
- Włodarczyk T., *Z historii Żydów w regionie legnickim*, Warszawa–Jelenia Góra 2016.
- Włodarczyk T., Einhorn I., *Przewodnik po żydowskim Dolnym Śląsku. Region walbrzyski*, Jelenia Góra 2018.
- Wodziński M., *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII–XVIII wieku*, Wrocław 1996.
- Ziątkowski L., *Dzieje gmin żydowskich w obecnym województwie wrocławskim (do roku 1945)*, Wrocław 1986, Archiwum NID, Oddział Terenowy we Wrocławiu, sygn. O/143 [maszynopis].
- Ziątkowski L., *Między niemożliwym a koniecznym. Reformy państwa pruskiego w końcu XVIII i na początku XIX wieku a proces równouprawnienia Żydów ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji na Śląsku*, Wrocław 2007.

8.4. Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy

Bolesławiec

- Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Gospodarki Komunalnej, *Decyzje o zamknięciu cmentarzy i przeznaczeniu ich na inny cel w województwie wrocławskim*, sygn. 9/57, k. 83–89.
- Plan miasta, *Plan der Stadt Bunzlau mit der Wasserleitung...*, skala 1:5 000, druk wielobarwny, 1908–1909, [w:] Dorich W., *Beschreibung der Wasserversorgung, Kanalisation und Rieselflächen der Stadt Bunzlau i. Schleissen.*, Bunzlau 1882, wklejka po tekście.
- Plan miasta, *Übersichtskarte der Kreisstadt Bunzlau...*, skala 1:4 000, druk wielobarwny, 1908–1909, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rejencja Wrocławska, sygn. IV/357.
- Plan miasta, *Uebersichts-Plan der Stadt Bunzlau. Abtheilung 2*, arkusz nr 2, skala 1:2 000, opracowanie po 1892, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Naczelne Prezydium Prowincji Śląskiej, sygn. 82/170/0/1.2.2/1441; ten sam arkusz w zbiorach Herder-Institut, sygn. 115225–115228.
- Plan miasta, *Plan von Bunzlau*, litografia jednobarwna, bez podanej skali, [w:] Weitz E., *Führer durch Stadt und Kreis Bunzlau*, Bunzlau 1899, wklejka przed tekstem, Biblioteka Narodowa w Warszawie, skan dostępny na portalu Polona.pl.
- Plan miasta, *Stadt Bunzlau. Angef. Bunzlau im Februar 1932 Stadtbauamt*, opracowany w styczniu 1932 r. w miejskim urzędzie budowlanym, skala 1:4 000, druk wielobarwny, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rejencja Wrocławska, sygn. 82/172/0/5.4/IV.741; plan w wersji jednobarwnej, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Kartograficznych, sygn. 329-A.
- Plan miasta, *Übersichtskarte der Kreisstadt Bunzlau mit dem in den städtischen Bebauungsplan hineingezogenen anstossenden Teile der Feldmark*, skala 1:4 000, druk wielobarwny, opracowanie 1908–1909, Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, Dział Kartografii, sygn. 48881-C-III; odbitka w skali 1:2 000 z odręcznie wprowadzoną aktualizacją sposobu użytkowania terenu w 1912 r., Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rejencja Wrocławska, sygn. 82/172/0/5.4/IV.357.
- Plan miasta ze schematem układu bloków nowej zabudowy przedmieść, *Uebersichts Plan der Kreisstadt Bunzlau mit dem in den städtischen Bebauungsplan hineingezogenen anstossenden Teil der Feldmark. Angefertigt durch Reduktion des Landmesser Rath'schen Uebersichts-Planes 1:2 000*, litografia jednobarwna, skala 1:4 000, 1900 r., Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Wydział Samorządowy, sygn. 82/171/0/4/1768, k. 1.

- Przerysy mapy katastralnej, skala 1:1 000, kalka, ołówki, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Urząd Skarbowy Prowincji Dolnośląskiej, sygn. 1412, k. 213.
- *Bolesławiec. Zarys monografii miasta*, red. T. Bugaj i K. Matwijowski, Wrocław–Bolesławiec 2001.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 15.
- Karpiński M., *Macewy z muzealnego lapidarium*, <https://muzeum.boleslawiec.pl/macewy-z-muzealnego-lapidarium/> (dostęp: 8.02.2023).
- Łasica T., *Historia żydowskiej społeczności Bolesławca do 1945 roku*, Bolesławiec 2019, <https://do-cplayer.pl/211069470-Tadeusz-lasica-historia-zydowskiej-spolesznosci-boleslawca-do-1945-roku.html> [dostęp: 8.02.2023].
- Olczak M., *Bolesławiec, przewodnik historyczny*, wyd. 2, Jelenia Góra–Bolesławiec 2000, s. 121–122.
- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. XI), s. 311.
- Schiller A., *Aus Bunzlau Baugeschichte*, b.m., b.r., s. 13.
- Wernicke E., *Chronik der Stadt Bunzlau von der ältesten Zeit bis zur Gegenwart*, Bunzlau 1884, s. 598, 605.

Brzeg Dolny

- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 17.
- Brillling B., *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14, s. 63–64.
- *Der jüdische Friedhof im Parke von Dyhernfurth*, „Schlesien. Zeitschrift für die Pflege heimatlicher Kultur“ 1910, Jg. 4, s. 90.
- *Geschichte der Stadtgemeinde Dyhernfurth Kreis Wohlau. Festschrift zum 250jährigen Jubiläum der Stadt*, Hrsg. O. Koch, Dyhernfurth 1913, s. 117–126.
- Grotte A., *Alte schlesische Judenfriedhöfe (Breslau u. Dyhernfurth)*, [w:] *Monographien zu Denkmalspflege und Heimatschutz*, Bd. 1, Berlin 1927.
- Grotte A., *Der alte Judenfriedhof in Dyhernfurth*, „Schlesische Monatshefte” 1926, No. 3, s. 277–280.
- Grünwald M., *Zur Geschichte der Jüdischen Gemeinde Dyhernfurth*, Breslau 1881.
- Herda M., *Dyhernfurth. Kulturhistorische Beiträge des Ortes Dyhernfurth*, Wohlau 1913, s. 75, 80–85, il. po s. 80 – *Jüdischer Friedhof*, il. po. s. 120 – *Ruine am Judenfriedhof*, s. 140, 146, il. po s. 188 – plan parku z oznaczeniem cmentarza żydowskiego.
- Kaszuba E., Ziątkowski L., *Historia Brzegu Dolnego*, Brzeg Dolny–Wrocław 1998, s. 82–83.
- Michalska A., *Działania inwentaryzatorskie na terenie dawnego cmentarza żydowskiego*, [w:] *Brzeg Dolny*, t. 2: *Dzieje wybranych instytucji i zagadnień*, red. J. Koredczuk, Brzeg Dolny 2017, s. 159–161.
- Weinbaum D., *Geschichte des jüd. Friedhofs in Dyhernfurth. Festschrift zur Einweihung der Mauer um den jüd. Friedhof daselbst*, Breslau 1903.
- Wodziński M., *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII–XVIII wieku*, Wrocław 1996, s. 405–409.
- Ziątkowski L., *Dzieje gmin żydowskich w obecnym województwie wrocławskim (do roku 1945)*, Wrocław 1986, s. 34–36, il. 13–22, Archiwum NID, Oddział Terenowy we Wrocławiu [maszynopis].
- Ziątkowski L., *Żydzi w Brzegu Dolnym. Dzieje osadnictwa oraz kulturowe i materialne ślady ich obecności*, [w:] *Brzeg Dolny*, t. 2: *Dzieje wybranych instytucji i zagadnień*, red. J. Koredczuk, Brzeg Dolny 2017, s. 27–47.
- Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, Gmina Żydowska we Wrocławiu, sygn. 105/220.

Chojnów

- Plan miasta, *Übersichts-Plan der Stadt Haynau i. Schl.*, skala 1:2 500, ozalid, 1929, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Kartograficznych, sygn. 402-A.
- Plan miasta, *Plan der Stadt Haynau*, skala 1:7 500, druk, ok. 1930, Muzeum Regionalne w Chojnowie.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 19.
- Peritz M., *Aus der Geschichte der jüdischen Gemeinde in Haynau*, [w:] *Festbuch zum Heimattag in Haynau Schlesien vom 10. bis 13. Juli 1926*, Haynau 1926, s. 38.
- Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, Gminy Żydowskie Prowincji Śląskiej, sygn. 106/202, 106/207.

Duszniki-Zdrój

- Dengler P., *Geschichte des Bades Reinerz*, Reinerz 1903, s. 72.
- Eysymontt D., Eysymontt R., *Studium historyczno-urbanistyczne Dusznik-Zdroju*, Wrocław 1992, Archiwum Delegatury WUOZ w Wałbrzychu [maszynopis].
- Włodarczyk T., Einhorn I., *Przewodnik po żydowskim Dolnym Śląsku. Region wałbrzyski*, Jelenia Góra 2018, s. 101.

Dzierżoniów

- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 21.
- Brillling B., *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14, s. 162.
- Gruźlewska A., *Żydzi z prowincji: świdnicki i wałbrzyski okręg synagogałny 1812–1945. Dzierżoniów, Strzegom, Świdnica, Świebodzice, Wałbrzych*, Dzierżoniów 2016.
- Hasse E., *Chronik der Stadt Reichenbach im Eulengebirge*, Reichenbach 1929, s. 41, 45, 200, 298.
- Hebzda-Sołogub B., *Cmentarz żydowski w Dzierżoniowie*, Dzierżoniów 2017.
- Myśliński K., *Teczka ewidencyjna cmentarza*, Wałbrzych 1985, Archiwum Delegatury WUOZ w Wałbrzychu [maszynopis].
- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. XI), s. 312–313.
- Włodarczyk T., Einhorn I., *Przewodnik po żydowskim Dolnym Śląsku. Region wałbrzyski*, Jelenia Góra 2018, s. 34–35.
- Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, Gminy Żydowskie Prowincji Śląskiej, sygn. 106/380.

Głogów

- Archiwum Akt Nowych, Urząd do spraw Wyznań, sygn. 75/32, *Sprawa cmentarza w Głogowie*, k. 64–68; Ministerstwo Gospodarki Komunalnej, sygn. 9/62, *Decyzje o zamknięciu cmentarzy i przeznaczeniu ich na inny cel w województwie zielonogórskim*, k. 51.
- Plan miasta, *Plan von der Nieder-Schlesien an der Oder gelegenen Pass und Festung Gross-Glogau nach ihrer eigentlichen Situation und Grund-Lage verzeichnet H.F.B.*, skala ok. 1:21 000, druk, ok. 1750, Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. ZZK 7 054.
- Plan miasta, *Plan der Stadt Glogau, mit dem neu zu bebauenden Stadttheil*, skala 1:4 000, druk wielobarwny, 1885, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rejencja Wrocławska, sygn. IV/74.

- Plan miasta, *Großer Plan von Glogau und Umgebung*, skala 1:2 000, druk dwubarwny, ok. 1938, Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. ZZK 16 969.
- Plan miasta, *Übersichtsplan der Stadt Glogau*, skala 1:5 000, 1926, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Kartograficznych, sygn. 334-IV.C; ten sam plan w zbiorach Archiwum Państwowego we Wrocławiu, Rejencja Wrocławska, sygn. IV-437.
- Berndt R., *Geschichte der Juden in Gross-Glogau*, Glogau 1874.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 24.
- *Friedhofsgebäude in Glogau. Architekt Wilhelm Heller in Breslau*, „Ostdeutsche Bau-Zeitung” 1907, Jg. 5, nr 68, s. 373–375, Beilage.
- Lucas F.D., Heitmann M., *Stadt des Glaubens. Geschichte und Kultur der Juden in Glogau*, Hildesheim 1991.
- Lucas F.D., Heitmann M., *Żydzi głogowscy, dzieje i kultura*, Głogów 2013, s. 225–233.
- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 11), s. 313.
- *Zblizenia. Widoki Głogowa. Annäherungen. Ansichten von Glogau*, Marburg 1997, s. 49–50, 54.

Góra

- Brillling B., *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14, s. 99.
- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 11), s. 314.

Jawor

- Archiwum Państwowe w Legnicy, Akta miasta Jawora, sygn. 85/2/0/9/111/13 *Juden in Jauer*, 1853–1936; sygn. 85/2/0/9/111/13 *Begräbnisplatz...*, 1816–1832.
- Plany miasta z lat 1841, 1868, 1900–1918, 1935, Muzeum Regionalne w Jaworze.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 27.
- Piluk P., *Kronika dolnośląska. Cmentarz w Jaworze*, „Słowo Żydowskie” 1997, R. 6, nr 14–15, s. 36.
- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 11), s. 314.
- Ziątkowski L., *Żydzi w Jaworze. Žide v Jaworu*, Jawor 2010.

Jelenia Góra

- Archiwum Akt Nowych, Urząd do Spraw Wyznań, sygn. 132/272, województwo jeleniogórskie, karty 243–244.
- Plan miasta, *Situations-Plan von Hirschberg in Schlesien*, skala 1:7 500, 1884, Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. III C Kart. x 27 139. Repr. [w:] *Atlas historyczny miast polskich. Jelenia Góra*, Wrocław 2017, pl. 35.
- Plan miasta, skala 1:5 000, druk, 1930, Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. III C Kart. x 27200 14, Blatt 4. Repr. [w:] *Atlas historyczny miast polskich. Jelenia Góra*, Wrocław 2017, pl. 46.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 29.

- Herbst J.K., *Chronik der Stadt Hirschberg in Schlesien bis zum Jahre 1847*, Hirschberg 1849, s. 292–293, 472–473.
- *Leichenhalle der jüdischen Gemeinde in Hirschberg i. Schl.*, „Baugewerks-Zeitung” R. 19, 1887, s. 686.
- Piluk P., *Kronika dolnośląska. Nekropolia jeleniogórskich Żydów*, „Słowo Żydowskie” 1996, R. 5, nr 19, s. 19.
- Rok A., *Ocalić pamiątki żydowskiego życia w Jeleniej Górze*, „Słowo Żydowskie” 2001, nr 2.
- Szajda M., *Ludność żydowska w Jeleniej Górze po 1945 roku*, Wrocław 2021, s. 39, 175–182.
- Vogt M., *Illustrierte Chronik der Stadt Hirschberg i. Schl., enthaltend eine historisch-topographische Beschreibung derselben seit ihrem mutmaßlichen Ursprunge bis auf gegenwärtige Zeit*, Hirschberg 1875, s. 241, 491–492.

Kamienna Góra

- Plan miasta (przerys), *Stadtplan von Landeshut*, bez skali, 1826; repr. [w:] *Heimatbuch des Kreises Landeshut in Schlesien*, Bd. I, Hrsg. F. Kunick, Landeshut 1929, wklejka po tekście.
- Plan miasta, *Plan von Landeshut 1:10 000*, skala 1:10 000, druk Armin Werners Verlag, ok. 1905, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Oddział w Jeleniej Górze, Zbiory Kartograficzne, sygn. 345.
- Plan miasta, *Übersichtskarte zum Stadtbebauungsplan von Landeshut*, skala ok. 1:5 000, druk, ok. 1930, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Kartografia Rejencji Wrocławskiej, sygn. IV/108.
- Plan sekcyjny miasta z pocz. XX w., *Bebauungs: Plan der Stadt Landeshut. Section II*, skala 1:1000, sekcja II, Archiwum Urzędu Miasta Kamienna Góra; repr. [w:] Żydowicz M., *Studium historyczno-urbanistyczne miasta Kamienna Góra woj. Jelenia Góra*, PP PKZ, Wrocław 1982, t. 2, il. 45 [maszynopis].
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 156–157.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 31.
- Chęć J., *Żydzi w Kamiennej Górze*, „Sudety” 2002, nr 6.
- Falkenstein P., *Die Synagogengemeinde zu Landeshut* [w:] *Heimatbuch des Kreises Landeshut in Schlesien*, Bd. 2, Hrsg. F. Kunick, Landeshut 1929, s. 389–390.
- Kliesch, *Fortsetzung der Chronik der Stadt Landeshut vom 1. April 1879 ab mit vorübergehender Aufführung der Hauptmomente aus der früheren Geschichte der Stadt*, Landeshut 1909, s. 23.
- Pansewicz A., *Sprawozdania z sondażowych badań archeologicznych przy ul. Księcia Bolka I w Kamiennej Górze, działka nr 203, obręb 7*, https://www.academia.edu/17122563/Sprawozdanie_z_sonda%C5%BCowych_bada%C5%84_archeologicznych_przy_ul_Ksi%C4%99cia_Bolka_I_w_Kamiennej_G%C3%B3rze_dzia%C5%82ka_nr_203_obr%C4%99b_7 (dostęp: 16.12.2021).
- Perschke W., *Beschreibung und Geschichte der Stadt Landeshut in Schlesien*, Landeshut 1829, s. 6.
- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 11), s. 314–315.
- Żydowicz M., *Studium historyczno-urbanistyczne miasta Kamienna Góra woj. Jelenia Góra*, PKZ, Wrocław 1982, t. 1, s. 71, il. 85–86, Archiwum NID, Oddział Terenowy we Wrocławiu [maszynopis].
- Zestawienia osób pochowanych na obu cmentarzach:
- <https://www.kreislandeshut.de/landeshut/die-juedische-gemeinde/dokumentation-des-neuen-juedischen-friedhofes/>
- <https://www.kreislandeshut.de/landeshut/die-juedische-gemeinde/dokumentation-des-alten-juedischen-friedhofes/>

Kijowice (Bierutów)

- Brillling B., *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14, s. 34.
- Mrozowicz W., Wiszewski P., *Kraina nad Widawą. Bierutowskie dzieje od czasów najdawniejszych po współczesność*, Wrocław–Bierutów 2010, s. 137.
- Ziątkowski L., *Dzieje gmin żydowskich w obecnym województwie wrocławskim (do roku 1945)*, Wrocław 1986, s. 27–28, il. 9, 10 [maszynopis].
- Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, Gminy Żydowskie Prowincji Śląskiej, akta gminy Bierutów (Bernstadt), sygn. 106/4, 106/7, 106/8.

Kłodzko

- Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta miasta Kłodzka, Policja Budowlana, sygn. 249 i 253.
- Plan miasta, *Glatz und Umgebung*, skala 1:5 000, druk, 1926, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rejencja Wrocławska, sygn. IV/116, IV/456.
- Plan miasta, skala 1:4 500, druk wielobarwny, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rejencja Wrocławska, sygn. IV/111.
- Plan sekcyny miasta, skala 1:650, sekcja 5, arkusz 2, 1888–1891, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rejencja Wrocławska, sygn. IV/110, pl. 3.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 33–34.
- Brillling B., *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14, s. 81, 87.
- Einhorn I., Jamróg T., Włodarczyk T., *Dzieje społeczności żydowskiej w Kłodzku w XIX–XX wieku*, Warszawa 2006.
- Hanisch W., *Der Rockittnitzer Judenfriedhof*, „Die Grafschaft Glatz. Illustrierte Zeitschrift des Glatzer Gebirgsvereins” 1929, Jg. 24, nr 6, s. 168–169.
- Piechocińska J., *Dzieje Żydów w Kłodzku*, Muzeum Ziemi Kłodzkiej, sygn. 498/DM [maszynopis].
- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 11), s. 315.
- Włodarczyk T., Einhorn I., *Przewodnik po żydowskim Dolnym Śląsku. Region walbrzyski*, Jelenia Góra 2018, s. 80–81.
- Włodarczyk T., Kierzkowska S., Juraschek A., *Przewodnik po świecie kłodzkich Żydów*, Krzyżowa 2007.

Lądek-Zdrój

- Plan miasta, *Brieger’s Plan von Stadt u. Bad Landeck i. Schles.*, skala 1:3 500, ok. 1910 [nr 184 Jüdischer Friedhof].
- Brillling B., *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14, s. 115.
- Kontek T., *Zapomniany cmentarz i niechciane dziedzictwo*, „PrzyLĄDEK historii” 2020, numer specjalny, s. 2–3.
- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 11), s. 315.
- Włodarczyk T., Einhorn I., *Przewodnik po żydowskim Dolnym Śląsku. Region walbrzyski*, Jelenia Góra 2018, s. 131.

Legnica

- Plan miasta i hipsometria Kaczawy, *Plan und Nivellement von dem Katzbach...*, skala ok. 1:2 350, 1831, Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. C 50 893; repr. [w:] *Atlas historyczny miast polskich. Legnica*, Wrocław 2009, pl. 26.
- Plan miasta, *Plan der Stadt Liegnitz...*, skala 1:4 000, 1912, Institut Herdera w Marburgu nad Lahnem, Zbiory Kartograficzne, sygn. K. 14 VIII L4; repr. [w:] *Atlas historyczny miast polskich. Legnica*, Wrocław 2009, pl. 33.
- Plan miasta z oznaczeniem klas budowlanych, *Bauklassenplan der Stadt Liegnitz*, skala 1:10 000, 1926, Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. 28 838/10; repr. [w:] *Atlas historyczny miast polskich. Legnica*, Wrocław 2009, pl. 37.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 33–34, s. 37.
- Czerniawski E. i in., *Ewidencja cmentarza żydowskiego przy ul. Wrocławskiej w Legnicy*, Legnica 1982, s. 32, Archiwum Delegatury wuoz w Legnicy [maszynopis].
- Goliński M., *Jews in Mediaeval Legnica – the Problem of Location in the Municipal Area*, [w:] *Jews in Silesia*, red. M. Wodziński, J. Spyra, Kraków 2001, s. 17–32.
- Kotlińska K., *Cmentarz żydowski w Legnicy*, „Szkice Legnickie” 2013, t. XXXIV, s. 41–64.
- Kotlińska K., *Ogród macew zabytkiem ginącej kultury? O cmentarzu żydowskim w Legnicy*, referat z sesji *Polityka wymazywania. Pamięć, etos, reprezentacja oraz tyrania idei i widzialności*, Wrocław 2012.
- Kozaczewska-Golasz H., Czerniawski E., *Nagrobki architektoniczne na dziewiętnastowiecznym cmentarzu żydowskim w Legnicy*, „Ochrona Zabytków” 1984, nr 3, s. 199–206.
- Krieg M., *Zur Geschichte des jüdischen Begräbniswesens in Liegnitz*, „Jüdische Zeitung für Ostdeutschland” 1928, Jg. 5, nr 23 (to samo w: „Liegnitzer Tageblatt”, 1928, nr 137, 2. Beilage).
- Peritz M., *Die jüdische Gemeinde der Stadt Liegnitz* [w:] *Monographien deutscher Städte*, Hrsg. E. Stein, Bd. XXII: *Liegnitz*, Berlin–Friedenau 1927, s. 199–202.
- Piluk P., *Dom wieczności. Cmentarz żydowski w Legnicy w fotografii Piotra Piluka*, Legnica 1999.
- Piluk P., *Podwójna obcość. Zabytki niemieckich Żydów w Legnicy*, „Słowo Żydowskie” 2009, nr 7, s. 22–25.
- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 11), s. 315–316.
- Zum Winkel A., *Die Stadt Liegnitz seit der Einführung der Städteordnung im Jahre 1809*, Liegnitz 1913, s. 137, 541.

Lubin

- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 11), s. 317.
- Ziátkowski L., *Żydzi w Lubinie przed 1945 r.* [w:] *Z Gorzanowa w świat szeroki. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Arno Herzigowi w 70-lecie urodzin*, red. K. Ruchniewicz, M. Zybura, Wrocław 2007.

Lwówek Śląski

- Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Oddział w Jeleniej Górze, Akta miasta Lwówek Śląski, sygn. 3666, szkicowy plan miasta, pocz. XX w., bez skali.
- Plan miasta, *Plan der Stadt Löwenberg (Schl.). Entwurf und Zeichnung von Hans Bothe*, skala ok. 1: 10 000, ok. 1920.

- Bergemann J.G., *Historisch-topographische Beschreibung der Kreis-Stadt Löwenberg und Umgebung. Aus Urkunden, Acten, Chroniken und Handschriften gesammelt*, Bd. 1, Hirschberg 1824, s. 613.
- Foerder L., *Kampf gegen Tote*, „Jüdische Zeitung für Ostdeutschland” 1926, Jg. 3, nr 23.
- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 11), s. 317–318.

Mieroszów

- Wieczorek P., *Żydzi w Wałbrzychu i powiecie wałbrzyskim 1945–1980*, Warszawa–Wrocław 2017, s. 220.

Międzybórz

- Plan katastralny, skala 1:2 500, kalka, tusz, 1942, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Urząd Katastralny Powiatu Syców, sygn. 27.
- Brillling B., *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14, s. 134–135.
- Franzkowski J., *Geschichte der freien Standesherrschaft, der Stadt und des landrätlichen Kreises Gross Wartenberg*, Gross Wartenberg 1912, s. 519.

Milicz

- Plan miasta, skala 1:5 000, ozalid kolorowany, 1938, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rejencja Wrocławska, sygn. IV/149.
- Plan miasta, skala 1:5 000, ozalid kolorowany, 1948, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Urząd Wojewódzki Wrocław, sygn. XVIII/39.
- Bloch F., *Die Juden in Militsch. Ein Kapitel aus der Geschichte der Niederlassung von Juden in Schlesien*, Breslau 1926, s. 29–30.
- Brillling B., *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14, s. 118.
- Kluge K., *Chronik der Stadt Militsch*, Militsch 1909, s. 174.
- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 11), s. 318.
- Ziątkowski L., *Dzieje gmin żydowskich w obecnym województwie wrocławskim (do roku 1945)*, Wrocław 1986, s. 55, il. 23–24 [maszynopis].

Miłocice

- Bojanowski M., Kagankiewicz A., Kichler J., Ornatek A., *Cmentarz żydowski w Miłocicach. Stan zachowania 2017–2018. Aneks do teczki ewidencyjnej cmentarza żydowskiego w Miłocicach gm. Laskowice opracowanej przez J. Kichlera w 1986 roku*, Wrocław 2018, Archiwum WUOZ we Wrocławiu oraz Żydowskiej Gminy Wyznaniowej we Wrocławiu [maszynopis].
- *Cmentarz żydowski w Miłocicach*, relacja z prac z 2011–2018 zamieszczona na stronie Państwowego Gospodarstwa Leśnego Lasy Państwowe, <https://olawa.wroclaw.lasy.gov.pl/documents/21578185/0/Prezentacja+cmentarz+%C5%Bcydowski/43534b3d-0534-b214-ee35-3d0862e55e08> (dostęp: 30.04.2023).
- Kichler J., *Miłocice Wielkie. Ewidencja cmentarza żydowskiego*, Wrocław 1986, s. 40, Archiwum WUOZ we Wrocławiu [maszynopis].
- Wodziński M., *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII–XVIII wieku*, Wrocław 1996, s. 56–57.

- Ziątkowski L., *Dzieje gmin żydowskich w obecnym województwie wrocławskim (do roku 1945)*, Wrocław 1986, s. 25–27, il. 7–8 [maszynopis].
- Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, Synagogen Gemeinde zu Breslau (Gmina Żydowska we Wrocławiu), sygn. 105/1274.

Oleśnica

- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 39.
- Brillling B., *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14, s. 145.
- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 11), s. 319–320.
- Ziątkowski L., *Dzieje gmin żydowskich w obecnym województwie wrocławskim (do roku 1945)*, Wrocław 1986, s. 64–65, il. 29–30 [maszynopis].
- Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, Gminy Żydowskie Prowincji Śląskiej, sygn. 106/325, 106/355, 106/356, 106/370a.

Oława

- Plan sekcyny miasta, skala 1:2 500, kalka, 1923, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta miasta Oława, sygn. 82/561/o/26/11.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 41.
- Brillling B., *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14, s. 150.
- Gołda-Krajewska H., Latarowska A., *Inwentaryzacja dendrologiczna cmentarza żydowskiego w Oławie*, Wrocław 2013, Archiwum WUOZ we Wrocławiu [maszynopis].
- Grad H., *Oława, ul. Cicha. Ewidencja cmentarza żydowskiego*, Wrocław 1979, Archiwum WUOZ we Wrocławiu [maszynopis].
- Kagankiewicz A., *Projekt rewaloryzacji cmentarza żydowskiego w Oławie, omówienie działań z lat 2003, 2012–2013*, <https://chidusz.com/projekt-rewaloryzacji-cmentarza-zydowskiego-w-olawie/> (dostęp: 2.06.2023).
- Kagankiewicz A. i in., *Inwentaryzacja cmentarza żydowskiego w Oławie*, Wrocław 2013, Archiwum WUOZ we Wrocławiu [maszynopis].
- Sułek-Chlebowska D. i in., *Projekt budowlano-konserwatorski rewaloryzacji cmentarza żydowskiego w Oławie*, Wrocław 2013, Archiwum WUOZ we Wrocławiu [maszynopis].
- Ziątkowski L., *Dzieje gmin żydowskich w obecnym województwie wrocławskim (do roku 1945)*, Wrocław 1986, s. 71, il. 31 [maszynopis].

Prusice

- Plan katastralny miasta (działka nr 254), skala ok. 1:6 000, rysunek wielobarwny, 1862, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Urząd Katastralny Milicz, sygn. 92.
- Brillling B., *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14, s. 157.
- Sanft W., *Die Stadt Prausnitz 1287–1987 im Kreis Militsch-Trachenberg. Heimatbuch einer schlesischen Kleinstadt*, Weiden 1986, s. 53.

- Ziątkowski L., *Dzieje gmin żydowskich w obecnym województwie wrocławskim (do roku 1945)*, Wrocław 1986, s. 76, il. 33 [maszynopis].

Strzegom

- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 43.
- Brillling B., *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14, s. 188.
- Filla J., *Chronik der Stadt Striegau: von der ältesten Zeiten bis zum Jahre 1889*, Striegau 1889, s. 81–82, 144–145.
- Gruzlewska A., *Żydzi z prowincji: świdnicki i wałbrzyski okręg synagogałny 1812–1945. Dzierżoniów, Strzegom, Świdnica, Świebodzice, Wałbrzych*, Dzierżoniów 2016, s. 66.
- Gruzlewska A., *Żydzi ze Strzegomia w XIX i XX wieku*, „Rocznik Świdnicki” 2013, t. 40, s. 116–137.
- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 11), s. 320.
- Włodarczyk T., Einhorn I., *Przewodnik po żydowskim Dolnym Śląsku. Region wałbrzyski*, Jelenia Góra 2018, s. 198–199.
- Wodziński M., *Teczka ewidencyjna cmentarza żydowskiego w Strzegomiu*, Wrocław 1993, Archiwum WUOZ Delegatura w Wałbrzychu [maszynopis].
- Żubryd M., *Historia strzegomskich cmentarzy do końca XIX wieku*, „Świdnickie Studia Teologiczne” 2021, R. XVIII, s. 209–232.
- Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, Gminy Żydowskie Prowincji Śląskiej, sygn. 106/423b.

Strzelin

- Plan miasta, skala 1:5 000, 1912; repr. [w:] *Atlas historyczny miast polskich. Strzelin*, Wrocław 2017, pl. 21.
- Plan sekcyny miasta, skala 1:2 500, 1935, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Urząd Katastralny w Strzelinie, sygn. 82/599/0/10/53.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 45.
- Brillling B., *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14, s. 186.
- Lewandowska E. i in., *Strzelin ul. Oławska. Ewidencja cmentarza żydowskiego*, Wrocław 1986, Archiwum WUOZ we Wrocławiu [maszynopis].
- Moses F., *Strehlen. Erinnerungen an eine schlesische Kleinstadt und ihre jüdischen Bürger*, Bremen 1995.
- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 11), s. 321.
- *Programm zur Einweihung des neuen Begräbnisplatzes in Strehlen am 10. November 1892*, Breslau [1892].
- Ziątkowski L., *Dzieje gmin żydowskich w obecnym województwie wrocławskim (do roku 1945)*, Wrocław 1986, s. 84, il. 36–38 [maszynopis].
- Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, Gminy Żydowskie Prowincji Śląskiej, sygn. 106/429.

Syców

- Brillung B., *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14, s. 94.
- Franzkowski J., *Geschichte der freien Standesherrschaft, der Stadt und des landrätlichen Kreises Gross Wartenberg*, Gross Wartenberg 1912, s. 517–518.
- Kulak T., Mrozowicz W., *Syców i okolice. Od czasów najdawniejszych po współczesność*, Wrocław 2000, s. 16, 114.
- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 11), s. 321–322.
- Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, Gminy Żydowskie Prowincji Śląskiej, sygn 106/130.

Szczawno-Zdrój

- Brillung B., *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14, s. 165–166.

Ścinawa

- Plan miasta, *Plan der Stadt Steinau a.d. Oder. Angefertigt durch Alexander Rath, Ingenieur und staatlich vereideter Landmesser, Breslau*, skala 1:2 500, druk, 1915, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Kartograficznych, sygn. 189C IV.
- Brillung B., *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14, s. 184.
- Czerniawski E. i in., *Ewidencja cmentarza żydowskiego w Ścinawie*, Legnica 1982, Archiwum wuoz, Delegatura w Legnicy [maszynopis].

Środa Śląska

- Plan miasta, *Lage Plan der Kreisstadt Neumarkt*, skala 1:2 500, ok. 1905, Instytut Herdera, zbiory kartograficzne; repr. [w:] *Atlas historyczny miast polskich. Środa Śląska*, Wrocław 2003, il. 23.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 47.
- Brillung B., *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14, s. 133.
- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 11), s. 322.
- Ziátkowski L., *Dzieje gmin żydowskich w obecnym województwie wrocławskim (do roku 1945)*, Wrocław 1986, s. 88, il. 39 [maszynopis].
- Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, Gminy Żydowskie Prowincji Śląskiej, sygn. 106/291.

Świdnica

- Plan miasta, *Plan von Schweidnitz*, skala ok. 1:5 000, 1909; repr. [w:] *Atlas historyczny miast polskich. Świdnica*, Wrocław 2008, il. 52.
- Plan twierdzy Świdnica, *Plan der Festung Schweidnitz*, skala ok. 1:10 000, 1849; repr. [w:] *Atlas historyczny miast polskich. Świdnica*, Wrocław 2008, il. 45.

- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 50.
- Brillling B., *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14, s. 170, 171.
- Gruzlewska A., *Sytuacja Żydów świdnickich w czasach III Rzeszy*, „Rocznik Świdnicki” 2012, t. 39, s. 108–121.
- Gruzlewska A., *Żydzi z prowincji: świdnicki i wałbrzyski okręg synagogałny 1812–1945. Dzierżoniów, Strzegom, Świdnica, Świebodzice, Wałbrzych*, Dzierżoniów 2016.
- Piluk P., *Kronika dolnośląska. Świdnickie macewy*, „Słowo Żydowskie” 1996, R. 5, nr 16, s. 21.
- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 11), s. 323.
- Schubert H., *Bilder aus der Geschichte der Stadt Schweidnitz*, Schweidnitz 1911, s. 331–335.
- Schirrmann W., *Chronik der Stadt Schweidnitz*, Schweidnitz [1908], s. 133.
- Wodziński M., *Średniowieczne nagrobki żydowskie ze Świdnicy*, [w:] *Z historii ludności żydowskiej w Polsce i na Śląsku*, red. K. Matwijowski, Wrocław 1994, s. 33–40.

Świebodzice

- Brillling B., *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14, s. 78.
- Gruzlewska A., *Spoleczność żydowska w Świebodzicach w XIX i w pierwszej połowie XX wieku*, „Rocznik Świdnicki” 2014, t. 42, s. 93–104.
- Gruzlewska A., *Żydzi z prowincji, świdnicki i wałbrzyski okręg synagogałny 1812–1945. Dzierżoniów, Strzegom, Świdnica, Świebodzice, Wałbrzych*, Dzierżoniów 2016.
- Piluk P., *Kronika dolnośląska. Zapomniany cmentarz w Świebodzicach. Nekropolia jeleniogórskich Żydów*, „Słowo Żydowskie” 1996, R. 5, nr 19, s. 19.
- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 11), s. 323.
- Włodarczyk T., Einhorn I., *Przewodnik po żydowskim Dolnym Śląsku. Region wałbrzyski*, Jelenia Góra 2018, s. 212.
- Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, *Gminy Żydowskie Prowincji Śląskiej*, sygn. 106/92.

Toporów

- Konieczny A., *Tormersdorf, Grüssau, Riebnig. Obozy przejściowe dla Żydów Dolnego Śląska z lat 1941–1943*, Wrocław 1997, s. 36–37.
- Szczurowski J. i in., *Cmentarz ewangelicki przy zanikłej wsi Tormersdorf*, [w:] *Tormersdorf – Toporów – Prędocice. Środowisko, mieszkańcy i kultura zanikłej wsi tużyckiej*, red. J. Szczurowski, P. Konczewski, Wrocław 2019, s. 117–160.

Trzebnica

- Brillling B., *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14, s. 198.
- R[echnitz], *Die Friedhofschändung in Trebnitz*, „Breslauer Jüdisches Gemeindeblatt” 1930, Jg. 7, s. 188–189.

- Ziątkowski L., *Dzieje gmin żydowskich w obecnym województwie wrocławskim (do roku 1945)*, Wrocław 1986, s. 94–95, il. 42–44 [maszynopis].
- Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, Gminy Żydowskie Prowincji Śląskiej, sygn. 106/459, 106/461.

Twardogóra

- Plan miasta, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rejencja Wrocławska, sygn. 1v/252.
- Franzkowski J., *Geschichte der freien Standesherrschaft, der Stadt und des landrätlichen Kreises Gross Wartenberg*, Gross Wartenberg 1912, s. 518.
- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 11), s. 324.
- Ziątkowski L., *Dzieje gmin żydowskich w obecnym województwie wrocławskim (do roku 1945)*, Wrocław 1986, s. 100–101, il. 45 [maszynopis].

Wałbrzych

- *Barockeingang zum alten jüdischen Friedhof auf dem Fürstlichen Tiefbauschacht in Waldenburg*, „Schlesischer Bergland-Kalender” Jg. 1933, s. 93.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 52.
- Brillling B., *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14, s. 200–201.
- Gruzlewska A., *Żydzi z prowincji: świdnicki i wałbrzyski okręg synagogałny 1812–1945. Dzierżoniów, Strzegom, Świdnica, Świebodzice, Wałbrzych, Dzierżoniów* 2016.
- Pflug C., *Chronik der Stadt Waldenburg in Schlesien*, Waldenburg 1908, s. 252–255.
- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 11), s. 324.
- Włodarczyk T., Einhorn I., *Przewodnik po żydowskim Dolnym Śląsku. Region wałbrzyski*, Jelenia Góra 2018, s. 221, 234–236.
- Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, Gminy Żydowskie Prowincji Śląskiej, sygn. 106/473, 105/476, 106/479, 106/481, 106/490, 106/491.

Wińsko

- Bartczak N., *Cmentarz żydowski w Wińsku, pow. Wołów*, praca magisterska, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Instytut Prehistorii, Poznań 2014 [cz. 2, dostępna online: http://www.kirkuty.xip.pl/winsko_cmentarz_zydowski.pdf].
- Brillling B., *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14, s. 202.
- Hołownia R., *Wińsko. Ewidencja cmentarza żydowskiego*, Wrocław 1983, Archiwum WUOZ we Wrocławiu [maszynopis].
- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 11), s. 324.
- Schubert H., *Chronik der Stadt Winzig*, Winzig 1914, s. 165.
- Ziątkowski L., *Dzieje gmin żydowskich w obecnym województwie wrocławskim (do roku 1945)*, Wrocław 1986, s. 108–109, il. 46–48 [maszynopis].

- Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, Gminy Żydowskie Prowincji Śląskiej, sygn. 106/491, 106/495, 106/496, 106/500.

Wrocław

- Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta miasta Wrocławia, sygn. III/1794.
- Muzeum Architektury we Wrocławiu, oddział Archiwum Budowlane Wrocławia.
- Plany sekcyjne miasta w skali 1:5 000, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu.
- *Der alte Judenfriedhof an der Claassenstraße*, „Wir Schlesier” 1923, Jg. 4, nr 24, s. 28–30.
- *Atlas architektury Wrocławia*, red. J. Harasimowicz, t. 2, Wrocław 1998, s. 198–199, 201.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 55–57.
- Brillling B., *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14, s. 54.
- Burak M., Okólska H., *Cmentarze dawnego Wrocławia*, Wrocław 2007, s. 284–307.
- *Denkmalsordnung für die jüdischen Friedhöfe Breslau-Lohestrasse und Breslau-Cosel*, Breslau 1926.
- *Die Zerstörung eines jüdischen Friedhofes*, „Jüdische Volkszeitung“ 1908, Jg. 14, s. 53–54.
- *Ein Grabstein mit hebräischer Inschrift aus dem Jahre 1203*, „Die Denkmalpflege” 1919, Jg. 21, nr 5, s. 40.
- Ehrlich P., Ehrlich R., *Israelitische Friedhofsanlage für Breslau*, „Zentralblatt der Bauverwaltung” 1903, Jg. 23, nr 27, s. 168–169.
- Ehrlich P., Ehrlich R., *Neubauten auf dem israelitischen Friedhof an der Lohestraße in Breslau*, „Zentralblatt des Bauwesens” 1913, Jg. 33, nr 86, s. 573–574.
- Ehrlich R., *Der neue Friedhof der Breslauer Gemeinde in Cosel*, „Jüdisches Volksblatt” 1902, Jg. 8, nr 8, s. 75.
- *Eine Strasse durch den Friedhof*, „Jüdisches Volksblatt” 1908, Jg. 14, s. 427–428.
- *Encyklopedia Wrocławia*, Wrocław 2011, s. 116.
- Goliński M., Ziątkowski L., *Średniowieczne cmentarze żydowskie we Wrocławiu*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1989, R. 44, nr 1, s. 35–43.
- Grad H., *Ewidencja cmentarza żydowskiego przy ul. Lotniczej we Wrocławiu*, Wrocław 1979, Archiwum WUOZ we Wrocławiu [maszynopis].
- Grotte A., *Alte schlesische Judenfriedhöfe (Breslau u. Dyhernfurth)*, [w:] *Monographien zu Denkmalpflege und Heimatschutz*, Bd. 1, Berlin 1927, s. 7–10, 20–41.
- Grotte A., *Der Friedhof an der Claassenstrasse in Breslau*, „Denkmalpflege und Heimatschutz” 1926, Jg. 28, s. 122–138.
- Kichler J., *Agonia cmentarza, czyli rzecz o wrocławskim kirkucie*, „Midrasz” 2017, nr 4, s. 30–42.
- Kichler J., *Cmentarz Cosel we Wrocławiu*, „Midrasz” 2006, nr 12, s. 36–34.
- Kichler J., *Cmentarz Cosel we Wrocławiu*, [w:] *Jerzy Kichler. Odrodzenie życia żydowskiego we Wrocławiu. Człowiek dialogu*, red. J. Lisek, M. Szajda, Wrocław, s. 40–58.
- *Leksykon architektury Wrocławia*, red. R. Eysymontt i in., Wrocław 2011, s. 561.
- *Leksykon zieleni Wrocławia*, red. I. Bińkowska, E. Szopińska, Wrocław 2013, s. 403–406.
- Łagiewski M., *Das Pantheon der Breslauer Juden. Der jüdische Friedhof an der Lohestraße in Breslau*, Berlin 1999 („Schlesische Kulturpflege. Schriftenreihe der Stiftung Schlesien” Bd. 7).
- Łagiewski M., *Macewy mówią*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991.
- Łagiewski M., *Najstarszy cmentarz Wrocławia – żydowski cmentarz przy ul. Ślężnej*, Wrocław 1984.
- Łagiewski M., *Nazwiska z nagrobnych tablic*, „Odra” 1987, R. 27, nr 4, s. 110–111.
- Łagiewski M., *Stary cmentarz żydowski we Wrocławiu*, wyd. 2, Wrocław 2006.

- Łagiewski M., *Wrocławscy Żydzi 1850–1944. Zapomniany rozdział historii*, Wrocław 2010, s. 32, 36–37.
- Markgraf H., *Der älteste Judenkirchhof in Breslau*, [w:] idem, *Kleine Schriften zur Geschichte Schlesiens und Breslaus*, Breslau 1915 („Mitteilungen aus dem Stadtarchiv und der Stadtbibliothek zu Breslau“, H. 12), s. 176–190.
- Nitschke F., *Zur Geschichte Hundsfelds und seiner Umgebung. Eine nach geschichtlichen Quellen getroffene Auswahl der wichtigsten Ereignisse*, Breslau [1925], s. 19.
- Połomski F., *Wie überdauerten die jüdischen Friedhöfe in Breslau die NS-Zeit*, [w:] *Amator Scientiae. Festschrift für Dr. Peter Ohr*, Hsg. R. Sachs, Breslau 2004, s. 369–372.
- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 11), s. 304–311.
- *Programm für die Feier der Einweihung des Friedhofes in Cosel am 14. Februar 1902* [Breslau 1902].
- Sch., *Die Einweihung des jüdischen Ehrenfriedhofs in Cosel*, „Jüdische Volkszeitung” 1920, Jg. 26, nr 33, s. 4.
- Spielvogel I., *Medycyna i nacjonalizm – stacja szpitalna na cmentarzu żydowskim we Wrocławiu*, „Medycyna Nowożytna” 2022, t. 28, z. 2, s. 99–115.
- Stawiarski B., *Cmentarze Żydów aszkenazyjskich w średniowieczu. Przykład Wrocławia*, [w:] *Średniowieczne i nowożytne nekropolie Wrocławia*, cz. 1, red. K. Wachowski, Wrocław 2010 („Wratislavia Antiqua”, t. 12), s. 274–276.
- Włodarczyk T., Kichler J., *Przewodnik po żydowskim Wrocławiu*, Wrocław 2016.
- Wodziński M., *Epitafia hebrajskie z cmentarza żydowskiego we Wrocławiu przy ul. Lotniczej*, „Annales Silesiae” 1992, vol. 22, s. 91–103.
- Wodziński M., *Średniowieczny cmentarz żydowski we Wrocławiu*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1994, R. 49, nr 3–4, s. 341–344.
- Wodziński M., Ziątkowski L., *Cmentarz żydowski we Wrocławiu przy ul. Lotniczej. Studium historyczno-konserwatorskie*, t. 1–2, Wrocław 1995, Archiwum Gminy Wyznaniowej Żydowskiej we Wrocławiu [maszynopis].
- *Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk*, red. S. Brzezicki, C. Nielsen, Warszawa 2006, s. 1027, 1030.
- Ziątkowski L., *Cmentarze żydowskie*, „Wrocławski Przegląd Komunalny” 1997, nr 15, s. 69–78.
- Ziątkowski L., *Powstanie cmentarza żydowskiego przy ulicy Lotniczej we Wrocławiu*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1997, R. 52, nr 1–2, s. 1–13.
- Ziątkowski L., *Dzieje Żydów we Wrocławiu*, Wrocław 2000.
- Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, *Synagogen Gemeinde zu Breslau* (Gmina Żydowska we Wrocławiu), sygn. 105.

Ząbkowice Śląskie

- Plan miasta, skala 1:2 500, 1923, uzupełniony w 1933 i 1934, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rejencja Wrocławska, sygn. IV/703.
- Plan miasta, *Ząbkowice Śl., uproszczony plan zagospodarowania przestrzennego*, skala 1:2 500, 1948, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Urząd Wojewódzki, Regionalna Dyrekcja Planowania Przestrzennego, sygn. XVIII/222.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 61.
- Brillling B., *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14, s. 77.

- Gruzlewska A., *Historia gminy żydowskiej w Ząbkowicach Śląskich*, [w:] *Wokół dziejów miasta. 730 lat Ząbkowic Śląskich. Materiały z Konferencji Naukowej 22–23.04.2017*, red. K. Pawłowski, Ząbkowice Śląskie 2017, s. 107–121.
- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 11), s. 325.
- Włodarczyk T., Einhorn I., *Przewodnik po żydowskim Dolnym Śląsku. Region wałbrzyski*, Jelenia Góra 2018, s. 301–302.
- Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, Gminy Żydowskie Prowincji Śląskiej, sygn. 106/81, 106/86, 106/87, 106/89, 106/91.

Ziębice

- Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Oddział w Kamieńcu Ząbkowickim, Akta miasta Ziębice, sygn. 254, *Begräbnisplatz der jüdischen Gemeinde 1814–1855*.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 63.
- Brillling B., *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14, s. 123.
- Hartmann F., *Geschichte der Stadt Münsterberg in Schlesien von ihrer Gründung bis zur Gegenwart*, Münsterberg 1907, s. 388–392.
- Myśliński K., *Cmentarz żydowski w Ziębicach. Teczka ewidencyjna*, Wałbrzych 1987, Archiwum Delegatury WUOZ w Wałbrzychu [maszynopis].
- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 11), s. 326–327.
- Włodarczyk T., Einhorn I., *Przewodnik po żydowskim Dolnym Śląsku. Region wałbrzyski*, Jelenia Góra 2018, s. 284–285.

Złotoryja

- Gorzkowski R., *Cmentarz żydowski w Złotoryi*, „Echo Złotoryi” 2008, nr 7, s. 14.
- Oszczanowska B. i in., *Złotoryja. Studium historyczno-urbanistyczne*, Wrocław 2004, s. 46, fot. 46 oraz mapa w skali 1:2 000, Archiwum NID, Oddział Terenowy we Wrocławiu [maszynopis].

Żmigród

- Plan miasta, skala 1:2 500, ozalid, ok. 1935, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rejencja Wrocławska, sygn. IV/332.
- Becela P., *Żmigród, miasto trzech wież. Zarys dziejów do 1945 roku*, Kwidzyn 2011, s. 73.
- Brillling B., *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens. Entstehung und Geschichte*, „Studia Delitzschiana” 1972, Bd. 14, s. 193.
- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 11), s. 327–328.
- Ziątkowski L., *Dzieje gmin żydowskich w obecnym województwie wrocławskim (do roku 1945)*, Wrocław 1986, s. 117, il. 50 [maszynopis].
- Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, Gminy Żydowskie Prowincji Śląskiej, sygn. 106/442, 106/447, 106/449.

Koronów, macewy na cmentarzu żydowskim | fot. R. Kola, NID, 2018

Województwo kujawsko- -pomorskie

NARODOWY INSTYTUT DZIEDZICTWA – ODDZIAŁ TERENOWY W TORUNIU

AUTORZY RAPORTU: Robert Kola, Adam Paczuski, Marzenna Stocka

WERYFIKACJA: Robert Kola, Marzenna Stocka

1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją

Podkreśleniem oznaczono cmentarze wpisane do rejestru zabytków

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
BARCIN		<u>Cmentarz żydowski w Barcinie</u>	Barcin	żniński
BRODNICA		Cmentarz żydowski w Brodnicy	Brodnica	brodnicki
BRZEŚĆ KUJAWSKI		Cmentarz żydowski w Brześciu Kujawskim	Brześć Kujawski	włocławski
BYDGOSZCZ	Fordon	Cmentarz żydowski w Fordonie, ul. Piastowa (adm. Bydgoszcz-Fordon)	Bydgoszcz	Bydgoszcz
BYDGOSZCZ		Cmentarz żydowski nowy w Bydgoszczy, ul. Ikara	Bydgoszcz	Bydgoszcz
BYDGOSZCZ		Cmentarz żydowski stary w Bydgoszczy, ul. Filarecka	Bydgoszcz	Bydgoszcz
CHEŁMNO		Cmentarz żydowski w Chełmnie	Chełmno	chełmiński
CHEŁMŹA		Cmentarz żydowski w Chełmży	Chełmża	toruński
CIECHOCINEK		Cmentarz żydowski w Ciechocinku	Aleksandrów Kujawski	aleksandrowski
DOBRZYŃ NAD WISŁĄ		Cmentarz żydowski w Dobrzyniu nad Wisłą	Dobrzyń nad Wisłą	lipnowski
GĄSAWA		Cmentarz żydowski w Gąsawie	Gąsawa	żniński
GĘBICE		Cmentarz żydowski w Gębicach	Mogilno	mogileński
GNIEWKOWO		<u>Cmentarz żydowski w Gniewkowie</u>	Gniewkowo	inowrocławski
GOLUB-DOBRZYŃ		Cmentarz żydowski w Golubiu-Dobrzyniu, ul. Bohaterów Westerplatte	Golub-Dobrzyń	golubsko-dobrzyński

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
GOLUB-DOBRZYŃ		Cmentarz żydowski w Golubiu-Dobrzyniu, ul. Kościelna	Golub-Dobrzyń	golubsko-dobrzyński
GÓRZNO		Cmentarz żydowski w Górznie	Górzno	brodnicki
GRUDZIĄDZ		Cmentarz żydowski w Grudziądzu, ul. Olsztyńska	Grudziądz	grudziądzki
GRUDZIĄDZ		Cmentarz żydowski stary w Grudziądzu, ul. Cmentarna	Grudziądz	grudziądzki
GRUDZIĄDZ		Cmentarz żydowski nowy w Grudziądzu, ul. Paderewskiego	Grudziądz	grudziądzki
INOWROCŁAW		Cmentarz żydowski nowy w Inowrocławiu, ul. Marcinkowskiego	Inowrocław	inowrocławski
INOWROCŁAW		Cmentarz żydowski w Inowrocławiu, ul. Staszica	Inowrocław	inowrocławski
IZBICA KUJAWSKA		Cmentarz żydowski w Izbicy Kujawskiej	Izbica Kujawska	włocławski
JANOWIEC WIELKOPOLSKI		Cmentarz żydowski w Janowcu Wielkopolskim	Janowiec Wielkopolski	żniński
JAROSZEWO	Żnin	Cmentarz żydowski stary w Żninie, ul. Mickiewicza (adm. Jaroszewo)	Żnin	żniński
KAMIEŃ KRAJEŃSKI		Cmentarz żydowski w Kamieniu Krajeńskim	Kamień Krajeński	sępoleński
KCYNIA		Cmentarz żydowski w Kcyni	Kcynia	nakielski
KIKÓŁ		Cmentarz żydowski w Kikole	Kikół	lipnowski
KORONOWO		<u>Cmentarz żydowski w Koronowie</u>	Koronowo	bydgoski
KOWAL		Cmentarz żydowski w Kowalu	Kowal	włocławski
KOWALEWO POMORSKIE		Cmentarz żydowski w Kowalewie Pomorskim	Kowalewo Pomorskie	golubsko-dobrzyński
KRUSZWICA		Cmentarz żydowski w Kruszwicy	Kruszwica	inowrocławski
LIPNO		Cmentarz żydowski w Lipnie	Lipno	lipnowski
LUBICZ GÓRNY		Cmentarz żydowski w Lubiczu Górnym	Lubicz	toruński
LUBIENIEC	Chodecz	Cmentarz żydowski w Chodczu (adm. Lubieniec)	Chodecz	włocławski
LUBRANIEC		Cmentarz żydowski w Lubrańcu	Lubraniec	włocławski
ŁASIN		Cmentarz żydowski w Łasinie	Łasin	grudziądzki
ŁAZIENIEC		Cmentarz żydowski w Aleksandrowie Kujawskim (adm. Łazieniec)	Aleksandrów Kujawski	aleksandrowski
MOGILNO		Cmentarz żydowski w Mogilnie	Mogilno	mogileński
MROCZA		Cmentarz żydowski w Mroczy	Mrocza	nakielski
NAKŁO NAD NOTECIĄ		Cmentarz żydowski w Nakle nad Notecią	Nakło nad Notecią	nakielski

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
NIESZAWA		Cmentarz żydowski w Nieszawie	Nieszawa	aleksandrowski
NOWE		Cmentarz żydowski w Nowem	Nowe	świecki
OBÓRZNIA	Łabiszyn	Cmentarz żydowski stary w Łabiszynie, ul. 3 Maja (adm. Obórznia)	Łabiszyn	żniński
OBÓRZNIA	Łabiszyn	Cmentarz żydowski nowy w Łabiszynie, ul. Leśna (adm. Obórznia)	Łabiszyn	żniński
OSIĘCINY		Cmentarz żydowski w Osiecinach	Osiecin	radziejowski
PAKOŚĆ		Cmentarz żydowski w Pakości	Pakość	inowrocławski
PIOTRKÓW KUJAWSKI		Cmentarz żydowski w Piotrkowie Kujawskim	Piotrków Kujawski	radziejowski
POLICHNOWO	Bobrowniki	Cmentarz żydowski w Bobrownikach (adm. Polichnowo)	Bobrowniki	lipnowski
RADZIEJÓW		Cmentarz żydowski w Radziejowie	Radziejów	radziejowski
RADZYŃ CHEŁMIŃSKI		Cmentarz żydowski w Radzynie Chełmińskim	Radzyń Chełmiński	grudziądzki
ROGOWO		Cmentarz żydowski w Rogowie	Rogowo	żniński
RYNARZEWO		Cmentarz żydowski w Rynarzewie	Szubin	nakielski
RYPIN		Cmentarz żydowski w Rypinie, ul. Orzeszkowej	Rypin	rypiński
RYPIN		Cmentarz żydowski w Rypinie, ul. 3 Maja (lapidarium)	Rypin	rypiński
RYPIN		Cmentarz żydowski nowy w Rypinie, ul. Spokojna	Rypin	rypiński
SĘPÓLNO KRAJEŃSKIE		Cmentarz żydowski w Sępólnie Krajeńskim	Sępólno Krajeńskie	sępoleński
SKĘPE		Cmentarz żydowski w Skępem	Skępe	lipnowski
SŁUŻEWO		Cmentarz żydowski w Służewie	Aleksandrów Kujawski	aleksandrowski
SOLEC KUJAWSKI		Cmentarz żydowski w Solcu Kujawskim	Solec Kujawski	bydgoski
STĘPKA	Lubień Kujawski	Cmentarz żydowski w Lubieniu Kujawskim (adm. Stępka)	Lubień Kujawski	włocławski
STRZELNO		Cmentarz żydowski w Strzelnie	Strzelno	mogileński
SZUBIN		Cmentarz żydowski w Szubinie	Szubin	nakielski
ŚWIECIE NAD WISŁĄ		Cmentarz żydowski w Świeciu nad Wisłą	Świecie nad Wisłą	świecki
TORUŃ		<u>Cmentarz żydowski w Toruniu, ul. Pułaskiego</u>	Toruń	toruński (grodzki)
TORUŃ		Cmentarz żydowski na Majdanie w Toruniu	Toruń	toruński (grodzki)
TUCHOLA		Cmentarz żydowski w Tucholi	Tuchola	tucholski

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
WĄBRZEŻNO		Cmentarz żydowski w Wąbrzeźnie	Wąbrzeźno	wąbrzeski
WITUNIA	Więcbork	Cmentarz żydowski w Więcborku (adm. Witunia)	Więcbork	sępoleński
WŁOCŁAWEK		Cmentarz żydowski we Włocławku, ul. Nowomiejska	Włocławek	włocławski
WŁOCŁAWEK		<u>Kwatera żydowska na cmentarzu komunalnym we Włocławku, ul. Chopina</u>	Włocławek	włocławski
ŻNIN		Cmentarz żydowski nowy w Żninie, ul. Niedziałkowskiego	Żnin	żniński

2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją

Nazwa miejscowości		Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
ŁAWY		Cmentarz żydowski stary w Rypinie, ul. Toruńska (adm. Ławy)	Rypin	rypiński
RADZIKI DUŻE		Cmentarz żydowski w Radzikach Dużych	Wąpielsk	rypiński

3. Przebieg prac

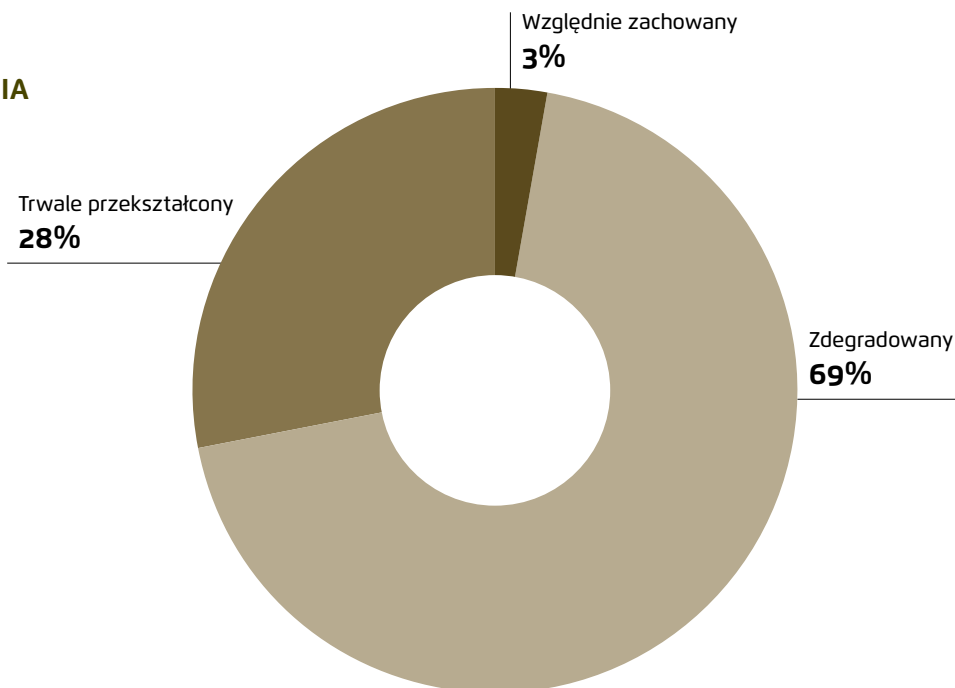
Na podstawie literatury przedmiotu, dokumentacji konserwatorskiej oraz historycznych materiałów źródłowych w granicach województwa kujawsko-pomorskiego stwierdzono istnienie w przeszłości 73 nekropolii żydowskich. Rozpoznano stan zachowania 71 z nich, dla 2, widniejących na historycznych mapach topograficznych, nie ustalono lokalizacji w terenie (w Ławach oraz w Radzikach Dużych). Jeden z dwóch cmentarzy żydowskich znajdujących się w Toruniu został zlikwidowany jeszcze w pierwszej poł. XIX w. w związku z budową fortyfikacji miejskich.

W znaczącej części prac problematyczna okazywała się identyfikacja terenowa cmentarzy żydowskich, zwłaszcza przy podejmowaniu prób dokładnego wskazania ich granic. W większości miejsc doszło w przeszłości do całkowitego zniszczenia naziemnych atrybutów nekropolii. W skrajnych przypadkach działki cmentarne zostały zajęte pod zabudowę o różnym przeznaczeniu bądź włączone do kompleksów leśnych. Zaledwie kilkukrotnie udało się ustalić miejsce pochówków na podstawie zachowane relikto- wych nagrobków. Poza nielicznymi wyjątkami nie zachowały się ani ogrodzenia cmentarzy, ani ślady, które mogłyby na nie wskazywać. Stwierdzono natomiast, że w czasach współczesnych podejmowane są lokalne inicjatywy służące przywróceniu pamięci o nekropoliach żydowskich. O istnieniu części cmentarzy świadczą współczesne formy upamiętnienia – tablice, kamienie pamiątkowe, lapidaria – bądź (rzadziej) trwałe utrzymywanie przestrzeni cmentarza w stanie uporządkowanym. Przy ustalaniu lokalizacji cmentarzy każdorazowo posiłkowano się analizą map topograficznych wydanych przed 1939 r. Po nałożeniu treści mapy historycznej na mapę współczesną uzyskiwano względnie dokładne wskazanie miejsca położenia danego cmentarza, a w nielicznych przypadkach możliwe było nawet dokładne określenie przebiegu jego granic (przy zgodności rysunku cmentarza na mapie topograficznej z rysunkiem cmentarnej działki ewidencyjnej z mapy współczesnej).

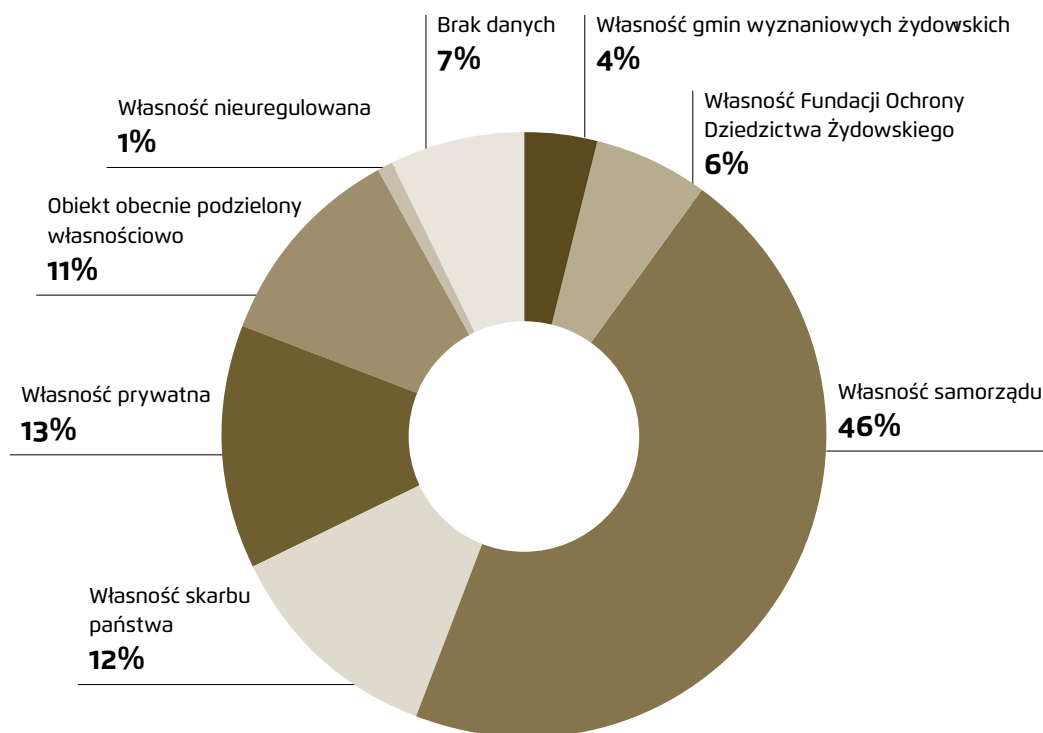

4. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym

STAN ZACHOWANIA

WŁASNOŚĆ

Cmentarze wpisane do rejestru zabytków	6%
Cmentarze z mogiłami ofiar Zagłady	6%
Cmentarze pozbawione czytelnych naziemnych reliktyw (nagrobki, ogrodzenia, budynki, historycznie komponowany drzewostan i ich relikty)	77%
Cmentarze z istniejącymi elementami współczesnego oznakowania	32%

5. Ocena stanu zachowania

5.1. Cmentarze względnie zachowane

Na obszarze województwa kujawsko-pomorskiego względnie zachowany układ historyczny posiada zaledwie jedna nekropolia założona przed 1939 r. Jest to cmentarz o nieregulowanym obecnie statusie własnościowym, znajdujący się w Koronowie, przynależący pierwotnie do miejscowej gminy żydowskiej, zanikłej jeszcze w dwudziestoleciu międzywojennym (ostatni pogrzeb odbył się w 1933 r.). W okresie II wojny światowej rozpoczął się prawdopodobnie proces stopniowej dewastacji cmentarza, trwający także w czasach powojennych. Mimo to do dziś przetrwało w znacznej części dawne ogrodzenie murowane z czerwonej cegły (nie zachowały się natomiast oryginalne wrota bramy) oraz ok. 30 macew w różnym stanie zachowania, pozostających w oryginalnym układzie przestrzennym. Ponadto na terenie cmentarza znajdują się nieprzemieszczone i przemieszczone nagrobki w formie skrzyń tumbowych, wykonane w technice lastrico. W 1990 r. decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Bydgoszczy o wpisie do rejestru zabytków cmentarz został objęty ochroną konserwatorską. W świadomości lokalnej stanowi on pielęgnowane miejsce pamięci.

Szczególnym przypadkiem nekropolii jest kwatera żydowska wygrodzona murem, znajdująca się w obrębie włocławskiego cmentarza komunalnego przy ul. Chopina. Jest ona usytuowana w części cmentarza wpisanej do rejestru zabytków w 1984 r. Kwaterę wydzielono w 1954 r. (według niektórych opracowań dopiero w latach 60. XX w.). Przejęła ona niejako funkcje zniszczonego w latach II wojny

2

3

1 | Koronowo, zespół macew na cmentarzu żydowskim | fot. R. Kola, NID, 2018

2 | Koronowo, widok na ogrodzenie cmentarza żydowskiego | fot. R. Kola, NID, 2018

3 | Włocławek, ul. Chopina, widok na kwaterę żydowską na cmentarzu komunalnym | fot. R. Kola, NID, 2018

światowej wrocławskiego cmentarza żydowskiego, znajdującego się przy ul. Nowomiejskiej (na jego terenie postawiono budynki i urządzenia szkolne). W kwaterze żydowskiej znajduje się ok. 20 nagrobków (w tym również świadczących o pochówkach z XXI w.). Tu także złożono prochy pomordowanych w getcie wrocławskim, wcześniej pochowanych na cmentarzu przy ul. Nowomiejskiej, oraz szczątki ekshumowane z cmentarza żydowskiego w Dobrzyniu nad Wisłą. Na terenie kwatery znajduje się dom przedpogrzebowy.

5.2. Cmentarze zdegradowane

Na terenie województwa kujawsko-pomorskiego najliczniejszą grupę stanowią cmentarze zdegradowane. Niektóre nekropolie są zachowane w swoich historycznych granicach, potwierdzonych w archiwalnych materiałach katastralnych, które najprawdopodobniej są zgodne z granicami obecnych działek. Brakuje jednak historycznych ogrodzeń (np. murowanych, drewnianych, ograniczeń wałami ziemnymi bądź rowami), co powoduje, że zasięg granic sprzed II wojny światowej jest dziś w terenie nieczytelny. Jedynie na terenie cmentarza żydowskiego w Toruniu przy ul. Pułaskiej zachował się fragment ceglano-murowanego ogrodzeniowego z tynkowanymi słupkami bramy cmentarnej z pierwszej poł. XX w.; w Inowrocławiu przy ul. Marcinkowskiego ocalał fragment metalowego ogrodzenia z ceglanymi słupkami, a w Chełmży fragment murowanego ogrodzenia cmentarza usytuowanego pomiędzy obecnymi ul. 3 Maja i ul. Górną.

Na kilku cmentarzach zachowały się zabudowania, które lokalizowano często przy wejściu na teren cmentarza, pełniące funkcję np. domu przedpogrzebowego (hebr. *bejt tahara* – dom oczyszczenia), mieszkania grabarza lub stróża; przy wejściu znajdowało się także ujęcie wody, tak jest np. na terenie tzw. starego cmentarza w Bydgoszczy przy ul. Filareckiej, gdzie jeszcze do lat 80. XX w. istniała przy wejściu pompa. Również w Bydgoszczy, na tzw. nowym cmentarzu przy ul. Ikara, w północno-wschodnim narożniku zachował się dom przedpogrzebowy, który obecnie pełni funkcje mieszkalne. Na cmentarzu w Inowrocławiu przy ul. Marcinkowskiego zachował się dom grabarza oraz fragment ogrodzenia. W Ciechocinku na terenie cmentarza przy ul. Wołoszewskiej przetrwał budynek dawnego domu przedpogrzebowego, który obecnie pełni funkcje mieszkalne; także w Kcyni, przy ul. Poznańskiej 21 na terenie cmentarza znajduje się dawny dom przedpogrzebowy.

Na cmentarzach określanych jako zdegradowane zachowała się prawdopodobnie powierzchnia grzebalna z pochówkami, w niektórych przypadkach z reliktowo ocalałymi *in situ* fragmentami macew, np. w Sępólnie Krajeńskim, Szubinie, Więcborku i Bobrownikach (adm. Polichnowo).

We wszystkich przypadkach zatarciu uległ historyczny układ przestrzenny, na żadnym cmentarzu z tej grupy nie zachował się historyczny podział na kwatery (na cmentarzu w Toruniu podział na cztery kwatery był widoczny jeszcze do lat 70. XX w.). W Inowrocławiu przy ul. Libelta i w Kcyni przy ul. Poznańskiej dzięki reliktowo zachowanemu starodrzewowi (aleje lipowe) fragmentarycznie zachowane pozostaje dawne rozplanowanie nekropolii. Cmentarze są porastane przeważnie przez drzewa liściaste lub iglaste, krzewy, samosiewy, trawy i łąki.

Część cmentarzy funkcjonuje obecnie jako oznakowane miejsca pamięci lub lapidaria. Na funkcjonujący od 1886 r. do II wojny światowej cmentarz żydowski w Inowrocławiu, usytuowany pomiędzy ul. Marcinkowskiego i ul. Libelta, powróciły odzyskane fragmenty macew, wykorzystane w ostatnim czasie do utwardzenia placów przed budynkiem III LO i przy dworcu PKS oraz wydobyte w 2010 r. podczas prac na terenie Skweru Obrońców Inowrocławia. Na tym cmentarzu, który w ostatnich latach służył jako cmentarz komunalny, powstało w 2012 r. pierwsze lapidarium. Przytwierdzono wówczas do muru ok. 40 fragmentów macew, inne ułożono poziomo po jego bokach. W marcu 2023 r. otwarto drugie, większe lapidarium, z wejściem od strony ul. Libelta. Na ścianie zamontowano ok. 1300 fragmentów macew, wykonanych przeważnie z piaskowca, z inskrypcjami i dekoracją rzeźbiarską.

4

5

4 | Chełmża, zachowany fragment ogrodzenia cmentarza żydowskiego | fot. R. Kola, NID, 2018

5 | Toruń, ul. Pułaskiego, historyczna brama cmentarza | fot. R. Kola, NID, 2018

6

7

8

9

10

- 6 | Bydgoszcz, ul. Ikara, dawny dom przedpogrzebowy | fot. R. Kola, NID, 2018
- 7 | Inowrocław, ul. Marcinkowskiego, dawny dom grabarza i zachowany fragment historycznego ogrodzenia | fot. R. Kola, NID, 2018
- 8 | Inowrocław, ul. Marcinkowskiego, ul. Libelta, aleja cmentarna i lapidarium | fot. M. Woźniak, Muzeum im. Jana Kasprówicza w Inowrocławiu, 2023
- 9 | Kcynia, aleja lipowa na cmentarzu żydowskim | fot. R. Kola, NID, 2018

Forma upamiętnienia nawiązuje do jerozolimskiej Ściany Płacz, ustawionej na linii wschód – zachód, środek ściany przecina wąska szczelina. Część macew eksponowana jest na „przewróconych” betonowych elementach prefabrykowanych. Kostka brukowa z macew oraz fragmenty macew w formie nieregularnego gruzu złożone zostały w gabionach.

Na cmentarzu żydowskim w Kcyni, usytuowanym przy ul. Poznańskiej i ul. Cmentarnej, macewy odzyskane w latach 90. XX w. wtórnie wmontowano w utwardzone podłoże, niektóre ustawiono, tworząc niewielkie lapidarium.

Na cmentarzu żydowskim przy ul. Brzeziny w Lubrańcu wzniesiono pomnik-lapidarium w formie ściany płaczu z wmurowanymi macewami, odnalezionymi podczas prac drogowych w 2008 r.

Na cmentarzu żydowskim w Obórzni (koło Łabiszyna) przy ul. Leśnej ustawiono fragment jednej macewy z datą 1882 r.

Na cmentarzu żydowskim przy ul. Spokojnej w Rypinie utworzono w 1990 r. lapidarium w formie murowanego sześcioboku z ocalałymi fragmentami macew, wmurowanymi w ściany od wewnątrz i z zewnątrz.

Wszystkie obecnie nieczynne cmentarze to: Barcin, Brześć Kujawski, Bydgoszcz (3), Chełmno, Chełmża, Ciechocinek, Dobrzyń nad Wisłą, Gębice, Gniewkowo, Grudziądz (3), Inowrocław (2), Izbica Kujawska, Janowiec Wielkopolski, cm. żydowski stary w Żninie (adm. Jaroszewo), Kcynia, Kikół, Kowal, Kruszwica, cm. żydowski w Chodczu (adm. Lubieniec), Lubraniec, Łasin, cm. żydowski w Aleksandrowie Kujawskim (adm. Łazieniec), Mroczka, Nieszawa, Nowe, cm. żydowski stary w Łabiszynie, ul. 3 Maja (adm. Obórznia), cm. żydowski nowy w Łabiszynie, ul. Leśna (adm. Obórznia), Osięciny, Bobrowniki (Polichnowo), Radziejów, Radzyń Chełmiński, Rynarzewo,

11

12

10 | Inowrocław, ul. Marcinkowskiego, lapidarium | fot. M. Stocka, NID, 2018

11 | Lubraniec, fragment lapidarium | fot. R. Kola, NID, 2018

12 | Rypin, ul. Spokojna, lapidarium | fot. M. Stocka, NID, 2018

Rypin (ul. Orzeszkowej i ul. 3 Maja), Sępólno Krajeńskie, Skępe, Służewo, Solec Kujawski, cm. żydowski w Lubieniu Kujawskim (adm. Stęпка), Strzelno, Szubin, Świecie, Toruń, cm. żydowski w Więcborku (adm. Witunia).

Niektóre zostały wydzielone (wtórnie ogrodzone), np. w Brześciu Kujawskim i Ciechocinku, a część oznakowana, np. w Barcinie na cmentarzu żydowskim został umieszczony głaz z tablicą informacyjną oraz współczesną macewą; na cmentarzach w Bydgoszczy (Fordonie) przy ul. Piastowej¹⁵, w Chełmnie i w Ciechocinku umieszczono głazy z tablicami informującymi o ich istnieniu; na cmentarzu w Gębicach ustawiono pomnik pamięci pochowanych na nim Żydów; w Inowrocławiu utworzono lapidarium; w Izbicy Kujawskiej ustawiono głaz bez inskrypcji; w Janowcu Wielkopolskim ustawiono tablicę informacyjną z wmurowanym fragmentem macewy; w Jaroszewie znajdują się mogiła i obelisk upamiętniający rozstrzelanych powstańców; w Kcyni utworzono lapidarium z zachowanymi macewami; w Lubieńcu ustawiono głaz z tablicą informującą o istnieniu cmentarza oraz tablicą z informacją o historii cmentarza i gminy żydowskiej w Chodczu; w Lubrańcu ustawiono lapidarium w postaci ściany z zachowanymi macewami oraz ustawiono głaz z tablicą upamiętniającą; w Łazieńcu wzniesiono pomnik ku czci Żydów aleksandrowskich w formie 3 granitowych, pionowo ustawionych płyt stylizowanych na macewy; na cmentarzu przy ul. 3 Maja w Obórzni (Łabiszyn) ustawiono granitową płytę pamiątkową, stylizowaną na macewę; na drugim cmentarzu w Obórzni (Łabiszyn), przy ul. Leśnej, ustawiono granitową płytę pamiątkową stylizowaną na macewę; w Rypinie ustawiono obelisk z pamiątkową tablicą i lapidarium z zachowanymi macewami; w Strzelnie ustawiono tablicę pamiątkową w formie macewy; w Szubinie ustawiono pamiątkowy głaz z tablicą informującą o miejscu kaźni i tablicę upamiętniającą spoczywających tu Żydów; w Świeciu ustawiono pomnik upamiętniający zamordowanych tu Żydów; w Toruniu ustawiono głaz z tablicą informującą o istnieniu cmentarza, miejscu spoczynku Hirsza Cwi Kaliszera oraz żydowskich mieszkańców Torunia; na cmentarzu przy ul. Nowomiejskiej we Włocławku ustawiono stylizowany na macewę pomnik, w Więcborku (adm. Witunia) ustawiono tablicę informującą o istnieniu cmentarza.

Część cmentarzy z tej grupy została zniszczona przez nazistów podczas II wojny światowej, np. w Barcinie teren cmentarza żydowskiego przy ul. Podgórznej został wówczas rozgrabiony i zdewastowany, a po zakończeniu wojny pozostawał bez opieki. Współcześnie nie ma śladów jakichkolwiek nagrobków.

Część cmentarzy uległa likwidacji w czasach powojennych, np. cmentarz w Toruniu przy ul. Pułaskiego, z którego usunięto ocalałe macewy, od wschodu i południa pozostało jedynie historyczne ogrodzenie, od zachodu zostało ono zrekonstruowane, a pozostałe granice są tożsame z granicami obecnych działek. Cmentarz żydowski, tzw. nowy, w Bydgoszczy przy ul. Szubińskiej został częściowo zniszczony w 1940 r., lecz jego ostateczna likwidacja nastąpiła w latach 1948–1950, kiedy to zmarłych ekshumowano i pochowano powtórnie na Cmentarzu Bohaterów Bydgoszczy na Wzgórzu Wolności. Częstą przyczyną niszczenia cmentarzy, także na terenie województwa kujawsko-pomorskiego, była powojenna strategia państwa, zgodnie z którą, na mocy dekretu o majątkach opuszczonych i poniemieckich z 1946 r., odbierano ludności żydowskiej prawo własności do nekropolii, ograniczono możliwość sprawowania dozoru nad większością z nich, a także dokonano likwidacji części ocalałych cmentarzy. W kilku przypadkach zakończyło się to ich zamknięciem lub zmianą sposobu zagospodarowania przestrzeni – np. przekształcenie na skwer i korty tenisowe (teren cmentarza w Gniewkowie przy ul. Parkowej) lub ogródki działkowe (Inowrocław, ul. Zofiówka/ ul. Studzienna).

■
¹⁵ W niektórych opracowaniach błędnie podaje się, że cmentarz znajduje się przy ul. Sielskiej.

13

14

13 | Barcin, głaz z tablicą pamięci żydów barcińskich | fot. R. Kola, NID, 2018

14 | Bydgoszcz-Fordon, ul. Piastowa, głaz z tablicą informującą o istnieniu cmentarza
| fot. M. Stocka, NID, 2018

16

5.3. Cmentarze trwale przekształcone

Cmentarze trwale przekształcone stanowią blisko jedną trzecią ogółu nekropolii żydowskich w województwie kujawsko-pomorskim. Z wyjątkiem jednego z dwóch cmentarzy toruńskich (zlikwidowanego jeszcze w pierwszej poł. XIX w. na skutek rozbudowy umocnień twierdzy) początki licznych, trwałych przekształceń miejsc spoczynku – całościowych lub częściowych zniszczeń pochówków, względnie ich usuwania – należy z dużym prawdopodobieństwem datować na lata 60. XX w. W świetle ogólnego rozpoznania do takich przekształceń dochodziło przede wszystkim w związku z przeznaczaniem działek cmentarnych pod zabudowę.

Nie posiadamy wiedzy pozwalającej na szczegółowe wyjaśnienie okoliczności zagospodarowania cmentarzy. Można przypuszczać, że w powojennych warunkach społeczno-politycznych, zarówno w sferze administracyjnej (urzędowa zmiana kwalifikacji gruntów), jak i fizycznej (usuwanie elementów nadziemnej części cmentarzy), dochodziło do świadomego stopniowego zacierania śladów świadczących o funkcjonowaniu tych szczególnych miejsc kultu przed 1939 r. Niewykluczone, że w konkretnych przypadkach działania takie podejmowano już w okresie II wojny światowej. Należy założyć, że co najmniej od schyłku lat 50. XX w. pozbawione opieki i niszczone cmentarze były postrzegane przez władze wyłącznie jako tereny zdewastowane, wymagające „uporządkowania”, co w konsekwencji prowadziło do przyzwolenia na zniesienie pochówków. Określenie przybliżonego

czasu wznoszenia budynków (na podstawie ich cech architektoniczno-budowlanych) na terenach cmentarzy żydowskich pozwala na stwierdzenie, że do zniszczeń miejsc grzebalnych dochodziło przez kolejne dekady, aż do lat 90. XX w.

Najliczniejszą grupę cmentarzy trwale przekształconych stanowią miejsca zajęte przez jednorodzinne i wielorodzinne budownictwo mieszkaniowe (niekiedy w połączeniu z funkcjami usługowymi). Przed 1939 r. tereny te znajdowały się poza granicami zabudowy małych jednostek osadniczych, a w okresie powojennym, na skutek rozrostu przestrzennego miejscowości, znalazły się w strefach nowo wznoszonych osiedli (8 cmentarzy: Golub-Dobrzyń po stronie dobrzyńskiej miasta, Górzno, Kowalewo Pomorskie, Lubicz Górny, Mogilno, Pakość, Rypin, Żnin).

Wyraźnie wyodrębnioną grupę stanowią trwale przekształcone cmentarze, których tereny przeznaczone na potrzeby działalności handlowo-usługowej (4 cmentarze: w Gąsawie, Nakle, Tucholi, Wąbrzeźnie). W obrębie działki cmentarza w Piotrkowie Kujawskim teren częściowo zabudowano budynkami o charakterze gospodarczym, wykorzystywanymi przez zakład komunalny zajmujący się gospodarką odpadami, a w wydzielonej jej części postawiono jednorodzinny budynek mieszkalny. W powyższych przypadkach, ze względu na jedynie częściowe zajęcie terenu budynkami (pozostawienie np. placów składowych, dróg itp.), możemy podejrzewać pewne zachowanie pochówków. W dwóch miejscach stwierdzono wybudowanie na terenie cmentarza obiektów o charakterze produkcyjnym (Brodnica) czy wręcz przemysłowym (Kamień Krajeński). Cmentarz w Rogowie stanowi obecnie strefę ochronną ujęcia wody.

W dwóch przypadkach do trwałego przekształcenia nekropolii doszło poprzez wykorzystanie działek cmentarnych w celu wzniesienia budynków użyteczności publicznej. Na terenie włocławskiego cmentarza przy ul. Nowowiejskiej zbudowano szkołę, natomiast w Lipnie na terenie dawnego cmentarza znajdują się budynki starostwa powiatowego. Na cmentarzu żydowskim w części golubskiej Golubia-Dobrzyń odbywają się pochówki zmarłych należących do Kościoła Rzymskokatolickiego.

6. Stan ochrony prawnej

Do rejestru zabytków województwa kujawsko-pomorskiego wpisano 5 cmentarzy żydowskich (stan na dzień 29.06.2023)¹⁶. We wszystkich przypadkach wpisy obejmują teren cmentarza w granicach działek ewidencyjnych. Przedmiotem ochrony są zespoły nagrobków, zieleń cmentarna, a także mur ogrodzeniowy z bramą.

Do rejestru zabytków wpisano następujące cmentarze:

- Barcin – pow. żniński, ul. Podgórna. Wpisany do rej. zabytków 23.06.2020 r. pod numerem A/1777 cmentarz żydowski położony na działkach nr 98/1 i 98/2;
- Gniewkowo – pow. inowrocławski, ul. Powstańców Wielkopolskich. Wpisane do rejestru zabytków 6.08.2021 r. pod numerem A/1794 miejsce upamiętniające społeczność żydowską zamieszkującą Gniewkowo od lat 70. XVIII w. do 1939 r. – teren dawnego cmentarza żydowskiego w granicach działki ewidencyjnej nr 20/1;
- Grudziądz – ul. Cmentarna. Wpisany do rejestru zabytków 21.11.1991 r. pod numerem A/944 cmentarz komunalny: część ewangelicka (w jej obrębie teren dawnego cmentarza żydowskiego); cmentarz usytuowany w granicach wpisu do rejestru zabytków, ale niewymieniony w sentencji decyzji;

■

¹⁶ Źródło: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Toruniu.

- Koronowo – pow. bydgoski, ul. Kotomierska (ul. Kolejowa 6). Wpisany do rejestru zabytków 3.01.1990 r. pod numerem A/1289 cmentarz żydowski;
- Toruń – ul. Pułaskiego 18/20. Wpisany do rejestru zabytków 29.05.1991 r. pod numerem A/1520 cmentarz żydowski wraz z murem okalającym i bramą.

W wojewódzkiej ewidencji zabytków ujęto 67 cmentarzy żydowskich z województwa kujawsko-pomorskiego.

7. Główne zagrożenia

Zaniechanie w przeszłości obejmowania cmentarzy żydowskich konserwatorską ochroną prawną poprzez wpis do rejestru zabytków skutkuje potencjalnymi niekontrolowanymi i trwałymi przekształceniami nekropolii. Do tej pory w województwie kujawsko-pomorskim do rejestru zabytków wpisano zaledwie 7% zasobu. Należy jednak podkreślić, że w ostatnim czasie gromadzenie materiałów dowodowych mających służyć obejmowaniu ochroną cmentarzy żydowskich włączono do zadań aktualnie realizowanych przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków. Wieloaspektowość problematyki związanej z ustaleniem rzeczywistego przedmiotu i zakresu ochrony w większości nieczytelnych w terenie miejsc pochówków, zwykle przy braku (bądź jeszcze nieodkryciu) historycznych materiałów źródłowych, przesądza o przewlekłości podejmowanych działań.

Do głównych zagrożeń należy z pewnością brak precyzyjnego rozpoznania historycznych granic części cmentarzy zachowanych jedynie reliktoowo oraz wyraźnego wyznaczenia ich przestrzeni w terenie. Dla części cmentarzy zagrożeniem przekładającym się na pogłębienie destrukcji przestrzeni grzebalnej jest pozostawienie miejsc pochówku bez stałej opieki, choć należy jednocześnie odnotować, że coraz częściej mamy do czynienia z lokalnymi przejawami dbałości o miejsca pochówków żydowskich. Niemniej należy przypuszczać, iż w przypadku będących własnością publiczną nieruchomości, na których położone były nekropolie, nie podejmowano jak dotąd prób ustalenia nienaruszalności pochówków na drodze administracyjnej. Skutkuje to doraźnym bądź trwałym zawłaszczaniem i użytkowaniem cmentarzy niezgodne z ich pierwotną funkcją (np. jako składowisko, uprawy leśne, źródło piasku).

Odrębną kwestią jest ryzyko dalszego niszczenia cmentarzy trwale przekształconych, w szczególności miejsc zajętych przez budynki, przy których użytkowaniu pojawia się z czasem presja, by zagospodarować także ich otoczenie.

8. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie kujawsko-pomorskim

8.1. Kartografia

- Mapy topograficzne, skala 1:25 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1919–1939.
- Mapy topograficzne, *Topographische Karten*, zwane też *Messischblätter*, skala 1:25 000, wydania opublikowane i aktualizowane w latach 1860–1944; wykorzystano wydania z różnych lat i z różnych zbiorów.

8.2. Opracowania ogólne

- *Byli wśród nas. Żydzi we Włocławku oraz na Kujawach Wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, red. M. Krajewski, Włocławek; *Emancypacja – asymilacja – antysemityzm: Żydzi na Pomorzu w XIX i XX wieku. Zbiór studiów*, red. Z.H. Nowak, Toruń 1992.

- *Gminy wyznaniowe żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939). Zbiór studiów*, red. J. Sziling, Toruń 1995.
- Guldon Z., *Żydzi w miastach kujawskich w XVI–XVIII w.*, „Ziemia Kujawska” 1993, t. 9.
- *Katalog zabytków kultury żydowskiej w województwie kujawsko-pomorskim*, red. H. Czachowski, J. Słomska-Nowak, Toruń 2011.
- Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2007.
- Kawski T., *Kujawsko-dobrzyńscy Żydzi w latach 1918–1950*, Toruń 2006.
- Kawski T., *Ludność żydowska na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w okresie międzywojennym (1918–1939)*, 2001, <https://repozytorium.ukw.edu.pl/>.
- Kawski T., *Mniejszość żydowska na Krajnie w XIX i XX wieku*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe na Krajnie i Patukach. Wybrane problemy z dziejów Krajny Nakielskiej*, Nakło nad Notecią 2004.
- Łaskiewicz T., *Mniejszości narodowe na Kujawach Zachodnich i Patukach w okresie międzywojennym 1919–1939*, Toruń 2002.
- *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939). Zbiór studiów*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1991.
- Nowak Z.H., *Żydzi w granicach dzisiejszej diecezji toruńskiej (przed 1939 r.)*, [w:] *Diecezja Toruńska. Historia i teraźniejszość*, t. 1, Toruń 1994.
- Olejniczak A., *Żydzi w powiecie włocławskim w okresie międzywojennym (1918–1939)*, Włocławek 2000.
- Stocka M., Walczak K., *Cmentarze żydowskie istniejące niegdyś na terenie woj. Toruńskiego*, PSoZ w Toruniu, sygn. W/1242 [maszynopis].
- Sziling J., *Gminy wyznaniowe żydowskie w województwie pomorskim w latach 1920–1939*, [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939). Zbiór studiów*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1991.

8.3. Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy

Aleksandrów Kujawski (Łazieniec)

- Karta cmentarza. Aleksandrów Kujawski. Kirkut, oprac. E. Szulc, J. Zemła, 1995, Archiwum NID.
- *Aleksandrów Kujawski. Zarys dziejów*, red. A. Cieśla, Aleksandrów Kujawski 2009.
- http://cmentarze-zydowskie.pl/aleksandrow_kujawski.htm.
- <http://lapidaria.wikidot.com/cmentarz-zydowski-aleksandrow-kujawski>.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/a/283-aleksandrow-kujawski/114-cmentarze/6352-cmentarz-zydowski-w-aleksandrowie-kujawskim-ul-parkowa>.

Barcin

- Karta cmentarza. Barcin. Cmentarz żydowski, oprac. R. Rosiński, 1988, Archiwum NID.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/barcin.htm>.
- <http://lapidaria.wikidot.com/cmentarz-zydowski-barcin>.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/b/730-barcin/114-cmentarze/6697-cmentarz-zydowski-w-barcinie-ul-podgorna>.

Bobrowniki (Polichnowo)

- Buller W., *Bobrownicka Atlantyda*, maszynopis w posiadaniu autora.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/polichnowo.htm>.

Brodnica

- Karta cmentarza. Brodnica, oprac. H. Grecki, 1991, Archiwum NID.
- Malicki A., Malicki M., *Brodnickie cmentarze* [w:] *Szkice brodnickie*, t. 2, red. K. Grązewski, Brodnica 1993, s. 309–320.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/b/486-brodnica/114-cmentarze/8234-cmentarz-zydowski-w-brodnicy-ul-podgorna>

Brześć Kujawski

- Karta cmentarza. Brześć Kujawski. Cmentarz żydowski, oprac. E. Szulc, 1992, Archiwum NID.
- Riegerová J., *Materiały kostne z cmentarzyska ludności żydowskiej z Brześcia Kujawskiego. Szkielet pozaczaszkowy*, „Przegląd Antropologiczny” 1979, z. 1–2, s. 65–73.
- http://cmentarze-zydowskie.pl/brzesc_kujawski.htm
- <https://sztetl.org.pl/en/node/284/114-cemeteries/8578-cmentarz-w-brzesciu-kujawskim>

Bydgoszcz (Fordon)

- Karta cmentarza. Bydgoszcz Fordon. Cmentarz żydowski, oprac. Rola (?), 1990, Archiwum NID.
- Gąsiorowski P.B., Zygłowski Z., *Cmentarze fordońskie*, [w:] *Dzieje Fordonu i okolic*, red. Z. Biegański, Bydgoszcz 1997.
- *Żydzi w Fordonie. Dzieje. Kultura. Zabytki. Zbiór studiów*, red. T. Kawski, Toruń 2019.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/bydgoszcz.htm>
- <http://lapidaria.wikidot.com/cmentarz-zydowski-fordon>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/f/324-fordon-dzielnica-bydgoszczy/114-cmentarze/12209-cmentarze-w-fordonie-ul-sielska>

Bydgoszcz

- Karta cmentarza. Bydgoszcz, ul. Filarecka. Cmentarz żydowski, 1990, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Bydgoszcz, ul. Szubińska. Cmentarz żydowski, 1990, Archiwum NID.
- Biegański Z., *Mniejszość żydowska w Bydgoszczy 1920–1939*, Bydgoszcz 1999.
- Jedlińska-Kawska A., Kawski T., *Spółeczność żydowska w Bydgoszczy w XX wieku*, Bydgoszcz 2015.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/bydgoszcz.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/b/287-bydgoszcz/114-cmentarze/8948-stary-cmentarz-zydowski-w-bydgoszczy-ul-filarecka>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/b/287-bydgoszcz/114-cmentarze/8943-nowy-cmentarz-zydowski-w-bydgoszczy-ul-ikara>

Chełmno

- Karta cmentarza. Chełmno. Begräbnitzplatz, oprac. H. Grecki, 1991, Archiwum NID.
- Soborska-Zielińska A., *Z dziejów gminy żydowskiej w Chełmnie*, Chełmno 2007.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/c/735-chelmno/114-cmentarze/9234-cmentarz-zydowski-w-chelmnie>.

Chełmża

- Karta cmentarza. Chełmża. Cmentarz żydowski, oprac. H. Grecki, 1994, Archiwum NID.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/chelmza.htm>
- <http://lapidaria.wikidot.com/cmentarz-zydowski-chelmza>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/c/314-chelmza/114-cmentarze/9241-cmentarz-zydowski-w-chelmzy-ul-3-maja>

Chodecz (Lubieniec)

- Karta cmentarza. Chodecz. Cmentarz żydowski, dawniej kirkut, oprac. E. Szulc, 1994, Archiwum NID.
- Mietz A., *Cmentarze chodeckie. Dzieje i zabytki*, Toruń 1993.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/c/736-chodecz/114-cmentarze/139325-cmentarz-zydowski-w-chodczu>.

Ciechocinek

- Karta cmentarza. Ciechocinek. Cmentarz, dawniej kirkut, oprac. E. Szulc, 1992, Archiwum NID.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/ciechocinek.htm>
- <http://lapidaria.wikidot.com/cmentarz-zydowski-ciechocinek>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/c/288-ciechocinek/114-cmentarze/9702-cmentarz-zydowski-w-ciechocinku-ul-woluszewska>

Dobrzyń nad Wisłą

- <http://cmentarze-zydowskie.pl/dobrzyn.htm>
- <https://sztetl.org.pl/en/node/11531>

Gąsawa

- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/g/1681-gasawa/114-cmentarze/12451-cmentarz-zydowski-w-gasawie-ul-trzemeszewska>

Gębice

- <http://cmentarze-zydowskie.pl/gebice.htm>
- <http://lapidaria.wikidot.com/cmentarz-zydowski-gebice>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/g/1685-gebice/114-cmentarze/12548-cmentarz-ul-lesna>

Gniewkowo

- <http://cmentarze-zydowskie.pl/gniewkowo.htm>
- <http://lapidaria.wikidot.com/cmentarz-zydowski-gniewkowo>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/g/289-gniewkowo/114-cmentarze/13060-cmentarz-zydowski-w-gniewkowie-ul-parkowa>

Golub-Dobrzyń (Dobrzyń nad Wisłą)

- Karta cmentarza. Golub-Dobrzyń. Cmentarz żydowski, oprac. H. Grecki, 1991, Archiwum NID.
- Bieniaszewska A., *Shalom znad Drwęcy. Żydzi Golubia i Dobrzynia*, Toruń 2016.
- Waszkiewicz Z., *Dobrzyń nad Drwęcą w okresie międzywojennym (1918–1939)*, Toruń 2009.
- Waszkiewicz Z., *Żydzi Dobrzynia i Golubia. Opowieść o świecie nie istniejącym*, Golub-Dobrzyń–Toruń 1993.
- *Żydzi Dobrzynia i Golubia. Dokumentacja uroczystości uczczenia ich pamięci w dniu 27 kwietnia 1993 roku*, red. i oprac. C. Niedzielski, Golub-Dobrzyń 1996.
- <https://sztetl.org.pl/pl/node/11522>

Golub-Dobrzyń (Golub)

- Bieniaszewska A., *Shalom znad Drwęcy. Żydzi Golubia i Dobrzynia*, Toruń 2016.
- Waszkiewicz Z., *Żydzi Dobrzynia i Golubia. Opowieść o świecie nie istniejącym*, Golub-Dobrzyń–Toruń 1993.

- *Żydzi Dobrzyń i Golubia. Dokumentacja uroczystości uczczenia ich pamięci w dniu 27 kwietnia 1993 roku*, red. i oprac. C. Niedzielski, Golub-Dobrzyń 1996.
- <https://sztetl.org.pl/pl/node/13207>

Górzno

- Karta cmentarza. Górzno. Cmentarz żydowski, oprac. A. Mietz, J. Pakulski, 1988, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Górzno. Cmentarz żydowski, oprac. H. Grecki, 1993, Archiwum NID.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/gorzno.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/g/378-gorzno/114-cmentarze/13534-cmentarz-zydowski-w-gorznie-ul-cmentarna>

Grudziądz

- Karta cmentarza. Cmentarz komunalny (składa się z terenów byłego cm. ewangelickiego i żydowskiego), oprac. M. Ambrosiewicz, 1987, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Cmentarz żydowski, oprac. H. Grecki, 1995, Archiwum NID.
- Alabrudzińska E., *Gmina wyznaniowa żydowska w Grudziądzu w latach 1920–1939*, [w:] *Gminy wyznaniowe żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939). Zbiór studiów*, red. J. Sziling, Toruń 1995.
- Waszkiewicz Z., *Grudziądz w latach 1920–1939*, Toruń 2009.
- Waszkiewicz Z., *Żydzi w Grudziądzu (1920–1939)*, [w:] *Emancypacja – asymilacja – antysemityzm: Żydzi na Pomorzu w XIX i XX w. Zbiór studiów*, red. Z.H. Nowak, Toruń 1992.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/g/391-grudziadz/114-cmentarze/13840-stary-cmentarz-zydowski-w-grudziadzu-ul-cmentarna>.

Grudziądz (Tarpno)

- Karta cmentarza. Grudziądz. Cmentarz żydowski, oprac. H. Grecki, 1991, Archiwum NID.
- Alabrudzińska E., *Gmina wyznaniowa żydowska w Grudziądzu w latach 1920–1939*, [w:] *Gminy wyznaniowe żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939). Zbiór studiów*, red. J. Sziling, Toruń 1995.
- Waszkiewicz Z., *Żydzi w Grudziądzu (1920–1939)* [w:] *Emancypacja – asymilacja – antysemityzm: Żydzi na Pomorzu w XIX i XX w. Zbiór studiów*, red. Z.H. Nowak, Toruń 1992.
- Waszkiewicz Z., *Grudziądz w latach 1920–1939*, Toruń 2009.
- <https://sztetl.org.pl/en/node/13850>

Inowrocław

- Karta cmentarza. Inowrocław. Cmentarz żydowski, oprac. R. Rosiński, 1988, Archiwum NID.
- Łaszkiewicz T., *Żydzi w Inowrocławiu w okresie międzywojennym (1919–1939)*, Inowrocław 1997.
- Sikorski C., *Encyklopedia wiedzy o zabytkach Inowrocławia*, Inowrocław 2002.
- Simon S., *Żydzi inowrocławscy za czasów Księstwa Warszawskiego (1807–1815)*, Inowrocław 1939.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/inowroclaw.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/i/290-inowroclaw/114-cmentarze/14194-stary-cmentarz-zydowski-w-inowroclawiu-ul-staszica>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/i/290-inowroclaw/114-cmentarze/14145-nowy-cmentarz-zydowski-w-inowroclawiu-ul-marcinkowskiego>

Izbica Kujawska

- Nowicki P., *Ludność żydowska w Izbicy Kujawskiej w okresie międzywojennym (1918–1939)*, „Debiuty Naukowe WSHÉ” 2004, t. V, s. 129–150.
- Nowicki P., *Materiały do dziejów cmentarza żydowskiego w Izbicy Kujawskiej (do 1942 r.)*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 2009, t. 24, s. 185–199.
- <http://lapidaria.wikidot.com/cmentarz-zydowski-izbica-kujawska>
- http://cmentarze-zydowskie.pl/izbica_kujawska.htm
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/i/291-izbica-kujawska/114-cmentarze/14291-cmentarz-zydowski-w-izbicy-kujawskiej>

Janowiec Wielkopolski

- <http://lapidaria.wikidot.com/cmentarz-zydowski-janowiec-wielkopolski>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/j/377-janowiec-wielkopolski/114-cmentarze/14331-cmentarz-w-janowcu-wielkopolskim>

Kamień Krajeński

- Karta cmentarza. Kamień Krajeński. Cmentarz żydowski, oprac. C. Ostas, 1988, Archiwum NID.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/k/379-kamien-krajenski/114-cmentarze/15229-cmentarz-zydowski>

Kcynia

- Karta cmentarza. Kcynia. Cmentarz żydowski, niem. Judischer Kirchhof (XIX–XX w.), oprac. I. Loose, 1988, Archiwum NID.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/kcynia.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/k/292-kcynia/114-cmentarze/15573-stary-cmentarz-ul-poznanska-18>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/k/292-kcynia/114-cmentarze/15577-nowy-cmentarz-ul-wagrowiecka>

Kikół

- Karta cmentarza. Kikół. Cmentarz wyznaniowy żydowski, kirkut, miejscowa (nazwa): herhor, oprac. P. Kokotkiewicz, 1987, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Kikół. Cmentarz żydowski, nazwa miejscowa: herhor, oprac. E. Szulc, 1992, Archiwum NID.
- <http://lapidaria.wikidot.com/cmentarz-zydowski-kikol>
- <https://sztetl.org.pl/pl/node/16019>

Koronowo

- Karta cmentarza. Koronowo, oprac. M. Grzęska-Janiak, 1984, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Koronowo. Cmentarz żydowski, oprac. M. Grabowska, 1992, Archiwum NID.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/koronowo.htm>
- <http://lapidaria.wikidot.com/cmentarz-zydowski-koronowo>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/k/392-koronowo/114-cmentarze/16672-cmentarz-zydowski-w-koronowie-ul-kolejowa>

Kowal

- Karta cmentarza. Kowal. Cmentarz żydowski, [b.d.], Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Kowal. Cmentarz żydowski, oprac. E. Szulc, 1992, Archiwum NID.

- <http://cmentarze-zydowskie.pl/kowal.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/k/279-kowal/114-cmentarze/16832-cmentarz-zydowski-ul-dobiegnewska>

Kowalewo Pomorskie

- Karta cmentarza. Kowalewo Pomorskie. Cmentarz żydowski, oprac. H. Grecki, 1994, Archiwum NID.

Kruszwica

- <http://lapidaria.wikidot.com/cmentarz-zydowski-kruszwica>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/k/355-kruszwica/114-cmentarze/18023-cmentarz>

Lipno

- Karta cmentarza. Lipno. Miejsce cmentarza żydowskiego z poł. XVIII w., oprac. E. Szulc, J. Zemła, 1995, Archiwum NID.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/lipno.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/393-lipno/114-cmentarze/19361-cmentarz-zydowski-w-lipnie-ul-sierakowskiego-10>

Lubicz Górny

- Karta cmentarza. Lubicz Górny. Cmentarz żydowski, oprac. H. Grecki, 1992, Archiwum NID.
- Famulska-Ciesielska K., *Sztetl Lubicz*, Toruń 2019.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/lubicz.htm>
- <http://lapidaria.wikidot.com/cmentarz-zydowski-lubicz-lubicz-gorny>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/1282-lubicz/114-cmentarze/19795-cmentarz-w-lubiczu>

Lubień Kujawski (Stępka)

- Karta cmentarza. Lubień Kujawski. Cmentarz żydowski, oprac. P. Kokotkiewicz, 1988, Archiwum NID.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/293-lubien-kujawski/114-cmentarze/19798-cmentarz-zydowski-w-lubieniu-kujawskim-ul-kosciuszki>

Lubraniec

- Karta cmentarza. Lubraniec. Cmentarz żydowski, oprac. E. Szulc, 1992, Archiwum NID.
- Dumanowski J., *Lubraniec w XVIII w. – żydowskie miasteczko i stolica magnackich włości*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2003, nr 3, s. 435–443.
- Kubiak W., *Żydzi w Lubrańcu. Z dziejów Lubrańca*, Włocławek 2002.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/lubraniec.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/294-lubraniec/114-cmentarze/20016-cmentarz>

Łabiszyn (Obórznia)

- <http://cmentarze-zydowskie.pl/labiszyn.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/356-labiszyn/114-cmentarze/20165-cmentarz-zydowski-w-labiszynie-ul-3-maja>

Łabiszyn (Arnoldowo, Obórznia)

- Karta cmentarza. Łabiszyn. Cmentarz żydowski, oprac. M. Grabowska, 1992, Archiwum NID.

- <http://cmentarze-zydowskie.pl/labiszyn.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/356-labiszyn/114-cmentarze/20155-cmentarz-zydowski-w-labiszynie-ul-lesna>

Łasin

- Karta cmentarza. Łasin. Cmentarz żydowski, oprac. H. Grecki, 1995, Archiwum NID.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/192970-lasin/114-cmentarze/192973-cmentarz-zydowski-w-lasinie-ul-radzynska>

Mogilno

- Karta cmentarza. Mogilno. Cmentarz żydowski, oprac. M. Grabowska, 1992, Archiwum NID.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/m/357-mogilno/114-cmentarze/22225-cmentarz-zydowski-w-mogilnie-ul-mickiewicza>

Mrocza

- Karta cmentarza. Mrocza. Cmentarz żydowski, oprac. M. Grabowska, 1992, Archiwum NID.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/m/295-mrocza/114-cmentarze/22477-cmentarz-zydowski-przy-ul-piotra>

Nakło nad Notecią

- Karta cmentarza. Nakło nad Notecią. Cmentarz żydowski, oprac. M. Grabowska, 1992, Archiwum NID.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/n/1921-naklo-nad-notecia/114-cmentarze/23284-cmentarz-zydowski-w-nakle-nad-notecia-ul-mlynska>

Nieszawa nad Wisłą

- Karta cmentarza. Nieszawa. Dawniej cmentarz żydowski – kirkut, oprac. E. Szulc, 1992, Archiwum NID.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/nieszawa.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/n/280-nieszawa/114-cmentarze/23793-cmentarz-zydowski-w-nieszawie-ul-narutowicza>

Nowe nad Wisłą

- Karta cmentarza. Nowe. Cmentarz żydowski, oprac. M. Grabowska, 1992, Archiwum NID.
- <http://lapidaria.wikidot.com/cmentarz-zydowski-nowe>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/n/731-nowe/114-cmentarze/23876-cmentarz-zydowski-w-nowem-ul-garbuzy-20>

Osięciny

- <http://cmentarze-zydowskie.pl/osieciny.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/o/296-osieciny/114-cmentarze/26454-cmentarz>

Pakość

- Karta cmentarza. Pakość. Cmentarz żydowski, oprac. R. Rosiński, 1987, Archiwum NID.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/p/380-pakosc/114-cmentarze/27269-cmentarz-ulica-mogilenska>

Piotrków Kujawski

- Karta cmentarza. Piotrków Kujawski. Cmentarz żydowski – herhor, oprac. E. Szulc, 1994, Archiwum NID.
- Kołtuniak J., *Ludność żydowska w Piotrkowie Kujawskim (XVIII–XX w.)*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 2003, t. 18, s. 155–168.
- http://cmentarze-zydowskie.pl/piotrkow_kujawski.htm
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/p/297-piotrkow-kujawski/114-cmentarze/27849-cmentarz-ul-topolowa>

Radziejów

- <http://cmentarze-zydowskie.pl/radziejow.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/r/733-radziejow/114-cmentarze/30566-cmentarz-zydowski-w-radziejowie-ul-ogrodowa>

Radziki Duże

- http://cmentarze-zydowskie.pl/radziki_duze.htm

Radzyń Chełmiński

- http://cmentarze-zydowskie.pl/radzyn_chelminski.htm
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/r/376-radzyn-chelminski/114-cmentarze/30593-cmentarz>

Rogowo

- https://pl.wikipedia.org/wiki/Cmentarz_%C5%BCydowski_w_Rogowie
- <https://www.fodz.pl/?d=10&id=68&l=pl>

Rynarzewo

- Karta cmentarza. Rynarzewo. Cmentarz żydowski, oprac. K. Parucka, Z. Parucki, 1988, Archiwum NID.
- <http://lapidaria.wikidot.com/cmentarz-zydowski-rynarzewo>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/360-szubin/114-cmentarze/183976-cmentarz-zydowski-w-rynarzewie-ul-powstancow-wielkopolskich>

Rypin (ławy)

- Karta cmentarza. Rypin. Cmentarz wyznaniowy żydowski – kirkut, oprac. P. Kokotkiewicz, 1987, Archiwum NID.

Rypin

- Karta cmentarza. Rypin. Cmentarz żydowski – kirkut, lapidarium, oprac. E. Szulc, 1992, Archiwum NID.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/rypin.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/r/298-rypin/114-cmentarze/31207-cmentarz-zydowski-w-rypinie-ul-spokojna>

Sępólno Krajeńskie

- Karta cmentarza. Sępólno Krajeńskie. Cmentarz żydowski, oprac. C. Ostos (?), 1988, Archiwum NID.
- <https://www.fodz.pl/?d=10&id=69&l=pl>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/361-sepolno-krajenskie/114-cmentarze/31597-cmentarz-zydowski-w-sepolnie-krajenskim-ul-jeziorna>

Skepe

- Karta cmentarza. Skepe. Cmentarz żydowski – kirkut, oprac. E. Szulc, J. Zemła, 1995, Archiwum NID.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/skepe.htm>
- <http://lapidaria.wikidot.com/cmentarz-zydowski-skepe>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/303-skepe/114-cmentarze/32026-cmentarz-ul-rybacka>

Służewo

- Karta cmentarza. Służewo. Dawniej cmentarz żydowski – kirkut, oprac. E. Szulc, 1992, Archiwum NID.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/sluzewo.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/282-sluzewo/114-cmentarze/32621-cmentarz>

Solec Kujawski

- <http://lapidaria.wikidot.com/cmentarz-zydowski-solec-kujawski>

Strzelno

- <http://cmentarze-zydowskie.pl/strzelno.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/375-strzelno/114-cmentarze/34264-cmentarz-ul-powstania-wielkopolskiego>

Szubin

- Karta cmentarza. Szubin. Cmentarz żydowski, oprac. K. Parucka, Z. Parucki, 1988, Archiwum NID.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/szubin.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/360-szubin/114-cmentarze/35242-cmentarz-zydowski-w-szubinie-ul-kcynska>

Świecie nad Wisłą

- Karta cmentarza. Świecie nad Wisłą. Miejsce męczeństwa i pochówku 130 Żydów, oprac. M. Grabowska, 1992, Archiwum NID.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/304-swiecie/114-cmentarze/35953-cmentarz-zydowski-w-swieciu-ul-polna>

Toruń

- Karta cmentarza. Toruń. Cmentarz żydowski (ul. Pułaskiego), oprac. E. Jaszewska, K. Kotuła, 1987, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Toruń. Cmentarz żydowski (ul. Pułaskiego), oprac. H. Grecki, 1995, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Toruń. Cmentarz żydowski (Toruń–Stawki), oprac. H. Grecki, 1996, Archiwum NID.
- Marolewski A., *Żydzi w Toruniu w okresie międzywojennym*, Toruń 2005.
- *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Toruniu w XIX i XX w. Zbiór studiów*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1993.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/t/396-torun/114-cmentarze/37159-cmentarz-zydowski-na-majdanie>
- <http://lapidaria.wikidot.com/cmentarz-zydowski-przedmiescie-jakubskie>
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/torun.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/t/396-torun/114-cmentarze/37165-cmentarz-zydowski-w-toruniu-ul-pulaskiego-2-6>

Tuchola

- Karta cmentarza. Tuchola. Cmentarz żydowski, oprac. M. Grabowska, 1992, Archiwum NID.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/t/305-tuchola/114-cmentarze/37444-cmentarz-zydowski-w-tucholi-ul-towarowa-4>

Wąbrzeźno

- Karta cmentarza. Wąbrzeźno. Begräbnisplatz, oprac. H. Grecki, 1991, Archiwum NID.
- <http://lapidaria.wikidot.com/cmentarz-zydowski-wabrzezno>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/w/362-wabrzezno/114-cmentarze/38119-cmentarz-zydowski-w-wabrzeznie-ul-rataja>

Więcbork (Witunia)

- Karta cmentarza. Witunia. Cmentarz żydowski, oprac. S. Bielicki, C. Ostas, [b.d.], Archiwum NID.
- <http://lapidaria.wikidot.com/cmentarz-zydowski-witunia>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/w/306-wiecbork/114-cmentarze/38756-cmentarz-zydowski-w-wiecborku-witunia>

Włocławek

- *Byli wśród nas. Żydzi we Włocławku oraz na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej*, red. M. Krajewski, Włocławek 2001.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/wloclawek.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/w/307-wloclawek/114-cmentarze/38966-cmentarz-zydowski-we-wloclawku-ul-nowomiejska-25>

Żnin

- Karta cmentarza. Żnin. Cmentarz ewangelicki (ul. Mickiewicza), oprac. R. Rosiński, 1988, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Żnin. Cmentarz żydowski (ul. Mickiewicza), oprac. R. Rosiński, 1988, Archiwum NID.
- <https://www.fodz.pl/?d=10&id=75&cl=pl>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/z/308-znin/114-cmentarze/41055-stary-cmentarz-zydowski-w-zninie>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/z/308-znin/114-cmentarze/41062-nowy-cmentarz-zydowski-w-zninie>

Lublin, stary cmentarz, nagrobek Jakuba Kopelmana, talmudysty, zmarłego w 1541 | fot. M. Jabłoński, f11-studio, 2022

Województwo lubelskie

NARODOWY INSTYTUT DZIEDZICTWA – ODDZIAŁ TERENOWY W LUBLINIE

AUTORKA RAPORTU: Anna Sikora-Terlecka

WERYFIKACJA: Anna Sikora-Terlecka, Jan Niedźwiedz

1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją

Podkreśleniem oznaczono cmentarze wpisane do rejestru zabytków

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
ADAMÓW		Cmentarz żydowski w Adamowie	Adamów	łukowski
ANNOPOL		Cmentarz żydowski stary w Annopolu, ul. Świeciechowska	Annopol	kraśnicki
ANNOPOL		<u>Cmentarz żydowski nowy w Annopolu, ul. Leśna</u>	Annopol	kraśnicki
BARANÓW		Cmentarz żydowski w Baranowie	Baranów	puławski
BEŁŻYCE		Cmentarz żydowski nowy w Bełżycach, ul. Przemysłowa	Bełżyce	lubelski
BEŁŻYCE		Cmentarz żydowski stary w Bełżycach	Bełżyce	lubelski
BIAŁA PODLASKA		Cmentarz żydowski stary w Białej Podlaskiej, ul. Brzeska	Biała Podlaska	białski grodzki
BIAŁA PODLASKA		Cmentarz żydowski nowy w Białej Podlaskiej, ul. Nowa	Biała Podlaska	białski grodzki
BIŁGORAJ		<u>Cmentarz żydowski nowy w Biłgoraju, ul. Konopnickiej</u>	Biłgoraj	biłgorajski
BIŁGORAJ		Cmentarz żydowski (najstarszy) w Biłgoraju, ul. Lubelska	Biłgoraj	biłgorajski
BIŁGORAJ		Cmentarz żydowski stary w Biłgoraju, ul. 3 Maja	Biłgoraj	biłgorajski
BISKUPICE		<u>Cmentarz żydowski w Biskupicach, ul. Miła</u>	Trawniki	świdnicki
BOBROWNIKI		<u>Cmentarz żydowski w Bobrownikach</u>	Ryki	rycki
BYCHAWA		Cmentarz żydowski stary w Bychawie, ul. Kościuszki	Bychawa	lubelski
BYCHAWA		Cmentarz żydowski nowy w Bychawie, ul. Partyzantów	Bychawa	lubelski
CHEŁM		Cmentarz żydowski w Chełmie	Chełm	chełmski

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
CHODEL		Cmentarz żydowski w Chodlu	Chodel	opolski
CYCÓW		Cmentarz żydowski w Cycowie	Cyców	łęczyński
CZEMIERNIKI		Cmentarz żydowski w Czemiernikach	Czemierniki	radzyński
DUBIENKA		Cmentarz żydowski w Dubience	Dubienka	chełmski
FRAMPOL		<u>Cmentarz żydowski we Frampolu, ul. Cmentarna</u>	Frampol	biłgorajski
GORAJ		Cmentarz żydowski nowy w Goraju, ul. Cmentarna	Goraj	biłgorajski
GORAJ		Cmentarz żydowski stary w Goraju, ul. Bednarska	Goraj	biłgorajski
CHORUPNIK*		Cmentarz żydowski w Gorzkowie (adm. Chorupnik)	Gorzków	krasnostawski
GÓRKI*	Sosnowica	Cmentarz żydowski w Sosnowicy (adm. Górki)	Sosnowica	parczewski
GÓRY	Kraśnik	<u>Cmentarz żydowski nowy w Kraśniku, ul. Szewska (adm. Kolonia Góry wsi Mikulin)</u>	Kraśnik	kraśnicki
GRABOWIEC GÓRA		Cmentarz żydowski stary w Grabowcu Górze, ul. Wspólna	Grabowiec	zamojski
GRABOWIEC GÓRA		Cmentarz żydowski nowy w Grabowcu Górze, ul. Hrubieszowska	Grabowiec	zamojski
HORODŁO		Cmentarz żydowski nowy w Horodle, ul. Jurydyka	Horodło	hrubieszowski
HRUBIESZÓW		Cmentarz żydowski w Hrubieszowie, ul. Krucza	Hrubieszów	hrubieszowski
IZBICA		<u>Cmentarz żydowski w Izbicy</u>	Izbica	krasnostawski
JANKI	Horodło	Cmentarz żydowski stary na Wieniawce w Horodle (adm. Janki)	Horodło	hrubieszowski
JANOWIEC*		Cmentarz żydowski w Janowcu nad Wisłą	Janowiec	puławski
JANÓW LUBELSKI*		Cmentarz żydowski nowy w Janowie Lubelskim, ul. Wojska Polskiego, Objazdowa	Janów Lubelski	janowski
JANÓW LUBELSKI		Cmentarz żydowski stary w Janowie Lubelskim, ul. 3 Maja	Janów Lubelski	janowski
JANÓW PODLASKI		Cmentarz żydowski w Janowie Podlaskim	Janów Podlaski	białski
JARCZÓW		Cmentarz żydowski w Jarczowie, ul. 3 Maja	Jarczów	tomaszowski
JÓZEFÓW		<u>Cmentarz żydowski w Józefowie</u>	Józefów	biłgorajski
JÓZEFÓW NAD WISŁĄ		Cmentarz żydowski w Józefowie nad Wisłą	Józefów nad Wisłą	opolski
KAMIONKA		Cmentarz żydowski w Kamionce	Kamionka	lubartowski
KAZIMIERZ DOLNY		<u>Cmentarz żydowski nowy w Kazimierzu Dolnym, ul. Czerniawy</u>	Kazimierz Dolny	puławski
KAZIMIERZ DOLNY		Cmentarz żydowski stary w Kazimierzu Dolnym, ul. Lubelska	Kazimierz Dolny	puławski
KOCK		Cmentarz żydowski w Kocku	Kock	lubartowski
KODEŃ		Cmentarz żydowski w Kodniu	Kodeń	białski

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
KOMARÓWKA PODLASKA		Cmentarz żydowski stary w Komarówce Podlaskiej, ul. Krótka	Komarówka Podlaska	radzyński
KOMARÓWKA PODLASKA		Cmentarz żydowski nowy w Komarówce Podlaskiej	Komarówka Podlaska	radzyński
KOMARÓW-OSADA		Cmentarz żydowski w Komarowie	Komarów- -Osada	zamojski
KONSTANTYNÓW		Cmentarz żydowski w Konstancynie	Konstantynów	białski
KOŃSKOWOLA		Cmentarz żydowski stary w Końskowoli, ul. Spokojna	Końskowola	puławski
KOŃSKOWOLA		<u>Cmentarz żydowski nowy w Końskowoli, ul. Górna Niwa</u>	Końskowola	puławski
KRASNOBRÓD		Cmentarz żydowski w Krasnobrodzie, ul. Kościuszki	Krasnobród	zamojski
KRASNYSTAW		Cmentarz żydowski w Krasnymstawie, ul. Rejowiecka	Krasnystaw	krasnostawski
KRAŚNICZYN		Cmentarz żydowski w Kraśniczynie	Kraśniczyn	krasnostawski
KRAŚNIK		Cmentarz żydowski stary w Kraśniku, ul. Strażacka	Kraśnik	kraśnicki
KRAŚNIK		Cmentarz żydowski najstarszy w Kraśniku, ul. Podwalna	Kraśnik	kraśnicki
KRYŁÓW		Cmentarz żydowski w Kryłowie	Mircze	hrubieszowski
KURÓW		<u>Cmentarz żydowski stary w Kurowie, ul. Nowa</u>	Kurów	puławski
KURÓW		Cmentarz żydowski nowy w Kurowie, ul. Blich	Kurów	puławski
LUBARTÓW*		Cmentarz żydowski stary w Lubartowie, ul. Legionów	Krasnystaw	krasnostawski
LUBARTÓW		<u>Cmentarz żydowski nowy w Lubartowie, ul. Cicha</u>	Lubartów	lubartowski
LUBLIN*		<u>Cmentarz żydowski stary w Lublinie, ul. Kalinowszczyzna, Sienna, Floriańska</u>	Lublin	lubelski
LUBLIN		Cmentarz żydowski w Lublinie-Głusku, ul. Zdrowa	Lublin	lubelski
LUBLIN		<u>Cmentarz żydowski nowy w Lublinie, ul. Walecznych</u>	Lublin	lubelski
LUBLIN		Cmentarz żydowski w Lublinie na Wieniawie, ul. Leszczyńskiego	Lublin	lubelski
LUBLIN		Żydowski cmentarz wojskowy w Lublinie, ul. Kuronia	Lublin	lubelski
LUBYCZA KRÓLEWSKA		Cmentarz żydowski w Lubyczy Królewskiej	Lubycza Królewska	tomaszowski
ŁASZCZÓW		Cmentarz żydowski w Łaszczowie	Łaszczów	tomaszowski
ŁĘCZNA		Cmentarz żydowski w Łęcznej	Łęczna	łęczyński
ŁOMAZY		Cmentarz żydowski w Łomazach	Łomazy	białski
ŁUKÓW		Cmentarz żydowski nowy w Łukowie, ul. Warszawska	Łuków	łukowski
ŁUKÓW		Cmentarz żydowski stary w Łukowie, ul. Rogalińskiego	Łuków	łukowski

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
ŁUKÓW		Cmentarz gettowy	Łuków	łukowski
MARKUSZÓW		<u>Cmentarz żydowski nowy w Markuszowie, ul. Łachy</u>	Markuszów	puławski
MARKUSZÓW *		Cmentarz żydowski stary w Markuszowie, ul. Strażacka, Sobieskiego	Markuszów	puławski
MICHÓW		Cmentarz żydowski w Michowie	Michów	lubartowski
MIĘDZYRZEC PODLASKI		<u>Cmentarz żydowski nowy w Międzyrzecu Podlaskim, ul. Brzeska</u>	Międzyrzec Podlaski	bialski
MIĘDZYRZEC PODLASKI		Cmentarz żydowski stary w Międzyrzecu Podlaskim, ul. Brzeska, ul. Zarówie	Międzyrzec Podlaski	bialski
MODLIBORZYCE *		Cmentarz żydowski w Modliborzycach	Modliborzycy	janowski
OPOLE LUBELSKIE		Cmentarz żydowski w Opolu Lubelskim	Opole Lubelskie	opolski
OSTRÓW LUBELSKI		Cmentarz żydowski w Ostrowie Lubelskim	Ostrów Lubelski	lubartowski
PARCZEW		Cmentarz żydowski w Parczewie	Parczew miasto	parczewski
PIASKI		<u>Cmentarz żydowski nowy w Piaskach, ul. Mickiewicza</u>	Piaski	świdnicki
PIASKI		Cmentarz żydowski stary w Piaskach, ul. 500-lecia	Piaski	świdnicki
PISZCZAC		Cmentarz żydowski w Piszczacu	Piszczac	bialski
PRZYTOCZNO	Jeziorzany	Cmentarz żydowski w Jeziorzanych (adm. Przytoczno)	Jeziorzany	lubartowski
PUŁAWY		Cmentarz żydowski nowy w Puławach, ul. Kołłątaja	Puławy	puławski
PUŁAWY		Cmentarz żydowski stary w Puławach, ul. Kilińskiego	Puławy	puławski
RADZYŃ PODLASKI		Cmentarz żydowski stary w Radzyniu Podlaskim, ul. Zabielska	Radzyń Podlaski	radzyński
RADZYŃ PODLASKI		Cmentarz żydowski nowy w Radzyniu Podlaskim, ul. Lubelska	Radzyń Podlaski	radzyński
REJOWIEC		Cmentarz żydowski w Rejowcu	Rejowiec	chełmski
ROSSOSZ		Cmentarz żydowski w Rossoszu	Rossosz	bialski
RYKI		Cmentarz żydowski w Rykach	Ryki	rycki
SAWIN		Cmentarz żydowski w Sawinie, ul. Chutecka	Sawin	chełmski
SEROCK	Firlej	Cmentarz żydowski w Firleju (adm. Serock)	Firlej	lubartowski
SIEDLISZCZE		Cmentarz żydowski w Siedliszczu	Siedliszcze	chełmski
SŁAWATYCZE		Cmentarz żydowski w Sławatyczach	Sławatycze	bialski
STOCZEK ŁUKOWSKI		Cmentarz żydowski w Stoczku Łukowskim	Stoczek Łukowski	łukowski
SZCZEBRZESZYN		<u>Cmentarz żydowski w Szczebreszynie, ul. Cmentarna</u>	Szczebreszyn	zamojski

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
ŚWIERŻE		Cmentarz żydowski nowy w Świerżu, ul. Młyńska	Dorohusk	chełmski
ŚWIERŻE		Cmentarz żydowski stary w Świerżach	Dorohusk	chełmski
TARNOGRÓD		Cmentarz żydowski w Tarnogrodzie	Tarnogród	biłgorajski
TERESPOL		Cmentarz żydowski nowy w Terespolu	Terespol miasto	białski
TERESPOL		Cmentarz żydowski stary w Terespolu	Terespol miasto	białski
TOMASZÓW LUBELSKI		Cmentarz żydowski w Tomaszowie Lubelskim	Tomaszów Lubelski	tomaszowski
TUROBIN		Cmentarz żydowski w Turobinie, ul. Targowa	Turobin	biłgorajski
TYSZOWCE		Cmentarz żydowski nowy w Tyszowcach, ul. 3 Maja	Tyszowce	tomaszowski
TYSZOWCE		Cmentarz żydowski stary w Tyszowcach, ul. Kościelna	Tyszowce	tomaszowski
UCHANIE		Cmentarz żydowski w Uchaniach	Uchanie	hrubieszowski
URZĘDÓW		Cmentarz żydowski w Urzędowie	Urzędów	kraśnicki
WISZNICE		Cmentarz żydowski nowy w Wisznicach, ul. Polna	Wisznice	białski
WISZNICE		Cmentarz żydowski stary w Wisznicach	Wisznice	białski
WŁODAWA		Cmentarz żydowski nowy we Włodawie (III), ul. Mielczarskiego	Włodawa miasto	włodawski
WŁODAWA		Cmentarz żydowski najstarszy we Włodawie (I), przy synagodze	Włodawa	włodawski
WŁODAWA		Cmentarz żydowski stary we Włodawie (II), ul. Wiejska	Włodawa miasto	włodawski
WOHYŃ		Cmentarz żydowski stary w Wohyniu, ul. Parczewska	Wohyń	radzyński
WOHYŃ		<u>Cmentarz żydowski nowy w Wohyniu, ul. Parczewska</u>	Wohyń	radzyński
WOJSŁAWICE		Cmentarz żydowski nowy w Wojsławicach, ul. Grabowiecka	Wojsławice	chełmski
WOJSŁAWICE		Cmentarz żydowski stary w Wojsławicach, ul. Grabowiecka 45	Wojsławice	chełmski
WYSOKIE		Cmentarz żydowski w Wysokiem, ul. Warszawska	Wysokie	lubelski
ZAMOŚĆ		Cmentarz żydowski stary w Zamościu, ul. Partyzantów	Zamość	zamojski
ZAMOŚĆ		Cmentarz żydowski nowy w Zamościu, ul. Prosta	Zamość	zamojski
ZARZEKA	Wąwolnica	<u>Cmentarz żydowski w Wąwolnicy (adm. Zarzeka)</u>	Wąwolnica	puławski
ZWIERZYNIEC		<u>Cmentarz żydowski w Zwierzyńcu</u>	Zwierzyniec	zamojski
ŻÓŁKIEWKA OSADA	Żółkiewka	Cmentarz żydowski w Żółkiewce (adm. Żółkiewka Osada)	Żółkiewka	krasnostawski

2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
TELATYN		Cmentarz żydowski w Telatynie, ul. Chopina	Telatyn	tomaszowski

3. Przebieg prac

W 2018 r. przeprowadzono akcję weryfikacji cmentarzy żydowskich w województwie lubelskim i opracowano ankiety dla tych miejsc. Praca objęła 129 cmentarzy żydowskich lub miejsc identyfikowanych jako tereny po cmentarzach żydowskich. Ostatecznie potwierdzono istnienie i lokalizację 123 obiektów. Rozpoznanie ogólnej lokalizacji i zasięgu nekropolii było możliwe dzięki materiałom źródłowym, literaturze przedmiotu, oznaczeniom na przedwojennych mapach topograficznych oraz wywiadom z mieszkańcami miejscowości. Nie udało się ustalić lokalizacji cmentarza w Telatynie. W kilku przypadkach (Dorohusk, Hrubieszów, Krasnobród, Telatyn, Turobin, Wysokie), co do których były przypuszczenia, że w miejscowości powstały dwa cmentarze żydowskie, w czasie lustracji terenowej nie potwierdzono ich założenia oraz nie odnaleziono żadnych materiałów źródłowych. Nie udało się potwierdzić istnienia domniemyanych cmentarzy żydowskich w Dubecznie, Rudzie-Opalinie oraz Skryhiczynie. Na identyfikację badanych miejsc i obiektów w terenie oraz określenie ich historycznych granic istotny wpływ miał stan zachowania i czytelność podstawowych elementów takich jak: układ przestrzenny, substancja zabytkowa, a także ogrodzenie.

Najwięcej trudności przysporzyła identyfikacja miejsc, gdzie nie zachowały się lub zachowały się jedynie szczątkowo elementy naziemne (Bychawa – ul. Partyzantów, Chodel, Cyców, Sosnowica, Grabowiec, na Wieniawce w Horodle, Jarczów, Kamionka, Kodeń, Komarówka Podlaska – ul. Krótka, Końskowola, Krasnobród, Krasnystaw, Kryłów, Łuków – ul. Rogalińskiego, Michów, Ostrów Lubelski, Parczew, Ryki, Sawin, Firlej, Siedliszcze, Stoczek Łukowski, Świerże, Terespol, Turobin, Uchanie, Urzędów, Wisznice, Włodawa, Wołyń, Wojsławice, Wysokie, Wąwolnica, Żółkiewka), lub tych, których teren został trwale przekształcony, zabudowany i zagospodarowany na inne cele (Annopol – ul. Świechowskiego, Bełżyce – ul. Jakuba Nachmana z Bełżyc, Biała Podlaska – ul. Brzeska, Biłgoraj – ul. Lubelska, ul. 3 Maja, Goraj – ul. Bednarska, Gorzków, Janów Lubelski – ul. 3 Maja, Końskowola – ul. Spokojna, Kraśnik – ul. Strażacka, ul. Podwalna, Kurów – ul. Nowa, Lubartów – ul. Legionów, Lubycza Królewska, Piaski – ul. 500-lecia, Przytoczno, Puławy, Radzyń Podlaski – ul. Zabielska, Tyszowce – ul. Kościelna, Włodawa, Zamość – ul. Partyzantów).

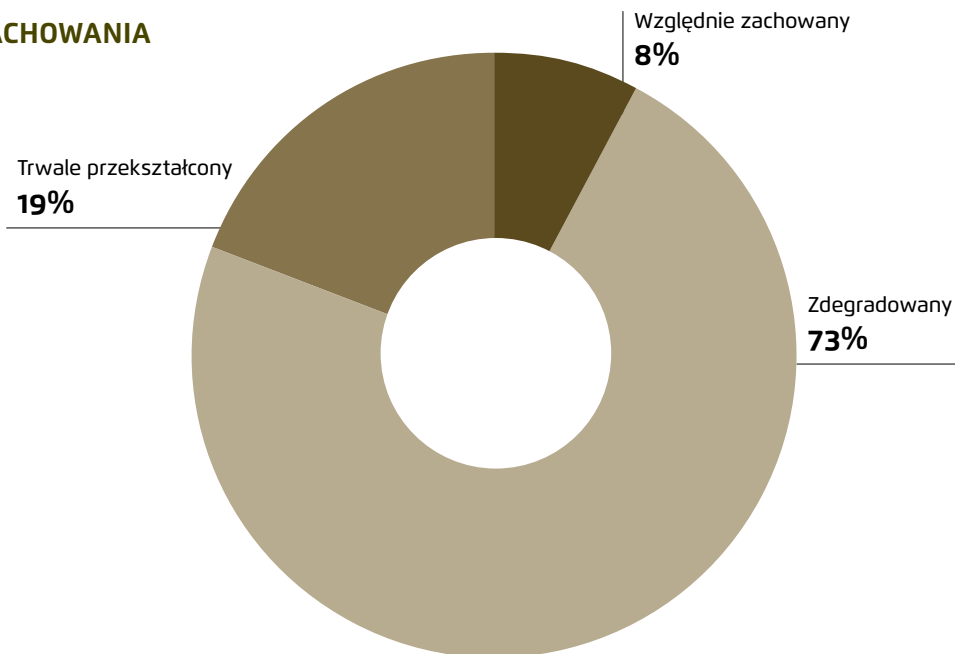
W wielu przypadkach podstawowe źródło informacji do określenia lokalizacji oraz przybliżonych granic stanowiły mapy topograficzne z okresu przed wybuchem II wojny światowej oraz próby porównania z mapami współczesnymi. Wykorzystano współczesne mapy ewidencji gruntów. Granice terenu danego cmentarza określano na podstawie porównania z archiwalnymi mapami, przedwojennymi planami sytuacyjnymi placów i budynków należących do gminy wyznaniowej żydowskiej, pochodzącymi z Wydziału Ksiąg Wieczystych (np. w Biłgoraju). W wielu przypadkach identyfikacja granic bez udziału geodetów jest niemożliwa.

Ocena stanu zachowania cmentarzy była w dużej mierze ułatwiona dzięki badaniom prowadzonym od lat przez prof. Andrzeja Trzczińskiego, Pawła Sygowskiego i Monikę Tarajko.

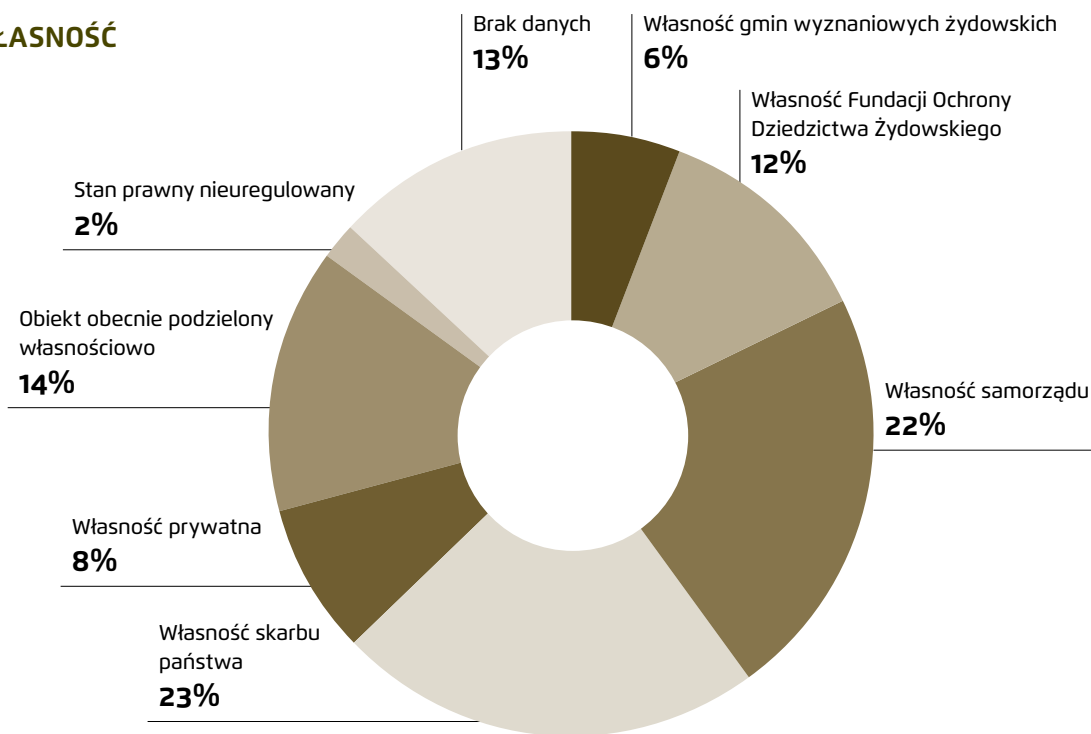

4. Stan zachowania cmentarzy żydowskich w ujęciu ilościowym

STAN ZACHOWANIA

WŁASNOŚĆ

Cmentarze wpisane do rejestru zabytków	17%
Cmentarze ze zidentyfikowanymi mogiłami ofiar Zagłady	28%
Cmentarze pozbawione czytelnych naziemnych relikwów (nagrobki, ogrodzenia, budynki, historycznie komponowany drzewostan i ich relikty)	54%
Cmentarze z istniejącymi elementami współczesnego oznakowania	52%

5. Ocena stanu zachowania

Cmentarze żydowskie w województwie lubelskim prezentują zróżnicowany stopień zachowania, ze znaczną przewagą obiektów określonych jako zdegradowane. Proces destrukcji cmentarzy rozpoczął się podczas II wojny światowej i był kontynuowany w kolejnych dekadach. Podczas wojny cmentarze były niszczone na polecenie niemieckich władz okupacyjnych oraz przez część okolicznej ludności. Nagrobki były wykorzystywane do utwardzania ulic i placów, jako stopnie schodów, krawężniki. Rozbierano ogrodzenia i zabudowania cmentarne. Najstarszy cmentarz żydowski w Lublinie został częściowo zniszczony w wyniku przekształcenia go przez Niemców w 1944 r. na punkt obronny. Po wojnie cmentarze były dewastowane przez część ludności oraz polskie państwo. W tym czasie decyzją władz liczne cmentarze zostały oficjalnie zamknięte do celów grzebalnych, w przypadku niektórych przeprowadzono procedurę ich przeznaczenia na inny cel przed upływem 40 lat od ostatniego pochówku. Cmentarze wykorzystywano jako źródło materiału budowlanego, pola uprawne, niektóre zabudowano lub przekształcono na tereny zielone (parki, skwery). Dodatkowo cmentarze ulegają degradacji w wyniku długotrwałego oddziaływania czynników naturalnych.

Większość spośród ocalałych cmentarzy położona jest w dużych i małych miastach. Stan zachowania części cmentarzy jest związany ze sposobem ich użytkowania, stałym nadzorem i pielęgnacją co najmniej w podstawowym zakresie. Na podstawie przeprowadzonej weryfikacji terenowej 11% cmentarzy określić można jako względnie zachowane. Do grupy zdegradowanych cmentarzy (w części lub całości) należy 76% miejsc. Jako trwale przekształcone określono 19% cmentarzy.

Na Lubelszczyźnie przetrwały macewy zaliczane do najstarszych w Polsce. Na cmentarzu w Lublinie przy ul. Kalinowszczyzna częściowo przetrwał cenny zespół nagrobków datowanych od XVI w., w tym stela Jaakowa Kopelmana syna Jehudy ha-Lewiego, zmarłego 18 czerwca 1841 r., a na cmentarzu w Szczepieszynie – stela Jechiela syna Mosze, zmarłego 9 kwietnia 1545 r. W 2022 r. na cmentarzu w Chełmie znaleziono destrukcyjnie uszkodzony nagrobek datowany na lata 1413–1414 lub 1513–1514. Zachowane nagrobki to w wielu przypadkach cenne zabytki żydowskiej sztuki sepulkralnej. Cmentarze na Lubelszczyźnie mają dużą wartość między innymi również ze względu na pochowanych na nich licznych cadyków, których groby odwiedzają Żydzi z całego świata. Najwięcej pielgrzymów przyciąga grób zmarłego 15 sierpnia 1815 r. Jaakowa Icchaka ha-Lewiego Horowica-Szternfelda, jednego z duchowych przywódców chasydyzmu.

Istotnym dopełnieniem wyglądu zachowanych cmentarzy jest zieleń, a szczególnie starodrzew. Na Lubelszczyźnie nie występują przykłady zieleni komponowanej. Z powodu wieloletniego braku stałej i fachowej pielęgnacji drzewostan został w dużej mierze zniszczony przez wycinkę. W większości złożony jest z samosiejek z pojedynczymi okazami starodrzewu (Szczepieszyn) lub stanowi zalesiony teren (Goraj – ul. Cmentarna, Horodło, Kamionka, Końskowola – ul. Górna Niwa, Krasnobród, Michów, Sawin, Siedliszcze, Sosnowica, Świerże) czy fragment parku (Zamość – ul. Partyzantów).

Część cmentarzy stanowi obecnie fragmenty pól uprawnych [Cyców, Jeziorzany (Łysobyki), Turobin, Wysokie]. Eksploatacja doprowadziła do zatarcia naziemnych elementów cmentarzy i prawdopodobnie również do zniszczeń wielu grobów. Miejsca te nie są oznakowane i upamiętnione, należą do obiektów zagrożonych dalszą destrukcją.

Po 1945 r. na kilku cmentarzach wzniesiono nowe obiekty kubaturowe. W Lublinie przy wejściu na cmentarz przy ul. Walecznych w 1991 r. Fundacja Sary i Manfreda Frenklów postawiła budynek, w którym mieści się izba pamięci, a w 1998 r. wzniesiono ohele rodziny Eigerów. Ohele powstały również w Dubience (2021 r.), Izbicy (1995 r.), Kocku (około 1990 r.), Łęcznej (2005 r.), Łukowie (2017 r.) i Tomaszowie Lubelskim (data nieznana).

1

2

1 | Szczepieszyn, dąb | fot. A. Sikora-Terlecka, NID

2 | Grabowiec Góra, stary cmentarz żydowski na północnym stoku Grabowieckiej Góry | fot. A. Sikora-Terlecka, NID

3

4

- 3,4** | Urzędów, pomnik oraz fragment dawnego cmentarza | fot. A. Sikora-Terlecka, NID, 2018
- 5** | Dubienka, pomnik na domniemanym miejscu pochówku cadyka Uriego Fajwla | fot. A. Sikora-Terlecka, NID, 2018
- 6** | Dubienka, fragmenty macew odnalezionych i złożonych na dawnym kirkucie przez mieszkańców | fot. A. Sikora-Terlecka, NID, 2018

5

6

W Urzędowie cmentarz został założony na obrzeżach miejscowości na początku XX w. na tzw. polach urzędowskich. Ostatni pochówek miał miejsce przypuszczalnie w 1942 r. Podczas II wojny światowej rozpoczęła się dewastacja cmentarza, po 1945 r. jego teren był miejscem wykopu piasku do celów budowlanych. W 1993 r. za sprawą mieszkańców miejsce cmentarza zostało oznaczone i upamiętnione pomnikiem poświęconym pamięci Żydów z Urzędowa, którzy zginęli podczas Zagłady.

W Dubience, gdzie na terenie XVII-wiecznego cmentarza przy ul. Piaski Niemcy w czasie okupacji przeprowadzali masowe egzekucje ludności żydowskiej, po wojnie teren został zniszczony, częściowo zabudowany domami jednorodzinnymi. W miejscu domniemanego pochówku cadyka ustawiono symboliczny nagrobek z epitafium. W latach 2005–2006 Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego w Polsce uporządkowała i ogrodziła część cmentarza, a w 2021 r. z inicjatywy Naomi i Duvida Singerów z Nowego Jorku wzniesiono nowy ohel.

W ostatnich dekadach coraz częstsze są przypadki zwracania na cmentarze macew znalezionych podczas prac ziemnych – remontów dróg oraz prywatnych posesji. Zjawisko to świadczy o coraz większej świadomości ludzi i potrzebie zachowania pamięci o dawnych mieszkańcach oraz o braku obaw przed ujawnieniem znalezionych lub przechowywanych macew.

Jedynym czynnie użytkowanym cmentarzem żydowskim w województwie lubelskim jest cmentarz w Lublinie przy ul. Walecznych. Analiza akt z zespołu Ministerstwa Gospodarki Komunalnej w Archiwum Akt Nowych może nasuwać przypuszczenia, że w latach PRL w przypadku znacznej części cmentarzy nie przeprowadzono procedury ich zamknięcia do celów grzebalnych.

7

8

7 | Lublin, ul. Kalinowszczyzna, ogrodzenie od strony ul. Siennej | fot. A. Sikora-Terlecka, NID, 2018

8 | Horodło, fragment wału od zachodu | fot. A. Sikora-Terlecka, NID, 2018

5.1. Cmentarze względnie zachowane

Do tej grupy zakwalifikowano jedynie 10 obiektów. Cechuje je czytelność historycznych granic w stanie z 1939 r., utrwalonych przebiegiem ocalałych fragmentarycznie dawnych lub nowych ogrodzeń [Frampol, Józefów Biłgorajski, Kock, Kraśnik (Góry), Lublin – ul. Kalinowszczyzna, Łomazy, Międzyrzec Podlaski – ul. Brzeska 90, Szczepieszyn] lub czytelnym wałem ziemnym (Horodło na Wieniawce, adm. Janki, Sosnowica). Niezależnie od historycznego czy współczesnego charakteru ogrodzeń ich przebieg w przypadku większości cmentarzy jest zbieżny z granicami parcel oznaczonymi w przedwojennych materiałach kartograficznych.

Wśród zachowanych cmentarzy znajdują się cmentarze o fragmentarycznie zatartych układach z powodu zniszczenia części nagrobków i starodrzewu.

Cmentarze sklasyfikowane jako względnie zachowane różnią się liczbą nagrobków. Ich największe zespoły znajdują się m.in. w Szczepieszynie (przypuszczalnie ok. 2000 macew), Międzyrzecu Podlaskim (ok. 1000 macew) i Józefowie (ok. 700 macew). Na części cmentarzy (m.in. w Górkach i Horodle) nie odnaleziono żadnych macew. Na zdecydowanej większości cmentarzy zachowane nagrobki stanowią niewielki procent stanu sprzed 1939 r. Jedynie w Międzyrzecu Podlaskim znajduje się przedwojenny dom przedpogrzebowy, po 1945 r. zaadaptowany na lokal mieszkalny. Zniszczeniu uległa większość oryginalnych ogrodzeń cmentarzy.

10

11

10 | Szczepieszyn, fragment nowego ogrodzenia biegnącego wzdłuż pierwotnej granicy cmentarza | fot. A. Sikora-Terlecka, NID, 2018

11 | Szczepieszyn, grupa macew | fot. A. Sikora-Terlecka, NID, 2018

12

13

14

13 | Kock, zniszczone fragmenty macew | fot. A. Sikora-Terlecka, NID, 2018

14 | Kock, ohel | fot. A. Sikora-Terlecka, NID, 2018

15 | Lublin, ul. Kalinowszczyzna, ohel nad grobem cadyka Jaakowa Icchaka ha-Lewiego Horowica-Szternfelda, zwanego Widzącym z Lublina | fot. A. Sikora-Terlecka, NID, 2018

16 | Izbica, ohel cadyka Mordechaja Josefa Leinera (1801–1854) z wmurowanymi fragmentami macew | fot. A. Sikora-Terlecka, NID, 2018

15

16

5.2. Cmentarze zdegradowane

Drugą, najliczniejszą grupę cmentarzy żydowskich z obszaru województwa lubelskiego stanowią obiekty zdegradowane. W większości charakteryzują się nieczytelnymi granicami. W zespole tym znalazły się cmentarze z najprawdopodobniej nienaruszoną strefą pochówków, ale z przeważnie niezachowaną lub zachowaną reliktoowo substancją historyczną, niezachowanym zespołem nagrobków lub ich relikdami. Zasięg historycznych granic cmentarzy w tej grupie jest zatarty w terenie z uwagi na brak pozostałości historycznych ogrodzeń bądź współcześnie wprowadzone ogrodzenia, nieobejmujące całości obszarów przedwojennych cmentarzy (np. cmentarze w Biłgoraju, Chełmie).

Czytelność układów przestrzennych tych zniszczonych cmentarzy uzależniona jest wyłącznie od skali zachowania reliktdów zespołów nagrobków. Jedynie na pojedynczych cmentarzach, zarówno dzięki ocalałym *in situ* większym grupom macew, jak i reliktoowo zachowanemu starodrzewowi, dawne rozplanowanie nekropolii pozostaje fragmentarycznie niezatarte.

Na blisko połowie zniszczonych cmentarzy stopień destrukcji i rozproszenia nagrobków doprowadził do dezintegracji układów przestrzennych (Bełżyce, Biłgoraj, Bychawa, Kock, Kurów, Markuszów, Piaski, Zwierzyniec), a w przypadku pozostałych szczątkowe zachowanie macew (Biskupice, Świerże) lub brak jakichkolwiek reliktdów naziemnych zaważyły na ostatecznym zatartciu historycznej struktury przestrzennej (m.in. Bychawa – ul. Partyzantów, Grabowiec Góra, Lubarów – ul. Legionów, Wysokie, Żółkiewka).

17

18

19

Z kwestią czytelności układów przestrzennych zniszczonych cmentarzy powiązany jest obecny sposób zagospodarowania tych obszarów. Większość cmentarzy, choć nieczynna i reliktovo zachowana, funkcjonuje jako wydzielone i oznakowane miejsce pamięci. Od 1945 r. część cmentarzy została upamiętniona w zróżnicowany sposób: poprzez tablice informacyjne, po pomniki i lapidaria.

Warto wspomnieć i uświadomić sobie, w jakim stopniu do niszczenia cmentarzy przyczyniła się powojenna polityka państwa, w wyniku której na mocy ustawy o majątkach opuszczonych i poniemieckich z 1946 r. odebrano ocalałym społecznościom żydowskim prawo własności do cmentarzy i ograniczono możliwość sprawowania opieki nad większością z nich. Dokonano zamknięcia części nekropolii. W niektórych przypadkach zakończyło się to ostateczną likwidacją cmentarzy i zmianą sposobu zagospodarowania: np. na skwer (Lubartów, stary cmentarz), parking (Piaski – ul. 500-lecia), sklep (Międzyrzec Podlaski – ul. Brzeska i Zarówie) czy boisko szkole (Wisznice – ul. Warszawska) lub dom kultury i ogródek jordanowski (Zamość – ul. Partyzantów).

Nagrobki, które zostały podczas II wojny światowej i w późniejszym okresie usunięte z cmentarzy, powracały i powracają na nie w różnym czasie. Pierwsze przedsięwzięcia poszukiwania rozproszonych poza cmentarzami, użytych wtórnie macew oraz zwożenia ich na cmentarz – jeśli jego teren nie został zabudowany czy zajęty w inny sposób – podejmowali tuż po wojnie Żydzi ocalali z Zagłady. Jeśli pozwalały na to środki finansowe – urządzano z nich trwałe lapidaria, stanowiące jednocześnie upamiętnienie społeczności żydowskiej (pomnik-lapidarium). Do najwcześniejszych tego typu realizacji należą obiekty złożone z zespolonych cementem macew, ustawiane na fragmentach cmentarzy. Pomniki w formie wysokiej piramidy wykonano w Łukowie (1950), w formie wysokiego prostopadłościanu – w Zamościu (1950), a w formie macew przytwierdzonych do wewnętrznej strony ocalałego muru cmentarnego – w Tarnogrodzie (1985–1986), pomnik-lapidarium w Kazimierzu Dolnym (1985).

Skromniejsze aranżacje tego typu spotykamy m.in. na starym cmentarzu w Lublinie, w Biłgoraju, Tomaszowie Lubelskim, Chełmie, Izbicy, Lublinie (cm. nowy), ostatnio w Siedliszczu. Nie jest to oryginalne rozmieszczenie nagrobków, ale pragnienie upamiętnienia społeczności żydowskiej oraz zabezpieczenia i wyeksponowania nagrobków jako zabytków kultury materialnej.

Jedną z form lapidarium są piramidy oraz krótkie odcinki muru z wmontowanymi w ich lico stelami lub ich fragmentami. Kolejne, sukcesywnie odnajdywane, nagrobki przywożone na cmentarz, kolejne odnalezione macewy ulegają szybkiej degradacji ze względu na ich niewłaściwe wyeksponowanie (np. macewy ułożone na ziemi obok pomnika na cmentarzu w Chełmie niszczonej w wyniku oddziaływania wody i porostów).

Z terenu dawnego cmentarza w Bobrownikach pozostała tylko część z resztkami ok. 50 nagrobków z piaskowca (macewami wyłożony został teren obecnego dworca PKS w Dęblinie). Na cmentarzu znajduje się zbiorowy grób ponad 300 osób zamordowanych tu przez hitlerowców, upamiętniony płytą z inskrypcją.

5.3. Cmentarze trwale przekształcone

Ostatnią grupę stanowią cmentarze trwale przekształcone, na których poza nielicznymi wyjątkami nie zachowały się żadne elementy świadczące o ich dawnej funkcji, a pochówki uległy najprawdopodobniej częściowemu lub całkowitemu zniszczeniu. Jest to grupa 23 cmentarzy. Prawie wszystkie spośród nekropolii uległy częściowemu zniszczeniu w okresie II wojny światowej lub w późniejszych latach.

W latach PRL wskutek polityki władz działki zagospodarowano w różny sposób, przeznaczając je na zabudowę miejską – budynki użyteczności publicznej, place targowe, parkingi (Annopol – ul. Święciechowska, Biała Podlaska – ul. Brzeska, Biłgoraj – ul. 3 Maja, Goraj – ul. Bednarska, Markuszów – ul. Strażacka, Puławy, Tyszowce – ul. Kościelna, Kraśnik – ul. Strażacka), zabudowę

mieszkańców, (Biłgoraj, Janów Lubelski – ul. 3 Maja, Końskowola – ul. Spokojna, Kraśnik – ul. Podwalna, Kurów – ul. Nowa, Lubycza Królewska). Na cmentarzach tworzono również parki i zieleńce.

Najprawdopodobniej w trakcie prowadzonych inwestycji destrukcji uległa znaczna część lub całość pochówków. Jedynie niektóre trwale przekształcone cmentarze są oznakowane lub współcześnie upamiętnione. Podobnie jak w przypadku cmentarzy zniszczonych sytuacja własnościowa cmentarzy trwale przekształconych jest zróżnicowana.

Nieliczne zachowane macewy ze zniszczonych nekropolii zabezpieczono w muzeach (m.in. Puławy, Włodawa), w lapidarium w Kazimierzu Dolnym (nagrobki z Puław), część jest składowana na nowym cmentarzu żydowskim w Lublinie (m.in. nagrobek z Końskowoli).

6. Stan ochrony prawnej

Do rejestru zabytków województwa lubelskiego wpisano 21 cmentarzy żydowskich.

Wpisy do rejestru zabytków nieruchomości (księga A rejestru) charakteryzują się zróżnicowanym zakresem ochrony. W większości wpis, zgodnie z rozstrzygnięciem decyzji, obejmuje wyłącznie teren cmentarza. W przypadku województwa lubelskiego ponad połowa decyzji o wpisie nie zawiera załączników graficznych, aczkolwiek w większości rozstrzygnięć wskazano numery działek, na których położone są cmentarze, a nierzadko również powierzchnie chronionych nekropolii.

Ochrona prawna

Wpis do rejestru zabytków (21 cmentarzy)	17%
Cmentarze ze zidentyfikowanymi grobami ofiar Zagłady (35 cmentarzy)	28%
Cmentarze pozbawione czytelnych naziemnych relikwów (66 cmentarzy)	54%
Cmentarze z elementami współczesnego oznakowania (63 cmentarze)	51%

7. Główne zagrożenia

Większość cmentarzy żydowskich na Lubelszczyźnie zniszczona została przez Niemców w czasie II wojny światowej. W okresie powojennym nastąpiła dalsza dewastacja nekropolii. Wiele miejsc stanowiło wysypiska śmieci i miejsca alkoholowych libacji, a nawet toalety publiczne (Lubartów, Piaski).

Jednym z najistotniejszych zagrożeń jest brak należytej ochrony prawnej w postaci wpisów do rejestru zabytków większości zarówno zachowanych, jak i zniszczonych cmentarzy żydowskich, zapewniających zabezpieczenie obszarów nekropolii wraz z pochówkami i substancją zabytkową przed niekontrolowanymi przekształceniami, naruszaniem pochówków i nieuzasadnionymi zmianami przeznaczenia nieruchomości.

Obecnie jedynie 17% spośród wszystkich istniejących żydowskich cmentarzy w granicach dzisiejszego województwa lubelskiego jest chroniona w formie wpisu do rejestru zabytków.

Część obszarów cmentarzy chroniona jest w formie ustaleń w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, jednak zapisy okazują się w niektórych przypadkach niewystarczające i nie gwarantują należytej ochrony między innymi przed ingerencją w warstwę ziemne.

W granicach obecnego województwa lubelskiego jedynie ok. 60% cmentarzy żydowskich posiada opracowaną kartę cmentarza, przy czym znaczna ich część (mimo wspomnianej wyżej inicjatywy WUOZ w latach 2018–2021) wymaga aktualizacji.

Problem niewystarczającej ochrony prawnej wiąże się z brakiem ściśle ustalonych historycznych granic poszczególnych cmentarzy i dotyczy przede wszystkim nekropolii zachowanych reliktoowo, o nieczytelnych w terenie granicach. Może to skutkować nieprecyzyjnym określeniem przedmiotu ochrony i niedostatecznym zakresem ochrony w rozstrzygnięciu decyzji o wpisie do rejestru zabytków w przypadku cmentarzy bez ochrony konserwatorskiej, niejednokrotnie również nieoznakowanych i niebędących własnością instytucji czy organizacji żydowskich, zwiększa się zagrożenie dalszej destrukcji w wyniku niekontrolowanych inwestycji i dewastacji.

Nierozwiązanym, choć jednym z fundamentalnych problemów pozostaje ochrona szczątków na niezabudowanych fragmentach trwale przekształconych cmentarzy, formalnie zlikwidowanych w okresie powojennym, oraz określenie dalszego sposobu użytkowania tego typu miejsc. Problem dotyczy przekształconych w okresie powojennym cmentarzy, zagospodarowanych na parking czy skwer miejski. Nie prowadzono na nich ekshumacji lub prowadzono w niewielkim zakresie.

Znaczącym zagrożeniem jest również złożona sytuacja własnościowa cmentarzy, spowodowana zglądzeniem społeczności żydowskiej podczas II wojny światowej, a także utrudnianiem przez władze PRL funkcjonowania żydowskich organizacji religijnych oraz traktowaniem cmentarzy żydowskich jako mienia opuszczonego, które można przejmować na cele publiczne.

Obecnie jedynie 18% cmentarzy stanowi własność organizacji żydowskich, które jednak nie są w stanie sprawować nad nimi systematycznej i kompleksowej opieki. Pozostałe miejsca są przeważnie przedmiotem jednorazowych bądź doraźnych prac porządkowych. Brak ciągłości w prowadzeniu prac porządkowych i konserwatorskich powoduje postępujące niszczenie struktury cmentarzy oraz zagraża substancji zabytkowej. Problemem jest także biologiczna korozja macew i rozsadzanie elementów nagrobków przez rozrastające się korzenie drzew.

Do zagrożeń zaliczyć należy zjawisko postępującego zaniku w pamięci zbiorowej wiedzy o istnieniu cmentarza jako elementu krajobrazu kulturowego.

8. Pozytywne zjawiska

Nie bez znaczenia na stan zachowania nekropolii wpłynęła restytucja części z nich przez Gminę Wyznaniową Żydowską w Warszawie, Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich w RP oraz Fundację Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego.

Działania porządkowe oraz pielęgnacyjne na terenie dawnych cmentarzy żydowskich, a także ich oznakowanie, upamiętnianie tablicami informacyjnymi i pomnikami, inicjowane lub realizowane przez właścicieli, czyli Gminę Wyznaniową Żydowską w Warszawie oraz samorządy gminne, powstrzymują obecnie w coraz większym zakresie degradację nekropolii i ich materialnej substancji. Duże znaczenie mają też inicjatywy organizacji żydowskich oraz społeczników, a także potomków żydowskich rodzin. Na szczególną uwagę zasługują prace na cmentarzu w Markuszowie, zainicjowane przez Dana Orena – wywodzącego się z tej miejscowości założyciela organizacji Friends of Jewish Heritage in Poland. Dzięki jego staraniom w projekcie porządkowania i upamiętnienia cmentarza uczestniczyli członkowie Stowarzyszenia Studnia Pamięci z Lublina, The Matzevah Foundation ze Stanów Zjednoczonych, miejscowi działacze samorządowi i wolontariusze oraz Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego. W 2022 r. projekt wsparł Narodowy Instytut Konserwacji Zabytków. Cmentarz został uporządkowany, na jego terenie odsłonięto pomnik, została wydana książka opisująca znaczenie cmentarza dla potomków markuszkowskich Żydów.

Opieka nad większością zachowanych cmentarzy, choć w zróżnicowanym zakresie, ma charakter coraz bardziej systematyczny. W Kryłowie, gdzie teren cmentarza był wykorzystywany jako

pastwisko, z inicjatywy Towarzystwa Przyjaciół Kryłowa i Okolic od 2008 r. ustawiane są macewy odnalezione na terenie miejscowości.

Duże znaczenie mają działania Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, która zajęła się między innym cmentarzem w Józefowie. W 2003 r. z inicjatywy nauczyciela Pawła Nawrockiego cmentarz porządkowali uczniowie warszawskich szkół średnich. W latach 2006–2008 w ramach projektu „Przywróćmy Pamięć” Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego cmentarzem opiekowali się uczniowie Liceum Ogólnokształcącego w Józefowie. W 2015 r. Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego we współpracy z ESJF Gemeinnützige GmbH zur Erhaltung ur Jüdischer Friedhöfe in Europa zbudowała częściowe ogrodzenie cmentarza.

Fundacja zrealizowała także projekt upamiętnienia cmentarza w Izbicy, gdzie przed 1939 r. Żydzi stanowili 90% ludności. W czasie wojny w miejscowości istniało getto oraz obóz przejściowy dla Żydów wywożonych do obozów zagłady w Bełżcu i Sobiborze. Cmentarz został zniszczony, część macew wykorzystano do budowy aresztu. W 2006 r. Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, wspólnie z ambasadą Republiki Federalnej Niemiec oraz Tvschoenfilm doprowadziła do rozbiórki dawnego aresztu, a odzyskane macewy zostały przytwierdzone do ścian ohelu. Na cmentarzu wzniesiono pomnik upamiętniający Żydów z Izbicy.

Pamięć o tych miejscach jest chroniona także przez WUOZ w Lublinie i jego oddziały na terenie województwa. Służby konserwatorskie podejmują działania mające na celu gromadzenie informacji i opracowywanie tzw. kart cmentarzy (większość powstała w latach 80. i 90. XX w.). Dzięki współpracy WUOZ i wybitnych specjalistów w dziedzinie historii Żydów na Lubelszczyźnie (Paweł Sygowski, Andrzej Trzciniński, Monika Tarajko) w latach 2018–2021 powstała dokumentacja dotycząca ponad 40 cmentarzy, dla których nie istniały lub istniały w uszczuplonym zakresie tego typu opracowania. Jest to znaczny wkład w poznanie historii cmentarzy żydowskich na Lubelszczyźnie. Pożądane jest uzupełnienie materiałów i uaktualnienie kart dla pozostałych cmentarzy.

Od 2018 r. z inicjatywy Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego jest realizowany program – oznakowanie cmentarzy żydowskich na terenie Rzeczypospolitej Polskiej. Akcję sukcesywnie prowadzi Narodowy Instytut Dziedzictwa. Na terenie województwa lubelskiego zostało oznakowanych do tej pory 8 cmentarzy.

9. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie lubelskim

9.1. Archiwa

- Archiwum Państwowe w Lublinie, Zbiór Planów Różnych Urzędów, sygn. 446, Plan Rzeki Wisły z przyległymi wsiami i osadami, 1860.
- AAN, Ministerstwo Gospodarki Komunalnej, sygn. 9/36, Decyzje o zamknięciu cmentarzy i przeznaczeniu ich na inny cel w województwie lubelskim.
- AGAD, CWW, sygn. 164I – Akta dotyczące się interesów wyznania mojżeszowego w Kamionce Guberni Lubelskiej (1845–1861).
- AGAD, CWW, sygn. 1607 – Akta dotyczące się gminy wyznania mojżeszowego w mieście Lubartowie w guberni lubelskiej (1819–1865).
- APL, UWL, WSP, sygn. 718 – Statystyka Gmin Wyznaniowych Żydowskich powiatu Lubartów, 1922.
- APL, UWL, WSP, sygn. 797 – Budżety i listy składek Gmin Wyznaniowych Żydowskich w powiecie lubartowskim. Gmina Wyznaniowa Żydowska w Kamionce, 1927–1930.

- Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta miasta Lublina, Plany miasta Lublina, Pierworys pomiaru kierunku żydowskiego w Podzamczu w mieście Lublinie położonego, 1861 r., rys. geometra rządowy G. Krzymowski, sygn. 115.
- AGAD, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 1608: Akta dotyczące się gminy żydowskiej w Lublinie w województwie lubelskim (1822–1843).

9.2. Kartografia

- *Carte von West-Gallizien [...]* oprac. pod kier. A. Mayera von Heldensfelda, 1801–1804, Wien 1808.
- Topograficzna karta Królestwa Polskiego (tzw. mapa kwatermistrzowska), skala 1:126 000 (1822–1843), Petersburg 1839.
- Mapa taktyczna Polski, skala 1:1000, Wojskowy Instytut Geograficzny, Warszawa 1924–1939.
- Mapy topograficzne, skala 1:25 000, Topographische Karten (Messtischblätter), wydania opublikowane i aktualizowane w l. 1860–1944. Wykorzystano wydania z różnych lat i z różnych zbiorów.
- Mapy topograficzne, skala 1:25 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1919–1939.

9.3. Opracowania ogólne

- *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004.
- Bałaban M., *Zabytki historyczne Żydów w Polsce*, Warszawa 1929.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990.
- Ćwik W., *Ludność żydowska w miastach królewskich Lubelszczyzny w II połowie XVII wieku*, „Biuletyn ŻIH” 1966, nr 59.
- Ćwik W., *Miasta królewskie Lubelszczyzny w drugiej połowie XVIII wieku*, Lublin 1968.
- *Diecezja Lubelska. Informator historyczny i administracyjny*, oprac. M.T. Zahajkiewicz, Lublin 1985.
- *Encyclopaedia Judaica*, vol. 10, red. C. Roth, Jerozolima 1972.
- Gawarecki H., Marszałek J., Szczepanik T., *Lubelszczyzna: przewodnik*, Warszawa 1979.
- Górak K., *Miasta i miasteczka Zamojszczyzny*, Zamość 1990.
- Jaworski A., Strykowski B., *Żydzi kazimierscy – dzieje, kultura, kuchnia*, Kazimierz Dolny–Lublin 1989.
- Kawałko D., *Cmentarze województwa zamojskiego*, Zamość 1994.
- Klimowicz T., Sygowski P., Tarajko M., Trzciniński A., *Cmentarze żydowskie. Podręcznik dobrych praktyk w ochronie dziedzictwa lokalnego*, Lublin 2018.
- Kubiszyn M., *Sto miejscowości*, [w:] tejże, *Śladami Żydów. Lubelszczyzna*, Lublin 2011.
- Kubiszyn M., *Śladami Żydów. Lubelszczyzna*, Lublin 2011.
- Kuwałek R., *Z Lublina do Bełżca. Ślady obecności i zagłady Żydów na południowo-wschodniej Lubelszczyźnie*, Lublin 2006.
- *Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich lubelskich z doby panowania Augusta II Sasa 1697–1733*, oprac. H. Gmiterek, Lublin 2001.
- *Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich lubelskich z doby panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III Sobieskiego 1669–1697*, oprac. H. Gmiterek, Lublin 2003.
- Morgenstern J., *Regesty z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce (1574–1586)*, „Biuletyn ŻIH” 1963, nr 47–48.
- Niedźwiedz J., *Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego*, Zamość 2003.
- Opas T., *Sytuacja ludności żydowskiej w miastach szlacheckich województwa lubelskiego w XVIII w.*, „Biuletyn ŻIH” 1968, nr 67.

- Portal Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, <https://fodz.pl> (dostęp: 20.11.2020).
- Radzik T., *Spoteczność żydowska na Lubelszczyźnie w dwudziestoleciu międzywojennym. Obraz statystyczny*, [w:] *Z dziejów spoteczności żydowskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939*, red. J. Doroszewski, T. Radzik, Lublin 1992.
- *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 5, Warszawa 1880.
- *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Województwo lubelskie 1880–1904*, Lublin 1974.
- Sygowski P., *Cmentarze żydowskie Zamojszczyzny – stan badań, stan zachowania, uwagi konserwatorskie*, [w:] *Żydzi w Zamościu i na Zamojszczyźnie. Historia – kultura – literatura*, red. W. Litwin, M. Szablowska-Zaremba, S.J. Żurek, Lublin 2012.
- Trzciński A., *Hebrajskie inskrypcje na materiale kamiennym w Polsce w XIII–XX wieku. Studium paleograficzno-epigraficzne*, Lublin 2007.
- Trzciński A., *Kompozycje i ornamentyka kamieni nagrobnych na cmentarzu żydowskim w Józefowie Biłgorajskim na tle nagrobnej symboliki hebrajskiej*, praca magisterska, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Pedagogiki i Psychologii, Instytut Wychowania Artystycznego, Lublin 1982.
- Trzciński A., *Polichromia nagrobkowa na cmentarzach żydowskich w Polsce południowo-wschodniej*, „Polska Sztuka Ludowa” 1989, t. 43, nr 1–2.
- Trzciński A., *Polichromie nagrobków żydowskich*, „Zeszyty Muzealne Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego we Włodawie” 1997, t. 6, s. 3–9.
- Trzciński A., *Śladami zabytków kultury żydowskiej na Lubelszczyźnie*, Lublin 1990.
- Trzciński A., *Żydowska plastyka nagrobna ziem między Wisłą a Bugiem*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny: Między Wschodem a Zachodem*, t. 6 red. J. Kłoczowski, cz. 3: *Kultura artystyczna*, red. T. Chrzanowski, Lublin 1992.

9.4. Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy

Adamów

- Karta cmentarza. Adamów. Cmentarz żydowski, oprac. Trzciński A., 2018, Archiwum NID.
- Karta adresowa zabytku nieruchomego. Adamów. Cmentarz żydowski, oprac. Osieński T., 2017, Gminna ewidencja zabytków gminy Adamów.
- Czubaszek K., *Żydzi Łukowa i okolic*, Warszawa 2008.

Baranów

- Bortkiewicz E., *Baranów. Studium historyczno-urbanistyczne*, Lublin 1984.
- Bortkiewicz E., *Baranów. Studium historyczno-urbanistyczne*, Pracownia Konserwacji Zabytków, Oddział w Lublinie, Lublin 1983, Archiwum WUOZ w Lublinie [maszynopis].

Bełżyce

- Karta cmentarza. Bełżyce. Cmentarz żydowski, oprac. K. Marciszek, 1985, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Bełżyce. Cmentarz żydowski stary, oprac. P. Sygowski, 1992, Archiwum NID.
- Kielboń C., *Bełżyce. Studium historyczno-urbanistyczne*, Źródła Pracowni Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie, Lublin 1985 [maszynopis].

Biała Podlaska

- Plan sytuacyjny klasztoru pobazylińskiego, oprac. M. Pawłowski, 1866; oryginał w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych, Zbiór Kartograficzny, sygn. AD 329/1323.
- *Plan II części po bazylińskich obszczich ogrodów Biela [...] w 1880 roku Piotr Matuszkin*; oryginał w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie, Zbiór Planów Różnych Urzędów, sygn. 7.

Biłgoraj

- Brzozowska Z., *Cmentarze żydowskie w Biłgoraju*, Lublin 2003 (mps pracy magisterskiej pod kier. dr. A. Trzcinińskiego, UMCS w Lublinie).
- Trzciniński A., Brzozowska Z., *Cmentarze żydowskie w Biłgoraju*, [w:] *Biłgoraj, czyli raj. Rodzina Singerów i świat, którego już nie ma*, red. Adamczyk-Garbowska M., Wróblewski B., Lublin 2005, s. 105–124.
- *Śladami sztetli. Podróże przez zapomniany kontynent*, red. E. Majuk, Lublin 2015.

Bobrowniki

- Falenta K., *Cmentarz żydowski w Bobrownikach*, Lublin 1999 (mps pracy magisterskiej pod kier. dr. A. Trzcinińskiego, UMCS w Lublinie).

Bychawa

- Karta cmentarza. Bychawa. Cmentarz żydowski stary, oprac. E. Podkościelny, 1985, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Bychawa. Cmentarz żydowski nowy, oprac. E. Podkościelny, 1985, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna obiektu nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków. Bychawa. Cmentarz żydowski stary, oprac. A. Trzciniński, 2020, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna obiektu nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków. Bychawa. Cmentarz żydowski nowy, oprac. A. Trzciniński, 2020, Archiwum NID.
- *Dzieje Bychawy*, red. Szczygieł R., Bychawa–Lublin 1994.
- Dębowczyk M., *Kalendarium 1944–1994*, [w:] *Dzieje Bychawy*, red. R. Szczygieł, Bychawa–Lublin 1994.
- Dębowczyk M., *Spór o kierkut, czyli przyczynek do historii bychawskich Żydów*, „Głos Ziemi Bychawskiej” 1999, nr 6.
- Gmiterek H., *Dzieje miasta w XVII–XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Bychawy*, red. R. Szczygieł, Bychawa–Lublin 1994.
- Kopruckowiak A., *Bychawa w latach 1864–1918*, [w:] *Dzieje Bychawy*, red. R. Szczygieł, Bychawa–Lublin 1994.
- Kubiszyn M., *Sto miejscowości*, [w:] tejsze, *Śladami Żydów. Lubelszczyzna*, Lublin 2011.
- Kuna J., *Bychawa 1919–1939. Kartograficzna rekonstrukcja miasta*, Lublin 2018.
- Kuna J., *Bychawskie kirkuty*, „Głos Ziemi Bychawskiej” 2015, nr 2.
- Opas T., *Sytuacja ludności żydowskiej w miastach szlacheckich województwa lubelskiego w XVIII w.*, „Biuletyn ŻIH” 1968, nr 67
- Sochcka A., *Bychawa i okolice w średniowieczu*, [w:] *Dzieje Bychawy*, red. R. Szczygieł, Bychawa–Lublin 1994.
- Sygowski P., *Bychawa, woj. lubelskie. Studium historyczno-urbanistyczne*, Lublin 1984, Archiwum wuoz w Lublinie.
- Szczygieł R., *Lokacja miasta i jego rozwój do końca XVI wieku*, [w:] *Dzieje Bychawy*, red. R. Szczygieł, Bychawa–Lublin 1994.

Chełm

- Karta cmentarza. Chełm. Cmentarz żydowski, oprac. K. Kuryło, 1986, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Chełm. Cmentarz żydowski, oprac. P. Sygowski, 2019, Archiwum NID.
- Trzciniński A., *Hebrajski średniowieczny (?) epigraf z Chełma*, „Studia Judaica” 25 (2022), nr 2 (50), s. 215–234.
- Trzciniński A., *O „piętnastowiecznych” macewach z Chełma (weryfikacja ustaleń Szymona Milnera)*, „Rocznik Chełmski”, 1999, t. 5, s. 283–295.
- Sygowski P., *Cmentarz żydowski w Chełmie. Dokumentacja naukowo-historyczna*, Lublin 1985, Archiwum WUOZ, Delegatura w Chełmie [maszynopis].
- Wira P., *Macewy wróciły na chełmski kirkut*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Lubelskiego” 2014, t. 16.

Chodel

- Karta cmentarza, Chodel. Cmentarz żydowski, oprac. P. Sygowski, 1992, Archiwum NID.
- Chomicki J., *Chodel. Studium historyczno-urbanistyczne*, Lublin 1984, Archiwum WUOZ w Lublinie [maszynopis].
- Ostrowski S., *Chodel*, „Ziemia Lubelska” 1910, R. v, nr 337.

Frampol

- Biżek K., *Cmentarz żydowski we Frampolu*, Lublin 1998 (mps pracy magisterskiej pod kier. dr. A. Trzcinińskiego, UMCS w Lublinie)
- Trzciniński A., *Hebrajski epigraf (przyczynek do lokacji Frampola)*, „Zamojski Kwartalnik Kulturowy” 1998, nr 1.

Głusk

- *Nie istniejący kirkut w Głusku*, PP PKZ w Lublinie, PDNH, Lublin 1980.

Goraj

- Karta cmentarza. Goraj. Cmentarz żydowski, oprac. P. Sygowski, 2018, Archiwum NID.
- *Carte von West-Gallizien [...]*, oprac. pod kier. A. Mayera von Heldensfelda, 1801–1804, Wien 1808.
- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, Warszawa 1938.
- *Spezialkarte der Osterreichisch-Ungarischen Monarchie*, skala 1:75000, Zone 3, Kol. XXVII: Janów und Biłgoraj, Kaiserlich-Konigliches Militar-Geographisches Institiut, Wien 1897.
- Topograficzna Karta Królestwa Polskiego, tzw. Mapa Kwatermistrzostwa, skala 1:126 000, Petersburg 1839.
- Nita Z.J., *Reporterskie wędrówki śladami Singera – Kraśnik, Krzeszów, Goraj, Janów, Frampol*, „Akcent” 2003, nr 3(93).
- Trzewik M., *Goraj. Studium historyczno-ruralistyczne. Gmina Goraj, woj. zamojskie*, studium wykonane na zlecenie władz konserwatorskich w Zamościu, Lublin 1991–1992, Archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

Grabowiec-Góra

- Karta cmentarza. Grabowiec-Góra. Cmentarz żydowski nowy, oprac. D. Kawałko, 1990, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Grabowiec-Góra. Cmentarz żydowski stary, oprac. D. Kawałko, 1990, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna obiektu nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków. Grabowiec-Góra. Cmentarz żydowski nowy, oprac. A. Trzeciński, 2021, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna obiektu nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków. Grabowiec-Góra. Cmentarz żydowski stary, oprac. A. Trzeciński 2021, Archiwum NID.

Grabowiec

- Mapa szczegółowa Polski, skala 1:25000 [b.d.], Wojskowy Instytut Geograficzny, wg wyd. West. Osteuropa, 1:25000, 1915.
- Chlebowski B., *Grabowiec*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 2, Warszawa 1881.
- Jaroszyński W., *Siedem wieków Grabowca*, Lublin 1991.
- Kulik R., Kulik H., *Grabowiec na przestrzeni dziejów*, 2018, https://www.rodzinakulik.eu/grabowiec_na_przestrzeni/grab_na_przest_dziejow.pdf.
- Sygowska I., *Studium historyczno-urbanistyczne dawnego miasta Grabowca*, Lublin 1989.

Horodło

- Karta cmentarza. Horodło. Cmentarz żydowski stary, oprac. D. Kawałko, 1991, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Horodło. Cmentarz żydowski nowy, oprac. D. Pezowicz, 1985, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna obiektu nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków. Horodło. Cmentarz żydowski nowy, oprac. M. Tarajko, 2020, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna obiektu nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków. Horodło. Cmentarz żydowski stary, oprac. M. Tarajko, 2020, Archiwum NID.
- *Germany, Poland, Middle Danube*, skala 1:100 000, Army Map Service, Defense Mapping Agency 1945.
- *Karte des Deutschen Reiches*, skala 1:100 000 (1919–1945), 1940.
- *Karte des Westlichen Russlands*, skala 1:100 000 (1892–1921), 1915.
- *Karte des Westlichen Russland*, skala 1:25 000 (1914–1919), Kart. Abt. des stellv. Generalstabes der Armee, 1915, Gruppe Bresst Litowssk.
- Mapa ewidencji gruntów i budynków, pow. hrubieszowski, gmina Horodło, obręb Horodło, skala 1:1000, Starostwo powiatowe w Hrubieszowie, Powiatowy Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej 2020.
- Mapa szczegółowa Polski, skala 1:25 000 (1920–1929), Wojskowy Instytut Geograficzny, Warszawa 1928.
- Mapa szczegółowa Polski, skala 1:25 000 (1929–1939), Wojskowy Instytut Geograficzny, Warszawa 1938.
- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000 (1924–1939), Wojskowy Instytut Geograficzny, Warszawa 1933.
- Mapa taktyczna Polski (wyd. konspiracyjne i emigracyjne), skala 1:100 000 (1941–1943), Wojskowy Instytut Geograficzny (Edynburg), 1942.
- *Nowaja topograficzeskaja tarta Zapadnoj Rossji*, skala 1:84 000 (1880–ok. 1935; tzw. dwuwiorstówka), Kartograficzeskaje Zawiedienija Wojenno-Topograficzeskawo Otdiela, Pietrograd 1916.

- *Originalaufnahme des Königreiches Galizien und Lodomerien*, oprac. pod kier. F. von Miega, skala 1:28 000, 1779–1783; oryginał w zbiorach Kriegsarchiw, Wien, sygn.B IXa 390.
- *Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie* (powiększenie niemieckiej mapy w skali 1:100 000 z 1914 r.), skala 1:75 000.
- *Sonderausgabe ehem. Polen* [niemieckie powiększenie mapy WIG100], skala 1:25 000 (1939–1945), ok. 1941,
- Topograficzna karta Królestwa Polskiego, tzw. mapa kwaternistrzostwa, skala 1:126 000 (1822–1843), Petersburg 1839.
- Bortkiewicz E., *Studium historyczno-urbanistyczne dawnego miasta Horodła*, Lublin 1989, Archiwum NID, Lublin.
- Gmiterek H., *Horodło w XVII i XVIII wieku*, „Rocznik Lubelski” 2014, nr 40.
- Horn M., *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce w 1507 r.*, „Biuletyn ŻIH” 1974, nr 3.
- *Pinkas ha-Kehillot Polin: entsiklopedyah she ha-yishuvim ha-Yegudiyim le-min hivasdam ve-‘ad le-ahar Sho‘at Milhemet ha-‘alam ha-shenyah*, red. Abraham Wein, Morris Gradel, Jerusalem 1998 (dostęp: 20.II.2020).
- Płoszaj M., *Nowy cmentarz żydowski w Horodle (ul. Jurydyka)*, <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/h/704-horodlo/114-cmentarze/13933-stary-cmentarz-zydowski-w-horodle> (dostęp: 20.II.2020).

Hrubieszów

- Smolińska M., *Cmentarz żydowski w Hrubieszowie*, Lublin 2008 (mps pracy magisterskiej pod kier. dr. A. Trzcńskiego, UMCS w Lublinie).

Janowiec

- Karta cmentarza. Janowiec. Cmentarz żydowski, oprac. P. Sygowski, 1992, Archiwum NID.
- Gmiterek H., *Żydzi janowieccy i puławscy w świetle materiałów z ksiąg grodzkich lubelskich z lat 1587–1765*, [w:] *Historia i kultura Żydów Janowca nad Wisłą, Kazimierza Dolnego i Puław. Fenomen kulturowy miasteczka – sztetl. Materiały z sesji naukowej „V Janowieckie Spotkania Historyczne”, Janowiec nad Wisłą, 28 czerwca 2003 roku*, red. F. Jaroszyński, Janowiec 2003.
- Jaroszyński F., *Projekt rewaloryzacji cmentarza żydowskiego w Janowcu nad Wisłą*, [w:] *Historia i kultura Żydów Janowca nad Wisłą, Kazimierza Dolnego i Puław. Fenomen kulturowy miasteczka – sztetl. Materiały z sesji naukowej „V Janowieckie Spotkania Historyczne”, Janowiec nad Wisłą, 28 czerwca 2003 roku*, red. F. Jaroszyński, Janowiec 2003.
- Kubacki R., Wijaczka J., *Żydzi w Janowcu i Kazimierzu Dolnym w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Historia i kultura Żydów Janowca nad Wisłą, Kazimierza Dolnego i Puław. Fenomen kulturowy miasteczka – sztetl. Materiały z sesji naukowej „V Janowieckie Spotkania Historyczne”, Janowiec nad Wisłą 28, czerwca 2003 roku*, red. F. Jaroszyński, Janowiec 2003.
- Piątkowski S., *Żydzi Janowca, Kazimierza i Puław w latach wojny i okupacji (1939–1945)*, [w:] *Historia i kultura Żydów Janowca nad Wisłą, Kazimierza Dolnego i Puław. Fenomen kulturowy miasteczka – sztetl. Materiały z sesji naukowej „V Janowieckie Spotkania Historyczne”, Janowiec nad Wisłą, 28 czerwca 2003 roku*, red. F. Jaroszyński, Janowiec 2003.
- Piątkowski S., *Żydzi w Janowcu w XIX w.*, „Notatnik Janowiecki” 1996, nr 1.
- Sygowski P., *Janowiec*, hasło do *Katalogu cmentarzy żydowskich w Polsce*, 1992, Żydowski Instytut Historyczny w Warszawie [maszynopis].
- Sygowski P., *Żydzi Janowca w latach 1810–1864 – w świetle Ksiąg Urzędu Stanu Cywilnego z Archiwum Państwowego w Lublinie i dokumentów Centralnych Władz Wyznaniowych z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, [w:] *Historia i kultura Żydów Janowca nad Wisłą, Kazimierza*

- Dolnego i Puław. Fenomen kulturowy miasteczka – sztetl. Materiały z sesji naukowej „V Janowieckie Spotkania Historyczne”, Janowiec nad Wisłą, 28 czerwca 2003 roku*, red. F. Jaroszyński, Janowiec 2003.
- Teodorowicz-Czerepińska J., *Janowiec, woj. lubelskie. Studium historyczno-urbanistyczne*, Lublin 1989, NID, Oddział w Lublinie, sygn. 362.

Janów Lubelski

- Karta cmentarza. Janów Lubelski. Cmentarz żydowski nowy, oprac. D. Gromski, 1986, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna obiektu nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków. Janów Lubelski. Cmentarz żydowski stary, oprac. A. Trzciniński, 2020, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Janów Lubelski*, http://cmentarze-zydowskie.pl/janow_lubelski.htm (dostęp: 20.II.2020).
- Baranowski Z., *Rys historyczny janowskich cmentarzy*, „Janowskie Korzenie” 2004, nr 3.

Jarczów

- Studziński J., *Jarczów. Studium historyczno-urbanistyczne*, Lublin 1990, Archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura Zamość.

Józefów Biłgorajski

- Górak J., *Miasta i miasteczka Zamojszczyzny*, Zamość 1990.
- Trzciniński A., *Kompozycje i ornamentyka kamieni nagrobnych na cmentarzu żydowskim w Józefowie Biłgorajskim na tle nagrobnej symboliki hebrajskiej*, praca magisterska, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Pedagogiki i Psychologii, Instytut Wychowania Artystycznego, Lublin 1982.

Józefów nad Wisłą

- Karta cmentarza. Józefów nad Wisłą. Cmentarz żydowski, oprac. K. Marciszuk, 1985, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna obiektu nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków. Józefów nad Wisłą. Cmentarz żydowski, oprac. M. Tarajko, 2020, Archiwum NID.
- *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, red. R. Brykowski, E. Rowińska, t. 8: *Województwo lubelskie*, z. 13: *Powiat opolski*, Warszawa 1962.
- Górak J., *Miasta i miasteczka Zamojszczyzny*, Zamość 1990.
- Niedzielska M., *Studium historyczno-urbanistyczne Józefowa nad Wisłą*, Lublin 1984, Archiwum WUOZ w Lublinie.
- Nowak M., *Od miasta do miasta*, „Nasza Gmina. Bezpłatny Biuletyn Informacyjny Gminy Józefów nad Wisłą” 2018, nr 1.
- Opas T., *Sytuacja ludności żydowskiej w miastach szlacheckich województwa lubelskiego w XVIII w.*, „Biuletyn ŻIH” 1968, nr 67.
- Trzciniński A., *Kompozycje i ornamentyka kamieni nagrobnych na cmentarzu żydowskim w Józefowie Biłgorajskim na tle nagrobnej symboliki hebrajskiej*, praca magisterska, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Pedagogiki i Psychologii, Instytut Wychowania Artystycznego, Lublin 1982.
- Trzciniński A., „*To, czego pragnąłem, spłonęło w ogniu*”. *Hebrajski epigraf z Józefowa*, „Studia Żydowskie. Almanach” (Zamość), R. I: 2011, nr 1, s. 13–18 [Józefów Biłgorajski].
- Włodarczyk W., *Żydzi na Powiślu lubelskim. 70. rocznica zagłady lubelskich Żydów*, „Powiśle Lubelskie. Pismo Regionalnego Towarzystwa Powiślan w Wilkowie” 2013, nr 6.

Kamionka

- Karta cmentarza. Kamionka. Cmentarz żydowski, oprac. B. Frąckewicz, 1984, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna obiektu nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków. Kamionka. Cmentarz żydowski, oprac. P. Sygowski, 2020, Archiwum NID.
- Kuwałek R., Sygowski P., *Z dziejów społeczności żydowskiej w Lubartowie*, [w:] *Lubartów i ziemia lubartowska*, red. W. Śladkowski, B. Gąsior, Lubartów 2000.
- Studziński J., Niedzielska M., *Kamionka, woj. lubelskie. Studium historyczno-urbanistyczne*, Lublin 1989, Archiwum WUOZ w Lublinie.

Kazimierz Dolny

- Jaworski A., Strykowski B., *Żydzi kazimierscy – dzieje, kultura, kuchnia*, Kazimierz Dolny 1989.
- Kozyra K., *Cmentarze żydowskie w Kazimierzu Dolnym*, praca magisterska pod kier. dr. A. Trzczińskiego, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Lublin 2002 (maszynopis).
- Parfianowicz K., *Kazimierz Dolny – cmentarze. Dokumentacja naukowo-historyczna*, Lublin 1981.
- Trzcziński A., *Kazimierz Dolny*, hasło do *Katalogu cmentarzy żydowskich w Polsce*, 1989, Żydowski Instytut Historyczny w Warszawie [maszynopis].

Kock

- Dmowska S., *Cmentarz żydowski w Kocku*, praca magisterska pod kier. dr. A. Trzczińskiego, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Lublin 2002 (maszynopis).

Końskowola

- Karta cmentarza. Końskowola. Cmentarz żydowski nowy, oprac. P. Sygowski, 1991, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Końskowola. Cmentarz żydowski stary, oprac. P. Sygowski, 1991, Archiwum NID.
- Karta cmentarza żydowskiego w Końskowoli, oprac. N. Letkiewicz, Lublin 1983, Archiwum WUOZ w Lublinie.
- *Dzieje Końskowoli*, red. R. Szczygieł, Lublin 1988.
- Michoński M., *Studium historyczno-urbanistyczne Końskowoli, woj. lubelskie*, Lublin 1986–1987, Archiwum WUOZ w Lublinie.

Krasnystaw

- Karta cmentarza. Krasnystaw. Cmentarz żydowski, oprac. L. Wszyńska, 1981, Archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Chełmie.
- Karta cmentarza. Krasnystaw. Cmentarz żydowski, oprac. T. Twardowski, J. Kiełboń, 1985, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Krasnystaw. Cmentarz żydowski, oprac. A. Trzcziński, 1985, Archiwum NID.

Kraśniczyn

- Karta cmentarza. Kraśniczyn. Cmentarz żydowski, oprac. T. Twardowski, 1984, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Kraśniczyn. Cmentarz żydowski, oprac. A. Trzcziński, 2017, Archiwum NID.

Kraśnik

- Gapski R., *Kraśnik. Studium historyczno-urbanistyczne*, Lublin 1984, Archiwum WUOZ w Lublinie.
- Morgenstern J., *Z dziejów Żydów w Kraśniku do połowy XVII wieku*, „Biuletyn ŻIH” 1960, nr 34.
- Wichrowska A., *Cmentarze żydowskie w Kraśniku*, praca magisterska pod kier. dr. A. Trzczińskiego, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Lublin 2008 (maszynopis).

Lubartów

- Trzciniński A., *Śladami zabytków kultury żydowskiej na Lubelszczyźnie*, Lublin 1990.
- Zawadewicz M., *Cmentarze żydowskie w Lubartowie*, praca magisterska pod kier. dr. A. Trzcinińskiego, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Lublin 2007 (maszynopis).

Lublin

- Karta cmentarza. Lublin. Cmentarz żydowski stary, oprac. J. Studziński, 1983, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Lublin. Cmentarz żydowski stary, oprac. A. Trzciniński, 2017, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Lublin (Wieniawa). Cmentarz żydowski, oprac. T. Szczuka, 1984, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Lublin (Głusk). Cmentarz żydowski, oprac. A. Wiśniewska, 1990, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Lublin. Cmentarz żydowski wojskowy, oprac. P. Sygowski, 2019, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna obiektu nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków. Lublin (Głusk). Cmentarz żydowski, oprac. A. Trzciniński, 2022, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna obiektu nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków. Lublin (Wieniawa). Cmentarz żydowski, oprac. M. Tarajko, 2022, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku ruchomego. Lublin (Wieniawa). Karta 27 nagrobków z cmentarza żydowskiego na Wieniawie wydobytych podczas remontów nawierzchni w dzielnicy Wieniawa, oprac. A. Trzciniński, P. Sygowski, 1997, Archiwum WUOZ Lublin.
- Dobrowolska-Piondło E., *Stary kirkut w Lublinie przy ul. Siennej*, Lublin 1980 (archiwum WUOZ w Lublinie).
- Krzesiński S., *Dwa wrażenia... czyli Lublin jakim był w roku 1827 i jakim jest w roku 1877*, „Rocznik Lubelski” 1958, t. I.
- Gładysz I., *Gmina Wyznaniowa Żydowska w Lublinie w latach 1918–1939*, [w:] Żydzi w Lublinie. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina, red. T. Radzik, Lublin 1995.
- *Ilustrowany przewodnik po Lublinie*, Polskie Towarzystwo Krajoznawcze. Oddział Lubelski, Lublin 1931.
- Kuwałek R., *Szlakiem pamięci Żydów lubelskich*, Lublin 2001.
- Kuwałek R., *Ludność żydowska w Lublinie*, „Na przykład” 1994, nr 20.
- *Lublin – Przedmieścia. Studium naukowo historyczne*, red. K. Gerłowska, S. Michalczuk, J. Teodorowicz-Czerepińska, t. 1, Lublin 1971-1972.
- *Mappa Catego Miasta J.K.Mci Lublina z wszystkimi Ulicami Przedmieściami Jurydykami [...] Roku 1783 Delineowana, F. Bieczyński, 1852 r., na podstawie planu Jana Nepomucena Łęckiego z 1783 r.*, skala ok. 1: 5000, Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta miasta Lublina, Plany miasta Lublina, sygn. 3; repr. [w:] *Plany i widoki Lublina XVII–XXI wiek*, red. M. Harasimiuk, D. Kociuba, P. Dymmel, Lublin 2007, pl. II.
- Marciszuk K., *Kirkut przy ulicy Siennej w Lublinie. Studium historyczne opracowane na zlecenie Biura Dokumentacji Zabytków w Lublinie*, Lublin 1987, Archiwum Państwowe w Lublinie [maszynopis].
- Marciszuk K. (współ. A. Wyśłodzka), *Cmentarz żydowski przy ulicy Siennej w Lublinie. Studium historyczne opracowane na zlecenie Związku Religijnego Wyznania Mojżeszowego*, Lublin 1986, Archiwum WUOZ w Lublinie [maszynopis].
- Radzik T., *Lubelska dzielnica zamknięta*, Lublin 1999.
- Radzik T., *Żyli z nami*, [w:] *Lublin w dziejach i kulturze Polski*, red. T. Radzik i A. Witusik, Lublin 1997.
- Radzik T., Śladkowski W., Wójcikowski G., Wójcikowski W., *Lublin. Dzieje miasta*, t. 2: XIX i XX wiek, Lublin 2000.
- *Stary kirkut w Lublinie*, oprac. PP PKZ w Lublinie, 1980.

- Trzciński A., *Świadkiem jest ta stela. Stary cmentarz żydowski w Lublinie*, Lublin 2017.
- Trzciński A., Sobota J., *Cmentarze żydowskie w Międzyrzeczu Podlaskim*, Lublin 2009.
- Trzciński A., Sygowski P., *Cmentarze żydowskie w Sokołowie Małopolskim*, „Rocznik Sokołowski” 2011, nr 8, s. 133–195.
- Trzciński A., *Wartości historyczne, religijne i artystyczne starego cmentarza żydowskiego w Lublinie*, [w:] *Żydzi lubelscy. Materiały z sesji poświęconej Żydom lubelskim, Lublin, 14–16 grudnia 1994 r.*, red. W. Hawryluk, G. Linkowski, Lublin 1996.
- Trzciński A., Wodziński M., *Nagrobki z XVII wieku na starym cmentarzu żydowskim w Lublinie przy ulicy Siennej*, [w:] *Żydzi w Lublinie. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina*, red. T. Radzik, t. 2, Lublin 1998.
- Trzciński A., Woronczak J.P., *Nagrobki z XVI wieku na starym cmentarzu żydowskim w Lublinie przy ulicy Siennej*, [w:] *Żydzi w Lublinie. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina*, red. T. Radzik, t. 2, Lublin 1998.

Lubycza Królewska

- Karta cmentarza. Lubycza Królewska. Cmentarz żydowski, oprac. D. Kawałko, 1992, Archiwum NID.
- Borkiewicz E., *Studium historyczno-urbanistyczne d. miasta Lubyczy Królewskiej*, Lublin 1990.
- Koper M., Trzciński A., *O cmentarzu żydowskim w Lubyczy Królewskiej*, [w:] *Ziemia Lubycza. Geografia, historia, język, kultura*, red. M. Koper, Lublin–Lubycza Królewska 2017, s. 271–286.

Łaszczów

- *Studium historyczno-urbanistyczne Łaszczowa*, opr. I. Kasprzyk, U. Obłończyk, Lublin 1990.

Łęczna

- *Nie istniejący kirkut w Łęcznej*, PP PKZ w Lublinie, PDNH, Lublin 1980.
- *Lubelszczyzna*, pr. zbior., przewodnik, Warszawa 1979.
- Sygowski P., *Cmentarz żydowski w Łęcznej*, „Merkuriusz Łęczyński” 1997, nr 10, s. 32–33.
- Sygowski P., *Nieco informacji o Żydach, bożnicach i cmentarzach żydowskich Kazimierza Dolnego*, „Brulion Kazimierski” 2001, z. 2–3.

Markuszów

- Karta cmentarza. Markuszów. Cmentarz żydowski, oprac. M. Letkiewicz, 1983, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna obiektu nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków. Markuszów. Cmentarz żydowski I, oprac. P. Sygowski, 2019, Archiwum NID.
- Teczka ewidencyjna nowego cmentarza żydowskiego. Markuszów, oprac. P. Sygowski, Lublin 1992, Archiwum WUOZ w Lublinie.
- Mapa ewidencji gruntów, Markuszów, obręb ewidencyjny 0006 Markuszów, skala 1:1000, Starostwo Powiatowe w Puławach 2019.

Michów

- Karta ewidencyjna obiektu nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków. Modliborzyce. Cmentarz żydowski, oprac. P. Sygowski, 2020, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Michów. Cmentarz żydowski, oprac. K. Marciszuk, 1985, Archiwum NID.
- *Michów (Lubelski); sefer zikaron li-kedoszej Michow sze-nisepu be-szoat ha-nacin ba-szanim 1939–1942*, red. C. Rabin, I.J. Michow, [b.m.] 1987.

- Sygowski P., *Michów*, hasło do *Katalogu cmentarzy żydowskich w Polsce*, Lublin 1990, Żydowski Instytut Historyczny [maszynopis].
- Teodorowicz-Czerepińska J., *Studium historyczno-urbanistyczne Michowa*, Lublin 1979, Archiwum WUOZ w Lublinie; NID, Oddział w Lublinie.

Modliborzyce

- Karta ewidencyjna obiektu nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków. Modliborzyce. Cmentarz żydowski, oprac. A. Trzciniński, 2020, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Modliborzyce. Cmentarz żydowski, oprac. C. Kiełboń, 1988, Archiwum NID.
- APL, Akta miasta Modliborzyc, sygn. 35/47/0/2/1: *Liber inscriptions Modliborzensis*.
- Bazylak J., *Zarys historii parafii Modliborzyce*, „Janowskie Korzenie” 2006, nr 6.
- Baranowski Z., *Rys historyczny miejscowości powiatu janowskiego*, Stalowa Wola 2001.
- Bzdyra U., *Dzieje Modliborzyc. Kalendarium*, „Wieści Gminne” (Modliborzyce) 2008, nr 10.
- Bzdyra U., *Rys historyczny Modliborzyc*, „Wieści Gminne” (Modliborzyce) 2011 (wydanie specjalne: *380 lat lokacji Modliborzyc*).
- *Modliborzyce, Studia z dziejów miejscowości i gminy*, red. D. Szulc, Lublin–Modliborzyce 2015.

Międzyrzec Podlaski

- Trzciniński A., *Cmentarze żydowskie w Międzyrzeczu Podlaskim*, Lublin 2009.
- Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta miasta Modliborzyc, sygn. 35/47/0/2/1 : *Liber inscriptions Modliborzensis*.
- Karta cmentarza. Modliborzyce, d. cmentarz żydowski (kierkut), oprac. Kiełboń C. 1988, Archiwum WUOZ w Lublinie.
- Baranowski Z., *Rys historyczny miejscowości powiatu janowskiego*, Lublin–Stalowa Wola 2001.
- Bazylak J., *Zarys historii parafii Modliborzyce*, „Janowskie Korzenie” 2006, nr 6.
- Bzdyra U., *Dzieje Modliborzyc. Kalendarium*, „Wieści Gminne” 2008, nr 10.
- Bzdyra U., *Rys historyczny Modliborzyc*, „Wieści Gminne” 2011 (wydanie specjalne: *380 lat lokacji Modliborzyc*).
- *Modliborzyce. Studia z dziejów miejscowości i gminy*, red. D. Szulc, Lublin–Modliborzyce 2015.

Ostrów Lubelski

- Karta ewidencyjna obiektu nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków. Ostrów Lubelski. Cmentarz żydowski, oprac. P. Sygowski, 2020, Archiwum NID.
- Jaworowska E., *Ostrów. Studium historyczno-urbanistyczne*, Lublin 1984, Archiwum WUOZ w Lublinie, NID, Oddział w Lublinie.
- Jop S., *Ostrów Lubelski w XVII–XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Ostrowa Lubelskiego*, red. R. Szczygieł, Lublin 1998.
- Kiełboń J., *Ostrów Lubelski w latach okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Dzieje Ostrowa Lubelskiego*, red. R. Szczygieł, Lublin 1998.
- Mądzik M., *Ostrów Lubelski w latach 1795–1918*, [w:] *Dzieje Ostrowa Lubelskiego*, red. R. Szczygieł, Lublin 1998.
- Szczygieł R., *Ostrów Lubelski w XVI wieku. Lokacja miasta na prawie niemieckim*, [w:] *Dzieje Ostrowa Lubelskiego*, red. R. Szczygieł, Lublin 1998.
- Zaporowski Z., *W okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Dzieje Ostrowa Lubelskiego*, red. R. Szczygieł, Lublin 1998.

Piaski

- Karta cmentarza, Piaski. Cmentarz żydowski, oprac. P. Sygowski, 2017, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Piaski. Cmentarz żydowski stary, oprac. K. Marciszuk, 1986, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Piaski. Cmentarz żydowski, oprac. D. Kotowska, 1983; weryfikacja i uzupełnianie: Sygowski P., 1991, Archiwum WUOZ w Lublinie.
- Świetlicki L., *Spoczywają w piaseckiej ziemi: cmentarze w gminie Piaski*, Lublin 1998.

Przytoczno (Jeziorzany)

- Karta cmentarza, Przytoczno (Jeziorzany). Cmentarz żydowski, oprac. P. Sygowski, 1992, Archiwum NID.
- *Nowaja Topograficzeskaja Karta Zapadnoj Rossji*, skala 1:84 000 (dwuwiorstówka), 1914.
- Zwolski J., *Studium historyczno-urbanistyczne – Jeziorzany*, Lublin 1986, Archiwum WUOZ; NID, Oddział w Lublinie.

Ryki

- Karta cmentarza. Ryki. Cmentarz żydowski, oprac. M. Letkiewicz, 1983, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Ryki. Cmentarz żydowski, oprac. P. Sygowski, 1992, Archiwum NID.

Szczepieszyn

- Maranowski T., *Formy i zdobnictwo nagrobków na cmentarzu żydowskim w Szczepieszynie*, praca magisterska pod kier. dr. A. Trzcíńskiego, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Lublin 1995 (maszynopis).
- Trzcíński A., *Legendarne i tajemnicze macewy w Szczepieszynie*, „Studia Żydowskie, Almanach” 2012, t. 2, nr 2.
- Trzcíński A., Woronczak J.P., *Nagrobki z XVI wieku na cmentarzu żydowskim w Szczepieszynie*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich. Materiały z konferencji, Kraków 21–23 listopada 1995*, red. K. Pilarczyk, Kraków 1997.
- Trzcíński A., *Cmentarz żydowski w Szczepieszynie (1)*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny”, 1996, nr 4 (50), s. 80–84; (2); (3), „Zamojski Kwartalnik Kulturalny”, 1997, nr 1 (51), s. 65–69, nr 4 (54), s. 83–86

Tarnogród

- Grabias M., *Cmentarz żydowski w Tarnogrodzie*, praca magisterska pod kier. dr. A. Trzcíńskiego, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Lublin 2002 (maszynopis).

Turobin

- Szponar J., *Studium historyczno-konserwatorskie Turobina*, Zamość 1986.

Tyszowce

- Kazior M., *Cmentarze żydowskie w Tyszowcach*, praca magisterska, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Artystyczny, Lublin 2005.

Uchanie

- Karta cmentarza. Zamość. Cmentarz żydowski, oprac. D. Kawałko, 1985, Archiwum NID.
- Ewidencja cmentarza (szkic cmentarza, dokumentacja fotograficzna), oprac. Petera J., 1977, Archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

Włodawa

- Trzciniński A., Sygowski P., *Ocalałe macewy w włodawskich cmentarzach*, „Zeszyty Muzealne. Muzeum – Zespół Synagogałny we Włodawie” 2016, t. 17, s. 63–88.

Wojślawice

- Górak J., *Wojślawice. Studium historyczno-urbanistyczne*, Chełm 1987.
- *Synagoga w Wojślawicach, woj. chełmskie. Dokumentacja naukowo-historyczna*, oprac. Sygowski P., Lublin 1985.

Wysokie

- Karta ewidencyjna obiektu nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków. Wysokie. Cmentarz żydowski, oprac. A. Trzciniński, 2020, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Wysokie. Cmentarz żydowski, oprac. P. Mrowca, 1986, Archiwum NID.
- Słowik K., *Wysokie. Skrócone studium historyczno-urbanistyczne, gm. Wysokie, woj. Zamość*, Lublin 1990, Archiwum WUOZ w Lublinie.

Zamość

- Karta cmentarza. Zamość. Cmentarz żydowski nowy, oprac. M. Fornal, 1992, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Zamość. Cmentarz żydowski stary, oprac. M. Fornal, 1992, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Zamość. Cmentarz żydowski nowy, oprac. A. Trzciniński, 2018, Archiwum NID.
- Plan miasta Zamościa województwa lubelskiego, 1938, skala 1:10 000, oprac. inż. Kaczyński S.
- Baranowscy Z. i J., *Dzielnica żydowska i synagoga w Zamościu*, „Biuletyn ŻIH” 1967, nr 63.
- Sroczyńska B., *Zamość w XIX stuleciu*, „Konserwatorska Teka Zamojska” 1986.
- Stachuła M., *Lapidarium i pomnik przy ul. Prostej w Zamościu. Inwentaryzacja pozostałych nagrobków*, praca magisterska, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 2006.
- Sygowski P., *Cmentarze żydowskie Zamojszczyzny – stan badań, stan zachowania, uwagi konserwatorskie*, [w:] *Żydzi w Zamościu i na Zamojszczyźnie. Historia – kultura – literatura*, red. W. Litwin, M. Szablowska-Zaremba, S.J. Żurek, Lublin 2012.
- Żygawski J., *Lokalizacja dawnych zamojskich cmentarzy w oparciu o archiwalne opracowania kartograficzne z XVIII–XX wieku*, „Archiwariusz Zamojski” 2015, t. 14.

Żółkiewka

- Górak J., *Miasta i miasteczka Zamojszczyzny*, Zamość 1990.
- *Żółkiewka. Studium historyczno-urbanistyczne*, Lublin 1991.

Województwo lubuskie

NARODOWY INSTYTUT DZIEDZICTWA – ODDZIAŁ TERENOWY W ZIELONEJ GÓRZE

AUTORZY RAPORTU: Krzysztof Słowiński, Anna Jackiewicz

WERYFIKACJA: Wojciech Eckert, Krzysztof Garbacz, Anna Jackiewicz, Krzysztof Słowiński

1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją

Podkreśleniem oznaczono cmentarze wpisane do rejestru zabytków

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
BABIMOST		Cmentarz żydowski w Babimoście	Babimost	zielonogórski
BLEDZEW		Cmentarz żydowski w Bledzewie	Bledzew	międzyrzecki
BRÓJCE		Cmentarz żydowski w Brójcach	Trzciel	międzyrzecki
DOBIEGNIEW		Cmentarz żydowski w Dobiegniewie	Dobiegniew	strzelecko-drezdenecki
DREZDENKO		Cmentarz żydowski w Drezdenku	Drezdenko	strzelecko-drezdenecki
GORUŃSKO		Cmentarz żydowski w Goruńsku	Bledzew	międzyrzecki
GORZÓW WIELKOPOLSKI		<u>Cmentarz żydowski w Gorzowie Wielkopolskim</u>	Gorzów Wielkopolski	gorzowski
GÓRCZYNA	Szlichtyngowa	<u>Cmentarz żydowski w Szlichtyngowej (adm. Górczyna)</u>	Szlichtyngowa	wschowski
KOSTRZYN NAD ODRĄ		Cmentarz żydowski w Kostrzynie nad Odrą	Kostrzyn nad Odrą	gorzowski
KROSNO ODRZAŃSKIE		Cmentarz żydowski w Krośnie Odrzańskim	Krosno Odrzańskie	krośnieński
LUBIECHNIA WIELKA	Rzepin	Cmentarz żydowski w Rzepinie (adm. Lubiechnia Wielka)	Rzepin	ślubicki
LUBSKO		Cmentarz żydowski w Lubsku	Lubsko	żarski
MIĘDZYRZECZ		Cmentarz żydowski w Międzyrzeczu	Międzyrzecz	międzyrzecki

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
MIĘDZYRZECZ- -OBRZYCE		<u>Cmentarz żydowski w Obrzycach</u>	Międzyrzecz	międzyrzecki
NOWA SÓL		Cmentarz żydowski w Nowej Soli	Nowa Sól	nowosolski
NOWE MIASTECZKO		Cmentarz żydowski w Nowym Miasteczku	Nowe Miasteczko	nowosolski
OŚNO LUBUSKIE		Cmentarz żydowski w Ośnie Lubuskim	Ośno Lubuskie	ślubicki
PRZEWÓZ		Cmentarz żydowski w Przewozie	Przewóz	żarski
PSZCZEW		Cmentarz żydowski w Pszczewie	Pszczew	międzyrzecki
SĄDÓW	Cybinka	Cmentarz żydowski w Cybince (adm. Sądów)	Cybinka	ślubicki
SKWIERZYNA		<u>Cmentarz żydowski w Skwierzynie</u>	Skwierzyna	międzyrzecki
SŁOŃSK		Cmentarz żydowski w Słońsku	Słońsk	sulęciński
SŁUBICE		<u>Cmentarz żydowski w Słubicach</u>	Słubice	ślubicki
STARY JAROMIERZ	Kargowa	Cmentarz żydowski w Kargowej (adm. Stary Jaromierz)	Kargowa	zielonogórski
STRZELCE KRAJEŃSKIE		Cmentarz żydowski w Strzelcach Krajeńskich	Strzelce Krajeńskie	strzelecko- -drezdenecki
SULECHÓW		Cmentarz żydowski w Sulechowie	Sulechów	zielonogórski
SULĘCIN		Cmentarz żydowski w Sulęcinie	Sulęcín	sulęciński
SZPROTAWA		<u>Cmentarz żydowski w Szprotawie</u>	Szprotawa	żagański
ŚWIDWOWIEC	Trzciel	Cmentarz żydowski w Trzciel (adm. Świdwowiec)	Trzciel	międzyrzecki
ŚWIEBODZIN		Cmentarz żydowski w Świebodzinie	Świebodzin	świebodziński
ŚWIĘTOJAŃSKO	Krzyszczycy	Cmentarz żydowski w Krzyszczykach (adm. Świętojańsko)	Krzyszczycy	sulęciński
TORZYM		Cmentarz żydowski w Torzymiu	Torzym	sulęciński
TRZEMESZNO LUBUSKIE		Cmentarz żydowski w Trzemesznie Lubuskim	Sulęcín	sulęciński
WITNICA		Cmentarz żydowski w Witnicy	Witnica	gorzowski
WSCHOWA		Cmentarz żydowski we Wschowie	Wschowa	wschowski
ZASIEKI		Cmentarz żydowski w Zasiokach	Brody	żarski
ZIELONA GÓRA		<u>Cmentarz żydowski w Zielonej Górze, ul. Wrocławska</u>	Zielona Góra	zielonogórski
ŻAGAŃ		Cmentarz żydowski w Żaganu	Żagań	żagański
ŻARY		<u>Cmentarz żydowski nowy w Żarach, ul. Szpitalna</u>	Żary	żarski
ŻARY		Cmentarz żydowski stary w Żarach, ul. Zawiszy Czarnego	Żary	żarski

2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją

Nazwa miejscowości		Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
NIETKÓW		Cmentarz żydowski w Nietkowie	Czerwieńsk	zielonogórski
SANTOCZNO		Cmentarz żydowski w Santocznie	Kłodawa	gorzowski
ZIELONA GÓRA		Cmentarz żydowski w Zielonej Górze, ul. Wojska Polskiego	Zielona Góra	zielonogórski
ŻARY		Cmentarz żydowski stary w Żarach, ul. Spokojna	Żary	żarski

3. Przebieg prac

Prace związane z ustaleniem stanu zachowania cmentarzy żydowskich rozpoczęto od zgromadzenia wszelkich dostępnych map oraz materiałów archiwalnych i historycznych. Następnie dokonano analizy dokumentów (decyzji, kart cmentarzy) pod względem zawartości merytorycznej oraz ustalono, czy określone zostały historyczne granice nekropolii. Cztery cmentarze ze wstępnej listy nie były oznaczone na dawnych planach, lecz mimo to podjęto próby ich identyfikacji w terenie. Dwa z nich okazały się miejscami pochówków ewangelików, trzeci lokowano błędnie w okolicy zielonogórskiej synagogi, a w przypadku cmentarza położonego jakoby w Żarach przy ul. Spokojnej nie udało się potwierdzić jego lokalizacji przy tej ulicy. W związku z tym zakwalifikowano je do grupy cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją. Kolejny etap obejmował wizję terenową. Podczas oględzin miejsc pochówków i ich otoczenia dokonywano oceny stanu zachowania cmentarza, uwzględniając sposób użytkowania terenu, stopień zachowania formy terenowej i wartość krajobrazu kulturowego, skalę zniszczenia nagrobków (częściowe lub całkowite), występowanie ogrodzenia, kaplic cmentarnych, a także wskazywano występujące zagrożenia, jak np.: gospodarka leśna, działanie sił natury, przekształcania urbanistyczne czy rabunek.

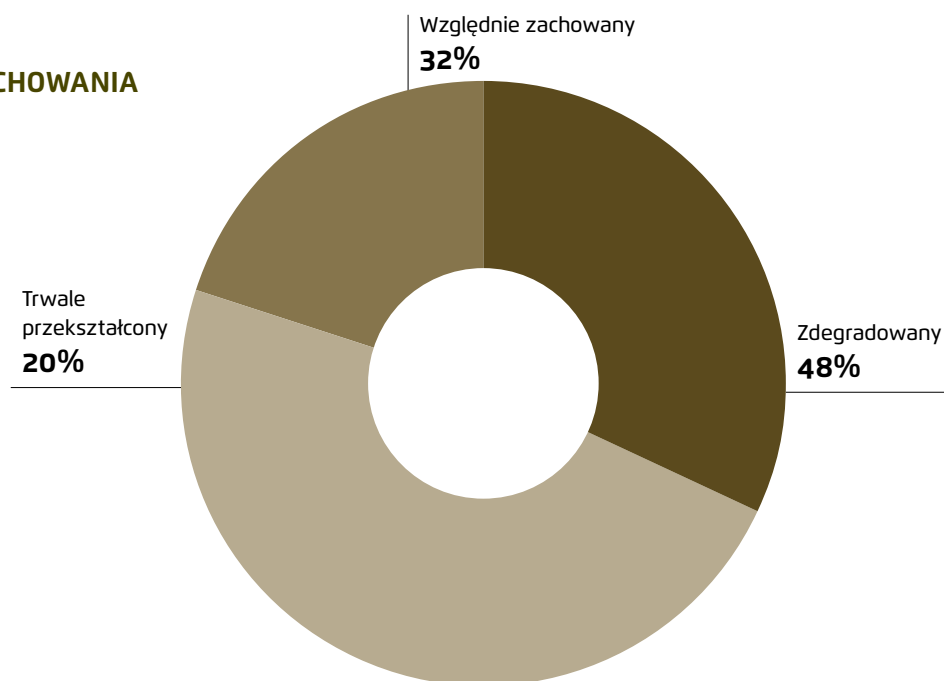
Weryfikacja cmentarzy wykonana została według ustalonego formularza, a uzyskane dane i uwagi zebrano w zestandaryzowanych ankietach weryfikacyjnych. Nie udało się jednak uniknąć trudności opisowych, wynikających zarówno z różnorodnych zmiennych, jak i z subiektywnej oceny dokonywanej przez poszczególne osoby dokonujące weryfikacji. Niemniej dostarczone dane – dzięki częściom opisowym kwestionariusza, zawierającym uzasadnienie przedstawionych ocen – pozwalają na dokonywanie analiz stanu zachowania zabytków zarówno dla poszczególnych powiatów, jak i całego województwa.

Ostatecznie w województwie lubuskim zweryfikowano w terenie 40 cmentarzy żydowskich. W wielu przypadkach odnalezienie ich nie było łatwe i raczej niemożliwe bez posiłkowania się mapami archiwalnymi. Największe trudności sprawiała identyfikacja tych, na których nie zachowały się żadne widoczne elementy naziemne lub pozostały jedynie mało czytelne relikty (np. Dobiegniew), tych, których teren został współcześnie zabudowany (np. Krosno Odrzańskie, Lubsko, Słońsk, Sułechów), a także cmentarzy zlokalizowanych poza miejscowościami, w lesie, często w terenie trudno dostępnym (np. Bledzew, Lubiechnia Wielka, Sądów, Stary Jaromierz). W jednym przypadku, w Przewozie, bardzo mały cmentarz udało się zlokalizować dzięki pomocy leśników, a jego granice potwierdzono dopiero na podstawie zachowanych XIX- i XX-wiecznych map katastralnych, które umożliwią geodezyjne wytyczenie zasięgu nekropolii w terenie.

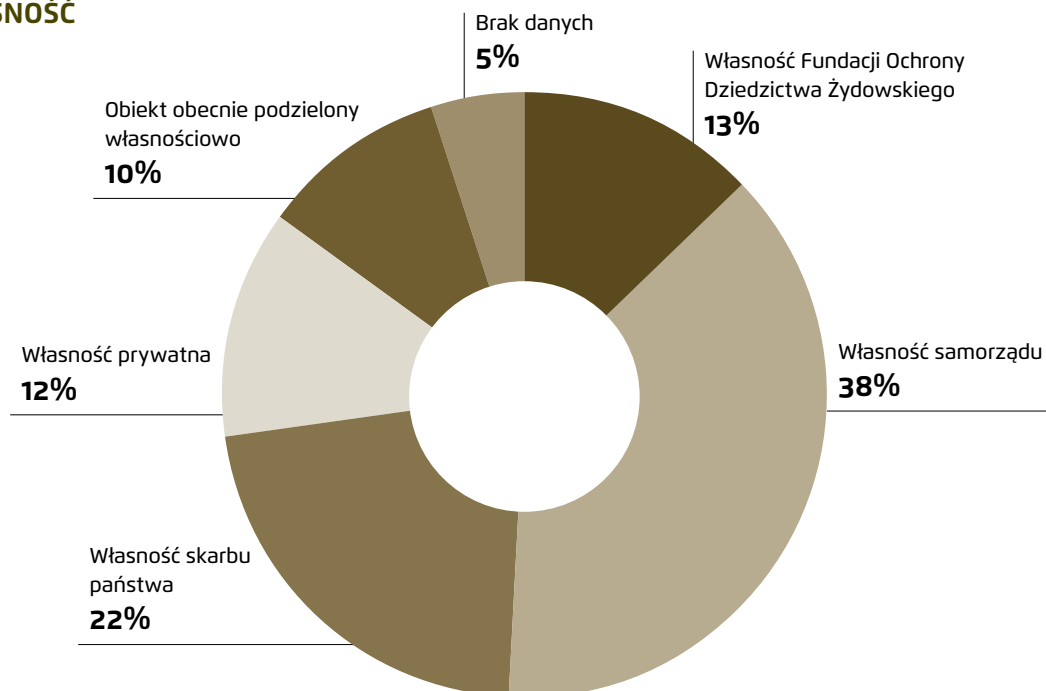
Na wszystkich cmentarzach wykonano dokumentację fotograficzną.

4. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym

STAN ZACHOWANIA

WŁASNOŚĆ

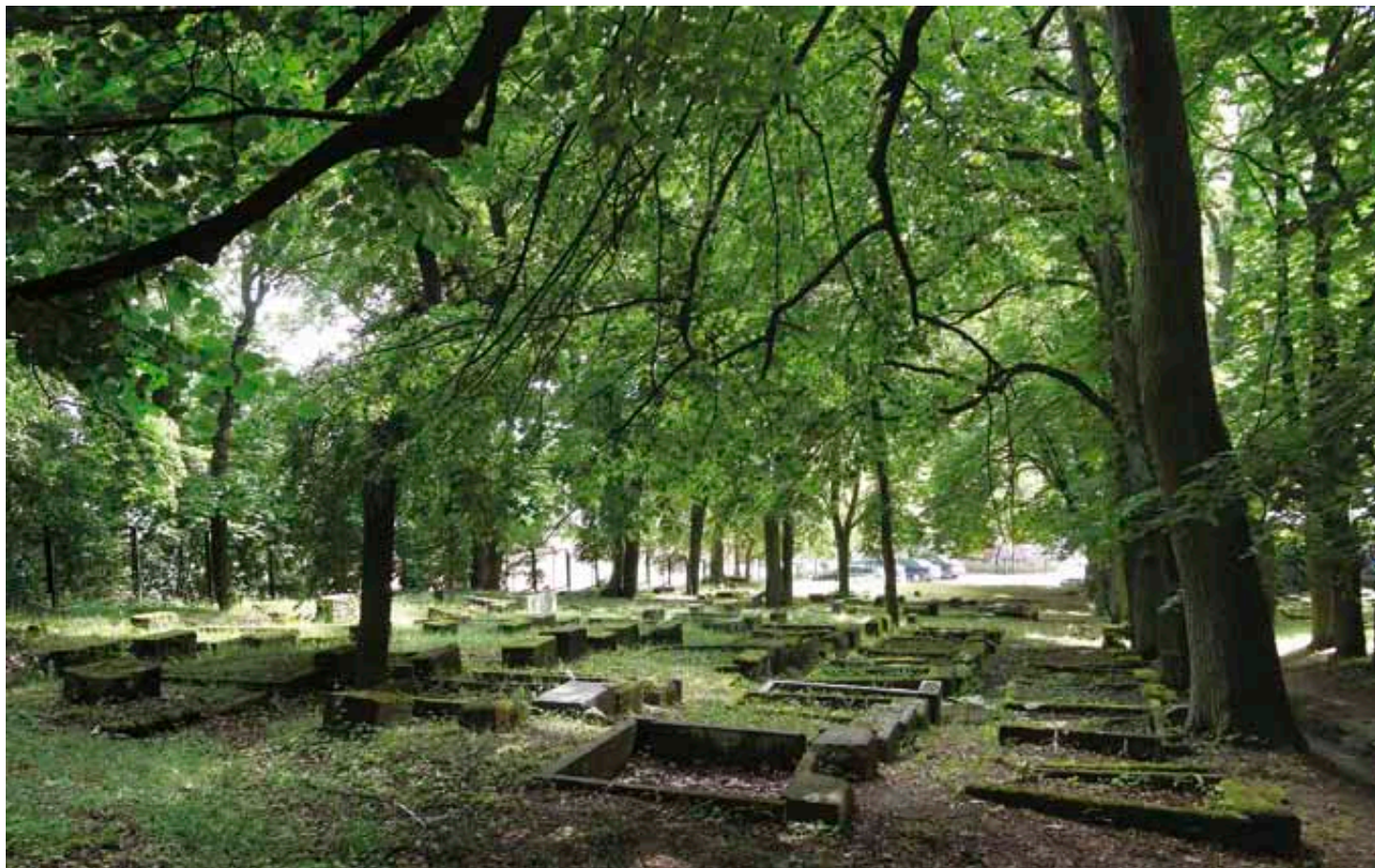
Cmentarze wpisane do rejestru zabytków	20%
Cmentarze z mogiłami ofiar Zagłady	5%
Cmentarze pozbawione czytelnych naziemnych relikwów (nagrobki, ogrodzenia, budynki, historycznie komponowany drzewostan)	30%
Cmentarze z istniejącymi elementami współczesnego oznakowania	55%

5. Ocena stanu zachowania

Na terenie województwa lubuskiego cmentarze żydowskie zachowały się w różnym stanie. Spośród 40 poddanych weryfikacji 13 zakwalifikowano do grupy względnie zachowanych (32%), 19 oceniono jako zdegradowane (48%), a 8 – jako trwale przekształcone (20%).

5.1. Cmentarze względnie zachowane

Zasadniczym kryterium kwalifikującym to tej grupy jest czytelność historycznych granic i brak jakichkolwiek nowych funkcji, które wpłynęłyby na zniszczenie pochówków. Biorąc pod uwagę te przesłanki oraz fakt, że cmentarze te od lat 30. XX w. w różnym stopniu ulegały destrukcji, jest to grupa mimo wszystko niejednorodna. Należy do niej zarówno cmentarz żydowski w Gorzowie Wielkopolskim z czytelnym układem kwater, ok. 50 nagrobkami i 100 obramieniami mogił, z okazałymi grobowcami przy murze i główną aleją obsadzoną kasztanowcami, jak i cmentarz w Kostrzynie nad Odrą, gdzie fragmenty ogrodzenia (muru i pozostałości ceglanego cokołu) są jedynymi widocznymi elementami dawnego zagospodarowania, a teren cmentarza stanowi miejski skwer. Przy obu nekropoliach zachowały się domy przedpogrzebowe, które pełnią dziś inne funkcje. W Gorzowie Wielkopolskim budynek przekształcony w warsztat zachował charakterystyczne elementy wystroju elewacji, a w Kostrzynie bryła została przekształcona tak, że nie różni się od współczesnych domów jednorodzinnych. Dom przedpogrzebowy zachował się również na cmentarzu w Zielonej Górze. Klasycystyczny budynek, zamieniony w latach 60. XX w. w warsztat samochodowy, jest obecnie nieużytkowany. Został zabezpieczony i są w nim przechowywane macewy odnalezione w terenie.

Większość lubuskich nekropolii żydowskich lokowano poza miejscowościami, często daleko od ostatnich zabudowań. Zazwyczaj były to niewielkie działki wydzielone na wzniesieniach, w terenie otwartym. Obecnie niemal wszystkie są wtopione – jeśli nie w wielkie kompleksy leśne, to przynajmniej w duże połacie zadrzewień. Sukcesja roślinności powoduje tam zacieranie dawnego układu przestrzennego. Gęste zarośla często uniemożliwiają identyfikację ewentualnych pozostałości nagrobków i mogił.

W Bledzewie cmentarz położony w głębi lasu, daleko od dróg, wyróżnia się składem gatunkowym – stare dęby wyraźnie odcinają się od monokultury sosnowej. Historyczne granice cmentarza jednoznacznie wyznacza cokół pierwotnego ogrodzenia. W trakcie wizji terenowej udało się odszukać 25 całych macew, kilkadziesiąt fragmentów nagrobków i kilka obudowanych mogił. W podobnej formie przetrwały relikty ogrodzenia w Świętojańsku. Prócz fragmentów cokołu zachował się tam także ceglany słup bramy i 15 macew.

Ogrodzenia w formie kamiennych lub kamienno-ceglanych murów z bramą charakteryzują cmentarze w Ośnie Lubuskim, Sulęcinie i Trzemesznie Lubuskim. Przetrwiała tam różna liczba nagrobków i ich pozostałości: w Ośnie Lubuskim – 5 nagrobków, 11 mogił i kilka fragmentów macew, w Sulęcinie – 5 całych macew i kilkadziesiąt ich fragmentów, a także pozostałości mogił zachowane w miarę czytelnym układzie, w Trzemesznie Lubuskim – kilkadziesiąt całych macew, sporo ich fragmentów i relikty mogił. Biorąc pod uwagę formę ogrodzenia, nietypowe na tle tej grupy są cmentarze w Szprotawie i Zasiekach. W pierwszym przypadku historyczną granicę wyznaczają metalowe słupki połączone pierwotnie niezachowanymi do dziś przęsłami. Poza nimi przetrwał tam okazały grobowiec rodziny Oppenheimerów, ok. 15 całych macew i pozostałości nagrobków.

W Zasiokach cmentarz żydowski wydzielony jest współczesnym drewnianym płotem mocowanym do historycznych słupków. Zachowało się ok. 30 nagrobków i fragmenty porozbijanych macew. W dwóch przypadkach nekropolie zostały częściowo odrestaurowane. Na cmentarzu w Witnicy do fragmentów historycznego ogrodzenia dostawiono współczesny mur z bramą. Oprócz obramień mogił zachowały się tutaj niskie murki i fragmenty schodów terenowych, a także odcinek alei lipowej. Kilka macew wyeksponowano na stojakach, inne zgrupowano w wydzielonej kwaterze i przy granicznym murze. W Górczynie tablica przy wejściu informuje o rekonstrukcji przeprowadzonej w maju 1996 r. Cmentarz o regularnym, niemal kwadratowym rzucie, obwiedziony jest w całości półtorametrowym kamiennym murem. Przetrwała tylko część macew, a kilka dodatkowo przeniesiono tu z cmentarza żydowskiego we Wschowie.

Najnowszym miejscem pochówków Żydów i jednocześnie jedynym czynnym cmentarzem żydowskim w Lubuskiem jest kwatery wydzielona na cmentarzu komunalnym w Żarach, założona w 1946 r., z ok. 60 nagrobkami.

Stan zachowania cmentarzy jest efektem działań podejmowanych w latach 30. XX w., w czasie II wojny światowej, a także konsekwencją powojennej polityki państwa. Zniszczenia, jakim uległy wskutek Zagłady, pogłębiła nie tylko późniejsza celowa dewastacja, ale także powolna, stopniowa degradacja wynikająca z braku opieki i naturalnego działania przyrody. To ostatnie, niemożliwe do zatrzymania bez ingerencji człowieka, postępuje nadal, szczególnie na cmentarzach położonych daleko poza miejscowościami. Ponad połowa cmentarzy względnie zachowanych albo jest objęta stałą opieką, albo prace porządkowe i pielęgnacyjne były na nich podejmowane okazjonalnie, najczęściej przez społeczników. Nekropolie zostały oznaczone tablicami informacyjnymi (Gorzów Wielkopolski, Górczyna, Szprotawa, Trzemeszno Lubuskie, Witnica, Zielona Góra, Zasioki), na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków przeprowadzono na nich inwentaryzacje (Bledzew, Gorzów Wielkopolski, Witnica), a 4 zostały wpisane do rejestru zabytków (Gorzów Wielkopolski, Górczyn, Szprotawa, Zielona Góra).

Efekt powojennej nacjonalizacji mienia żydowskiego jest zróżnicowanie własnościowe nekropolii – 2 należą do Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, 9 jest w rękach gmin, 2 stanowią własność skarbu państwa i są zarządzane przez Lasy Państwowe.

5.2. Cmentarze zdegradowane

Najliczniejszą grupą cmentarzy żydowskich z terenu województwa lubuskiego są cmentarze określane jako zdegradowane. Stanowią 48% ogółu nekropolii. Założenia cmentarne zostały zakwalifikowane do tej kategorii z kilku istotnych przyczyn. Głównymi czynnikami, które doprowadziły do degradacji cmentarzy żydowskich, były w ich przypadku procesy przyrodnicze, brak należytej ochrony prawnej lub szkodliwa działalność człowieka.

Elementem sprzyjającym degradacji przyrodniczej założeń cmentarnych jest ich lokalizacja – na terenach leśnych, trudno dostępnych, w sporym oddaleniu od skupisk ludzkich. Brak wiedzy o istnieniu nekropolii albo wyparcie takiej wiedzy przez lokalnych mieszkańców sprawiły, że zniszczeniu uległy cmentarze o rodowodzie sięgającym XVIII i XIX w. Za przykład może posłużyć nekropolia w Starym Jaromierzu (gm. Kargowa), gdzie w środku lasu, na niewielkim wzniesieniu, daleko od asfaltowej drogi i najbliższych zabudowań z kameralnego założenia cmentarnego zachowało się kilka fragmentów nagrobków.

W podobnym stanie zachowania jest cmentarz w Rzepinie (administracyjnie przynależy do miejscowości Lubiechnia Wielka), zlokalizowany w znacznym oddaleniu od zabudowań, ok. 100 metrów na północny wschód od Ronda Poznańskiego. W środku lasu zachowały się pojedyncze relikty macew z najprawdopodobniej nienaruszoną strefą pochówków. Założenie cmentarne,

5

6

7

- 3 | Sulęcín, brama cmentarna | fot. A. Jackiewicz, NID, 2018
4 | Ośno Lubuskie, ogrodzenie od strony południowej | fot. K. Słowiński, NID, 2018
5 | Górczyna, centralna część cmentarza | fot. A. Jackiewicz, NID, 2018
6 | Szprotawa, grobowiec Oppenheimerów | fot. A. Jackiewicz, NID, 2018

8

7 | Gorzów Wielkopolski, grobowce przy zachodnim murze | fot. A. Jackiewicz, NID, 2018

8 | Zielona Góra, dom przedpogrzebowy | fot. K. Słowiński, NID, 2018

podobnie jak w przypadku cmentarza w Starym Jaromierzu, przykrywa runo leśne, zatarty jest układ przestrzenny z podziałem na kwatery, całość porastają samosiejki drzew i krzewów. Kolejne przykłady cmentarzy zlokalizowanych w lesie, które uległy daleko idącej degradacji, to nekropolie w miejscowościach Goruńsko, Przewóz, Sądów czy Torzym. Wszystkie są nieczynne, substancja historyczna jest na nich zachowana reliktoowo, nie posiadają też oznakowania w postaci tablicy pamiątkowej lub pomnika.

Destrukcyjna działalność ludzka mogła wynikać m.in. z niechęci lokalnych mieszkańców do Żydów, ale również z braku odpowiedniego nadzoru służb administracyjnych odpowiedzialnych za miejsca pamięci. W przypadku cmentarzy żydowskich proces niszczenia rozpoczął się na tych terenach wraz z dojściem do władzy Adolfa Hitlera i utworzeniem Trzeciej Rzeszy. W tym okresie dochodziło do palenia synagog, plądrowania nieruchomości oraz niszczenia cmentarzy żydowskich. Należytemu stanowi zachowania dóbr żydowskich nie sprzyjała również powojenna polityka władz PRL, zakładająca nacjonalizację majątku prywatnego, w tym żydowskiego, oraz wysiedlenie i relokację ludności żydowskiej.

Rozpatrując kwestię niszczenia i degradacji żydowskich cmentarzy, nie można również pominąć wątku związanego z kradzieżami elementów nagrobków czy ogrodzeń, do jakich dochodziło zwłaszcza w okresie powojennym. Kamienne nagrobki były przez miejscowych gospodarzy używane jako materiał budowlany. W wielu miejscach macewy wykorzystano m.in. jako progi w domostwach, schodki, podmurowywano nimi budynki czy utwardzano drogi. Ocalała po Zagładzie niewielka społeczność żydowska utraciła również prawo do dysponowania cmentarzami i sprawowania nad nimi opieki. Na skutek nagonki antysemitki i przymusowego wysiedlenia z Polski ludności żydowskiej w latach 60. XX w. cmentarze przestały być w większości użytkowane i popadły w ruinę.

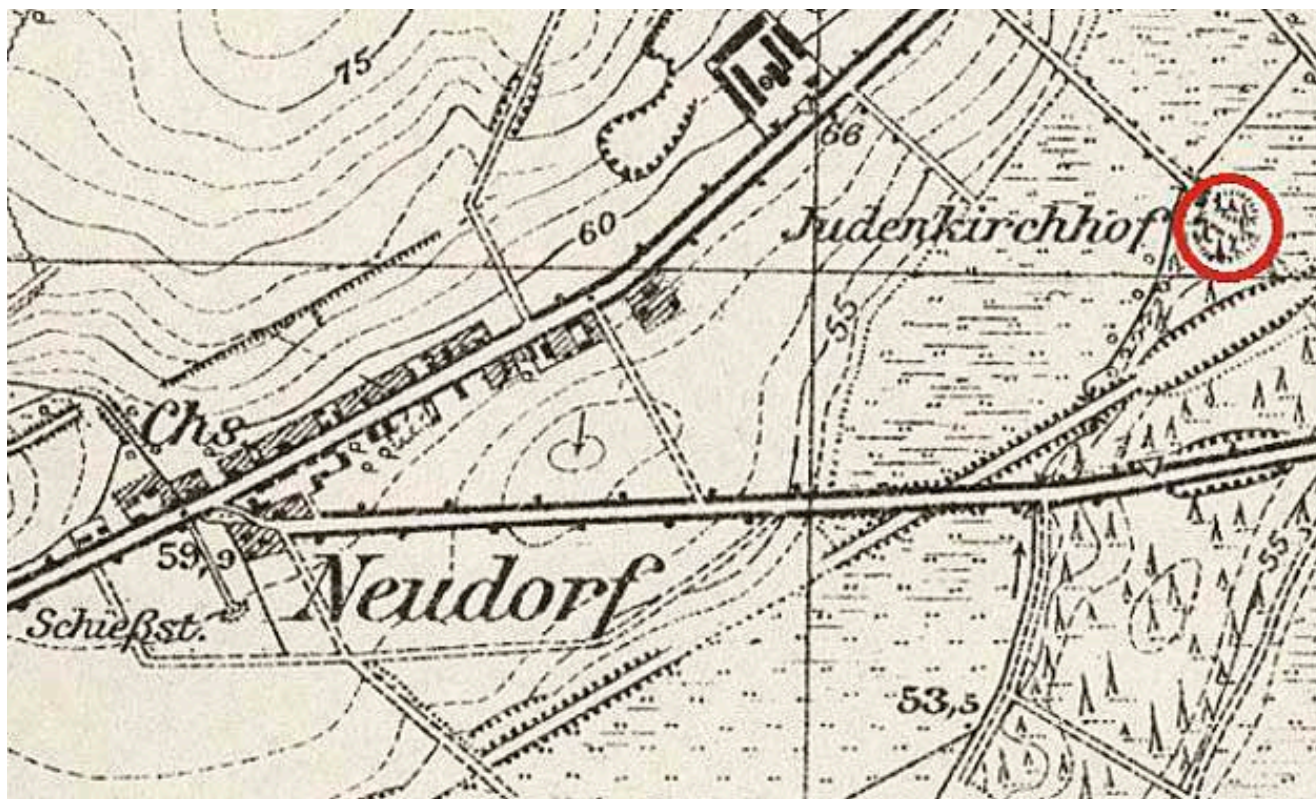
Osobnym przypadkiem w tej grupie zaszerzowania jest nekropolia w Skwierzynie, na której zachowała się spora liczba nagrobków (ok. 250 nagrobków w postaci macew, obelisków i ciosów kamiennych). Jest to jeden z największych cmentarzy w województwie, zarówno pod względem obszaru, jak i liczby zachowanych macew. Cmentarz pomimo braku ogrodzenia i częściowego zatarcia granic jest uporządkowany i odpowiednio wyeksponowany. Na terenie nekropolii zachował się starodrzew.

Jednym z najstarszych cmentarzy (pierwsze wzmianki o nim pochodzą z 1399 r.) i równie dużym jest nekropolia w Słubicach. Mimo że podczas działań w trakcie II wojny światowej jej teren został zbombardowany, a w latach 70. XX w. splantowany i przeznaczony pod zabudowę (lokal gastronomiczny), to w dobrym stanie zachowało się wiele nagrobków, a układ przestrzenny wciąż pozostaje czytelny. W 1999 r. w 600. rocznicę założenia cmentarza władze miasta ufundowały tablicę pamiątkową. W 2004 r. od strony ul. Transportowej wybudowano otoczone ogrodzeniem mauzoleum, upamiętniające 3 znanych rabinów pochowanych na cmentarzu. Byli to Jehuda Leib Margolies, Joseph Zacharia Mendel i Josef Theomim.

Na cmentarzu w Trzciel, pomimo jego lokalizacji w lesie, przy drodze do Jabłonki Starej, ok. 550 m na północ od skrzyżowania z drogą krajową nr 92, zachowała się również spora liczba nagrobków. Na powierzchni ok. 0,65 ha znajduje się ok. 50 całych macew. Najstarszy zachowany nagrobek pochodzi z 1759 r. i należy do Jehudy Leiba. Przy wejściu na teren cmentarza ustawiono tablicę informacyjną.

Część założen cmentarnych w latach powojennych przekształcono w parki i skwery, np. w Nowej Soli, Nowym Miasteczku i Świebodzinie. Na ich obszarze ustawiono kamienie pamiątkowe z informacją o istnieniu w tych miejscach cmentarzy żydowskich.

Na większości z prezentowanych cmentarzy stopień destrukcji wskutek sił przyrody i działalności człowieka sprawił, że założenia te charakteryzują się nieczytelnymi granicami, a ich historyczna struktura przestrzenna została zatarta. Doprowadzenie takich miejsc do odpowiedniego stanu technicznego i estetycznego wymaga dużych nakładów finansowych oraz podjęcia prac budowlano-konserwatorskich. Pozytywną tendencją mogącą odmienić obecny stan zdegradowanych i zniszczonych

9

10

9 | Stary Jaromierz (Kargowa), lokalizacja cmentarza na mapie topograficznej z 1938 r.

10 | Stary Jaromierz (Kargowa), mogiły znajdujące się w centralnej części założenia cmentarnego | fot. K. Słowiński, NID, 2018

11 | Rzepin (Lubiechnia Wielka), widok od strony północnej | fot. K. Słowiński, NID, 2018

12 | Skwierzyna, centralna część cmentarza | fot. A. Jackiewicz, NID, 2018

11

12

13

14

cmentarzy jest przeprowadzanie (przez wolontariuszy i lokalną społeczność) cyklicznych akcji mających na celu uporządkowanie i odrestaurowanie opuszczonych nekropolii. Przedsięwzięcia takie pokazują, że o miejsca spoczynku należy dbać niezależnie od narodowości osób w nich pochowanych.

5.3. Cmentarze trwale przekształcone

Cmentarze trwale przekształcone, czyli te, których teren wtórnie zagospodarowano i nie ulega wątpliwości, że przy pracach ziemnych zniszczono warstwy gruntu związane z pochówkami, są ostatnią grupą spośród wszystkich zweryfikowanych nekropolii żydowskich. W województwie lubuskim jest 7 takich cmentarzy. Wszystkie znajdują się w małych i średnich miastach. Mimo że zasadniczo lokowane były poza obszarami zabudowanymi, współcześnie większość z nich znajduje się na terenie silnie zurbanizowanym.

Wszystkie nekropolie z tej grupy można odnaleźć na mapach sprzed 1939 r. i jest to zasadniczo jedyny ślad, jaki po nich pozostał. Poza nielicznymi wyjątkami w terenie nie zachowały się żadne rozpoznawalne elementy świadczące o dawnym użytkowaniu, granice są nieczytelne w przestrzeni, a dawne podziały parcelacyjne zostały zatarte.

Dewastacja części cmentarzy rozpoczęła się w czasach nazistowskich (Krosno Odrzańskie – macew użyto do budowy dróg i prawdopodobnie umacniania brzegu Odry), nie ma jednak żadnych informacji o całkowitym zniszczeniu któregoś z nich przed 1945 r. Nieodwracalne zmiany nastąpiły dopiero po II wojnie światowej. Żaden z cmentarzy nie był już wówczas użytkowany. Decyzje o ich likwidacji zapadały od lat 60. XX w. Tereny pocmentarne przeznaczano na różne cele: w Babimocie, gdzie jeszcze w latach 60. stały pełne mury cmentarza, powstał blok wielorodzinny i budynki

13 | Słubice, mauzoleum honorujące trzech znanych rabinów, widok od strony południowo-wschodniej | fot. K. Słowiński, NID, 2018

14 | Świdwowiec (Trzciel), nagrobki na wschodnim zboczu | fot. A. Jackiewicz, NID, 2018

15 | Nowa Sól, głaz z inskrypcją dotyczącą cmentarza | fot. A. Jackiewicz, NID, 2018

gospodarcze, w Krośnie Odrzańskim w latach 80. teren zniwelowano, odnalezione szczątki ludzkie pochowano w zbiorowej mogile na cmentarzu komunalnym, a w miejscu cmentarza zbudowano blok, w Lubsku powstał parking przy stacji benzynowej, w Międzyrzeczu po latach eksploatacji żwiru z cmentarnego wzgórza teren zniwelowano, a jego część przecina teraz droga szybkiego ruchu, w Słońsku teren dawnego cmentarza przekształcono w plac gospodarczy, w Strzelcach Krajeńskich powstała stacja benzynowa i skwer, w Sulechowie zbudowano osiedle domów jednorodzinnych, a dawną kaplicę przekształcono w dom.

Jedynie 3 cmentarze z tej grupy są współcześnie upamiętnione (Babimost, Lubsko, Międzyrzecz).

6. Analiza stanu ochrony prawnej

Do rejestru zabytków województwa lubuskiego wpisano 7 cmentarzy żydowskich (stan na dzień 14.06.2023). Cztery pierwsze objęto ochroną na przełomie lat 80. i 90. XX w. (1989–1992), a kolejne już w XXI w. (w 2006 i 2013 r.). Nowsze decyzje rejestrowe, dotyczące Gorzowa Wielkopolskiego, Słubic i Zielonej Góry, precyzyjnie określają teren objęty ochroną: zawierają załączniki graficzne, wskazują numery działek i powierzchnię nekropolii. Ścisłe określają także przedmiot ochrony – w każdym z trzech przypadków jest to historyczny układ przestrzenny wraz ze starodrzewem i nagrobkami bądź ich relikty, a także budowle zachowane w całości lub reliktozo (mury ogrodzeniowe, kaplica, elementy małej architektury). Starsze wpisy do rejestru (Górczyn, Skwierzyna, Szprotawa) nie są tak dokładne. Żaden z nich nie ma załącznika graficznego, a granice ochrony wyznaczono, podając numery działek ewidencyjnych lub jedynie adres. Jeden z tych cmentarzy jest częścią większej nekropolii i trafił do rejestru zabytków jako cmentarz przyszpitalny przy dawnym Prowincjonalnym Zakładzie dla Obłąkanych w Międzyrzeczu–Obrzycach.

Wszystkie cmentarze żydowskie z terenu województwa lubuskiego ujęto w wojewódzkiej ewidencji zabytków i założono dla nich karty ewidencyjne (z wyjątkiem cmentarza w Żaganie). Do gminnych ewidencji zabytków włączono jedynie 25 z nich, przede wszystkim dlatego, że część samorządów nie prowadzi takiej dokumentacji.

7. Główne zagrożenia

Po II wojnie światowej tereny obecnego województwa lubuskiego znalazły się w granicach państwa polskiego. Urzędy konserwatorskie, na początku we Wrocławiu i w Poznaniu, a w późniejszych latach w Zielonej Górze i Gorzowie Wielkopolskim, zainteresowały się wówczas m.in. ochroną terenów cmentarnych, w tym nekropolii żydowskich. Od tego czasu jednak tylko 7 z nich znalazło się w rejestrze zabytków (obecnie wszystkie cmentarze figurują w wojewódzkiej ewidencji zabytków, a 25 z nich ujęto w gminnej ewidencji zabytków). Ustanowiona w ten sposób ochrona konserwatorska nie uchroniła jednak większości z nich przed degradacją i celowym zniszczeniem. Również to, że część nekropolii znajdowała się w strefie ochrony konserwatorskiej, nie uchroniło ich przed zniszczeniem. Brak odpowiedniego nadzoru i zaniechanie wyciągnięcia konsekwencji prawnych sprawiły, że na przestrzeni lat nekropolie w większym lub mniejszym stopniu albo popadły w ruinę, albo zostały całkowicie przekształcone. Przykładem przeobrażenia terenu cmentarnego są: nekropolia w Lubsku, na której wybudowano stację paliw, cmentarz w Babimoście, na którym zbudowano 2 bloki mieszkalne oraz budynki gospodarczo-garażowe, oraz cmentarz w Sulechowie, na którym powstało osiedle domków jednorodzinnych. Elementem świadczącym o istnieniu w tych miejscach cmentarzy są postawione tablice informacyjne.

Niewłaściwe traktowanie miejsc spoczynku, zwłaszcza w okresie powojennym (przy okazji rozbudowy osiedli mieszkaniowych, wytyczania dróg lub placów handlowych), odbywało się nie zawsze za wiedzą i przy akceptacji organów administracyjnych. W niektórych samorządach tego typu obiekty wciąż nie są traktowane jako zabytkowe. Osoby prywatne bądź władze samorządowe, realizując nowe inwestycje w pobliżu lub na terenie nekropolii, często nie informowały o tym fakcie Wojewódzkiego Urzędu Konserwatorskiego. W kilku przypadkach zniszczeniu nekropolii zapobiegła interwencja mieszkańców i mediów. Odpowiedni nadzór miejskich i powiatowych konserwatorów nad zasobem obiektów zabytkowych oraz współpraca z regionalistami mieszkającymi na administrowanym terenie mogą ten bezprawny proceder znacznie powstrzymać.

Znacznie przekształcone i zdegradowane na przestrzeni kilkudziesięciu lat tereny cmentarne utraciły czytelność historycznych granic, zabytkowe elementy oraz nagrobki, często będące dziełem znanych rzeźbiarzy i architektów. Niedostateczne rozpoznanie takich miejsc, a także brak precyzyjnego określenia przedmiotu ochrony we wpisie do rejestru zabytków mogą skutkować nieodpowiednim nadzorem konserwatorskim, co prowadzi do niekontrolowanych inwestycji na takich obszarach lub do świadomej lub nieświadomej dewastacji przez człowieka. W dużej liczbie przypadków do degradacji cmentarzy dochodziło w wyniku stopniowego, wieloletniego procesu, a określenie jednoznacznego momentu destrukcji czy fizycznej likwidacji nekropolii jest trudne do wskazania.

Istotnym, nierozwiązanym dotychczas problemem jest również ochrona szczątków ludzkich znajdujących się na większości z omawianych cmentarzy. Pomimo likwidacji części nekropolii i zmiany sposobu ich użytkowania nie przeprowadzono na nich ekshumacji lub przeprowadzono je fragmentarycznie.

Nieuregulowane kwestie własnościowe oraz mała liczebność społeczności żydowskiej zamieszkującej obecnie województwo lubuskie, mogącej sprawować należytą opiekę nad grobami współbraci w wierze, to kolejny powód występowania zagrożeń. Brak stałego właściciela, użytkownika lub opiekuna takich miejsc powoduje, że nie można zaplanować na nich stałych prac porządkowych czy konserwatorskich. Zapomniane i opuszczone *de facto* nekropolie popadają w jeszcze większą ruinę.

W dążeniu do poprawy stanu zachowania cmentarzy żydowskich podjętych musi być szereg działań zarówno przez służby konserwatorskie, jak i władze samorządowe. Działania te powinny mieć na celu m.in. inicjowanie, wspieranie i koordynowanie badań oraz prac z dziedziny ochrony miejsc spoczynku. Partycypacja mieszkańców województwa, stowarzyszeń i organizacji pozarządowych w upowszechnianiu i promowaniu dziedzictwa kultury żydowskiej może przelożyć się na poprawę stanu ich zachowania.

8. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie lubuskim

8.1. Kartografia

- Mapy topograficzne *Deutsche Karte (Ostdeutschland)*, skala 1:50 000, 1939.
- Mapy topograficzne *Topographische Karte, (Messtischblätter)*, skala 1:25 000, wydania opublikowane i aktualizowane w latach 1875–1944.

8.2. Opracowania ogólne

- Bujkiewicz Z., *Zielonogórska gmina żydowska 1813–1942*, Warszawa 2017.
- Kirmiel A., *Region lubuski*, [w:] Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008.

- Neumann S., *Zur Statistik der Juden in Preussen von 1816 bis 1880: zweiter Beitr. Aus amtlichen Veröffentlichungen*, Berlin 1884.
- Schulz H., *Ślady życia żydowskiego na Środkowym Nadodrzu*, Berlin 2022.
- *Statistisches Jahrbuch deutscher Juden*, Berlin 1905.

8.3. Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy

Babimost

- Karta cmentarza. Cmentarz żydowski, oprac. M. Błażejewska, 2017, Archiwum NID.
- Kirmiel A., *Babimost*, [w:] Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008.

Bledzew

- Karta cmentarza. Kirkut, oprac. H. Grecki, 1987, Archiwum NID.
- Grecki H., *Bledzew. Inwentaryzacja cmentarza żydowskiego*, Szczecin 1995, Archiwum Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gorzowie Wielkopolskim.

Brójce

- Karta cmentarza. Kirkut, oprac. H. Grecki, 1985, Archiwum NID.
- Kirmiel A., *Brójce*, [w:] Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 67–68.

Dobiegniew

- Karta cmentarza, oprac. H. Grecki, 1989, Archiwum NID.

Drezdenko

- Karta cmentarza, oprac. H. Grecki, 1988, Archiwum NID.

Goruńsko

- Karta cmentarza. Cmentarz żydowski, oprac. H. Grecki, 1992, Archiwum NID.

Gorzów Wielkopolski

- Karta cmentarza, oprac. H. Grecki, 1983, Archiwum NID.
- Grecki H., *Gorzów Wielkopolski. Inwentaryzacja cmentarza żydowskiego*, Szczecin 1995, Archiwum Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gorzowie Wielkopolskim.
- Kirmiel A., *Gorzów Wielkopolski*, [w:] Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 69–71.

Górczyna (Szlichtyngowa)

- Karta cmentarza. Cmentarz żydowski gminny, oprac. K. Piesiewicz, 1986, Archiwum NID.
- Kirmiel A., *Szlichtyngowa*, [w:] Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 86–87.

Kostrzyn nad Odrą

- Karta cmentarza. Kirkut, oprac. H. Grecki, 1987, Archiwum NID.

Krosno Odrzańskie

- Archiwum Zakładu Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej w Krośnie Odrzańskim, nr 217311/85.
- Karta cmentarza, oprac. M. Błażejewska, 2017, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku archeologicznego, cmentarz żydowski, oprac. M.A. Kosowicz, 2017, Archiwum Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Zielonej Górze.
- Kirmiel A., *Krosno Odrzańskie*, [w:] Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 74–75.

Lubiechnia Wielka (Rzepin)

- Karta cmentarza. Rzepin, Begräbnisplatz, oprac. H. Grecki, 1989, Archiwum NID.

Lubsko

- Karta cmentarza. Miejsce pocmentarne, oprac. E. Lukas, R. Awzan, 1989, Archiwum NID.

Międzyrzecz

- Karta cmentarza. Juden Kirchhof, oprac. H. Grecki, 1986, Archiwum NID.
- Grecki H., *Międzyrzecz. Inwentaryzacja cmentarza żydowskiego*, Szczecin 1995, Archiwum Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gorzowie Wielkopolskim.
- Kirmiel A., *Międzyrzecz*, [w:] Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 76–77.

Międzyrzecz-Obrzyce

- Karta cmentarza. Cmentarz przyszpitalny, oprac. H. Grecki, 1987, Archiwum NID.
- Karta cmentarza. Jüdischen Friedhof, oprac. M. Błażejewska, 2018, Archiwum NID.

Nowa Sól

- Karta cmentarza. Cmentarz żydowski, oprac. M. Błażejewska, 2017, Archiwum NID.

Nowe Miasteczko

- Karta cmentarza, oprac. M. Błażejewska, 2017, Archiwum NID.

Ośno Lubuskie

- Karta cmentarza. Begräbnisplatz, oprac. H. Grecki, 1989, Archiwum NID.

Przewóz

- Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Urząd Katastralny w Rothenburgu, *Liegenschaftsbuch des Gemeindebezirks Priebus*, sygn. 38.
- Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Urząd Katastralny w Rothenburgu, mapy katastralne, sygn. 320–323.
- Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Urząd Stanu Cywilnego w Przewozie, Heinrich A., *Geschichtliche Nachrichten über Priebus*, Sagan 1898; Pohl R., *Priebus und die Dörfer des ehemals Saganer Westteils, 2. Teil. Heimatbuch des Kreises Rothenburg O.-L., Weißwasser O.-L.*, 1934.

Pszczew

- Karta cmentarza. Kirkut, oprac. H. Grecki, 1985, Archiwum NID.
- Grecki H., *Pszczew. Inwentaryzacja cmentarza żydowskiego*, Szczecin 1995, Archiwum Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gorzowie Wielkopolskim.

- Kirmiel A., *Pszczew*, [w:] Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 78–79.

Sądów (Cybinka)

- Karta cmentarza. Cybinka. Cmentarz żydowski, oprac. M. Błażejewska, 2017, Archiwum NID.

Skwierzyna

- Karta cmentarza. Begräbnisplatz, kirkut, oprac. H. Grecki, 1987, Archiwum NID.
- Grecki H., *Skwierzyna. Inwentaryzacja cmentarza żydowskiego*, Szczecin 1995, Archiwum Archiwum Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gorzowie Wielkopolskim.
- Kirmiel A., *Skwierzyna*, [w:] Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 80–81.

Stońsk

- Karta cmentarza, oprac. H. Grecki, 1988, Archiwum NID.

Stubice

- Karta cmentarza. Kirkut, oprac. H. Grecki, 1985, Archiwum NID.
- Kirmiel A., *Stubice*, [w:] Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 82–85.

Stary Jaromierz (Kargowa)

- Karta cmentarza. Judenkirchhof, oprac. M. Błażejewska, 2017, Archiwum NID.

Strzelce Krajeńskie

- Karta cmentarza, oprac. H. Grecki, 1988, Archiwum NID.

Sulechów

- Karta cmentarza. Cmentarz żydowski, miejsce pocmentarne, oprac. I. Łuczak, R. Awzan, 1991, Archiwum NID.

Sulęcín

- Karta cmentarza. Begräbnisplatz, kirkut, oprac. H. Grecki, 1987, Archiwum NID.

Szprotawa

- Karta cmentarza. Cmentarz miejski, oprac. E. Lukas, R. Awzan, 1986, Archiwum NID.

Świdwowiec (Trzciel)

- Karta cmentarza, oprac. H. Grecki, 1983, Archiwum NID.
- Grecki H., *Trzciel. Inwentaryzacja cmentarza żydowskiego*, Szczecin 1995, Archiwum Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gorzowie Wielkopolskim.
- Kirmiel A., *Trzciel*, [w:] Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 88–89.

Świebodzin

- Karta cmentarza, oprac. M. Błażejewska, 2017, Archiwum NID.

Świętojańsko (Krzeszyce)

- Karta cmentarza. Bgr.Pl, oprac. H. Grecki, 1989, Archiwum NID.

Torzym

- Karta cmentarza. Cmentarz wiejski, oprac. E. Lukas, R. Awzan, 1988, Archiwum NID.

Trzemeszno Lubuskie

- Karta cmentarza. Begräbnisplatz, kirkut, oprac. H. Grecki, 1987, Archiwum NID.

Witnica

- Karta cmentarza, oprac. H. Grecki, 1989, Archiwum NID.
- Grecki H., *Witnica. Inwentaryzacja cmentarza żydowskiego*, Szczecin 1995, Archiwum Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gorzowie Wielkopolskim.
- Kirmiel A., *Witnica*, [w:] Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 90–91.

Wschowa

- Karta cmentarza. Cmentarz miejski żydowski, oprac. P. Buchalski, 1985, Archiwum NID.
- Mapy i projekty archiwalne, Muzeum Ziemi Wschowskiej.
- Kirmiel A., *Wschowa*, [w:] Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 92–93.
- Kirmiel A., *Żydzi we Wschowie*, „Lubuskie Materiały Konserwatorskie” 2011, t. 8, s. 153–166.

Zasieki

- Karta cmentarza. Cmentarz żydowski, oprac. M. Kacprzyk, 1994, Archiwum NID.

Zielona Góra

- Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Urząd Katastralny w Zielonej Górze, sygn. 70.
- Karta cmentarza. Cmentarz żydowski, oprac. E. Lukas, R. Awzan, 1988, Archiwum NID.
- Kirmiel A., *Zielona Góra*, [w:] Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 96–99.

Żagań

- Kirmiel A., *Żagań*, [w:] Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 100–101.

Żary, ul. Szpitalna

- Karta cmentarza. Cmentarz żydowski nowy, oprac. E. Lukas, R. Awzan, 1989, Archiwum NID.
- Kirmiel A., *Żary*, [w:] Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 102–103.

Żary, ul. Zawiszy Czarnego

- Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Starostwo Powiatowe w Żarach, Judensachen, sygn. 1233–1235.
- Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Urząd Katastralny w Żarach, mapy katastralne, sygn. 1061–1066.
- Karta cmentarza. Cmentarz żydowski stary, oprac. Błażejewska M., 2018, Archiwum NID.

Łódź, cmentarz nowy, czytanie inskrypcji | fot. M. Jabłoński, f11-studio, 2022

Województwo łódzkie

NARODOWY INSTYTUT DZIEDZICTWA – ODDZIAŁ TERENOWY W ŁODZI

AUTORKA RAPORTU: Anna Michalska

WERYFIKACJA: Agnieszka Lorenc-Karczewska, Anna Michalska, Paweł Filipowicz,
Zbigniew Lechowicz, Patrycja Podgarbi

1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją

Podkreśleniem oznaczono cmentarze wpisane do rejestru zabytków

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
ALEKSANDRÓW ŁÓDZKI		Cmentarz żydowski w Aleksandrowie Łódzkim	Aleksandrów Łódzki	zgierski
BEŁCHATÓW		Cmentarz żydowski nowy w Bełchatowie, ul. Lipowa	Bełchatów	bełchatowski
BĘDKÓW		Cmentarz żydowski w Będkowie	Będków	tomaszowski
BŁASZKI		Cmentarz żydowski stary w Błazkach	Błazki	sieradzki
BŁASZKI		Cmentarz żydowski nowy w Błazkach	Błazki	sieradzki
BIAŁA RAWSKA		<u>Cmentarz żydowski w Białej Rawskiej</u>	Biała Rawska	rawski
BIELAWY		Cmentarz żydowski w Bielawach	Bielawy	łowicki
BOLESŁAWIEC CHRÓŚCIN – KOLONIA		Cmentarz żydowski w Bolesławcu	Bolesławiec	wieruszowski
BOLIMÓW		<u>Cmentarz żydowski w Bolimowie</u>	Bolimów	skierniewicki
BRZEZINY		<u>Cmentarz żydowski w Brzezinach</u>	Brzeziny	brzeziński
DRZEWICA		<u>Cmentarz żydowski w Drzewicy</u>	Drzewica	opoczyński
DZIAŁOSZYN		Cmentarz żydowski stary w Działoszynie, ul. Piłsudskiego	Działoszyn	pajęczański
DZIAŁOSZYN		Cmentarz żydowski nowy w Działoszynie, ul. Sportowa	Działoszyn	pajęczański
GŁÓWNO		Cmentarz żydowski w Głownie	Głowno	zgierski

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
GRABÓW		Cmentarz żydowski w Grabowie	Grabów	łęczycki
INOWŁÓDZ		Cmentarz żydowski w Inowłodzu	Inowłódz	tomaszowski
JEŻÓW		Cmentarz żydowski w Jeżowie	Jeżów	brzeziński
KAMIEŃSK		Cmentarz żydowski w Kamieńsku	Kamieńsk	radomszczański
KIERNOZIA		Cmentarz żydowski w Kiernozi	Kiernozia	łowicki
KONSTANTYNÓW ŁÓDZKI		Cmentarz żydowski w Konstancynie Łódzkim	Konstancyna Łódzka	pabianicki
KROŚNIEWICE		Cmentarz żydowski w Krośniewicach	Krośniewice	kutnowski
KUTNO		<u>Cmentarz żydowski w Kutnie</u>	Kutno	kutnowski
LEŚNICZÓWKA	Sobota	Cmentarz żydowski w Sobocie	Bielawy	łowicki
LUTOMIERSK		Cmentarz żydowski w Lutomiersku	Lutomiersk	pabianicki
LUTUTÓW		Cmentarz żydowski w Lututowie	Lututów	wieruszowski
ŁASK		Cmentarz żydowski stary w Łasku	Łask	łaski
ŁĘCZYCA		Cmentarz żydowski w Łęczycy	Łęczycza	łęczycki
ŁOWICZ		<u>Cmentarz żydowski w Łowiczu</u>	Łowicz	łowicki
ŁÓDŹ		<u>Cmentarz żydowski stary w Łodzi, ul. Żydowska</u>	Łódź	łódzki
ŁÓDŹ		Cmentarz żydowski nowy w Łodzi, ul. Bracka	Łódź	łódzki
NOWA BRZEŹNICA	Nowa Brzeźnica	Cmentarz żydowski w Nowej Brzeźnicy (adm. Stara Brzeźnica)	Nowa Brzeźnica	pajęczański
OPOCZNO		Cmentarz żydowski stary w Opcznie, ul. Janasa	Opczno	opoczyński
OPOCZNO		Cmentarz żydowski nowy w Opcznie, ul. Limanowskiego	Opczno	opoczyński
OSJAKÓW		Cmentarz żydowski w Osjakowie	Osjaków	wieluński
OZORKÓW		Cmentarz żydowski w Ozorkowie	Ozorków	zgierski
PABIANICE		<u>Cmentarz żydowski w Pabianicach</u>	Pabianice	pabianicki
PAJĘCZNO		Cmentarz żydowski w Pajęcznie	Pajęczno	pajęczański
PARZĘCZEW		Cmentarz żydowski w Parzęczewie	Parzęczew	zgierski
PIĄTEK		Cmentarz żydowski w Piątku	Piątek	łęczycki
PIOTRKÓW TRYBUNALSKI		<u>Cmentarz żydowski nowy w Piotrkowie Trybunalskim, ul. Spacerowa</u>	Piotrków Trybunalski	piotrkowski

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
PIOTRKÓW TRYBUNALSKI		Cmentarz żydowski stary w Piotrkowie Trybunalskim, ul. Wojska Polskiego	Piotrków Trybunalski	piotrkowski
PŁAWNO	(wkz-Zagórze)	Cmentarz żydowski w Pławnie	Gidle	radomszczański
PODDĘBICE		Cmentarz żydowski w Poddębicach	Poddębice	poddębicki
PODŁASZCZE	Łask	Cmentarz żydowski nowy w Łasku (adm. Podłaszcze)	Łask	łaski
PRZEDBÓRZ		Cmentarz żydowski w Przedborzu	Przedbórz	radomszczański
RADOMSKO		<u>Cmentarz żydowski w Radomsku</u>	Radomsko	radomski
RAWA MAZOWIECKA		<u>Cmentarz żydowski w Rawie Mazowieckiej</u>	Rawa Mazowiecka	rawski
ROZOPOL	Dąbrowice	Cmentarz żydowski w Dąbrowicach (adm. Rozopol)	Dąbrowice	kutnowski
ROZPRZA		Cmentarz żydowski w Rozprzy	Rozprza	piotrkowski
SAMBORZ	Burzenin (wkz Witów)	Cmentarz żydowski w Burzeninie (adm. Samborz)	Burzenin	sieradzki
SIERADZ		Cmentarz żydowski w Sieradzu	Sieradz	sieradzki
SKIERNIEWICE		<u>Cmentarz żydowski nowy w Skierniewicach, ul. Graniczna</u>	Skierniewice	skierniewicki
SKIERNIEWICE		Cmentarz żydowski stary w Skierniewicach, ul. Strobowska	Skierniewice	skierniewicki
STANISŁAWÓW	Sulmierzyce	Cmentarz żydowski w Sulmierzycach (adm. Stanisławów)	Sulmierzyce	pajęczański
STRYKÓW		Cmentarz żydowski w Strykowie	Stryków	zgierski
SULEJÓW		Cmentarz żydowski w Sulejowie	Sulejów	piotrkowski
SZCZERCÓW		Cmentarz żydowski w Szczercowie	Szczerców	bełchatowski
TOMASZÓW MAZOWIECKI		<u>Cmentarz żydowski w Tomaszowie Mazowieckim</u>	Tomaszów Mazowiecki	tomaszowski
TUSZYN		Cmentarz żydowski w Tuszynie	Tuszyn	łódzki wschodni
UJAZD		Cmentarz żydowski w Ujeździe	Ujazd	tomaszowski
UNIEJÓW		Cmentarz żydowski w Uniejowie	Uniejów	poddębicki
WARTA		Cmentarz żydowski stary w Warcie, ul. Górna 7	Warta	sieradzki
WARTA		Cmentarz żydowski nowy w Warcie, ul. Deczyńskiego	Warta	sieradzki
WIDAWA		Cmentarz żydowski w Widawie	Widawa	łaski
WIELKA WIEŚ	Szadek	Cmentarz żydowski w Szadku (adm. Wielka Wieś)	Szadek	zduńskowolski

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
WIELUŃ		Cmentarz żydowski w Wieluniu	Wieluń	wieluński
WIERUSZÓW		<u>Cmentarz żydowski w Wieruszowie</u>	Wieruszów	wieruszowski
WOLBÓRZ- -ZWIERZYNIC		Cmentarz żydowski w Wolborzu	Wolbórz	piotrkowski
ZDUŃSKA WOLA		<u>Cmentarz żydowski w Zduńskiej Woli</u>	Zduńska Wola	zduńskowski
ZELÓW		Cmentarz żydowski w Zelowie	Zelów	bełchatowski
ZGIERZ		Cmentarz żydowski w Zgierzu	Zgierz	zgierski
ZŁOCZEW		Cmentarz żydowski w Złoczewie	Złoczew	sieradzki
ŻARNÓW		Cmentarz żydowski w Żarnowie	Żarnów	opoczyński
ŻYCHLIN		Cmentarz żydowski w Żychlinie	Żychlin	kutnowski

2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
BEŁCHATÓW		Cmentarz żydowski stary w Bełchatowie, ul. Kempfinówka	Bełchatów	bełchatowski
OPOCZNO		Cmentarz żydowski najstarszy w Opocznie	Opoczno	opoczyński
OPOCZNO		Cmentarz żydowski w Opocznie (lata 30. xx w.)	Opoczno	opoczyński

3. Przebieg prac

W czasie weryfikacji stanu cmentarzy żydowskich przeprowadzonej na terenie województwa łódzkiego odwiedzono 74 cmentarze, 3 nie zidentyfikowano.

Identyfikacja nastąpiła na podstawie wcześniej przeprowadzonego rozpoznania źródłowego, które objęło monografie miejscowości, wydawnictwa dotyczące dziejów Żydów w Polsce, w tym podstawowe pozycje ogólne, jak np. P. Burchard, *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce* (1990); T. Wiśniewski, *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy* (2009). Tylko kilka nekropolii posiada indywidualne monografie, przy czym największa liczba pozycji bibliograficznych dotyczy cmentarza w Łodzi, jak np. B. Podgarbi, *Cmentarz żydowski w Łodzi* (1990), I. Kersz, *Szkice z dziejów gminy żydowskiej oraz cmentarza w Łodzi* (1996). Wiele danych pozyskano z opracowań dotyczących historii gmin żydowskich oraz nekropolii w poszczególnych miejscowościach. Bezcennym źródłem były tu pozycje: M. Feinkind, *Dzieje żydów w Piotrkowie*

i okolicy (1930) oraz tzw. księgi pamięci (*izkor buch*). Niektóre nekropolie zostały tylko częściowo rozpoznane (Będków, Ujazd).

Trzy cmentarze były przedmiotem opinii sporządzonej przez NID Oddział Terenowy Łódź – stary cmentarz w Błaszczkach, cmentarz w Rawie Mazowieckiej i stary cmentarz w Warcie. W wyniku kwerendy źródłowej uaktualniono i usystematyzowano informacje na ich temat.

Wykorzystano też materiały ze zbiorów WUOZ w Łodzi (karty ewidencyjne cmentarzy) oraz, w niektórych przypadkach, wyniki kwerendy źródłowej przeprowadzonej przy wcześniejszych opracowaniach sporządzonych przez Pracownię Terenową NID w Łodzi, dotyczących poszczególnych miejscowości (np. Bolesławiec).

Cenne źródło informacji stanowiły w tym przypadku akta „tyczące się” gmin żydowskich ze zbiorów AGAD i archiwów państwowych. Wielu informacji niezbędnych do ustalenia zasięgu cmentarzy dostarczyła analiza źródeł kartograficznych, zarówno planów poszczególnych miejscowości, jak i ogólnych, zwłaszcza map WIG. Te ostatnie powstały w okresie międzywojennym oraz latach 40. XX w. i nie obejmują najstarszych cmentarzy.

Część wiadomości pozyskano ze stron internetowych dotyczących dziejów społeczności żydowskiej w Polsce (np. Wirtualny Sztetl) i portali prowadzonych przez stowarzyszenia i regionalistów propagujących wiedzę o historii regionu (zwłaszcza relacje i wspomnienia świadków).

W niektórych przypadkach (np. Będków, Żelów) w trakcie prac terenowych cenne okazało się wsparcie mieszkańców. Dzięki ich pomocy udało się zlokalizować cmentarz w terenie. Obiekty całkowicie zniszczone, pokryte drzewostanem wkomponowały się w większy obszar leśny, dlatego weryfikacja ich położenia narażała na trudności, nawet gdy korzystano z mapy archiwalnej.

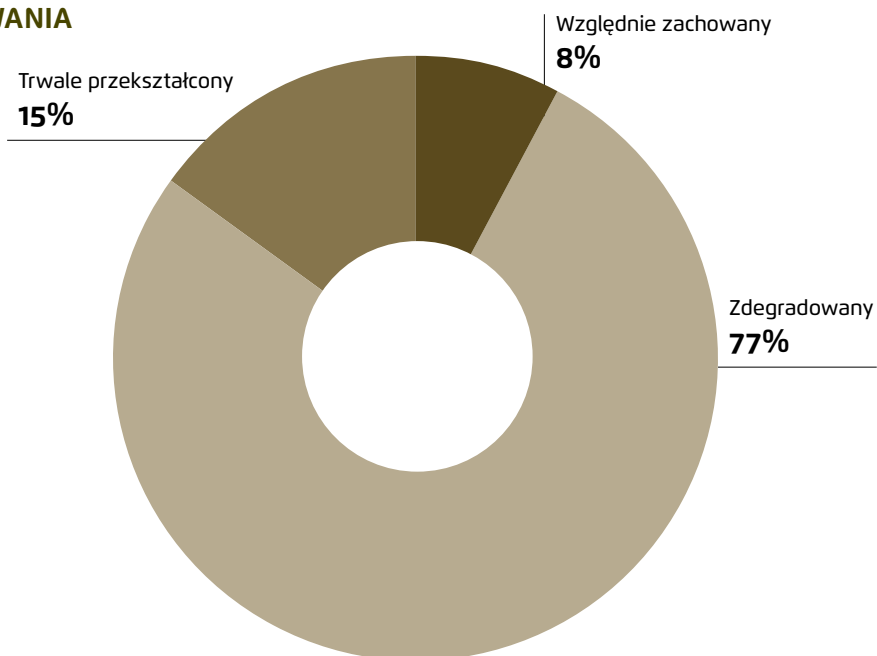
Nie zidentyfikowano starego cmentarza w Bełchatowie (Kempfinówka) oraz dwóch cmentarzy w Opocznie, głównie ze względu na skromny zasób dostępnej wiedzy na ich temat oraz fakt, że nie zachowały się po nich żadne ślady w terenie. Konieczne jest przeprowadzenie dogłębnej kwerendy archiwalnej, która pozwoli oszacować ich zasięg.

Jak zasygnalizowano powyżej, głównym problemem identyfikacji w terenie były diametralne przekształcenia, jakie nastąpiły w miejscu dawnych nekropolii, głównie w latach powojennych. W niektórych miejscowościach powstały osiedla mieszkaniowe (Łęczyca, Działoszyn), budynki użyteczności publicznej (stary cmentarz w Łasku, na którym wzniesiono budynek szkoły), zabudowania produkcyjne (nowy cmentarz w Błaszczkach, Stryków). Inne stanowią nieużytki lub tereny uprawne (Drzewica, Grabów). Kilka nekropolii to obecnie teren zalesiony (Konstantynów, Lututów) lub park (nowy cmentarz w Bełchatowie, Opoczno). W kilku przypadkach zachowały się relikty cmentarza w postaci fragmentów ogrodzenia (Wolbórz, Nowa Brzeźnica) lub pojedyncze rozrzucone fragmenty macew (Kutno), które uniemożliwiają ocenę zasięgu pochówków. Osobną i najtrudniejszą do zidentyfikowania i oceny grupę stanowiły tzw. stare cmentarze (Warta, Błaszki). Wiedza na ich temat jest bardzo skąpa i obiekty te wymagają gruntownego rozpoznania. Najczęściej znajdowały się one w centrum miejscowości, w pobliżu synagogi (sąsiadowały z nią od północy). Zamykano je na początku XIX w., a wszelkiego rodzaju akcje regulacyjne miast powodowały, że ich obszar uległ przekształceniu jeszcze w tym samym stuleciu. Do dziś w tkance miejskiej nie pozostał po nich żaden widoczny ślad. Jedyne dobrze rozpoznane i oznaczone stare cmentarze na terenie województwa łódzkiego znajdują się w Piotrkowie Trybunalskim i Łodzi.

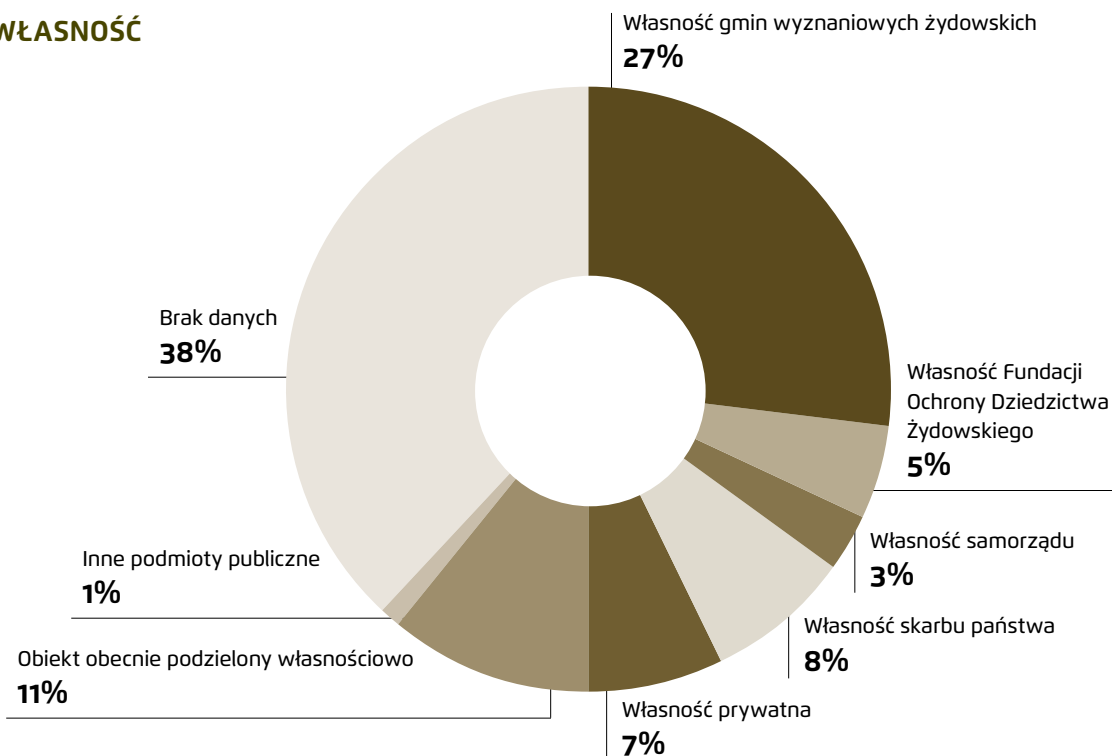
Wielkość i lokalizację cmentarzy ustalano najczęściej na podstawie map topograficznych z lat 30. XX w., tzw. map WIG. Porównanie ich ze współczesnymi mapami nie dawało zadowalający rezultat z uwagi na rozbieżności w oznaczeniu charakterystycznych punktów orientacyjnych i układów drożnych. Niektóre obiekty wymagają w związku z tym doprecyzowania ich lokalizacji na podstawie analizy planów archiwalnych.

4. Stan zachowania w ujęciu ilościowym

STAN ZACHOWANIA

WŁASNOŚĆ

Cmentarze wpisane do rejestru zabytków	20%
Cmentarze z mogiłami ofiar Zagłady	24%
Cmentarze pozbawione czytelnych naziemnych relikwów (nagrobki, ogrodzenia, budynki, historycznie komponowany drzewostan i ich relikty)	46%
Cmentarze z istniejącymi elementami współczesnego oznakowania	51%

5. Ocena stanu zachowania

Cmentarze żydowskie w województwie łódzkim charakteryzują się zróżnicowanym stanem zachowania. Na podstawie weryfikacji terenowej 8% oceniono jako względnie zachowane, 77% jako zdegradowane w części lub całości, a 15% jako trwale przekształcone.

5.1. Cmentarze względnie zachowane

Na terenie województwa łódzkiego 6 cmentarzy, które zostały zniszczone w stosunkowo niewielkim stopniu, oceniono jako względnie zachowane.

Nekropolią wyjątkową w skali europejskiej jest nowy cmentarz w Łodzi. Pod względem wielkości jest to drugi cmentarz w Europie. Na jego terenie zachowało się ok. 160 tysięcy pochówków. Mają one bardzo zróżnicowaną formę, część wyróżnia wysoka wartość artystyczna. Najczęściej są to kamienne macewy, ale również obeliski, stele, płyty, pomniki nagrobne (także z elementami żeliwnymi) oraz reprezentacyjne mauzolea i grobowce rodzinne łódzkich przemysłowców i notabli.

Nagrobki o charakterze architektonicznym reprezentują różne style – od neoklasycyzmu (grobowiec Wulfhsonnów) po sztukę egipską (grobowiec Stillerów). Niespotykane dzieło w sepulkralnej sztuce żydowskiej stanowi macewa Racheli Akawie, ozdobiona zarysem postaci ludzkich.

Na terenie pozostałych nekropolii do czasów współczesnych przetrwało tysiąc lub więcej nagrobków. Jedyne w Łowiczu ich liczbę ocenia się na ok. 200–400. W Radomsku występują macewy żeliwne, w Zduńskiej Woli zachowały się przykłady nagrobków polichromowanych.

Każdy z cmentarzy względnie zachowanych posiada lapidarium, umieszczone zazwyczaj w pobliżu wewnętrznej partii ogrodzenia.

Charakterystyczną grupę pochówków stanowią ohele. Te miejsca spoczynku cadyków i rabinów, do których przybywają rzesze wiernych, na terenie województwa łódzkiego znajdują się na cmentarzu w Radomsku, Piotrkowie i w Łodzi. Szczególną estymą cieszy się miejsce pochówku cadyka Szlomo Rabinowicza (i członków jego rodziny), który założył chasydzką dynastię w Radomsku. W bezpośrednim sąsiedztwie ohelu rozmieszczone są kolejne nagrobki rodziny Rabinowiczów.

Na cmentarzach w Łodzi, Piotrkowie, Radomsku i w Zduńskiej Woli pogrzeby odbywały się także po II wojnie światowej, 3 pierwsze nekropolie są czynne do dziś. Na każdym z cmentarzy znajdują się mogiły ofiar Zagłady.

Na cmentarzach w Łodzi i Łowiczu zachowała się zabudowa związana z ceremoniałem pogrzebowym; o ile w Łowiczu przetrwał skromny, niewielki budynek (określany nawet jako wozownia), o tyle w Łodzi dom przedpogrzebowy ma znacznie większą kubaturę i okazałą formę. Nie zachowała się synagoga i wieża wodna. W Radomsku, Łodzi i Piotrkowie istnieją także domy stróżów.

W 4 przypadkach zachowały się (częściowo) ogrodzenia ceglane powstałe przed 1939 r.: w Łodzi, Piotrkowie Trybunalskim, Tomaszowie Mazowieckim, Zduńskiej Woli. W Łowiczu i Radomsku współczesne ogrodzenia wzniesiono w miejscach historycznych.

Na terenie każdego z cmentarzy zachowane są przykłady starodrzewu, jednak tylko cmentarz łódzki posiada elementy zieleni komponowanej (aleja główna). W pozostałych miejscach jest to starodrzew przemieszany z samosiewami.

Proces destrukcji cmentarzy nastąpił na skutek celowych działań hitlerowców w czasie II wojny światowej. Używali oni płyt nagrobnych do utwardzania nawierzchni dróg, a większość nagrobków zdewastowano w ramach akcji niszczenia kultury żydowskiej.

Również po zakończeniu wojny przez wiele lat cmentarze pozbawione opieki były miejscem pozyskiwania darmowego materiału budulcowego i złomu. Znana była sprawa stosowania odwróconych napisami do ziemi fragmentów macew jako płyt chodnikowych w łódzkim ogrodzie botanicznym.

Brak stałej pielęgnacji sprawił, iż zachowane elementy nekropolii podlegały wpływom niekorzystnych czynników atmosferycznych.

Wydaje się, iż znaczący wpływ na stan zachowania tej grupy cmentarzy mają wielkość i położenie. Wszystkie znajdują się na terenie dużych miast i z racji powierzchni mieściły wiele pochówków, dzięki czemu, mimo procesów dewastacyjnych, część nagrobków przetrwała.

Większość z nich stanowi obecnie własność gminy wyznaniowej żydowskiej oraz fundacji i stowarzyszeń, które otaczają je opieką. Dzięki temu wszelkie działania na ich terenie są monitorowane, przeprowadza się prace pielęgnacyjne i porządkowe. Wszystkie zostały wpisane do rejestru zabytków, a miejsce spoczynku pokoleń łódzkich Żydów wpisano na listę Pomników Historii.

5.2. Cmentarze zdegradowane

Drugą, najliczniejszą grupę cmentarzy żydowskich stanowią założenia zdegradowane. Na terenie województwa łódzkiego odnotowano 57 takich miejsc.

Do grupy zaliczono nekropolie, których naziemna substancja historyczna przetrwała w niewielkiej części. Ich zasięg nie jest możliwy do oceny wizualnej, gdyż w wielu wypadkach nie zachowało się ogrodzenie (np. Kutno, Rawa Mazowiecka) bądź jest ono współczesne i nie oddaje przebiegu pierwotnego (Zgierz, Pabianice).

Układ przestrzenny najczęściej jest silnie zatarty. Na cmentarzach, na których przetrwała część nagrobków (Pabianice, Wieruszów), stało się tak przez zmianę zasięgu, dewastację celową bądź brak opieki i pielęgnacji – nagrobki są potłuczone, poprzewracane, częściowo poprzenoszone. Niekontrolowany wzrost samosiewów zatartł ciągi komunikacyjne.

W części nekropolii układ jest współczesny, powstał bowiem przez wtórne ustawienie odnalezionych nagrobków (Aleksandrów Łódzki, Pławno, nowy cmentarz w Skierniewicach, Poddębice). W niektórych miejscowościach płyty nagrobne w zróżnicowanym stopniu zachowania zostały ułożone w sposób przypadkowy (Bolesławiec, Brzeziny, Łask).

W kilku przypadkach ocalałe fragmenty wkomponowano w pomnik (Bełchatów, Krośnice) lub utworzono lapidarium (Żychlin, Żarnów). W jednym przypadku cmentarz (nowy w Warcie) stał się także miejscem złożenia płyt nagrobnych pochodzących najprawdopodobniej z innego, nieistniejącego już cmentarza (Błaszki).

Zróżnicowany jest sposób zagospodarowania tej grupy cmentarzy. Niektóre z nich pozostają w zbliżonym do pierwotnego kształcie, bez nadania nowej funkcji. Posiadają ogrodzenie (Jeźów, Przedbórz, Szadek) lub go brakuje (Rozprza, Uniejów, Łask), ale wyróżniają je pozostałości nagrobków, tablice informacyjne, elementy upamiętniające ofiary Zagłady. W kilku przypadkach znaleziono same fragmenty nagrobków, a o charakterystyce miejsca świadczy głównie wygląd zachowanych płyt (Szczerców, Bolesławiec-Chróscin, Ozorków) lub zachowany relikwowy fragment ogrodzenia bądź wału (Nowa Brzeźnica, Wolbórz). Są też obiekty, które wyróżnia jedynie tablica informacyjna (Grabów, Wieluń). Część zaadaptowano na parki, zieleńce (stary cmentarz w Piotrkowie, cmentarze w Bełchatowie i Opocznie). Niektóre nekropolie po dewastacji w czasie II wojny światowej zostały zalesione (Będków, Ujazd, Konstantynów, Samborz).

Większość posiada oznaczenia informujące o pierwotnej funkcji oraz status nieczynnego cmentarza i jednocześnie miejsca pamięci. Oznaczenia te to najczęściej tablice informacyjne umieszczone na ogrodzeniu (Krośnice, Pabianice) lub wolno stojące (Skierniewice, Rozprza, Samborz), w niektórych przypadkach są to płyty z tekstem wkomponowane w pomniki lub kamienie (Uniejów).

Wskutek eksterminacji narodu żydowskiego po zakończeniu działań wojennych miejsca pochówku pozostawały pozbawione opieki. Majątek i tereny pożydowskie przeszły na rzecz skarbu państwa. Spowodowało to zamknięcie cmentarzy, pozostawienie ich bez nadzoru i pielęgnacji.

2

3

4

2 | Łódź, cmentarz nowy, mauzoleum rodziny Jarocińskich | fot. P. Podgarbi, NID, 2018

3 | Łódź, cmentarz nowy, grobowiec Stillerów | fot. P. Podgarbi, NID, 2018

4 | Radomsko, żeliwna macewa | fot. A. Michalska, NID, 2018

5

6

5 | Łowicz, lapidarium | fot. A. Michalska, NID, 2018

6 | Radomsko, ohel | fot. A. Michalska, NID, 2018

Skutkowało to negatywnym działaniem czynników naturalnych. Zdarzały się przypadki, gdy okoliczna ludność niszczyła pozostałości, wykorzystując teren jako pastwiska, miejsce zasiewów, wyrobiska piachu i żwiru. Niejednokrotnie wykorzystywano resztki nagrobków jako materiał budowlany. Instytucje państwowe w kilku przypadkach zaplanowały nowy sposób zagospodarowania obszarów.

W ostatnim okresie można zaobserwować zmianę podejścia oraz zdecydowanie większy szacunek dla relikwów kultury żydowskiej na terenie województwa łódzkiego.

Dzięki działaniom lokalnych stowarzyszeń, fundacji, muzeów regionalnych, rodzin dawnych mieszkańców, społeczników i samorządów lokalnych część cmentarzy objęta jest opieką. Restytuowano cmentarz w Poddębicach i Skierniewicach. Prace porządkowe i pielęgnacyjne odbywają się zarówno na cmentarzach w większych, jak i w małych miejscowościach (Brzeziny, Warta, Zgierz), bez względu na obecny stan własnościowy. W kilku miejscowościach odkryto (przy okazji prac remontowych) zbiory nagrobków (Bełchatów, Poddębice, Błaszki). Relikty te poddawane są inwentaryzacji i badaniom.

5.3. Cmentarze trwale przekształcone

Do grupy zaliczono II nekropolii, po których nie zachował się w krajobrazie żaden ślad, a pochówki w warstwie podziemnej przynajmniej w części uległy zniszczeniu. Na obszarze tym znajduje się obecnie zabudowa mieszkalna, produkcyjna itp. Pięć z nich to tzw. cmentarze stare. Zakładane były w bezpośrednim sąsiedztwie synagogi, często w strefie śródmiejskiej. Powstawały najczęściej wkrótce po założeniu gminy żydowskiej, zazwyczaj w XVI–XVIII w. Z czasem liczba ludności wyznania mojżeszowego rosła, co powodowało coraz większą liczbę pochówków. Ze względu na otaczającą tkankę miejską nie było możliwości powiększenia zasięgu nekropolii. Wymuszało to otwarcie kolejnej. Nowe cmentarze powstawały na obrzeżach miejscowości, w miejscach korzystniejszych z przyczyn sanitarnych oraz topograficznych. Zamknięty cmentarz powoli zarastał roślinnością, nagrobki zapadały się i niszczyły. Stary cmentarz żydowski stawał się swego rodzaju pustostanem, co budziło niezadowolenie okolicznych mieszkańców. Władze miejskie starały się przejąć leżące w centrum miasta działki i uczynić z nich powtórnie place miejskie. Taka sytuacja miała miejsce w Warcie i w Błaszkiach. Już pod koniec XIX w. tereny te nie były uwzględniane na mapach i z tego powodu określenie ich zasięgu stanowi problem.

Niektóre cmentarze zaliczone do grupy bezpowrotnie zniszczonych zdewastowali podczas II wojny światowej hitlerowcy (Konstantynów). W przypadku innych nieodwracalne zniszczenie nastąpiło w okresie PRL, kiedy dokonywano zmiany sposobu zagospodarowania, przy czym ingerowano również w warstwy gruntowe. Tylko w jednym przypadku – nowy cmentarz w Błaszkiach – dokonano ekshumacji i przeniesienia pozostałości pochówków na cmentarz w Kaliszu. Nastąpiło to w trakcie budowy zakładu przemysłowego.

6. Stan ochrony prawnej

Do rejestru zabytków nieruchomych województwa łódzkiego wpisanych zostało 16 cmentarzy. Nowy cmentarz żydowski w Łodzi stanowi element Pomnika Historii.

Najstarszy wpis pochodzi z roku 1980 (cmentarz w Łodzi), ostatniego dokonano w 2010 r. (Zduńska Wola). Najwięcej wpisów powstało w latach 90. XX w. Największa liczba wpisów do rejestru dotyczy nekropolii dawnego województwa skierniewickiego, tylko jeden sieradzkiego (cmentarz w Wieruszowie). Zdecydowana większość wpisów zawiera określenie zasięgu cmentarza – numer działki, plan z oznaczonymi granicami bądź nazwy ulic, które otaczają teren.

9

10

7 | Łódź, dom przedpogrzebowy | fot. P. Podgarbi, NID, 2018

8 | Tomaszów Mazowiecki, ogrodzenie cmentarza | fot. A. Michalska, NID, 2018

9 | Kutno, cmentarz pozbawiony jakichkolwiek wyznaczników granic | fot. A. Michalska, NID, 2018

10 | Wieruszów, relikty cmentarza | fot. A. Michalska, NID, 2018

13

14

11 | Skierniewice, cmentarz nowy, wtórny układ macew | fot. A. Michalska, NID, 2018

12 | Bełchatów, cmentarz nowy, pomnik upamiętniający zniszczony cmentarz | fot. A. Michalska, NID, 2018

13 | Szadek, ogrodzenie cmentarza | fot. A. Michalska, NID, 2018

14 | Szczerców | fot. A. Michalska, NID, 2018

15

16

- 15 | Nowa Brzeźnica, ogrodzenie | fot. A. Michalska, NID, 2018
- 16 | Rozprza, tablica informacyjna | fot. A. Michalska, NID, 2018
- 17 | Uniejów, pomnik – upamiętnienie cmentarza | fot. A. Michalska, NID, 2018
- 18 | Poddębice, przykład restytucji cmentarza | fot. A. Michalska, NID, 2018
- 19 | Warta, stary cmentarz, zabudowany teren cmentarza | fot. A. Michalska, NID, 2018

17

18

19

Dominującym argumentem w części uzasadniającej decyzję były wartości historyczne i kulturowe wpisywanych obiektów.

W przypadku nekropolii, na których zachowała się duża liczba nagrobków, w uzasadnieniu uwzględniano też walory artystyczne (Radomsko, Skierniewice, Tomaszów Mazowiecki). W odniesieniu do miejsc, gdzie warstwa naziemna nie zachowała się lub występuje reliktoowo, podkreślona została konieczność zachowania i uszanowania miejsca o sakralnym w przeszłości charakterze (Drzewica, Kutno). W przypadku cmentarza nowego w Łodzi wpis obejmuje także budynki – dom przedpogrzebowy oraz dom stróża.

W wojewódzkiej ewidencji zabytków ujęto 56 cmentarzy, w gminnych – 53 obiekty, dla kilku cmentarzy nie ma danych w tym zakresie.

7. Główne zagrożenia

Za główne zagrożenie dla nekropolii żydowskich na terenie województwa łódzkiego należy uznać brak ochrony prawnej. Wpis do rejestru zabytków, zarówno cmentarzy z zachowaną naziemną warstwą pochówków, jak i zniszczonych, skutkowałby zabezpieczeniem terenu przed zmianą sposobu zagospodarowania i dalszą destrukcją. W chwili obecnej 20% cmentarzy z województwa łódzkiego podlega takiej ochronie.

Istotnym problemem jest w wielu przypadkach brak rzetelnego rozpoznania historii oraz zasięgu nekropolii. Wśród ujętych w sprawozdaniu obiektów 20 nie posiada kart ewidencyjnych.

Mimo pewnego wzrostu zainteresowania tematyką kultury i historii Żydów oraz działania portali upowszechniających wiedzę na ten temat należy stwierdzić, iż wiedza o historii oraz zasięgu cmentarzy często jest niekompletna, niekiedy wręcz błędna. W wielu przypadkach, zwłaszcza obiektów zachowanych reliktoowo oraz starych cmentarzy, konieczne wydaje się przeprowadzenie kwerend źródłowych mających na celu sprecyzowanie zasięgu cmentarzy, historii ich rozwoju przestrzennego, a nawet czasu powstania. Pracownicy NID Oddziału Terenowego w Łodzi kilkakrotnie sporządzali opinię w tej sprawie (Rawa Mazowiecka, Błaszki, Warta). Dzięki temu zaistniała możliwość właściwego określenia planowanego zakresu ochrony lub doprecyzowania dotychczas obowiązującego, w tym akcji znakowania.

Kolejny problem stanowi sposób ochrony pozostałości cmentarzy trwale przekształconych w partiach niezabudowanych. Skomplikowane, nie zawsze uregulowane kwestie własnościowe utrudniają bieżącą, regularną opiekę i pielęgnację na terenie nekropolii. Część cmentarzy objęta jest opieką lokalnych stowarzyszeń oraz Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Łodzi. Niektóre doraźnie podlegają działaniom władz samorządowych, wolontariuszy-mieszkańców lub placówek edukacyjnych.

8. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie łódzkim

8.1. Archiwa

- Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego.
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego.
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych.
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór kart.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, Anteriora Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego.

- Archiwum Państwowe w Łodzi, Zbiór kart.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, Oddział w Sieradzu, Starostwo Powiatowe w Wieluniu.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, Oddział w Sieradzu, Urząd Wojewódzki w Sieradzu.

8.2. Kartografia

- Mapy Wojskowego Instytutu Geograficznego.

8.3. Literatura

- Bednarek M., *Sytuacja prawna cmentarzy żydowskich w Polsce 1944–2019*, Kraków–Budapeszt–Syrakuzy 2020.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020.
- Bonisławski R., *Żydzi w Łowiczu*, „Wędrownik” 2007, z. 4.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki i kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990.
- *Cmentarz żydowski w Łodzi*, red. L. Hońdo, „Monumenta et Memoria” 2016, nr 1.
- Dobosz P., *Problemy prawne ochrony zabytków cmentarnych w Polsce*, „Ochrona Zabytków” 1998, t. 51, nr 3 (202).
- Dronka T., *Dzieje Żydów w Łasku*, „Na Sieradzkich Szlakach” 1994, z. 3.
- *Dzieje Pabianic*, red. A. Barszczewska i in., Pabianice 1968.
- Feinkind M., *Dzieje Żydów w Piotrkowie i okolicy od najdawniejszych czasów do chwili obecnej*, Piotrków 1930.
- Gadowska I., *Formy i dekoracje nagrobków z cmentarza żydowskiego w Brzezinach*, [w:] *Brzeziny, dzieje miasta i regionu*, Brzeziny–Łódź 2014 („Studia Brzeziniensia”, t. 1).
- Jagielski J., *Lapidaria na cmentarzach żydowskich*, „Studia i Materiały: Cmentarze” 1994, t. 1, nr 4.
- Kersz I., *Szkice z dziejów gminy żydowskiej oraz cmentarza w Łodzi*, Łódź 1996 r.
- Koperkiewicz W., *Historia Opoczna grobami pisana*, [w:] *Opoczno. Studia i szkice z dziejów miasta*, red. M. Meducka, Kielce 2003.
- Król M., *Błaszki. Skok cywilizacyjny lat 1867–1939: dzieje miasta i ludzi zniszczonych przez wichry wojny*, Błaszki 2019.
- Król M., *Błaszki w latach 1793–1869. Studium społeczno-ekonomiczne*, Łódź 2013.
- Król M., *Ludność żydowska w Błaszczach i jej główne źródła utrzymania (do 1864 r.)*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej” 2012, t. 10.
- Książek J., *Wieluńscy Żydzi*, „Na Sieradzkich Szlakach” 1994, z. 3.
- Kulik K., *Zarys dziejów Jeżowa 1135–2020*, Łódź 2020.
- *Łask. Dzieje miasta*, red. J. Śmiałowski, Łask 1998.
- *Łowicz. Dzieje miasta*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1986.
- Marcinkowska H., *Miasteczko w kolorze niebieskim – Żydzi z Błaszek*, Błaszki 2001.
- Marcinkowska H., *Społeczność żydowska w Błaszczach*, [w:] Tuzin R., *Błaszki. „Wzgórze św. Anny”*, Błaszki 2000.
- Marszał T., *Szadek – monografia miasta*, Szadek 1995.
- *Materiały z konferencji „Problemy ochrony i konserwacji cmentarzy żydowskich w Polsce, 18–19 maja 1992 roku*, „Studia i Materiały – Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych. Cmentarze” 1992, t. 2.
- Matuszczyk M., *Gminy żydowskie w województwie kaliskim w pierwszej połowie XIX wieku*, [w:] *Dzieje ludności żydowskiej w regionie częstochowskim w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, red. J. Mizgalski, J. Spyra, Częstochowa 2017.

- Misiak A., *Życie codzienne w getcie radomszczańskim*, „Zeszyty Radomszczańskie” 2015, t. 10.
- Musiał M., *Zarys dziejów ludności żydowskiej w Radomsku w świetle księgi pamięci tego miasta i innych źródeł*, „Zeszyty Radomszczańskie” 2014, t. 8.
- *Nekropolie Łęczycy: piękno ukryte w detalu*, red. L. Sztompka, Łęczycza 2013.
- Oczykowski R., *Przechadzka po Łowiczu*, Łowicz 1922.
- Olejnik T., *Leksykon miasta Wielunia*, Wieluń 2007.
- Olejnik T., *Zagłada ludności żydowskiej w powiecie wieluńskim w latach okupacji hitlerowskiej*, „Rocznik Łódzki” 1980, t. 29.
- *Opoczyńska księga pamięci*, red. J. Gapys, E. Majcher-Ociesa, Opoczno 2014.
- Papuga S., Gramsz A., *Zelów. Wspólnota nacji, wyznań, kultur*, Łódź 2003.
- Pieruń M., *Zgierz. Cmentarze, pomniki tablice*, Zgierz 2003.
- Pietrzak J., *Poddębickie nekropolie*, „Na Sieradzkich Szlakach” 1991, nr 4.
- Pisarkiewicz M., *Z dziejów gmin żydowskich w Łęczycy, Złoczewie i Burzeninie*, Kraków 2016.
- Podgarbi B., *Cmentarz żydowski w Łodzi*, Łódź 1990.
- Podolska J., Walicki J., *Przewodnik po cmentarzu żydowskim w Łodzi*, Łódź 2001.
- Poradowski R., *Łaskie nekropolie*, Łódź 2008.
- Szczepański J., *Źródła do dziejów społeczności żydowskiej województwa płockiego i guberni płockiej (1815–1866) w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2021, t. 28.
- *Sztuka cmentarna. Sympozjum międzynarodowe, październik 1993. Dokumenty*, red. O. Czerner, I. Juszkiewicz, Wrocław 1995.
- Śmiałowski J., *Zduńska Wola – monografia miasta do 1914 roku*, Łódź 1974.
- Świątek-Nowicka L., *Żyli wśród nas. Z dziejów ludności żydowskiej Opoczna*, Opoczno 2012.
- *Tam był kiedyś mój dom. Księgi pamięci gmin żydowskich*, oprac. M. Adamczyk-Grabowska, A. Kopciowski, A. Trzciniński, Lublin 2009.
- *The Jewish Cemetery / Żydowski Cmentarz Tomaszów-Mazowiecki*, red. B. Yaari-Wald, b.m., 1996.
- *Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta*, red. W. Bądzior, B. Wachowska, Warszawa 1980.
- Urban K., *Cmentarze żydowskie, synagogi i domy modlitwy w Polsce w latach 1944–1966 (wybór materiałów)*, Kraków 2006.
- *Wielkomięskie cmentarze żydowskie w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. I. Gadowska, Łódź 2016.
- Wiliński K., Bryński K., *Dzieje miasta Warty*, Warszawa 1984.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009.
- *Wniosek o uznanie za Pomnik Historii: Łódź – wielokulturowy krajobraz miasta przemysłowego*, t. 1: *Tekst*, oprac. K. Pawłowski, J. Salm, B. Walczak, Łódź 2010, Archiwum NID [maszynopis].
- Wojalski M.Z., *Cmentarz żydowski w Łodzi*, Łódź 2002.
- *Źródła do historii miast łódzkiego okręgu przemysłowego w XIX w.*, oprac. R. Kaczmarek, Warszawa 1958.

9. Źródła internetowe

- baedekerlodz.blogspot.com – „Nowy cmentarz żydowski w Łodzi”, Łódź, październik 2013; „Izaak Kersz-inicjator powstania Społecznego Komitetu Opieki nad Cmentarzem Żydowskim w Łodzi”, Łódź, marzec 2019
- centrumdialogu.com – Centrum Dialogu im. Marka Edelmana w Łodzi – „Stary cmentarz żydowski w Łodzi (1811–1892)”, artykuł nie jest datowany
- cmentarze-zydowskie.pl

- jewish.org.pl
- kehilalodz.com- strona Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Łodzi
- miastograf.pl – fotografie
- <http://radomsko.naszemiasto.pl/artykul/macewy-pod-placem-przy-zespole-szkol-ponadgimnazjalnych-w,1101525,art,t,id,tm.html>
- <http://tomaszowmazowiecki.blox.pl/html/1310721,262146,21.html?233699>
- <http://trobala.pulawy.pl/2017/11/19/inowlodz-cmentarz-zydowski/>
- <http://wielun.naszemiasto.pl/artykul/akcja-quotpojednaniequot-na-cmentarzu-zydowskim,1599373,art,t,id,t,m.html>
- [http://www.domkultury-zelow.pl/nekropolie-gminy-zelow?id=268;](http://www.domkultury-zelow.pl/nekropolie-gminy-zelow?id=268)
- <https://www.e-kalejdoskop.pl/wiadomosci-a230/brzeziny-zyja-na-macewach-r669>
- <http://www.konstantynowlodzki.jewishcemetery.com/dom.html>
- <https://www.newsweek.pl/plus/spoleczenstwo/cmentarz-zydowski-w-zdunskiej-woli-historia-i-pamiec,artykuly,414827,1,z.html>
- http://www.przedborz.com.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=141&Itemid=72
- <http://www.radomsko24.pl/kirkut-w-przedborzu-5731>
- <http://www.schondorf.pl/wyprawy/zydzi-w-inowlodzu/>
- <http://www.schondorf.pl/ciekawostki-histeryczne/gmina-zydowska-w-warcie/>
- <https://www.tomaszow-tit.pl/artykul.php?idart=8230>
- <https://www.youtube.com/watch?v=metfgBjoV3M>
- <https://www.youtube.com/watch?v=EGEECOXH VFE>
- <https://www.youtube.com/watch?v=S46YcoOz5K8> ; Artykuł o cmentarzu: <https://histmag.org/Barwy-kirkutow-polichromie-na-cmentarzu-zydowskim-w-Pabianicach-5852>
- <https://www.youtube.com/watch?v=ElD6hRjByNg>
- https://www.youtube.com/watch?v=C_dskqckeHQ, <http://kircholzdunskawola.blogspot.com/>
- <https://www.youtube.com/watch?v=u-y3YJSOLVQ>
- <https://zdunskawola24.pl/wiadomosci/zdunska-wola/4533,dzien-pamieci-o-holokausicie-na-kircholu.html>

Kraków, cmentarz Remuh | fot. A. Siwek, NID, 2018

Województwo małopolskie

NARODOWY INSTYTUT DZIEDZICTWA – ODDZIAŁ TERENOWY W KRAKOWIE

AUTOR RAPORTU: Andrzej Siwek

WERYFIKACJA: Andrzej Laskowski, Grzegorz Młynarczyk, Mariusz Machynia, Olga Dyba, Roman Marcinek, Andrzej Siwek, Tadeusz Śledzikowski, Tomasz Woźniak, Anna Juraszek, Jan Kozakowski

1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją

Podkreśleniem oznaczono cmentarze wpisane do rejestru zabytków

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
ANDRYCHÓW		<u>Cmentarz żydowski w Andrychowie</u>	Andrychów	wadowicki
BIECZ		Cmentarz żydowski w Bieczu	Biecz	gorlicki
BOBOWA		<u>Cmentarz żydowski w Bobowej</u>	Bobowa	gorlicki
BOCHNIA		<u>Cmentarz żydowski w Bochni</u>	Bochnia	bocheński
BRZESKO		Cmentarz żydowski stary w Brzesku, ul. Głowackiego	Brzesko	brzeski
BRZESKO		<u>Cmentarz żydowski nowy w Brzesku, ul. Czarnowiejska</u>	Brzesko	brzeski
CHRZANÓW		Cmentarz żydowski w Chrzanowie, ul. Borowcowa	Chrzanów	chrzanowski
CHRZANÓW		Cmentarz żydowski w Chrzanowie, ul. Podwale	Chrzanów	chrzanowski
CZARNY DUNAJEC		Cmentarz żydowski w Czarnym Dunajcu	Czarny Dunajec	nowotarski
DĄBROWA TARNOWSKA		Cmentarz żydowski w Dąbrowie Tarnowskiej	Dąbrowa Tarnowska	dąbrowski
GORLICE		<u>Cmentarz żydowski w Gorlicach</u>	Gorlice	gorlicki
JORDANÓW		Cmentarz żydowski w Jordanowie	Jordanów	suski
KĘTY		<u>Cmentarz żydowski w Kętach</u>	Kęty	oświęcimski

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
KOSZYCE		Cmentarz żydowski w Koszycach	Koszyce	proszowicki
KRAKÓW		<u>Cmentarz żydowski na Podgórzu w Krakowie, ul. Jerozolimska 25</u>	Kraków	Kraków
KRAKÓW		Kwatera żołnierzy Wspólnoty Brytyjskiej na cmentarzu wojskowym Rakowickim, ul. Prandoty	Kraków	Kraków
KRAKÓW		Cmentarz żydowski pierwszy na Kazimierzu w Krakowie, ul. Szeroka	Kraków	Kraków
KRAKÓW		<u>Cmentarz żydowski nowy w Krakowie, ul. Miodowa</u>	Kraków	Kraków
KRAKÓW		<u>Cmentarz żydowski stary, Remuh, w Krakowie, ul. Szeroka</u>	Kraków	Kraków
KRAKÓW		<u>Cmentarz żydowski na Podgórzu w Krakowie, ul. Jerozolimska</u>	Kraków	Kraków
KROŚCIENKO NAD DUNAJCEM		Cmentarz żydowski w Krościenku nad Dunajcem	Krościenko nad Dunajcem	nowotarski
KRYNICA-ZDRÓJ		Cmentarz żydowski w Krynicy-Zdroju	Krynica-Zdrój	nowosądecki
KRZYKAWKA		<u>Cmentarz żydowski w Sławkowie-Krzykawce (adm. Krzykawka)</u>	Bolesław	olkuski
KSIĄŻ WIELKI		Cmentarz żydowski w Książu Wielkim	Książ Wielki	miechowski
LIMANOWA		Cmentarz żydowski w Limanowej	Limanowa	limanowski
ŁABOWA		Cmentarz żydowski w Łabowej	Łabowa	nowosądecki
ŁAPSZE NIŻNE		Cmentarz żydowski w Łapszach Niżnych	Łapsze Niżne	nowotarski
MIECHÓW		Cmentarz żydowski w Miechowie	Miechów	miechowski
MSZANA DOLNA		<u>Cmentarz żydowski w Mszanie Dolnej</u>	Mszana Dolna	limanowski
MUSZYNA		Cmentarz żydowski w Muszynie	Muszyna	nowosądecki
MYŚLENICE		Cmentarz żydowski w Myślenicach	Myślenice	myślenicki
NIEDZICA		Cmentarz żydowski w Niedzicy	Łapsze Niżne	nowotarski
NIEPOŁOMICE		Cmentarz żydowski w Niepołomicach	Niepołomice	wielicki
NOWE BRZESKO		Cmentarz żydowski w Nowym Brzesku	Nowe Brzesko	proszowicki
NOWY SĄCZ		Cmentarz żydowski stary w Nowym Sączu, ul. Skargi	Nowy Sącz	nowosądecki
NOWY SĄCZ		<u>Cmentarz żydowski w Nowym Sączu, ul. Rybacka</u>	Nowy Sącz	Nowy Sącz
NOWY TARG		Cmentarz żydowski w Nowym Targu	Nowy Targ	nowotarski
NOWY WIŚNICZ		<u>Cmentarz żydowski w Nowym Wiśniczu</u>	Nowy Wiśnicz	bocheński

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
OLKUSZ		Cmentarz żydowski stary w Olkuszu, ul. Kolorowa	Olkusz	olkuski
OLKUSZ		Cmentarz żydowski nowy w Olkuszu, ul. Kantego	Olkusz	olkuski
OŁPINY		Cmentarz żydowski w Ołpinach	Szerzyny	tarnowski
OŚWIĘCIM		<u>Cmentarz żydowski w Oświęcimiu</u>	Oświęcim	oświęcimski
PIWNICZNA-ZDRÓJ		Cmentarz żydowski w Piwnicznej-Zdroju	Piwniczna-Zdrój	nowosądecki
PODWILK		<u>Cmentarz żydowski w Podwilku</u>	Jabłonka	nowotarski
PROSZOWICE		Cmentarz żydowski w Proszowicach	Proszowice	proszowicki
RABKA-ZDRÓJ		Cmentarz żydowski w Rabce-Zdroju	Rabka-Zdrój	nowotarski
RYGLICE		Cmentarz żydowski w Ryglicach	Ryglice	tarnowski
RZEPIENNIK STRZYŻEWSKI		Cmentarz żydowski w Rzepienniku Strzyżewskim	Rzepiennik Strzyżewski	tarnowski
SIERCZA	Wieliczka	Cmentarz żydowski w Wieliczce (adm. Siercza)	Wieliczka	wielicki
SIOŁKOWA	Grybów	<u>Cmentarz żydowski w Grybowie (adm. Siołkowa)</u>	Grybów	nowosądecki
SKAŁA		Cmentarz żydowski choleryczny w Skale	Skala	krakowski
SKAŁA		Cmentarz żydowski w Skale	Skala	krakowski
SŁOMNIKI		Cmentarz żydowski w Słomnikach	Słomniki	krakowski
SZCZUCIN		<u>Cmentarz żydowski w Szczucinie</u>	Szczucin	dąbrowski
TARNÓW		<u>Cmentarz żydowski w Tarnowie</u>	Tarnów	Tarnów
TRZEBINIA		<u>Cmentarz żydowski w Trzebinii</u>	Trzebinia	chrzanowski
TUCHÓW		<u>Cmentarz żydowski w Tuchowie</u>	Tuchów	tarnowski
WADOWICE		<u>Cmentarz żydowski w Wadowicach</u>	Wadowice	wadowicki
WOLBROM		Cmentarz żydowski stary w Wolbromiu	Wolbrom	olkuski
WOLBROM		Cmentarz żydowski w Wolbromiu	Wolbrom	olkuski
ZAKLICZYN		<u>Cmentarz żydowski wojenny w Zakliczynie</u>	Zakliczyn	tarnowski
ZAKOPANE		Cmentarz żydowski w Zakopanem	Zakopane	tatrzański
ZATOR		Cmentarz żydowski w Zatorze	Zator	oświęcimski
ŻABNO		<u>Cmentarz żydowski w Żabnie</u>	Żabno	tarnowski

2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
OŚWIĘCIM		Cmentarz żydowski stary w Oświęcimiu	Oświęcim	oświęcimski

3. Przebieg prac

W województwie małopolskim weryfikacją terenową objęto 63 cmentarze żydowskie, których istnienie jest potwierdzone w ewidencji konserwatorskiej, materiałach źródłowych oraz literaturze przedmiotu i które oznaczono na przedwojennych mapach topograficznych. Weryfikację terenową w granicach województwa prowadzili pracownicy Oddziału Terenowego NID w Krakowie oraz dwoje stażystów, studentów ochrony dóbr kultury z Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace terenowe realizowali i redagowali karty obiektów: Olga Dyba, Andrzej Laskowski, Mariusz Machynia, Roman Marcinek, Grzegorz Młynarczyk, Andrzej Siwek, Tadeusz Śledzikowski, Tomasz Woźniak oraz stażyści Anna Juraszek i Jan Kozakowski. Zadanie koordynował Andrzej Siwek. Weryfikację przeprowadzono w 2018 r., a uzupełnienia w 2019 r., zgodnie z przyjętą w NID ogólnopolską metodologią raportu.

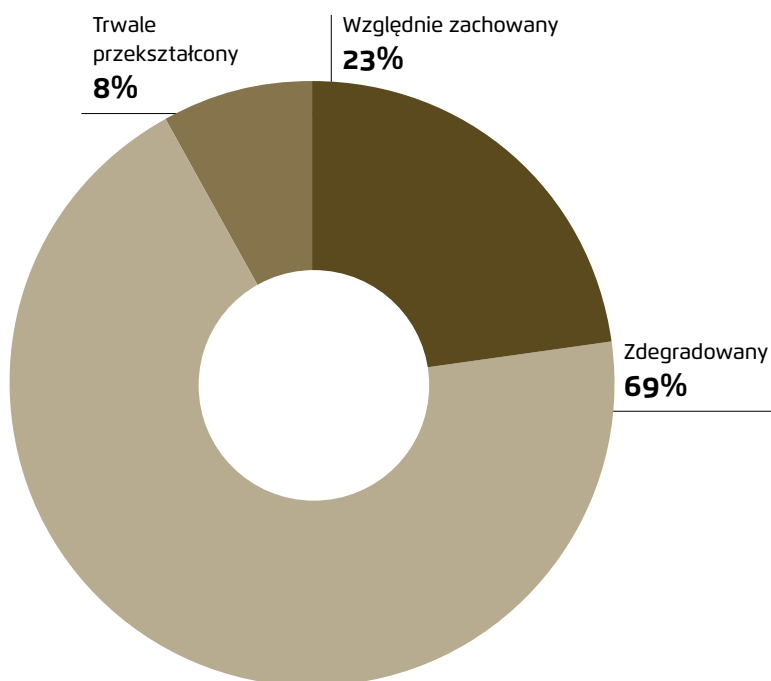
Pierwszym etapem prac było rozpoznanie liczby, lokalizacji i zasięgu nekropolii. Weryfikacja negatywna dotyczyła ewentualnego drugiego cmentarza żydowskiego w Proszowicach, w rejonie ul. Wiślanej i Wolności. Cmentarz ten pojawia się, oznaczony jako żydowski, wyłącznie na rosyjskiej mapie topograficznej z 1914 r. i mapach od niej zależnych. W terenie nie ma jednak śladów jakiegokolwiek miejsca pochówku. Istnienia cmentarza nie potwierdzono też w literaturze i materiale archiwalnym. Obiekt finalnie nie został wliczony do zasobu podlegającego weryfikacji, a jego istnienie wymaga dalszej weryfikacji historycznej.

Identyfikacja cmentarzy w terenie i określenie ich historycznych granic uzależnione były od stopnia zachowania układu i substancji zabytkowej, w tym dawnych ogrodzeń, oraz od czytelności historycznych podziałów własnościowych. W większości przypadków obecne granice cmentarzy wyznaczają współczesne ogrodzenia, których korelacja z granicami historycznymi wymaga szczegółowych badań. W wielu wypadkach przekazy historyczne wskazują na zniszczenie lub zajęcie pod inne funkcje części terenu cmentarnego, co nie jest widoczne w terenie ze względu na gruntowne przekształcenie zajętych powierzchni (np. tereny magazynowe w Nowym Wiśniczu, część cmentarza przy ul. Miodowej w Krakowie zajęta w czasie II wojny światowej pod tereny kolejowe).

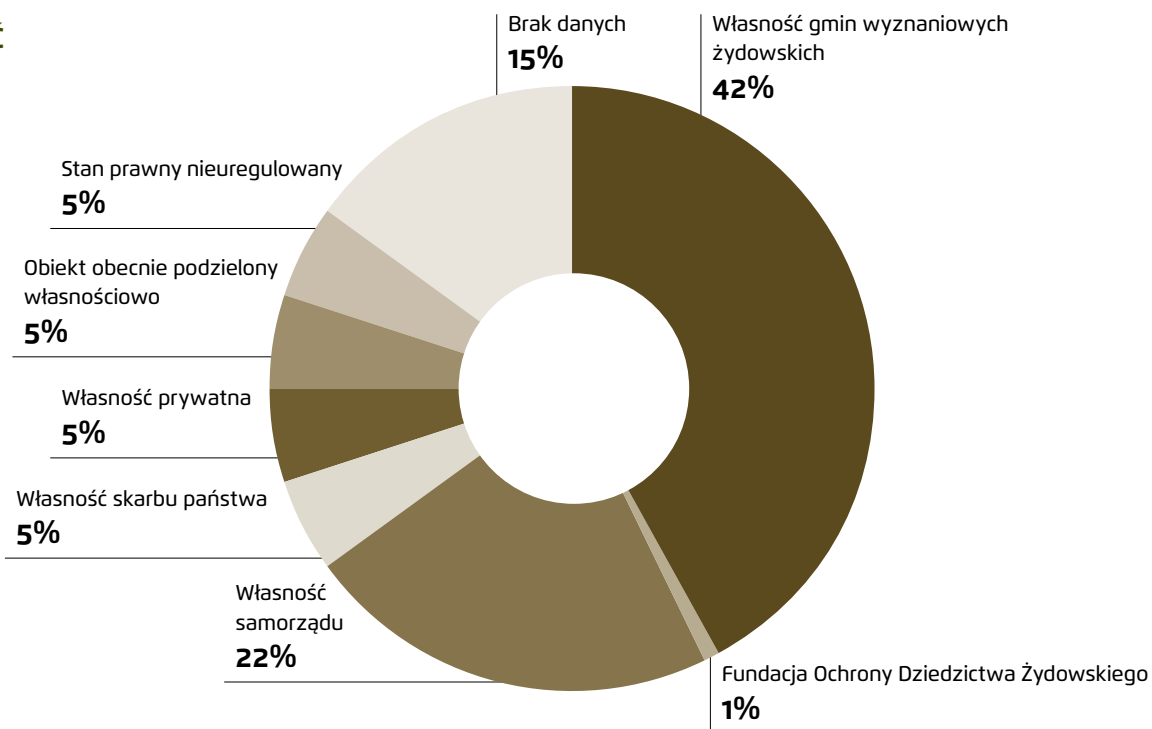
W przypadku identyfikacji cmentarzy, na których elementy naziemne, takie jak pozostałości nagrobków, ogrodzenia czy wału ziemnego, zachowały się reliktoowo lub w ogóle nie przetrwały, nawet przy współczesnych formach upamiętnienia i ogrodzenia ocena kompletności terenu historycznego cmentarza pozostaje orientacyjna. Oznaczenia na mapach topograficznych bywają na tyle ogólne, że precyzyjna weryfikacja granic często nie jest możliwa. W licznych przypadkach niezbędna była synchronizacja historycznych map katastralnych ze współczesnymi podziałami własnościowymi, co przekraczało niekiedy zakres zaplanowanych i realizowanych prac. W tej sytuacji, w procesie oznaczania granic, trzeba było odwoływać się do jednostkowej identyfikacji granic z wykorzystaniem archiwalnych map katastralnych, przedwojennych danych własnościowych i wyznaczenia granic w terenie przez geodetów.

4. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym

STAN ZACHOWANIA

WŁASNOŚĆ

Cmentarze wpisane do rejestru zabytków	36%
Cmentarze z mogiłami ofiar Zagłady	48%
Cmentarze pozbawione czytelnych naziemnych relikwów (nagrobki, ogrodzenia, budynki, historycznie komponowany drzewostan i ich relikty)	17%
Cmentarze z istniejącymi elementami współczesnego oznakowania	69%

5. Ocena stanu zachowania

Cmentarze żydowskie w województwie małopolskim charakteryzują się bardzo zróżnicowanym stanem zachowania. Praktycznie wszystkie ucierpiały w latach II wojny światowej w związku z programową akcją dewastacji prowadzoną przez niemieckich nazistów. Nie ma cmentarza zachowanego w stanie oryginalnym, bez zmian w stosunku do stanu przedwojennego. Część z nich to cenne i liczące wiele dziesiątków macew nekropolie, które dokumentują kulturę materialną i podtrzymują pamięć o społeczności żydowskiej (np. Tarnów, Nowy Wiśnicz, Wieliczka, Muszyzna, Oświęcim). Jako przykłady referencyjne można przywołać najlepiej zachowane i najsłynniejsze cmentarze krakowskie – Remuh i nowy przy ul. Miodowej. Oba zostały częściowo ukształtowane w wyniku powojennych aranżacji i wieloletnich etapów prac konserwatorskich, niemniej zachowują charakter historycznych nekropolii. Inne cmentarze z terenu województwa, które wyróżniają się stopniem i stanem zachowania, również zawdzięczają swój wygląd przede wszystkim powojennym interwencjom konserwatorskim, w części finansowanym przez państwo i samorządy, w części inicjowanym i realizowanym dzięki ofiarności ocalonych. Interwencje często polegały na odtworzeniu lub uzupełnieniu ogrodzeń oraz podniesieniu i ustawieniu starszych macew w miejsce zniszczonych przez nazistów. W wielu wypadkach stan zniszczenia pozwalał wyłącznie na ustawienie symbolicznej liczby dawnych nagrobków, stworzenie symbolicznego lapidarium lub wzniesienie współczesnego pomnika upamiętniającego ofiary Zagłady. Takie cmentarze, mimo że zachowują czytelność granic i historycznej funkcji, zaliczono do zdegradowanych. W grupie trwale przekształconych znalazły się takie, których funkcja i forma są dziś trudne lub niemożliwe do odczytania. Ocena stanu zachowania musi uwzględniać dwa parametry – zachowanie i czytelność historycznych granic cmentarza oraz stan zachowania nagrobków i innych, już powojennych form upamiętnienia.

Na podstawie weryfikacji terenowej 23% cmentarzy oceniono jako względnie zachowane, 69% jako zdegradowane w części lub całości, a 8% jako trwale przekształcone. Dane te należy przyjmować ze świadomością pewnej umowności, gdyż obszary graniczne pomiędzy obiektami względnie zachowanymi a trwale przekształconymi są nieostre, a kwalifikacja zależy od interpretacji oceniającego.

5.1. Cmentarze względnie zachowane

Cmentarze względnie zachowane to grupa wyodrębniona z zasobu w ramach swoistego kompromisu analitycznego. W każdym z przypadków zauważalne są zmiany i zniszczenia z czasów wojennych. Cmentarze z tej kategorii wyróżniają się procentem i stanem zachowania substancji zarówno w zakresie kompletności granic historycznych, jak i czytelności form pomników nagrobnych czy zachowanych elementów ogrodzeń lub infrastruktury towarzyszącej. Z perspektywy tradycji religijnej szczególnie istotne jest zachowanie cmentarza w obrębie historycznych granic. Kwestie form upamiętnienia są drugorzędne. Z perspektywy ochrony dóbr kultury, zachowania zabytkowych świadectw specyfiki kulturowej konkretnych społeczności, formy i treści macew, nagrobków, kompozycji cmentarza mają jednak znaczenie fundamentalne. W znaczącej części przypadków dobry stan zachowania to wynik świadomie prowadzonych restytucji układu i formy w zachowanych granicach cmentarzy.

Obszary cmentarzy przetrwały nienaruszone tam, gdzie nie nastąpiły wojenne lub powojenne zmiany podziałów katastralnych, gdzie uszanowano historyczną własność i przeznaczenie terenu, nawet w przypadku zniszczenia substancji powierzchniowej. Sytuacji takiej sprzyjała trwałość dawnych form wygrodenia przestrzeni, zachowanie historycznych ogrodzeń lub ich fragmentów (np. mury cmentarzy w Kętach, Tarnowie, Andrychowie, Żabnie, Czarnym Dunajcu, Remuh

w Krakowie). W grupie tej znalazły się też cmentarze, które doznały stosunkowo niewielkiego uszczerbku terytorialnego, a ich stan zachowania oddaje charakter nekropolii z czasów przed Zagładą (Kraków – nowy cmentarz, Oświęcim). Wyróżnia się wśród nich tzw. nowy cmentarz żydowski przy ul. Miodowej w Krakowie, który mimo strat terytorialnych – część została zniszczona przez Niemców przez poszerzenie terenów kolejowych – oraz zniszczeń części nagrobków przetrwał i jest dziś cmentarzem „żywym” – czynnym, pozostającym we władaniu i użytku gminy wyznaniowej żydowskiej. Zachowana funkcja czyni tę nekropolię szczególnie istotną w skali województwa.

Historyczne mury ogrodzeniowe w zdecydowanej większości przypadków były w okresie powojennym przemurowywane i remontowane. Braki w ogrodzeniu uzupełniano współczesnymi ogrodzeniami betonowymi lub, częściej, siatką metalową (np. Tarnów – odbudowa części muru, Brzesko – uzupełnienie ogrodzenia, Jordanów – odtworzenie ogrodzenia, Czarny Dunajec – dopełnienie odcinka muru historycznego współczesnym ogrodzeniem metalowym). O skali zniszczeń, z których wydobywano cmentarz, może świadczyć szczególna forma lapidarium – gęsta mozaika ułamków macew wmurowanych w wewnętrzną stronę muru ogrodzeniowego cmentarza Remuh w Krakowie. Podobny zabieg łączenia funkcji ogrodzenia i lapidarium pojawia się i na innych cmentarzach, tak samo jak niemal powszechne tworzenie współczesnego pomnika pamięci z ułamków rozbitych płyt nagrobnych.

Przetrwały tylko nieliczne budynki powiązane z cmentarzami. Można przywołać przykłady z Kęt, Wadowic i Andrychowa. Na wyróżnienie zasługują synagoga Remuh (xvi w.), połączona z cmentarzem na krakowskim Kazimierzu, oraz dom przedpogrzebowy (1903 r.) na cmentarzu nowym przy ul. Miodowej w Krakowie. Nietypowy jest przykład Żabna, gdzie w latach 1991–1992 z inicjatywy Abrahama Ladnera stworzono ohel w pierwotnym domu przedpogrzebowym, w którego ściany wmurowano macewy odnalezione poza cmentarzem.

Zachowana substancja naziemna cmentarzy to przede wszystkim pomniki nagrobne. W Tarnowie – ok. 3 tysięcy macew, w Andrychowie – zinwentaryzowanych 608 macew, Wadowicach – 566 macew, Krakowie, na cmentarzu Remuh – ok. 700 nagrobków reprezentujących szerokie spektrum czasowe, od xvi po xix w., i cmentarzu nowym – liczba istniejących nagrobków szacowana jest na 10 tysięcy obiektów. Skalę strat ujawniają wykonane w Tarnowie georadarem nieinwazyjne badania, w wyniku których ocenia się, że w warstwach ziemi zalega ok. 11 tysięcy macew. W przeważającej większości na cmentarzach zachowane są tradycyjne macewy z hebrajskimi inskrypcjami kommemoratywnymi. Odnotowano również inskrypcje w językach jidysz, niemieckim i polskim występujące na nagrobkach z końca xix i pierwszej poł. xx w. (np. w Andrychowie, Kętach, Oświęcimiu). W przypadku pochówków z tego okresu obok tradycyjnych macew pojawiają się też obeliski i nagrobki o formach uwspółcześnionych (Kraków, cmentarz nowy). W ocalałym zasobie szczególnie znaczenie historyczne i artystyczne trzeba przypisać sarkofagowym nagrobkom z xvi w., zachowanym na cmentarzu Remuh w Krakowie. Wyróżnia je, obok kształtu, ornamentyka kuta w kamieniu, o formach charakterystycznych dla krakowskiego renesansu z czasów ostatnich Jagiellonów.

Niemal na każdym z cmentarzy spotykamy współczesne groby symboliczne ofiar Zagłady lub kompozycje pomnikowe upamiętniające Zagładę. Cmentarze nie mają zazwyczaj nadanego porządku kompozycyjnego alei, zieleni komponowanej czy wydzielonych kwater. Układy grobów są bądź rzędowe, bądź nieregularne, co jest wypadkową stanu zachowania. W wyniku wtórnych prac porządkowych macewy często ustawiane były bez związku z faktycznym miejscem pochówku osoby upamiętnionej. Pod względem kompozycji przestrzennej wyróżnia się cmentarz w Kętach, który został ukształtowany jako quasi-parkowa kompozycja zieleni – park pamięci.

Jeszcze jedna kategoria typologiczna cmentarzy wyróżnia się ze względu na kompozycję i formę stel nagrobnych – cmentarze wojenne. W Małopolsce jeden cmentarz wojenny z czasów I wojny światowej ma charakter monowyznaniowego cmentarza żydowskiego – cmentarz wojenny nr 293

w Zakliczynie, zrealizowany staraniem Oddziału Grobów Wojennych C. i K. Komendatury Wojskowej w Krakowie według indywidualnego projektu Roberta Motki w latach 1916–1918. Spoczęły na nim szczątki żołnierzy wyznania mojżeszowego, poległych w walkach z lat 1914–1915. Pochowano tu 11 żołnierzy austro-węgierskich i jednego żołnierza armii rosyjskiej.

Żydzi wcieleni do armii walczących w I wojnie światowej zostali również pochowani na wyodrębnionej kwaterze wojskowej w granicach cmentarza przy ul. Miodowej w Krakowie. Pierwotnie tworzyło ją ok. 160 grobów pojedynczych oraz 14 zbiorowych. Kwatera, określana jako zachodniogalicyski cmentarz wojenny nr 387, została zniszczona w czasie okupacji hitlerowskiej. W 2021 r., staraniem krakowskiej gminy wyznaniowej, ze środków przekazanych przez Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa została częściowo zrekonstruowana przy użyciu oryginalnych macew zebranych z terenu cmentarza. Prace wykonał zespół kierowany przez konserwatora dzieł sztuki Marka Sawickiego.

Pojedyncze groby żołnierzy wyznania mojżeszowego znajdują się na wielowyznaniowych cmentarzach wojennych. Unikatowe drewniane macewy (zrekonstruowane), projektowane przez Dušana Jurkoviča można zobaczyć na cmentarzu wojennym nr 60 na Przełęczy Małastowskiej. Standardowe stele nagrobne z gwiazdą Dawida oznaczają natomiast miejsca spoczynku żołnierzy Żydów z czasów II wojny światowej, pochowanych w kwaterze żołnierzy Wspólnoty Brytyjskiej na cmentarzu wojskowym przy ul. Prandoty w Krakowie.

Prace konserwatorskie i porządkowe decydujące o stanie zachowania cmentarzy zaliczanych do tej grupy realizowano sukcesywnie od lat 60. XX w. Nasilenie prac miało miejsce od schyłku lat 80. XX w. oraz w pierwszych dekadach XXI w. Prace prowadzono z inicjatywy Gmin Wyznaniowych Żydowskich w Krakowie i Bielsku-Białej, ze środków publicznych – rządowych i samorządowych – oraz z różnego rodzaju darowizn osób i organizacji żydowskich ze świata. Sporo informacji na ten temat zawierają noty w portalu <https://szetl.org.pl>. Na przykład w Andrychowie mur cmentarny postawiono z datków Żydów rozproszonych w świecie pod zarządem pani Steli Dorn-Weinsaft i Isaaka Korna. W Kętach prace zrealizowano z inicjatywy pochodzącego z Kęt Amerykanina Henry'ego Kannerera przy współudziale ks. Ryszarda Honkisz, Zbigniewa Honkisz oraz architektów Barbary i Szymona Zinów. W Czarnym Dunajcu od 2016 r. systematyczna pielęgnacja terenu cmentarza prowadzona jest z inicjatywy Michała Szaflarskiego z Czarnego Dunajca, uczniów miejscowego liceum, pracowników urzędu gminy i ochotników. Prace dopełniono w ramach projektu zainicjowanego przez olimpijczyka Dariusza Popielę w 2020 r. Projekt „Ludzie, nie liczby” miał na celu upamiętnienie 494 Żydów z regionu, którzy zginęli w czasie II wojny światowej, pozbawieni prawa do godnego pochówku. Projekt był współfinansowany i objęty patronatem przez szereg instytucji publicznych i darczyńców.

W kontekście prac konserwatorskich trzeba podkreślić, że zarówno konsekwencją działania, jak i sumą zaangażowanych środków wyróżniają się prace finansowane z Narodowego Funduszu Rewaloryzacji Zabytków Krakowa, których dysponentem jest Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa. Prace dotyczą obu zachowanych krakowskich nekropolii żydowskich. Innym wartym wzmianki szczególnym przypadkiem działań konserwatorskich jest realizacja repliki bramy cmentarza żydowskiego w Tarnowie, przez którą przechodziły setki ludzi prowadzonych na rozstrzelanie. Replikę wykonano za zgodą Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków i Ministra Kultury i Sztuki w 1990 r., zaś oryginał w 1991 r. ówczesny prezydent RP Lech Wałęsa, w porozumieniu z gminą wyznaniową żydowską, przekazał do United States Holocaust Memorial Museum w Waszyngtonie.

Podsumowując, można stwierdzić, że w tej grupie cmentarzy stan zachowania substancji i formy upamiętnienia harmonijnie się równoważą, a wartości zabytkowe stanowią istotny składnik postrzegania poszczególnych obiektów.

1

5.2. Cmentarze zdegradowane

Drugą i zarazem najliczniejszą grupę cmentarzy żydowskich z obszaru województwa małopolskiego stanowią cmentarze określone jako zdegradowane. Są to założenia charakteryzujące się nieczytelnymi lub zmienionymi granicami oraz zróżnicowanym, lecz zazwyczaj wysokim stopniem destrukcji elementów naziemnych. Do tej kategorii zaliczają się nekropolie, w granicach których mamy najprawdopodobniej do czynienia z nienaruszoną strefą pochówków, mimo że powierzchniowa warstwa nekropolii uległa zniszczeniu i zmianom. Większość cmentarzy z tej kategorii jest otoczona współczesnymi ogrodzeniami, kompletnymi lub częściowymi, ale ich zasięg trudno odnieść do stanu przedwojennego.

Zasięg historycznych granic części cmentarzy w tej grupie był celowo zacierany w terenie, co następowało w wyniku akcji dewastacyjnych w czasie wojny, lub uległ zmianie w wyniku powojennego zagospodarowania otoczenia cmentarza. Dochodziło do poszerzania zasięgu pól, przenikania z terenami leśnymi, przejmowania terenu na cele użytkowe, przykładem są Nowe Brzesko – część cmentarza zagospodarowano rolniczo, Tuchów – fragment cmentarza zaorany i przejęty na pola uprawne, Niepołomice – na części cmentarza po II wojnie światowej powstała zabudowa, Olkusz – stary cmentarz został w części zajęty pod poszerzoną drogę prowadzącą do okolicznych posesji. W Oświęcimiu część terenu cmentarza została zajęta w czasie II wojny światowej przez Niemców pod budowę drogi (ob. ul. Dąbrowskiego), w jego granicach wykopano zbiornik na wodę i zbudowano dwa bunkry, w Wolbromiu na terenie cmentarza wybudowano po wojnie szkołę średnią, pogotowie ratunkowe i Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej. Zachowała się część południowo-zachodnia cmentarza o powierzchni ok. ara.

Część cmentarzy historycznie była wygradzona wyłącznie rowem lub wałem, co przy braku systematycznego użytkowania i opieki łatwo ulegało zatarciu. Obecny brak pozostałości historycznych ogrodzeń utrudnia wskazanie w terenie zasięgów dawnego cmentarza. Dotyczy to zwłaszcza miejsc, gdzie zachowane zostały pojedyncze macewy niestanowiące zwartej przestrzeni grupy wyznaczającej obszar pól grobowych (np. Koszyce, gdzie pojedyncze fragmenty rozbitych macew wskazują miejsce cmentarza, który zaginął w otoczeniu leśnym; Olpiny, gdzie cmentarz ginie w śródpolnym zagajniku). Czytelność układów przestrzennych zniszczonych cmentarzy jest często możliwa do odczytania jedynie fragmentarycznie, co wynika ze skali zachowania reliktów zespołów nagrobków.

Do obiektów o wysokim stopniu czytelności części naziemnej należą m.in. cmentarze z Nowego Wiśnicza (ok. 250 macew z XVII–XX w.), z Chrzanowa, gdzie zachowało się ok. 3700 macew, 2 ohele i fragmenty muru ogrodzeniowego, Oświęcimia, gdzie zachowało się ok. 1000 macew, często wtórnie ustawionych, niezwiązanych z miejscem danego pochówku, z Nowego Sącza, gdzie przetrwało kilkaset macew i zrekonstruowano ohel, z Krzykawki, gdzie istnieją 293 macewy z pierwszej poł. XX w., zdewastowany ohel, zrujnowany dom przedpogrzebowy i dom dozorczy cmentarza, z Trzebini, gdzie zachowało się blisko 600 tablic nagrobnych, ohel, w którym pochowano miejscowych cadyków, kamienny mur ogrodzeniowy oraz fundamenty domu przedpogrzebowego – wszystkie są jednak jednocześnie obszarami, gdzie w czasach II wojny światowej miały miejsce celowe dewastacje, a granice cmentarza ulegały naruszeniu.

W części przypadków nawet spora liczba zachowanych macew (np. Bobowa – ok. 200, Ryglisce – ok. 100 macew, po kilkadziesiąt macew w Łabowej, Muszynie, Mszanie Dolnej, Rzepienniku Strzyżewskim) nie odzwierciedla charakteru historycznego cmentarza, a ich rozproszenie, stan zachowania czy zatopienie w swobodnie rozrastającej się zieleni świadczą o skali zniszczenia nekropolii. Przeważają jednak cmentarze, na których pojedyncze zachowane macewy lub ich grupy jedynie symbolicznie akcentują historyczną funkcję terenu (np. Proszowice, Limanowa, Piwniczna-Zdrój, Podwilk, Szczucin, Niedzica). W licznych przypadkach ułamki rozbitych macew zostały

wmurowane w mury ogrodzeniowe bądź wykorzystane do stworzenia pomników pamięci ofiar Zagłady (np. Myślenice, Bochnia, Gorlice, Proszowice). Niekiedy pozbierane ułamki rozbitych macew zgromadzone są w lapidarium, gdzie spoczywają w stosie lub uporządkowanych rzędach (np. Gorlice, Oświęcim, Olkusz – cmentarz nowy przy ul. Kantego). Szczególnym przypadkiem są macewy z cmentarza w Nowym Sączu, które zostały użyte do murowania fundamentów i ścian hali produkcyjnej w dzisiejszych Podkarpackich Zakładach Przetwórstwa Owocowo-Warzywnego, są dziś widoczne wewnątrz budynku i w takiej postaci objęte ochroną oraz wpisane do rejestru zabytków.

Należy odnotować, że niemal na wszystkich cmentarzach z tej kategorii znajdujemy współczesne formy upamiętnienia zarówno dawnych mieszkańców danego miejsca, jak i ofiar hitlerowskich zbrodni wojennych. Pomniki i współczesne tablice w formie macew czy płyt nagrobnych zawierają inskrypcje po hebrajsku i po polsku, odnoszące się do pamięci o pomordowanych (np. Bobowa, Dąbrowa Tarnowska, Limanowa i wiele innych). Nierzadko współczesna forma upamiętnienia ofiar zbrodni stanowi główną, a niekiedy jedyną dominantę obszaru dawnego cmentarza (np. Wolbrom, Biecz, Skąła, Krościenko nad Dunajcem, ul. Szeroka w Krakowie – współczesne ogrodzenie i pomnik pamięci na terenie pierwszego cmentarza kazimierskiego). Upamiętnienie dotyczy ogólnie ofiar zbrodni z danego terenu lub są to indywidualne fundacje osób, które składają hołd pamięci pomordowanych członków swej rodziny, np. w Limanowej – para pomników postawiona przez Leiba Gatterera ku czci zamordowanych członków jego rodziny oraz dla wiecznej pamięci ludności żydowskiej i ofiar hitlerowskich zbrodni podczas lat wojennych 1939–1945 w gminach Limanowa, Tymbark, Dobra, Słopnice, Pisarzowa, Skrzydlina, a także pomnik ustawiony przez Henryka Rosenbauma na cześć 10 młodych osób zamordowanych w 1942 r., w tym brata fundatora. Niekiedy upamiętnienia przybierają postać oheli – np. w Oświęcimiu zamordowanych w czasie Zagłady członków rodziny bielskich i oświęcimskich fabrykantów Scharfów upamiętnia ohel ufundowany w 1986 r. przez Aschera J. Scharfa. Kolejny oświęcimski ohel zbudowany został w 2000 r. dla Szymona Klugera z Oświęcimia, który był ostatnim zmarłym pochowanym na tym cmentarzu.

Czynnikami zagrażającym czytelności założeń cmentarnych jest często nieopanowana sukcesja leśna (Wieliczka, Grybów, Koszyce, w części Limanowa) lub świadome, acz nadmierne nasadzenia zieleni wysokiej (Skąła). Większość cmentarzy z tej kategorii pozostaje obecnie pod opieką władz samorządowych, które finansują okresowe prace pielęgnacyjne, np. wykaszanie terenu cmentarza. Przedmiotem ochrony są pomniki i obszary traktowane jako miejsca pamięci, które podlegają różnym formom upamiętnienia i udostępnienia (np. Bochnia – miejsce pamięci pod opieką Muzeum im. prof. Stanisława Fischera w Bochni, element obecny w działalności edukacyjnej muzeum).

Prace porządkowe i upamiętnienia ofiar Zagłady podejmowano sukcesywnie od pierwszych lat powojennych. Na przykład w Nowym Sączu po 1945 r. cmentarzem opiekowały się Powiatowy Komitet Żydowski i Żydowska Kongregacja Wyznaniowa w Nowym Sączu. Znaczniejsze akcje pojawiły się w latach 60. XX w., np. w Myślenicach (pomnik, lapidarium i brama z 1961 r.). Inicjatorami byli zazwyczaj ocaleni, np. w Krzykawce w 1966 r. staraniem Daniela Ladnsmanna zostały przeprowadzone prace restauracyjne cmentarza, wykonano remont ogrodzenia i zamontowano metalową, współczesną bramę. Wzmocnienie prac porządkowych, zabezpieczających i renowacji miało miejsce od schyłku lat 80. XX w. Renowacji cmentarza w Oświęcimiu dokonano w 1986 r. dzięki fundacji Ashera Scharfa z USA, w Wolbromiu, dzięki współpracy Fundacji Rodziny Nissenbaumów, Rady Ochrony Pamięci Walki i Męczeństwa oraz lokalnych władz, uczytniono obrys zachowanej części cmentarza, w Trzebini zabezpieczono mur i ruiny zabudowań, w Proszowicach w 1989 r., dzięki inicjatywie Sigmunta Justa, przy współudziale gminy Proszowice, cmentarz został ogrodzony i uporządkowany, w Rabce w 1989 r. z inicjatywy Fundacji sióstr Peller 11 masowych mogił ofiar Zagłady przykrytych zostało betonowymi płytami, w Nowym Targu staraniem Ziomkostwa Nowego Targu i Podhala w Izraelu w 1990 r. uporządkowano teren i postawiono pomnik Ofiar Holokaustu,

2

3

- 2 | Kraków, cmentarz Remuh, sarkofagowe nagrobki z XVI w., w głębi synagoga | fot. A. Siwek, NID, 2018
- 3 | Kraków, cmentarz Remuh, mur ogrodzeniowy jako lapidarium | fot. A. Siwek, NID, 2018
- 4 | Kraków, ul. Miodowa, nowy cmentarz żydowski, formy nagrobków doby historyzmu | fot. A. Siwek, NID, 2018

w Mszanie Dolnej prace konserwatorsko-porządkowe podjęto w 1991 r. z inicjatywy Leo Gatterera, w Słomnikach ogrodzenie cmentarza sfinansowano w 1998 r.

Systematyczna poprawa stanu zachowania cmentarzy ma miejsce w pierwszych dekadach XXI w. Na przykład w Łapszach Niżnych niewielki zapomniany cmentarzyk został odnaleziony i oznakowany po 2000 r. przez uczniów miejscowego gimnazjum, w Chrzanowie w latach 2005–2007 staraniem gmin żydowskich i samorządu lokalnego miasta została przeprowadzona gruntowna renowacja nekropolii. Odbudowano i wzmocniono mur, wykonano nową bramę wejściową, poskładano rozbite nagrobki i usunięto zbędny drzewostan. Prace te są kontynuowane poprzez systematyczną pielęgnację zieleni oraz monitoring stanu zachowania cmentarza. W Rabce-Zdroju kompleksowy remont cmentarza przeprowadził w latach 2016–2017 Urząd Miasta. W Rzepienniku Strzyżewskim wykonano w 2017 r. ogrodzenie cmentarza.

W działania konserwatorskie i upamiętnianie angażuje się również Fundacja Ochrony Pamięci Dziedzictwa Żydowskiego (np. Zakopane 2004 – z udziałem ambasadora Ronalda Weisera i Eileen Weiser, Ryglice 2006, Myślenice 2011) oraz Komisja Rabiniczna do spraw cmentarzy z Warszawy, która m.in. od 2009 r. nadzoruje prace w Trzebini. Nadal aktywna jest Fundacja Rodziny Nissenbaumów, która angażuje się w kolejne działania, np. w 2018 r. – upamiętnienie ofiar na cmentarzu w Krościenku nad Dunajcem.

Można stwierdzić, że w tej grupie cmentarzy stan zachowania substancji znacząco ustępuje współczesnym formom upamiętnienia, a wartości zabytkowe stanowią jedynie cząstkowy składnik postrzegania poszczególnych obiektów. Dominuje traktowanie powyższych obiektów jako miejsc pamięci.

5.3. Cmentarze trwale przekształcone

Cmentarze określone jako trwale przekształcone są w Małopolsce stosunkowo nieliczne. Stanowią ok. 8% zasobu. Są to cmentarze nieistniejące lub zachowane szczątkowo. Cmentarze nieistniejące to takie, które odnotowano w literaturze i znana jest ich przybliżona lokalizacja, ale nie są czytelne w terenie, a ich zasięg nie jest możliwy do ustalenia bez analiz warstw ziemnych.

Do kategorii cmentarzy trwale przekształconych należą 3 typy obiektów o zróżnicowanej specyfice. Pierwszy typ to cmentarze dawne, które z różnych względów przestały funkcjonować co najmniej po połowie XIX w. lub dużo wcześniej. To zazwyczaj pierwsze cmentarze w danej gminie wyznaniowej, w danej miejscowości, które poszły w zapomnienie z chwilą otwarcia cmentarza nowszego (np. Nowy Sącz – niezlokalizowany cmentarz na skarpie miejskiej, który już w końcu XVIII w. został zastąpiony nowszym, lub stary cmentarz w Oświęcimiu, który być może był zlokalizowany przy dzisiejszej ul. Joselewicza, w okolicach nieistniejącej Wielkiej Synagogi).

Pokrewnym typem są cmentarze dawne, które funkcjonowały do wojny jako nieczynne, czytelne w krajobrazie. O ich losach przesądziły zniszczenia II wojny światowej. Wśród przykładów dewastacji niemieckich i powojennych, z czasów PRL, można wskazać stary cmentarz w Brzesku, który pełnił funkcje grzebalne do połowy XIX w. Został zniszczony w okresie II wojny światowej, a dzieła dewastacji dopełniono w latach PRL. Dziś w jego miejscu znajduje się parking samochodowy. Podobnie stało się w przypadku starego, tzw. małego cmentarza w Chrzanowie. W wyniku bezrefleksyjnych inwestycji w jego miejscu znajdują się dziś odcinek ul. Podwale, stacja benzynowa i teren zielony.

Trzeci typ cmentarzy zaliczonych do kategorii przekształconych to cmentarze czynne w latach okupacji, zdewastowane całkowicie przez hitlerowców. Jako przykłady przywołać można cmentarze w Krakowie-Płaszowie. Tamtejszy podgórski cmentarz żydowski stary powstał w 1887 r.

W 1942 r. niemieckie władze okupacyjne utworzyły w Płaszowie obóz pracy przymusowej, a następnie obóz koncentracyjny, który objął również teren cmentarza. Macewy usunięto, a w nieoznaczonych grobach zbiorowych pochowano ofiary nazistowskiego terroru. Liczbę pochowanych szacuje się na ok. 2 tysiące osób. W 1944 r. dopełniono dzieła zniszczenia podczas zacierania śladów zbrodniczej działalności obozu. Dziś jest to miejsce pamięci, fragment większego obszaru, gdzie planowane jest upamiętnienie obozu KL Płaszow. Częścią tej samej historii są dzieje drugiego z podgórszych cmentarzy. Został on założony w 1919 r. staraniem krakowskiej gminy wyznaniowej żydowskiej. Graniczył ze starym podgórskim cmentarzem żydowskim. Początkowo w czasie wojny funkcjonował, po zajęciu terenu przez obóz koncentracyjny uległ całkowitemu zniszczeniu. Macewy wykorzystano jako materiał budowlany, a modernistyczny dom przedpogrzebowy wysadzono w powietrze. Po wojnie pojedyncze ocalałe macewy przeniesiono na nowy cmentarz żydowski przy ul. Miodowej w Krakowie. Dzieje płaszowskich nekropoli zostały rozpropagowane w kulturze masowej dzięki filmowi *Lista Schindlera* Stevena Spielberga z 1993 r. Teren cmentarza pozostaje pod opieką Muzeum Historycznego Miasta Krakowa (Muzeum Krakowa) i jest uwzględniany w planowanych działaniach kommemoratywnych miejsca pamięci KL Płaszow.

Cmentarze z tej kategorii są bądź zapomniane i nieobecne w krajobrazie lokalnym, bądź mają wyłącznie wymiar miejsca pamięci w powiązaniu z upamiętnieniem innych wydarzeń Zagłady.

5 | Kraków, ul. Prandoty, cmentarz wojskowy, typowa forma nagrobka dla Żyda – żołnierza wojsk

Wspólnoty Brytyjskiej z II wojny światowej | fot. A. Siwek, NID, 2018

6 | Nowy Wiśnicz, cmentarz | fot. A. Siwek, NID, 2018

6. Analiza stanu ochrony prawnej

Cmentarze żydowskie w Małopolsce są, poza nielicznymi wyjątkami (Kraków, nowy cmentarz żydowski), nieczynne. Są to historyczne miejsca pochówków, często traktowane jako tereny zielone, jednak z zasady wyodrębnione i obejmowane ochroną w dokumentach planistycznych (symbol zc, kolor zielony). Dawne cmentarze żydowskie, niezależnie od stanu zachowania, przy utrzymanej czytelności terenowej, reprezentują wartości historyczne, będąc często jedynym widocznym w krajobrazie świadectwem niegdyś obecności społeczności żydowskiej w danym miejscu. W przypadku zachowanych form terenowych współtworzących kompozycję cmentarza – ogrodzenie, brama, układ grobów, pomniki nagrobne, zieleń – można też mówić o wartości artystycznej. O ile kompozycje przestrzenne zachowały się wyjątkowo (np. cmentarz wojenny w Zakliczynie), o tyle pojedyncze pomniki nagrobne – macewy – nierzadko prezentują wysokie wartości artystyczne (np. sarkofagowe nagrobki z cmentarza Remuh w Krakowie czy nagrobki z bogatą, wykutą w kamieniu symboliką lub kaligraficznym liternictwem hebrajskim (np. w Nowym Wiśniczu, Tarnowie, Wieliczce). Z oczywistych względów zachowane choćby częściowo cmentarze są cenne z perspektywy naukowej, co wynika z ich znaczenia historycznego, możliwości badania inskrypcji i zachowanych relikwów różnych form upamiętnienia zmarłych.

Wskazane wartości oraz niekwestionowany fakt, iż są to świadectwa minionej epoki, determinują ochronę omawianych obiektów jako zabytków podlegających regulacjom Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Szereg historycznych cmentarzy żydowskich został w związku z tym wpisany do rejestru zabytków województwa małopolskiego i podlega ochronie prawnej na mocy wspomnianej ustawy. W rejestrze zabytków znajdują się 23 cmentarze żydowskie z terenu województwa. Stanowi to w przybliżeniu jedną trzecią zasobu. Ponadto dwa nieistniejące cmentarze znajdują się w granicach obszarowego wpisu do rejestru zabytków terenu byłego obozu koncentracyjnego KL Plaszow w Krakowie. Niektóre z cmentarzy poza wpisem indywidualnym są ponadto objęte granicami wpisów obszarowych historycznych układów urbanistycznych (np. Kraków-Kazimierz). Krakowskie cmentarze żydowskie z Kazimierza zostały uznane za Pomnik Historii i wpisane na listę światowego dziedzictwa UNESCO. Dziedzictwo żydowskiego Kazimierza, w tym synagoga i cmentarz Remuh, jest ważnym elementem światowego dziedzictwa o wyjątkowej, uniwersalnej wartości.

Szczególny charakter ma powiązany z tematem cmentarzy wpis z Nowego Sącza. Do rejestru zabytków nieruchomości wpisano tam macewy żydowskie wmurowane jako materiał budowlany w ścianę piwnicy budynku produkcyjnego przy ul. Węgierskiej 11. Stanowią one ilustrację procesów destrukcji cmentarzy żydowskich w czasie II wojny światowej.

Wpisy do rejestru zabytków w zdecydowanej większości mają charakter wpisów „z urzędu”, dokonywanych z inicjatywy służby konserwatorskiej. Najstarszy, sięgający okresu międzywojennego, jest wpis kazimierskiego cmentarza i synagogi Remuh. Decyzję wydano 18 listopada 1932 r. Na dalsze decyzje konserwatorskie trzeba było czekać długo. Kolejna pojawiła się 28 września 1976 r. i dotyczyła cmentarza żydowskiego w Tarnowie. Zdecydowana większość wpisów cmentarzy do rejestru zabytków pochodzi jednak z lat 1988–1992. Na okres ten przypada akcja wykonywania kart ewidencyjnych oraz zainteresowanie dziedzictwem cmentarzy historycznych, wzmożone dzięki działaniom Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, koordynowanym przez Elżbietę Baniukiewicz. W zbiorze decyzji o wpisie do rejestru zabytków cmentarzy żydowskich tylko 5 pochodzi z okresu późniejszego – po 2000 r.

Dzięki mobilizacji ze strony OOKK dobrze przedstawia się również stan zewidencjonowania zabytkowych cmentarzy – 50 z nich ma wykonane karty ewidencyjne zabytków i tym samym,

z zasady, znajduje się w wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków. Reprezentacja cmentarzy żydowskich w gminnej ewidencji zabytków jest nawet wyższa, gdyż tylko 7 cmentarzy nie zostało do niej zaliczonych, co zasadniczo wynika z braku gminnej ewidencji zabytków w niektórych gminach. Reprezentacja ta jest o tyle istotna, że przynależność do gminnej ewidencji zabytków, z mocy prawa, przekłada się na wymóg uwzględnienia zapisów ochronnych dla tych obiektów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. Gminna ewidencja zabytków wymusza zatem uwzględnienie zapisów ochronnych dla omawianych obiektów w prawie miejscowym.

Poza systemem ochrony zabytków ochronie historycznych cmentarzy żydowskich służą prawodawstwo dotyczące pochówków i cmentarzy oraz działania instytucji zajmujących się zagadnieniami pamięci narodowej i uczczenia miejsc walk i męczeństwa. Tereny niezachowanych cmentarzy w Krakowie-Płaszowie podlegają regulacji Ustawy z dnia 7 maja 1999 r. o ochronie terenów byłych hitlerowskich obozów zagłady. Cmentarze i mogiły wojenne (np. Zakliczyn) są dodatkowo chronione w związku z Ustawą z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych. Kwestie upamiętnień dokonywanych na cmentarzach żydowskich, zwłaszcza w miejscach kaźni ludności żydowskiej, podlegają też regulacjom Ustawy z 29 kwietnia 2016 r. o zmianie ustawy o Instytucji Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu oraz niektórych innych ustaw i pozostają w orbicie nadzoru i działań Instytutu Pamięci Narodowej. Statutowym zadaniem IPN jest bowiem działalność związana z upamiętnianiem historycznych wydarzeń, miejsc i postaci w dziejach walk i męczeństwa narodu polskiego w kraju i za granicą oraz miejsc walki i męczeństwa innych narodów na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 8 listopada 1917 r. do 31 lipca 1990 r.

Pod względem prawnym i formalnym zdecydowana większość cmentarzy żydowskich ma zapewnioną podstawową ochronę w wymiarze prawa miejscowego i krajowego na podstawie właściwych ustaw. Ewentualne dysfunkcje mogą pojawiać się w sferze wykonawczej (lub bierności prawnej), a nie w obszarze stanowienia ochrony. Z perspektywy systemu ochrony zabytków zasadny jest postulat zwiększenia liczby wpisów do rejestru zabytków, tak by objęły wszystkie obiekty z kategorii „względnie zachowane” i „zdegradowane”, które mają zachowane czytelne granice i choćby szczątkowe formy obecności w krajobrazie.

7. Prezentacja głównych zagrożeń

Kompleksowy przegląd zachowanego zasobu cmentarzy żydowskich w województwie małopolskim pozwala na sformułowanie wniosków, że główne zagrożenia obiekty te mają za sobą. Po okresie programowej, prowadzonej z premedytacją dewastacji z czasów II wojny światowej i znikomych działaniach naprawczych lat powojennych oraz po fazie bezrefleksyjnych zaniechań w latach PRL, od przełomu lat 80. i 90. XX w. stan cmentarzy się stabilizuje lub stopniowo poprawia. Nie znaczy to, że zagrożenia nie występują. Zagrożenia te można podzielić na kilka kategorii – administracyjne, zarządcze, finansowe, kultowe, konserwatorskie i chuligańskie. Na stan substancji i powagę miejsc szczególnie negatywnie oddziałują te ostatnie.

Specyfika założeń przestrzennych, zadrzewionych, zazwyczaj usytuowanych w odludnych miejscach lub „wciętych” jako teren wydzielony w inne użytki i obszary intensywnego zagospodarowania, generuje charakterystyczne zagrożenia, tym bardziej że są to zazwyczaj obiekty pozbawione bezpośredniego dozoru. Do wyjątków należą zmuzealizowane po części cmentarze z krakowskiego Kazimierza, z których starszy cmentarz Remuh dostępny jest za opłatą. Ów stan izolacji i oddalenia znacznej części cmentarzy od siedzib zarządców czy możliwości dozoru sprawia, że potencjalnym zagrożeniem wciąż pozostają chuligańskie dewastacje (np. napisy i malunki w Wieliczce), zaśmiecenia

terenu (Myślenice, doraźnie uprzątane) czy uszkodzenia substancji (Andrychów, akt wandalizmu, uszkodzenie 13 macew w 2014 r.). Środkiem ograniczającym ten typ zagrożeń jest monitoring wizyjny wraz z rejestracją, zastosowany z powodzeniem np. w Czarnym Dunajcu (kamery i fotopułapki).

Zagrożenia konserwatorskie często wiążą się z podejmowaniem prac w dobrej wierze, ale bez właściwej wiedzy i umiejętności. Konserwacja kamienia amatorskimi metodami może doprowadzić do naruszenia struktury i w konsekwencji rozpadu materialnego danego elementu. Zwłaszcza macewy lub ich fragmenty, odzyskiwane z różnych miejsc (z potoku, odkopane czy wydobyte z zamurowań) i gromadzone wtórnie na cmentarzach, są narażone na postępującą destrukcję, związaną ze zmianą warunków przechowywania (np. Gorlice, utrata elementów polichromowanych ze względu na sposób przechowywania odzyskanych i wtórnie złożonych na cmentarzu macew). Osobną kwestią są zmiany krajobrazu wynikające ze zbyt blisko zlokalizowanej inwestycji, które mogą negatywnie oddziaływać na percepcję zabytkowego cmentarza (np. Zakliczyn, otoczenie cmentarza z I wojny światowej).

Zagrożenia kultowe wiążą się z potencjalną możliwością profanacji, naruszenia powagi miejsca z perspektywy religijnej, co zazwyczaj wynika z nieznajomości zasad i braku współpracy ze środowiskiem żydowskim w przypadku społecznych inicjatyw naprawczych.

Zagrożenia finansowe to oczywisty przypadek niedostatku środków, jakimi dysponują zarządcy lub opiekunowie danego obiektu, a które są niezbędne z punktu widzenia bieżących konserwacji poszczególnych elementów, np. bram i ogrodzeń, lub niezwykle istotnych prac pielęgnacyjnych w postaci cyklicznego koszenia i odkrzaczania terenów cmentarzy.

Zagrożenia administracyjne, prawne i zarządcze dotyczą występują w przypadkach nieuregulowanej własności terenu, sporów granicznych, nieostrości granic czy ustanowienia zarządcy danego obiektu. Wszak by móc sięgnąć po wsparcie w postaci publicznych środków, np. na ochronę zabytków, trzeba, po pierwsze, mieć uregulowaną sytuację prawno-własnościową, po drugie, należy umieć tę procedurę przeprowadzić.

8

9

10

11

- 7 | Limanowa, współczesne formy upamiętnienia ofiar II wojny światowej, fundacja rodzin ofiar Zagłady | fot. A. Siwek, NID, 2018
- 8 | Gorlice, odbudowany w latach 60. XX w. i wyremontowany w 2016 r. ohel cadyka rabina Barucha Halberstama | fot. A. Siwek, NID, 2018
- 9 | Kraków, ul. Miodowa, nowy cmentarz żydowski, forma upamiętnienia, pomnik z ułamków nagrobków zniszczonych przez nazistów w czasie II wojny światowej | fot. A. Siwek, NID, 2018

12

13

- 10** | Kraków, ul. Miodowa, zrekonstruowana kwatery wojenna z czasów I wojny światowej | fot. A. Siwek, NID, 2018
- 11** | Czarny Dunajec, zakonserwowane, nowo ustawione macewy w kompozycji upamiętniającej cmentarz, część elementów przygotowana do osadzenia | fot. A. Siwek, NID, 2023
- 12** | Kraków, cmentarz Remuh, macewy zabezpieczone daszkami przed oddziaływaniem wód opadowych | fot. A. Siwek, NID, 2018
- 13** | Myślenice, uszkodzone kamienne macewy, przełom płyty piaskowcowej, zagrożenie destrukcją w wyniku penetrującej wody | fot. A. Siwek, NID, 2018

14

15

14 | Mszana Dolna, przykład konfliktu wartości przyrodniczych i kulturowych, drzewo wrastające w macewę, zagrożenie dla substancji zabytku | fot. A. Siwek, NID, 2018

15 | Zakliczyn, cmentarz wojenny z I wojny światowej dla żołnierzy wyznania mojżeszowego, przykład zagrożenia przez lokalizację inwestycji zmieniającą percepcję zabytku | fot. A. Siwek, NID, 2018

16 | Kraków, ul. Miodowa, mur ogrodzeniowy nowego cmentarza żydowskiego, przykład zagrożenia aktami wandalizmu | fot. A. Siwek, NID, 2018

17 | Kraków, ul. Miodowa, sukcesja roślinna zaciera czytelność form nagrobnych | fot. A. Siwek, NID, 2018

Kolejnym zagrożeniem jest brak ciągłości prac, które, podejmowane z inicjatywy społecznej i pozostające w gestii organizacji społecznych, narażone są często na charakterystyczne dla tego typu organizacji okresy zróżnicowanej aktywności programowej, podczas gdy specyfika cmentarzy wymaga konsekwentnej kontynuacji opieki, choćby w skali przyrodniczej (koszenie, pielęgnacja – np. Podwilk).

Do wyjątków należą już zagrożenia związane z brakiem wiedzy o danym cmentarzu bądź nieświadomością jego wartości, choć odnotowano takie przypadki stosunkowo niedawno. Na przykład na starym cmentarzu w Olkuszu kosztem terenu cmentarza poszerzono drogę prowadzącą do okolicznych posesji. W kwietniu 2013 r. pracownicy wodociągów w czasie prac budowlanych zdevastowali teren tej nekropolii.

Istotną grupą zagrożeń są też zagrożenia naturalne. Szczególnie niekontrolowana sukcesja roślinna może przyczynić się do zacierania czytelności cmentarza lub zniszczenia jego indywidualnych elementów. Przeciwdziałanie temu zagrożeniu wymaga stałego zaangażowania zarządcy lub opiekuna miejsca i cyklicznego, właściwego dla cyklu wegetacyjnego, podejmowania prac pielęgnacyjnych i zaradczych.

Reasumując, trzeba zaznaczyć, że w przypadku większości zagrożeń cmentarze żydowskie podlegają tym samym uwarunkowaniom co inne kategorie obiektów zabytkowych. Do zagrożeń specyficznych, choć szczęśliwie incydentalnych, należą akty wandalizmu uzasadniane ideologicznie lub nacjonalistycznie. W tym kontekście należy jednak podkreślić, że stan licznej grupy obiektów poprawił się dzięki inicjatywom społecznym, stowarzyszeniowym, samorządowym czy współpracy społeczności lokalnej z ocalonymi, ewentualnie ze spadkobiercami dawnych mieszkańców danej miejscowości. Poza skalą zagrożeń lokuje się ewentualna nadmierna turystyfikacja czy muzealizacja zasobu. Nawet w przypadku mocno skomercjalizowanego krakowskiego Kazimierza cmentarze, pozostające pod zarządem gminy wyznaniowej żydowskiej, zachowują swą podniosłą atmosferę oraz charakter miejsca pamięci. W wielu regionach Polski można zaobserwować wzrost zainteresowania lokalną historią i tradycją, co sprawia, że cmentarzom żydowskim, stanowiącym często ostatni ślad bogactwa i różnorodności kulturowej danej okolicy, nie grozi zapomnienie i zagubienie wiedzy o ich istocie.

8. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie małopolskim

8.1. Archiwa

- Archiwa jednostek administracji samorządowej, w zakresie właściwości.
- Archiwum Narodowe w Krakowie, Akta administracyjne.
- Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego.
- Akta Gminy Wyznaniowej Żydowskiej (Kraków, Bielsko-Biała).

8.2. Kartografia

- Zasób kartograficzny województwa małopolskiego – mapy historyczne.
- <http://maps.mapywig.org>

8.3. Opracowania ogólne

- Bartosz A., *Cmentarze wojenne w Galicji Zachodniej*, „Słowo Żydowskie” 1993, nr 1(27), s. 10–11.
- Bartosz A., *Żydowskie cmentarze wojenne w Galicji Zachodniej*, „Rocznik Tarnowski” 1991/1992.
- Bartosz A., *Żydowskie zabytki województwa tarnowskiego*, Tarnów 1989.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990.
- Duda O., *Cmentarze I wojny światowej w Galicji Zachodniej 1914–1918*, Warszawa 1995.
- Jagielski J., *Stan zachowania cmentarzy żydowskich w południowo-wschodniej Polsce*, „Płaj. Zeszyt Krajoznawczy Towarzystwa Karpackiego” 1993, t. 5.
- Kłistała J., *Martyrologium mieszkańców ziemi oświęcimskiej, andrychowskiej, wadowickiej oraz Zatora, Jaworzna, Chrzanowa, Trzebini, Kęt, Kalwarii Zebrzydowskiej w latach 1939–1945. Słownik biograficzny*, Bielsko-Biała 2008.
- *Księga pamiątkowa b. gmin żydowskich Wadowic, Andrychowa, Kalwarii i Myslenic*, red. D. Jakubowicz, Tel Awiw 1968.
- Kwiek J., *Żydzi, Łemkowie, Słowacy w województwie krakowskim w latach 1945–1949/50*, Kraków 1998.
- *Ludność żydowska województwa krakowskiego w czasie Sejmu Czteroletniego. Spisy z powiatów krakowskiego, ksiąskiego, lelowskiego i proszowickiego z lat 1790–1792 ze zbiorów Archiwum Państwowego w Krakowie*, Kraków 2008.
- Łagiewski M., *Macewy mówią*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991.
- Łopata M., *Groby żydowskich żołnierzy na cmentarzach I wojny światowej w Beskidzie Niskim, „Magury”* 2003, s. 6–24.
- Michalewicz J., *Żydowskie okręgi metrykalne i żydowskie gminy wyznaniowe w Galicji doby autonomicznej*, Kraków 1995.
- *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945: województwo nowosądeckie*, Kraków 1984.
- Spyra J., *Żydowskie gminy wyznaniowe na Śląsku Austriackim (1742–1918)*, Katowice 2009.
- Spyra J., *Żydzi na Śląsku Austriackim 1742–1918. Od tolerowanych Żydów do Żydowskiej Gminy Wyznaniowej*, Katowice 2005.
- *Szlakiem żydowskich zabytków Podkarpacia*, red. T.A. Olszański, Warszawa 1985.
- Trzcziński A., *Hebrajskie inskrypcje na materiale kamiennym w Polsce XIII–XX wieku*, Lublin 2007.
- Urban K., *Cmentarze żydowskie, synagogi i domy modlitwy w Polsce w latach 1944–1966 (wybór materiałów)*, Kraków 2006.
- Wodziński M., *Groby cadyków w Polsce. O chasydzkiej literaturze nagrobnej i jej kontekstach*, Wrocław 1998.
- Woronczek J.P., *Cmentarze Żydowskie. Specyfika kulturowa i sposoby dokumentacji*, „Płaj. Zeszyt Krajoznawczy Towarzystwa Karpackiego” 1993, t. 5.
- *Zabytkowe cmentarze i mogiły w Polsce. Województwo bielsko-bialskie*, oprac. T. Śledzikowski, Warszawa 1995.
- *Żydzi w Karpatach: Beskid Niski – Bieszczady – Pogórze. Krótki przewodnik*, red. T.A. Olszański, Warszawa 1991.
- *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991.

8.4. Źródła internetowe

- <http://cmentarze-zydowskie.pl/>

- <http://grobywojenne.malopolska.uw.gov.pl/>
- <https://pl.wikipedia.org>
- <https://sztetl.org.pl>
- <http://www.kirkuty.xip.pl>

8.5. Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy

Andrychów

- Karta ewidencyjna cmentarza, oprac. P. Kokotkiewicz, Archiwum WUOZ w Krakowie [rękopis].
- Jasnowski P., *Cmentarz żydowski w Andrychowie*, „Słowik – HaZamir – Der Solowej. Czasopismo Koła Naukowego Studentów Instytutu Judaistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2013, t. 21, s. 32–41.
- Kulczykowski M., *Dwa wieki miasta Andrychowa (1767–1967)*, Kraków 1967.
- Prus-Bizoń E., Fryś A., *Miasto po przejściach. Żydzi na andrychowskiej ziemi. Spacerownik*, Andrychów 2014.
- Prus-Bizoń E., *Spacer andrychowskim szlakiem żydowskim*, Andrychów 2009.
- Zwoliński A., *Miasto Ankwiczów. Z dziejów Andrychowa*, Kraków 1993.

Biecz

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski z kwaterą wojenną nr 132 z I wojny światowej, oprac. P. Mrowca, H. Lisińska, Z. Borowska, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Dusza L., *Informator o miejscach walk, straceń i męczeństwa ludności w powiecie gorlickim w okresie II wojny światowej*, Rzeszów 1971.

Bobowa

- Majcher K., *Bobowa. Historia, ludzie, zabytki*, Warszawa 2008.
- Maleta A., *Żydzi w pamięci mieszkańców Bobowej*, „Płaj. Zeszyt Krajoznawczy Towarzystwa Karpackiego” 1993, t. 5.
- Przybyłowicz K., *Żydzi Biecza. Historia i zagłada*, Tuchów 2015.
- <http://zydziwkrynicy.com/>

Bochnia

- Karta ewidencyjna cmentarza żydowskiego w Bochni, oprac. K. Myśliński, 1992, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Zawidzka I., *Cmentarz żydowski w okolicach Bochni*, [w:] *Žili medzi nami II: zborník referátov zo seminára III. Dni židovskej lkusy v Kežmarku 2004*, Kežmarok 2005.
- Zawidzka I., *Cmentarze żydowskie w Bochni, Brzesku i Nowym Wiśniczu. Stan obecny i badania historyczne*, [w:] *Cmentarze żydowskie*, red. J.A. Choroszy i in., Wrocław 1995 („Studia z Dziejów Kultury Żydowskiej w Polsce”, t. 2).
- Zawidzka I., *Miejsce święta dla wszystkich żyjących, czyli rzecz o cmentarzu żydowskim w Bochni*, Bochnia 1992.
- Zawidzka I., *Przewodnik po cmentarzu żydowskim w Bochni*, Bochnia 2018.

Brzesko

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski z kwaterą wojenną z I wojny światowej, oprac. D. Kosierkiewicz, A. Czarnowiejska, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Bartosz A., *Tarnowskie judaica*, Warszawa 1992.
- Wyczesany J., *Brzeskie judaica*, „Brzeski Magazyn Informacyjny” 1993, nr 5.

- Zawidzka I., *Cmentarz żydowski w Brzesku*, Brzesko 2001.
- Zawidzka I., *Cmentarze żydowskie w Bochni, Brzesku i Nowym Wiśniczu. Stan obecny i badania historyczne*, [w:] *Cmentarze żydowskie*, red. J.A. Choroszy i in., Wrocław 1995 („Studia z Dziejów Kultury Żydowskiej w Polsce”, t. 2).

Chrzanów

- Mazurek A., *Wspólna modlitwa na odnowionym kirkucie. Połączyć „wczoraj” z „dzisiaj”*, „Gazeta Krakowska” z 8 sierpnia 2007 r.
- Mazurek A., *Zdewastowano chrzanowski kirkut*, „Gazeta Krakowska” z 17 marca 2009 r.
- Michałowska-Mycielska A., Rozmus D., *Dolin Płaczu. Najpiękniejsze nagrobki na cmentarzu żydowskim w Chrzanowie*, Chrzanów 2023.
- Uszyńska R., *Macewy z cmentarza żydowskiego w Chrzanowie*, <http://cmentarze-zydowskie.pl/chrzanow.htm>
- Wodziński M., *Groby cadyków w Polsce. O chasydzkiej literaturze nagrobnej i jej kontekstach*, Wrocław 1998.
- Wyzina W., *Kierków. Zabytek za kamiennym murem*, Chrzanów 2005.

Czarny Dunajec

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, oprac. P. Antoniak, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- *Ludzie, nie liczby*; <https://centrumfundacja.pl/czarny-dunajec/>
- Pałosz J., *Zdarzyło się w Czarnym Dunajcu. Eksterminacja Żydów na Podhalu*, „Gazeta Krakowska” 2004, nr 131.
- <http://www.tygodnikpodhalanski.pl/g/2785>

Dąbrowa Tarnowska

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, oprac. K. Myśliński, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Rzeszuto J., *Żydzi Dąbrowscy*, Dąbrowa Tarnowska 1993.

Gorlice

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, [b.d.] Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Boczoń W., *Żydzi gorliccy*, Gorlice 1998.
- Dusza L., *Informator o miejscach walk, straceń i męczeństwa ludności w powiecie gorlickim w okresie II wojny światowej*, Rzeszów 1971.
- <https://www.gorlice.pl/pl/225/232/uroczyste-otwarcie-wyremontowanego-ohelu-na-cmentarzu-zydowskim.html>

Grybów

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, oprac. E. Zaremba, T. Twardowski, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Brzoza C., Samsonowska K., *Żydzi grybowscy w XX wieku*, [w:] *Grybów. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, red. D. Quirini-Popławska, Kraków 2000, s. 73–118.

Jordanów

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, oprac. H. Lisiński, H. Sołtysiak, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Miśkiewicz G., *Życie i zagłada Izraelskiej Gminy Wyznaniowej w Jordanowie*, Warszawa 2015.

Kęty

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, oprac. P. Kokotkiewicz, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Dryja T., *Kładę kamień... Los kęckich Żydów*, Kęty 2014.
- Klajmon P., *Historia zapisana na macewach*, „Harnaś” 2005, nr 17.

Koszyce

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, oprac. A. Penkalla, Archiwum WUOZ w Krakowie.

Kraków

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski Płaszów – ul. Abrahama, [b.d.], Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Karta ewidencyjna cmentarza, Kraków, nowy cmentarz żydowski – Kraków-Śródmieście, [b.d.], Archiwum WUOZ w Krakowie.
- *200 lat nowego cmentarza żydowskiego w Krakowie*, red. L. Hońdo, „Studia Judaica Cracoviensia. Series Fotium” 2010, nr 13.
- Bałaban M., *Przewodnik po żydowskich zabytkach Krakowa*, Kraków 1935.
- Bieberstein A., *Zagłada Żydów w Krakowie*, Kraków 1986.
- Drogomir J.J.P., *Polegli w Galicji Zachodniej 1914–1915 (1918). Wykazy poległych i zmarłych pochowanych na 400 cmentarzach wojskowych w Galicji Zachodniej*, t. 3, Tarnów 2005.
- Duda E., *Żydowski Kraków*, Kraków 2003.
- Hońdo L., *Dom przedpogrzebowy przy żydowskim nowym cmentarzu w Krakowie*, Kraków 2011.
- Hońdo L., *Inskrypcje starego cmentarza żydowskiego w Krakowie*, cz. 1, Kraków 2000.
- Hońdo L., *Nowy cmentarz żydowski w Krakowie*, cz. 1: *Przewodnik* Kraków 2006.
- Hońdo L., *Stary Żydowski Cmentarz w Krakowie. Historia cmentarza. Analiza hebrajskich inskrypcji*, Kraków 1999.
- *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 4: *Miasto Kraków*, cz. 6: *Kazimierz i Stradom – judaica: bożnice, budowle publiczne i cmentarze*, red. I. Rejduch-Samkowa, J. Samek, Warszawa 1995.
- Kotraba R., *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942–1945*, Warszawa–Kraków 2009.
- Krasnowolski B., *Ulice i place krakowskiego Kazimierza. Z dziejów chrześcijan i Żydów w Polsce*, Kraków 1992.
- Mahler O., *Przewodnik po żydowskich zabytkach Krakowa*, Kraków 1935.
- Rożek M., *Przewodnik po zabytkach i kulturze Krakowa*, Kraków 1993.
- Siwek A., *Jedna z nielicznych. Akcja cmentarza*, „Spotkania z Zabytkami” 2008, nr 8, s. 28.
- Stendig J., *Dewastacja cmentarzy, bóżnic i zabytków żydowskich Krakowa podczas okupacji hitlerowskiej*, [w:] *W 3-cią rocznicę zagłady ghetta w Krakowie*, red. M.M. Borwicz, N. Rost, J. Wulf, Kraków 1946.
- Zbroja B., *Miasto Umarłych. Architektura publiczna Żydowskiej Gminy Wyznaniowej w Krakowie w latach 1868–1939*, Kraków 2005.
- Żbikowski A., *Żydzi krakowscy i ich gmina w latach 1869–1919*, Warszawa 1994.
- <http://www.krakowski-kazimierz.pl>

Krościenko nad Dunajcem

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, oprac. H. Lisiński, H. Sołtysiak, Archiwum WUOZ w Krakowie.

Krynica-Zdrój

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, oprac. Twardowski T., Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Hońdo L., *Żydowski cmentarz w Krynicy*, „Almanach Muszyny” 2002.
- <http://zydziwkrynicy.com/>

Krzykawka

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, oprac. D. Rozmus, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Cyankiewicz M. i in., *Cmentarze żydowskie w Sławkowie i Dąbrowie Górniczej*, Kraków 2004.
- Rozmus D., *Cmentarze żydowskie Ziemi Olkuskiej*, Kraków 1999.

Książ Wielki

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, oprac. A. Penkalla, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.
- Żelaśkiewicz J.M., *Spółeczność żydowska w Książu Wielkim do 1942 r.*, Warszawa 2010.

Limanowa

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, oprac. K. Wrzeszcz, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- *Przewodnik po cmentarzach w Limanowej*, zebrał i oprac. B. Ryś, Limanowa 1995.
- Wielek J., *Żydzi limanowscy*, „Almanach Ziemi Limanowskiej” 2002, nr 8, s. 16–19.
- Wielek J., *Żydzi limanowscy. Zagłada*, „Almanach Ziemi Limanowskiej” 2002, nr 9, s. 22–23.

Łabowa

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, oprac. H. Lisiński, H. Sołtysiak, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- <http://obierzkierunek.pl/1392-gorlickiesadecki-cmentarz-zydowski-w-labowej>
- http://www.tmzl.labowa.edu.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=111:ocali-od-zapomnienia-cz9&catid=29&Itemid=54

Łapsze Niżne

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, oprac. P. Antoniak, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- <https://splapszenizne.pl/n,cmentarz-zydowski-1>

Miechów

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, oprac. A. Penkalla, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Mroźkiewicz J., *Cmentarz parafialny w Miechowie*, Kraków 2007.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.

Mszana Dolna

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, oprac. M. Wydzga, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Kalczyński A., *Wspomnienia o życiu mszańskich Żydów*, „Małopolska” 2015, t. 17, s. 225–239.

- Kruszniewska J., *Cmentarz żydowski w Mszanie Dolnej. „I pamięć o nich nie ustanie u potomnych”* (Est 9, 28), Mszana Dolna 2022.
- International Jewish Cemetery Project, <http://www.iajgsjewishcemeteryproject.org/poland/mszana-dolna.html>
- Mszana Dolna, <https://zapomniane.org/miejsce/mszana-dolna/>

Muszyna

- Drozd E., *Muszyńskie cmentarze*, „Almanach Muszyny” 1997.
- Hońdo L., *Inskrypcje żydowskiego cmentarza w Muszynie*, „Almanach Muszyny” 2000.
- Kmiotowicz F., *Dzieje Muszyny*, Nowy Sącz 1995.
- Żebrowski R., *Żydzi w Muszynie wobec Holokaustu. Część 1. Wysiedlenie*, „Almanach Muszyny” 1999.
- Żebrowski R., *Żydzi w Muszynie wobec Holokaustu. Część 2. Żydowski obóz pracy w Muszynie*, „Almanach Muszyny” 2003.
- <http://muszyna.pl/pl/1407/0/cmentarz-neowski-w-muszynie.html>
- <http://www.gazetakrakowska.pl/artykul/3417139,muszyna-przepychanki-o-przejecie-zydowskiego-cmentarza,id,t.html>

Myślenice

- Karta ewidencyjna cmentarza, Myślenice-Tarnówka, cmentarz żydowski, [b.d.], Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Cahn A., Cahn M., *Myślenice. Ślady żydowskiego miasteczka. Spacerownik*, Myślenice 2011.
- Mysiński A., *Ziemia myślenicka w dwudziestoleciu międzywojennym (1918–1939)*, Kraków 2003.
- Siwek A., *Drewniana bożnica z Wiśniowej – wątpliwość pamięci w drewnie zapleciona*, „Watra” 2000, nr 10, s. 9–17.
- <https://fakty.interia.pl/malopolskie/news-rededukacja-cmentarza-zydowskiego-w-myslenicach,nId,1347641>

Niedzica

- Łukuś E., *Żydzi w Niedzicy*, „Na Spiszu” 2007, nr 4.

Niepołomice

- Drogomir J.J.P., *Polegli w Galicji Zachodniej 1914–1915 (1918). Wykazy poległych i zmarłych pochowanych na 400 cmentarzach wojskowych w Galicji Zachodniej*, t. 3, Tarnów 2005.
- *Nagrobki z czytelnymi inskrypcjami*, oprac. K. Bielawski 2014, <http://cmentarze-zydowskie.pl/niepolomice.htm>
- <http://wiadomosci.niepolomice.eu/places/poland/malopolska/niepolomice/miejsca/cmentarz-zydowski/>
- <http://cmentarze.jasonek.pl/cmentarz/cmentarz-wojenny-z-i-wojny-nr-328-niepolomice-kirkut-zydowski>

Nowe Brzesko

- <http://eksploratorzy.com.pl/viewtopic.php?f=116&t=17046>

Nowy Sącz

- Karta ewidencyjna cmentarza, Nowy Sącz, ul. Rybacka, cmentarz żydowski, oprac. W. Butscher, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Długosz E., *Żydzi w Nowym Sączu. Trzy wieki w historii miasta*, Nowy Sącz 1998.

- Duda T., *Eksterminacja ludności żydowskiej w Nowym Sączu w okresie II wojny światowej*, „Rocznik Sądecki” 1988–1990, nr 19, s. 209–249.
- Duda T., *Żydzi Sądeccy. Zarys dziejów*, Nowy Sącz 1994.
- Kulig D., *Cmentarz żydowski w Nowym Sączu*, „Rocznik Sądecki” 2009, nr 37, s. 182–220.
- *The Book on the Jewish Community of Nowy Sącz*, red. R. Mahler, Tel Awiw 1970.
- <http://twojsacz.pl/stary-cmentarz-zydowski-w-nowym-saczu/>
- <http://www.nowysacz.pl/cmentarz-zydowski-kirkut-ui-tarnowska>

Nowy Targ

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, oprac. H. Lisińska, H. Sołtysiak, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- *Dzieje miasta Nowego Targu*, red. M. Adamczyk, Nowy Targ 1991.

Nowy Wiśnicz

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, oprac. K. Myśliński, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Szlezynger P.S., Zawidzka I., *Żydowski Wiśnicz. Najnowsze badania dotyczące żydowskiej społeczności*, Kraków 2016.
- Zawidzka I., *Cmentarze żydowskie w Bochni, Brzesku i Nowym Wiśniczu. Stan obecny i badania historyczne*, [w:] *Cmentarze żydowskie*, red. J.A. Choroszy i in., Wrocław 1995 („Studia z Dziejów Kultury Żydowskiej w Polsce”, t. 2).
- Zawidzka I., *Cmentarz żydowski w Wiśniczu*, Bochnia 1987.
- <https://bochenskiemie.pl/zabytki/cmentarze-i-nagrobki/136-cmentarz-zydowski-w-wisniczu>
- <http://nowywisnicz.pl/dla-turysty/cmentarz-zydowski/>

Olkusz

- Karta ewidencyjna cmentarza, Olkusz, ul. Kolorowa, cmentarz żydowski, [b.d.], Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Karta ewidencyjna cmentarza, Olkusz, ul. Ołowiana, cmentarz żydowski, [b.d.], Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Kocjan K., *Olkuscy Żydzi. Szkic historyczny*, Olkusz 1997.
- Kocjan K., Michałowska A., Rozmus D., Rozmus M., Witek A., *Nowy cmentarz żydowski w Olkuszu*, Kraków 2003.
- Michałowska-Mycielska A., Rozmus D., Rozmus M., *Stary cmentarz żydowski w Olkuszu*, Olkusz–Dąbrowa Górnicza 2007.
- Rozmus D., *Cmentarze żydowskie Ziemi Olkuskiej*, Kraków 1999.
- <http://olkusz.naszemiasto.pl/tag/cmentarz-zydowski-olkusz.html>
- <http://olkusz.naszemiasto.pl/artykul/skandal-w-olkuszu-nie-zatrzymali-maszyn-budowlanych-na,1820445,galop,t,id,tm.html>
- <http://www.gazetakrakowska.pl/artykul/381437-olkusz-zdewastowany-cmentarz-zydowski-zdjecia-wideo, id, t.html>
- <http://www.straznicyzasu.pl/viewtopic.php?t=657>
- <https://przeglad.olkuski.pl/index.php/artykuly/aktualnosci/11905-wandalizm-czy-antysemityzm-olkuski-kirkut-zdewastowany>

Ołpiny

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, oprac. K. Myśliński, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Bartosz A., *Tarnowskie judaica*, Warszawa 1992.
- <https://starecmentarze.pl/2014-04-27-olpiny-cmentarz-zydowski-kirkut.html>

Oświęcim

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, [b.d.], Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Gałosz W., Karetta M., Proszyk J., Szyndler A., *Cmentarz żydowski w Oświęcimiu. Historia, symbole, przyroda*, Oświęcim 2018.
- Szyndler A., *Osadnictwo żydowskie w Oświęcimiu w wiekach XVI–XVIII (do roku 1772). Zarys problematyki*, „Studia Judaica” 2002–2003, nr 2–1.
- https://oshpitzin.pl/wp-content/uploads/2022/05/cmentarz_woswiecimiu.pdf

Piwniczna-Zdrój

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, oprac. K. Wrzeszcz, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Śmierciak S., *Zapomniany cmentarz*, „Gazeta Krakowska” z 19 lipca 1990 r.
- <http://4tour.pl/piwniczna-zdroj/stary-cmentarz>
- <http://www.piwniczna.pl/pl/1083/o/historia-cmentarzy-w-piwnicznej-zdroju.html>

Podwilk

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, oprac. H. Lisińska, H. Sołtysik, 1989, Archiwum WUOZ w Krakowie.

Proszowice

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, [b.d.], Archiwum WUOZ w Krakowie.
- *Proszowice*, [w:] *The encyclopedia of Jewish life. Before and during the Holocaust*, t. 2, red. S. Spector, G. Wigoder, Jerozolima–Nowy Jork 2001, s. 1030.
- *Proszowice. Zarys dziejów do 1939 roku*, red. F. Kiryk, Kraków 2000.

Rabka-Zdrój

- Karta cmentarza, oprac. P. Antoniak, 1992, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Kowalczyk K., *Spółeczność żydowska dziewiętnastowiecznej Rabki*, [w:] *Rabka Juliana Zubrzyckiego*, red. K. Kowalczyk, G. Moskal, M. Rapta, Rabka-Zdrój 2012.
- Marczyński A., *Rabka w latach wojny i okupacji 1939–1945*, „Studia Historyczne” 1990, t. 33, nr 1.
- <https://gmina.rabka.pl/main/aktualnosci/Na-cmentarzu-zydowskim-zawisla-tablica-upamietniajaca-ofiary-II-wojny-swiatowej/idn:4736>

Ryglice

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, oprac. D. Gospodarek, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Bartosz A., *Żydowskie cmentarze wojenne w Beskidach*, „Płaj. Zeszyt Krajoznawczy Towarzystwa Karpackiego” 1993, nr 5.
- Szczęch A., *Żydzi w Ryglicach*, http://aztekium.pl/web/?link=historia_artykuly&anews=1-14&akom=&aet=

Rzepiennik Strzyżewski

- <https://rzepiennik.pl/cmentarze-i-miejsca-pamieci-w-gminie-rzepiennik-strzyzewski/>

Skala

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, oprac. A. Siwek, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Rozmus D., *Cmentarze żydowskie Ziemi Olkuskiej*, Kraków 1999.
- Trzcionka P., *Skala. Zarys dziejów miasta*, Kraków 1994.
- <http://dzieje.pl/artykuly-histeryczne/zaglada-zydow-w-skale>

Szczucin

- Karta ewidencyjna, cmentarz żydowski, oprac. K. Myśliński, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Struziak K., *Żydowski cmentarz w Szczucinie*, <http://ksszczucin.prv.pl/cmen.htm>

Tarnów

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, ul. Szpitalna – Słoneczna, oprac. H. Lisińska, K. Wrzeszcz, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Bańburski K., Bogacz J., Koziół J., *Żydzi w Tarnowie. Świat, którego nie ma*, Tarnów 2003.
- Bartosz A., Koziół J., *Tarnowski cmentarz żydowski*, Tarnów 2005.
- Hońdo L., *Cmentarz żydowski w Tarnowie*, Kraków 2001.
- https://cemetery.jewish.org.pl/list/c_98
- <https://www.miejscapamiecinarodowej.pl/index.php/tarnow/741-tarnow-brama-cmentarza-zydowskiego>

Trzebinia

- Kostka A., *Historia Żydów w Trzebini. Kultura, obyczaje, historia i renowacja cmentarza żydowskiego*, Trzebinia 2016.
- Łęczycki S., *Upamiętnienie martyrologii Żydów w Trzebini*, „Folks Sztyme” z 28 września 1990 r.
- *Trzebinia. Zarys dziejów miasta i regionu*, red. F. Kiryk, Kraków 1994.
- https://kehilalinks.jewishgen.org/krakow/chrzanow_trzebinia/Trzeb_Cemetery.htm

Tuchów

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, oprac. H. Lisiński, K. Wrzeszcz, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Bartosz A., *Tarnowskie judaica*, Warszawa 1992.

Wadowice

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, oprac. P. Kokotkiewicz, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Iwańska K., *Cmentarz żydowski w Wadowicach*, „Wadoviana. Przegląd Historyczno-Kulturalny” 2005, nr 9, s. 89–114.
- Kępińska A., *Cmentarz żydowski w Wadowicach*, „Wadoviana. Przegląd Historyczno-Kulturalny” 2008, nr 11, s. 66–87.
- Tatka R., *Cmentarz żydowski*, [w:] *Wadowickie ślady historii*, oprac. Z. Jurczak i in., Wadowice 1987.

Wieliczka

- Karta ewidencyjna cmentarza, Wieliczka, ul. Stroma, cmentarz żydowski Grabówki, oprac. M. Pudłowska, Archiwum WUOZ w Krakowie.

- Beiersdorf Z., Krasnowolski B., *Wieliczka – studium historyczno-urbanistyczne. Katalog zabytków*, PP PKZ w Krakowie, Kraków 1983, s. 32, Archiwum NID, Oddział Terenowy w Krakowie [maszynopis].
- *Żydzi Wieliczki i Klasna 1872–2012. Teksty i fotografie*, red. U. Żyznowska, A. Krzeczowska, Sierca 2012.
- <https://dziennikpolski24.pl/cmentarz-zydowski-w-wielicze-jest-nadzieja-na-stopniowa-renowacje-nagrobkow/ar/c15-15162538>
- https://visitmalopolska.pl/pl_PL/obiekt/-/poi/cmentarz-zydowski-wieliczka

Wolbrom

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, UM Wolbrom, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Kocjan K., *I tak dobrze, że nie ma krzyku o już zagospodarowane części cmentarza. Rabin Chaim Wolhendler i wolbromski cmentarz żydowski (1977–1984)*, „Ilcusiana” 2015, nr 13, s. 63–82.
- Ponikowska K., „Wolbrom: działka, gdzie jest cmentarz żydowski, jest nadal niezagospodarowana”, <https://olkusz.naszemiasto.pl/wolbrom-dzialka-gdzie-jest-cmentarz-zydowski-jest-nadal/ar/c3-1846929>

Zakliczyn

- Karta ewidencyjna cmentarza, Zakliczyn, żydowski cmentarz-wojenny nr 293 z I wojny światowej, oprac. H. Lisińska, K. Wrzeszcz, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Broch R., Hauptman H., *Zachodniogalicyskie groby bohaterów z lat wojny światowej 1914–1915*, oprac. J. Drogomir, Tarnów 1994.
- Duda O., *Cmentarze I wojny światowej w Galicji Zachodniej 1914–1918*, Warszawa 1995.
- Frodyma R., *Cmentarze wojenne z I wojny światowej na ziemi tarnowskiej. Przewodnik turystyczny*, Krosno 2006.
- Garduła K., Ogórek L., *Śladami I wojny światowej między Rabą a Dunajcem*, Kraków 1988.

Zakopane

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, oprac. P. Antoniak, 1992, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Dall L., Stankowski A., *Cmentarz żydowski na Bachledzkim Wierchu w Zakopanem*, Zakopane [2004].
- Długolecka-Pinkwart L., Pinkwart M., *Zakopane: przewodnik historyczny*, Warszawa 1994.
- <https://wiadomosci.wp.pl/w-zakopanem-otwarto-ponownie-cmentarz-zydowski-6039113473746049a>

Zator

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, oprac. P. Kokotkiewicz, 1984, Archiwum WUOZ w Krakowie.
- Kulpa A., *Cmentarz Żydowski w Zatorze – inskrypcje*, <https://docplayer.pl/47485709-Cmentarz-zydowski-w-zatorze.html>
- *Osiem wieków historii i kultury miasta Zatora i regionu. Konferencja historyczna, 24 czerwca 2006*, red. T. Gąsowski, P. Stanko, Kraków 2006.

Żabno

- Karta ewidencyjna cmentarza, cmentarz żydowski, Zakierchale, oprac. K. Myśliński, Archiwum WUOZ w Krakowie.

- Domański P., *Izraelici w Żabnie*, Żabno 2003.
- Domański P., *Żabno do 1939 roku, studium historyczno-społeczne od rozbiorów do wybuchu II wojny światowej*, Żabno 1997.
- Domański P., *Żabno w latach okupacji hitlerowskiej (1939–1945)*, Żabno 1997.
- Rzeszuto J., *Żydzi dąbrowscy*, Dąbrowa Tarnowska 1993.

Warszawa, ul. Okopowa, nagrobki na cmentarzu żydowskim | fot. M. Laskowska-Adamowicz, NID, 2018

Województwo mazowieckie

NARODOWY INSTYTUT DZIEDZICTWA – ODDZIAŁ TERENOWY W WARSZAWIE

AUTORZY RAPORTU: Krzysztof Bielawski

WERYFIKACJA: Anna Dymek, Katarzyna Kosior, Małgorzata Laskowska-Adamowicz,
Bartłomiej Modrzewski, Maciej Rymkiewicz, Jerzy Szałygin

1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją

Podkreśleniem oznaczono cmentarze wpisane do rejestru zabytków

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
ANDRZEJEWO		Cmentarz żydowski w Andrzejewie (Kolonia Andrzejewo)	Andrzejewo	ostrowski
BIAŁOBRZEGI		Cmentarz żydowski nowy w Białobrzegach, ul. 11 Listopada	Białobrzegi	białobrzegi
BIAŁOBRZEGI		Cmentarz żydowski stary w Białobrzegach, ul. Rzemieślnicza	Białobrzegi	białobrzegi
BIELSK		Cmentarz żydowski w Bielsku	Bielsk	płocki
BIEŻUŃ		Cmentarz żydowski w Bieżuniu	Bieżuń	żuromiński
BŁĘDÓW		Cmentarz żydowski w Błędowie	Błędów	grójcecki
BŁONIE		<u>Cmentarz żydowski w Błoniu</u>	Błonie	warszawski zachodni
BODZANÓW		Cmentarz żydowski w Bodzanowie	Bodzanów	płocki
BODZANÓW- -CHODKOWO		Cmentarz żydowski w Bodzanowie (Chodkowo)	Bodzanów	płocki
BROK		<u>Cmentarz żydowski w Broku</u>	Brok	ostrowski
CHORZELE		Cmentarz żydowski w Chorzelach	Chorzele	przasnyski
CIECHANÓW		Cmentarz żydowski nowy w Ciechanowie	Ciechanów	ciechanowski
CIECHANÓW		Cmentarz żydowski stary w Ciechanowie	Ciechanów	ciechanowski
CIEPIELÓW		Cmentarz żydowski w Ciepiewie	Ciepielów	lipski

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
CZERWIŃSK NAD WISŁĄ		Cmentarz żydowski nowy w Czerwińsku nad Wisłą, ul. Polna	Czerwińsk nad Wisłą	płoński
CZERWIŃSK NAD WISŁĄ		Cmentarz żydowski stary w Czerwińsku nad Wisłą, ul. Królowej Jadwigi	Czerwińsk nad Wisłą	płoński
DŁUGOSIODŁO		Cmentarz żydowski w Długosiodle	Długosiodło	wyszowski
DROBIN		Cmentarz żydowski stary w Drobinie, ul. Szkolna	Drobin	płocki
DROBIN		Cmentarz żydowski nowy w Drobinie, ul. Sierpecka	Drobin	płocki
GĄBIN		Cmentarz żydowski w Gąbinie	Gąbin	płocki
GŁOWACZÓW		Cmentarz żydowski w Głowaczowie	Głowaczów	kozienski
GNIEWOSZÓW		Cmentarz żydowski w Gniewoszowie (Granica, część wsi Gniewoszów), ul. Dolna	Gniewoszów	kozienski
GNIEWOSZÓW		Cmentarz żydowski w Gniewoszowie, ul. Zacisze	Gniewoszów	kozienski
GOSTYNIN		Cmentarz żydowski w Gostyninie	Gostynin	gostyniński
GOWOROWO		Cmentarz żydowski w Goworowie	Goworowo	ostrołęcki
GÓRA KALWARIA		<u>Cmentarz żydowski w Górze Kalwarii</u>	Góra Kalwaria	piaseczyński
GRODZISK MAZOWIECKI		<u>Cmentarz żydowski w Grodzisku Mazowieckim</u>	Grodzisk Mazowiecki	grodziski
GRÓJEC		<u>Cmentarz żydowski w Grójcu</u>	Grójec	grójecki
IŁÓW		Cmentarz żydowski w Iłowie	Iłów	sochaczewski
IŁŻA		Cmentarz żydowski w Iłży	Iłża	radomski
JADÓW		Cmentarz żydowski w Jadowie	Jadów	wołomiński
JEDLIŃSK		Cmentarz żydowski w Jedlińsku	Jedlińsk	radomski
KAJETANY	Nadarzyn	Cmentarz żydowski w Nadarzynie (adm. Kajetany)	Nadarzyn	pruszkowski
KAŁUSZYN		Cmentarz żydowski nowy w Kałuszynie, ul. Martyrologii	Kałuszyn	miński
KAŁUSZYN		Cmentarz żydowski stary w Kałuszynie, ul. Poczтовая	Kałuszyn	miński
KARCZEW		<u>Cmentarz żydowski w Karczewie</u>	Karczew	otwocki
KARCZEW- -ANIELIN	Otwock	<u>Cmentarz żydowski w Otwocku (adm. Karczew-Anielin)</u>	Karczew	otwocki
KAZANÓW		<u>Cmentarz żydowski w Kazanowie</u>	Kazanów	zwoleński
KLWÓW		Cmentarz żydowski w Klwowie	Klwów	przysuski

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
KOŁBIEL		Cmentarz żydowski w Kołbieli	Kołbiel	otwocki
KOSÓW LACKI		Cmentarz żydowski w Kosowie Lackim, ul. Szkolna	Kosów Lacki	sokołowski
KOZIENICE		<u>Cmentarz żydowski w Kozienicach</u>	Kozienice	kozienicki
KRASNOSIELC		Cmentarz żydowski w Krasnosielcu	Krasnosielc	makowski
KUCZBORK-OSADA	Kuczbork	Cmentarz żydowski w Kuczboroku (adm. Kuczbork-Osada)	Kuczbork-Osada	żuromiński
LATOWICZ		Cmentarz żydowski w Latowiczu	Latowicz	miński
LIPSKO		Cmentarz żydowski w Lipsku	Lipsko	lipski
ŁASKARZEW		Cmentarz żydowski w Łaskarzewie	Łaskarzew	garwoliński
ŁOSICE		Cmentarz żydowski w Łosicach	Łosice	łosicki
MACIEJOWICE		Cmentarz żydowski w Maciejowicach	Maciejowice	garwoliński
MAGNUSZEW		Cmentarz żydowski w Magnuszewie	Magnuszew	kozienicki
MAKÓW MAZOWIECKI		<u>Cmentarz żydowski nowy w Makowie Mazowieckim, ul. Ciechanowska</u>	Maków Mazowiecki	makowski
MAKÓW MAZOWIECKI		Cmentarz żydowski stary w Makowie Mazowieckim, ul. Adamowska	Maków Mazowiecki	makowski
MIŃSK MAZOWIECKI		<u>Cmentarz żydowski stary w Mińsku Mazowieckim, ul. Kazikowskiego</u>	Mińsk Mazowiecki	miński
MIŃSK MAZOWIECKI		Cmentarz żydowski nowy w Mińsku Mazowieckim, ul. Dąbrówki	Mińsk Mazowiecki	miński
MŁAWA		Cmentarz żydowski stary w Mławie, ul. Krucza	Mława	mławski
MŁAWA		<u>Cmentarz żydowski nowy w Mławie, ul. Warszawska</u>	Mława	mławski
MOGIELNICA		<u>Cmentarz żydowski w Mogielnicy</u>	Mogielnica	grójecki
MOKOBODY		Cmentarz żydowski w Mokobodach	Mokobody	siedlecki
MORDY		Cmentarz żydowski w Mordach	Mordy	siedlecki
MSZCZONÓW		<u>Cmentarz żydowski w Mszczonowie</u>	Mszczonów	żyrardowski
MYSZYNIEC		Cmentarz żydowski w Myszyniu	Myszyniec	ostrołęcki
NASIELSK		<u>Cmentarz żydowski w Nasielsku</u>	Nasielsk	nowodworski
NOWE MIASTO-FOLWARK (NAD SONĄ)	Nowe Miasto nad Soną	Cmentarz żydowski w Nowym Mieście (adm. Nowe Miasto-Folwark)	Nowe Miasto	płoński
NOWE MIASTO NAD PILICĄ		Cmentarz żydowski w Nowym Mieście nad Pilicą	Nowe Miasto nad Pilicą	grójecki

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
NOWY DWÓR MAZOWIECKI		Cmentarz żydowski w Nowym Dworze Mazowieckim	Nowy Dwór Mazowiecki	nowodworski
NUR		Cmentarz żydowski w Nurze	Nur	ostrowski
OKUNIEW		<u>Cmentarz żydowski w Okuniewie</u>	Halinów	miński
OSIECK		Cmentarz żydowski w Osiecku	Osieck	otwocki
OSTROŁĘKA		Cmentarz żydowski w Ostrołęce	Ostrołęka	ostrołęcki
OSTRÓW MAZOWIECKA		Cmentarz żydowski nowy w Ostrowi Mazowieckiej, ul. Wołodajowskiego	Ostrów Mazowiecka	ostrowski
OSTRÓW MAZOWIECKA		Cmentarz żydowski stary w Ostrowi Mazowieckiej	Ostrów Mazowiecka	ostrowski
STANISŁAWÓW		Cmentarz żydowski w Stanisławowie	Stanisławów	miński
STAROWOLA	Parysów	Cmentarz żydowski w Parysowie (adm. Starowola)	Parysów	garwoliński
PIASECZNO		<u>Cmentarz żydowski w Piasecznie</u>	Piaseczno	piaseczyński
PŁOCK		Cmentarz żydowski nowy w Płocku, ul. Mickiewicza	Płock	Płock
PŁOCK		Cmentarz żydowski stary w Płocku, ul. 3 Maja	Płock	Płock
PŁOŃSK		<u>Cmentarz żydowski w Płońsku</u>	Płońsk	płoński
POPOWO KOŚCIELNE		<u>Cmentarz żydowski w Popowie Kościelnym</u>	Somianka	wyszkowski
PRZASNYSZ		Cmentarz żydowski w Przasnyszu	Przasnysz	przasnyski
PRUSZKÓW		<u>Cmentarz żydowski w Pruszkowie</u>	Pruszków	pruszkowski
PRZYSUCHA		<u>Cmentarz żydowski w Przysusze</u>	Przysucha	przysuski
PRZYTYK		<u>Cmentarz żydowski w Przytyku</u>	Przytyk	radomski
PUŁTUSK		Cmentarz żydowski w Pułtusk	Pułtusk	pułtuski
RACIĄŻ		Cmentarz żydowski w Raciążu	Raciąż	płoński
RADOM		<u>Cmentarz żydowski w Radomiu</u>	Radom	Radom
RADZANÓW		Cmentarz żydowski w Radzanowie	Radzanów	mławski
RADZYMIN		Cmentarz żydowski w Radzyminie	Radzymin	wołomiński
RÓŻAN		Cmentarz żydowski nowy w Różanie, ul. Poniatowskiego	Różan	makowski
RÓŻAN		Cmentarz żydowski stary w Różanie, ul. Królowej Bony	Różan	makowski
RYCZYWÓŁ		Cmentarz żydowski w Ryczywole	Kozienice	kozienicki

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
SARNAKI		Cmentarz żydowski w Sarnakach	Sarnaki	łosicki
SEROCZYN		Cmentarz żydowski w Seroczynie	Wodynie	siedlecki
SIEDLCE		<u>Cmentarz żydowski stary w Siedlcach, ul. Armii Krajowej</u>	Siedlce	siedlecki
SIEDLCE		<u>Cmentarz żydowski nowy w Siedlcach, ul. Szkolna</u>	Siedlce	siedlecki
SIENNO		<u>Cmentarz żydowski w Siennie</u>	Sienna	lipski
SIERPC		Cmentarz żydowski w Sierpcu	Sierpc	sierpecki
SKŁODY STACHY	Zaręby Kościelne	Cmentarz żydowski w Zarębach Kościelnych (adm. Skłody-Stachy)	Zaręby Kościelne	ostrowski
SOCHACZEW		Cmentarz żydowski w Sochaczewie	Sochaczew	sochaczewski
SOCHOCIN		Cmentarz żydowski w Sochocinie	Sochocin	płoński
SOKOŁÓW PODLASKI		Cmentarz żydowski nowy w Sokołowie Podlaskim, ul. Bartoszowa	Sokołów Podlaski	sokołowski
SOKOŁÓW PODLASKI		Cmentarz żydowski stary w Sokołowie Podlaskim	Sokołów Podlaski	sokołowski
SOLEC NAD WISŁĄ		Cmentarz żydowski w Solcu nad Wisłą	Solec nad Wisłą	lipski
STERDYŃ		Cmentarz żydowski w Sterdynie	Sterdyń	sokołowski
STOCZEK		Cmentarz żydowski w Stoczku	Stoczek	węgrowski
STROMIEC		Cmentarz żydowski w Stromcu	Stromiec	białobrzegi
STRZEGOWO		Cmentarz żydowski w Strzegowie	Strzegowo	mławski
SULBINY	Garwolin	Cmentarz żydowski w Garwolinie (adm. Sulbiny)	Garwolin	garwoliński
SZREŃSK		Cmentarz żydowski stary w Szreńsku	Szreńsk	mławski
SZREŃSK		Cmentarz żydowski nowy w Szreńsku	Szreńsk	mławski
SZYDŁOWIEC		<u>Cmentarz żydowski nowy w Szydłowcu, ul. Wschodnia</u>	Szydłowiec	szymborski
SZYDŁOWIEC		Cmentarz żydowski stary w Szydłowcu, ul. Kościuszki	Szydłowiec	szymborski
ŚNIADKÓW GÓRNY	Sobienie Jeziory	<u>Cmentarz żydowski w Sobieniach Jeziorach (adm. Śniadków Górny)</u>	Sobienie Jeziory	otwocki
TARCZYN		Cmentarz żydowski w Tarczynie	Tarczyn	piaseczyński
TRZCINIEC MAŁY	Kosów Lacki	Cmentarz żydowski nowy w Kosowie Lackim, ul. Sokołowska (adm. Trzciniac Mały)	Kosów Lacki	sokołowski
WARKA		Cmentarz żydowski w Warce	Warka	grójcki

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
WARSZAWA		<u>Cmentarz żydowski w Warszawie, ul. Okopowa</u>	Warszawa	Warszawa
WARSZAWA		<u>Cmentarz żydowski na Pradze, ul. św. Wincentego</u>	Warszawa- -Targówek	Warszawa
WARSZAWA	Falenica	Cmentarz żydowski w Falenicy (adm. Warszawa-Wawer, d. Radość)	Warszawa- -Wawer	Warszawa
WARSZAWA	Aleksandrów	Cmentarz żydowski w Aleksandrowie, ul. Podkowy (adm. Warszawa-Białołęka)	Warszawa- -Wawer	Warszawa
WĘGRÓW		Cmentarz żydowski w Węgrowie	Węgrów	węgrowski
WIERZBICA		Cmentarz żydowski w Wierzbicy	Wierzbica	radomski
WIERZBICA	Serock	Cmentarz żydowski w Serocku (adm. Wierzbica)	Serock	legionowski
WISKITKI		<u>Cmentarz żydowski w Wiskitkach</u>	Wiskitki	żyrardowski
WOLANÓW		Cmentarz żydowski w Wolanowie	Wolanów	radomski
WOŁOMIN		Cmentarz żydowski w Wołominie	Wołomin	wołomiński
WYSZKÓW		Cmentarz żydowski w Wyszkanie	Wyszków	wyszkowski
WYSZOGRÓD		Cmentarz żydowski stary w Wyszogrodzie, ul. Kilińskiego	Wyszogród	płocki
WYSZOGRÓD		Cmentarz żydowski nowy w Wyszogrodzie, ul. Niepodległości	Wyszogród	płocki
ZAKROCZYM		Cmentarz żydowski w Zakroczymiu	Zakroczym	nowodworski
ZIELUŃ		Cmentarz żydowski w Zieluniu	Lubowidz	żuromiński
ZWOLEŃ		Cmentarz żydowski w Zwoleniu	Zwoleń	zwoleński
ŻELECHÓW		<u>Cmentarz żydowski nowy w Żelechowie, ul. Chłopickiego</u>	Żelechów	garwoliński
ŻUROMIN		Cmentarz żydowski w Żurominie	Żuromin	żuromiński
ŻYRARDÓW		<u>Cmentarz żydowski w Żyrardowie</u>	Żyrardów	żyrardowski

2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
CIECHANÓW		Cmentarz żydowski w Ciechanowie (xviii w.)	Ciechanów	ciechanowski
CHODKOWO		Cmentarz żydowski w Chodkowie	Bodzanów	płocki
MARKI		Cmentarz żydowski w Markach	Nieporęt	legionowski
SIEDLCE		Cmentarz żydowski stary w Siedlcach, ul. Joselewicza	Siedlce	siedlecki
SKARYSZEW		Cmentarz żydowski w Skaryszewie	Skaryszew	radomski
WARSZAWA		Cmentarz średniowieczny („na drodze wiodącej do Czerska”)	Warszawa	warszawski
ŻELECHÓW		Cmentarz żydowski stary w Żelechowie, ul. Piłsudskiego	Żelechów	garwoliński

3. Przebieg prac

W województwie mazowieckim weryfikacją terenową objęto 141 cmentarzy według list adresowych obiektów przekazanych do oddziału terenowego, ze względu na to, iż prawie 40% obiektów nie posiada czytelnych powierzchniowych śladów, a przekazane listy nie zawierały w wielu wypadkach precyzyjnych danych lokalizacyjnych, niezbędne było porównanie map topograficznych z lat 30. XX w., tzw. map WIG z mapami współczesnymi. Do celów porównawczych stosowano też mapy zaborcze sprzed 1918 r. oraz mapy niemieckie z lat 40. XX w., a niektórych wypadkach archiwalne plany miast.

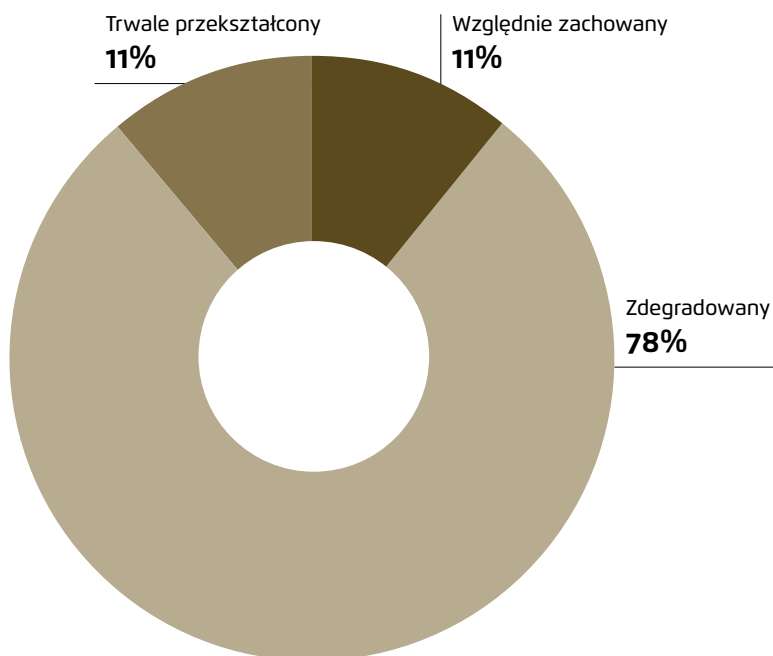
Materiałem pomocnym w przygotowaniu terenowej weryfikacji cmentarzy były też informacje o cmentarzach żydowskich zawarte na portalach <https://sztetl.org.pl/> oraz <http://kirkuty.pl/> (obecnie <http://cmentarze-zydowskie.pl/>).

Dla tych też cmentarzy opracowano ankiety i w trakcie oględzin w 2018 r. wykonano dokumentację fotograficzną.

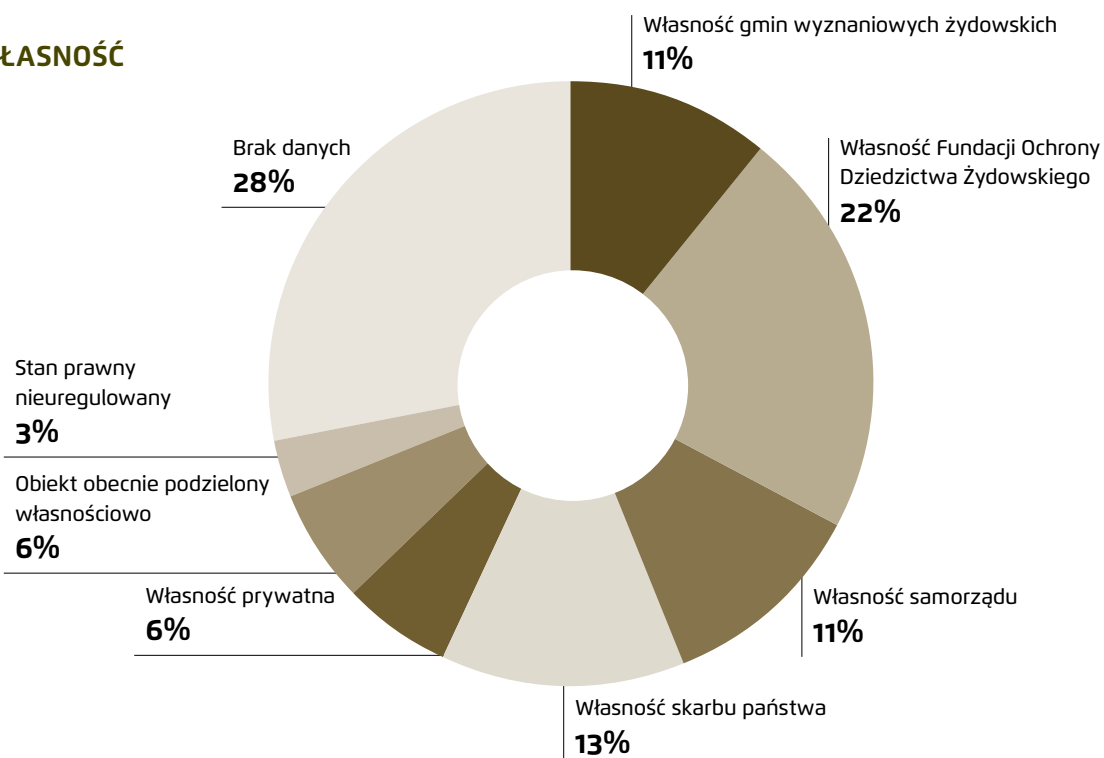
Ostatecznie w województwie mazowieckim potwierdzono lokalizacje 134 cmentarzy. Nie potwierdzono lokalizacji 7 cmentarzy, co nie przeczy ich istnieniu, a jest jedynie brakiem, na obecnym etapie badań, wiarygodnych materiałów potwierdzających ich lokalizację.

4. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym

STAN ZACHOWANIA

WŁASNOŚĆ

Cmentarze wpisane do rejestru zabytków	24%
Cmentarze z mogiłami ofiar Zagłady	19%
Cmentarze pozbawione czytelnych naziemnych relikwów (nagrobki, ogrodzenia, budynki, historycznie komponowany drzewostan)	47%
Cmentarze z istniejącymi elementami współczesnego oznakowania	54%

1

5. Ocena stanu zachowania

Wszystkie cmentarze w województwie mazowieckim w różnym stopniu uległy zniszczeniu. Destrukcja cmentarzy żydowskich na szeroką skalę zaczęła się po wybuchu II wojny światowej. Cmentarze były niszczone w wyniku działań armii niemieckiej oraz okupacyjnej administracji. Niemcy wykorzystywali nagrobki do utwardzania dróg, placów i podwórek oraz do prac budowlanych. Kluczowe są także demograficzne skutki Zagłady – Niemcy, mordując ok. 90% Żydów mieszkających w Polsce, na kolejne dekady pozbawili cmentarze ich naturalnych opiekunów.

W procesie niszczenia cmentarzy istotną rolę odegrała okoliczna ludność. Już w czasie II wojny światowej niektórzy mieszkańcy dopuszczali się kradzieży nagrobków, rozbierania murów i zabudowań cmentarnych, plądrowania grobów oraz wycinania drzewostanu. Proceder ten przybrał znaczne rozmiary i był kontynuowany w kolejnych dekadach. Po 1945 r. znaczący był w nim również udział władz PRL, które osłabiały pozycję i tak nielicznych już organizacji żydowskich, odbierając im prawo sukcesji majątku przedwojennych gmin żydowskich i nacjonalizując nieruchomości, a także przyjmując przepisy prawne nieuwzględniające żydowskiego prawa religijnego, podejmując działania związane z niszczeniem cmentarzy i nie zapewniając im dostatecznej opieki. W tym okresie wiele cmentarzy zostało zabudowanych lub przekształconych w tereny zielone. Zainicjowana w 1967 r. antysemicka kampania zmusiła ok. 13 tys. Żydów do emigracji z Polski, co sprawiło, że kolejne tysiące grobów pozostały bez bieżącej opieki. Od 1976 r. władze zaczęły podejmować starania na rzecz

zachowania cmentarzy żydowskich. Istotna zmiana nastąpiła po 1989 r. w wyniku dialogu władz z organizacjami żydowskimi, przyjęcia przepisów zapewniających cmentarzom skuteczniejszą ochronę, odrodzenia się żydowskich gmin wyznaniowych i możliwości restytucji cmentarzy wskutek rozwoju społeczeństwa obywatelskiego oraz rosnącego zainteresowania kulturą i historią Żydów w Polsce. W ostatnich dekadach coraz więcej cmentarzy zyskuje nowych opiekunów – są to organizacje żydowskie z kraju i zagranicy, potomkowie żydowskich emigrantów z Polski, nieżydowscy miejscowi społecznicy oraz władze samorządowe. Na uwagę zasługuje zaangażowanie Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, które zainicjowało akcję oznakowania cmentarzy i dofinansowuje różne działania związane z opieką nad nimi. Należy jednak zaznaczyć, że wiele cmentarzy wciąż nie jest objętych żadną opieką i nie posiada współczesnych form upamiętnień.

Za skrajne przypadki należy uznać cmentarze o nieustalonej lokalizacji, znane jedynie z materiałów źródłowych. Są wśród nich nekropolie założone w XVIII w., nieużytkowane czynnie przez gminy żydowskie i dozory bóżnicze po utworzeniu kolejnych miejsc pochówku, oraz cmentarze założone w wiekach XIX i XX, zupełnie zatarte w pamięci mieszkańców i przestrzeni miejskiej.

Na stan cmentarzy wpływa również oddziaływanie czynników naturalnych, które prowadzą do degradacji nagrobków, ogrodzeń i zabudowań cmentarnych. Jeden z największych problemów stanowi niekontrolowany rozwój roślinności.

5.1. Cmentarze względnie zachowane

W województwie mazowieckim znajduje się 14 cmentarzy sklasyfikowanych jako względnie zachowane, czyli z czytelnie zachowanymi lub jednoznacznie udokumentowanymi granicami historycznymi (według stanu z 1939 r.), bez wprowadzonych nowych, trwałych funkcji skutkujących zniszczeniem pochówków. Są to cmentarze w miejscowościach: Chorzele, Goworowo, Jadów, Latowicz, Łosice, Mogielnica, Mordy, Przysucha, Różan, Trzciniec Mały (nowy cmentarz w Kosowie Lackim), Warszawa (cmentarz przy ul. Okopowej 49/51), Wierzbica, Wyszogród (cmentarz przy ul. Niepodległości), Żelechów (cmentarz przy ul. Chłopickiego).

Niemal wszystkie z wyżej wymienionych cmentarzy uległy daleko posuniętej dewastacji, do której doszło podczas II wojny światowej i/lub w kolejnych dekadach. W najlepszym stanie zachował się cmentarz w Warszawie (jeden z największych cmentarzy żydowskich w Europie). W 1943 r. Niemcy wysadzili w powietrze zabudowania cmentarne. Do częściowych zniszczeń doszło także w trakcie powstania warszawskiego, podczas którego na cmentarzu toczyły się walki między oddziałami Armii Krajowej i jednostkami armii niemieckiej, a jego teren był wykorzystywany do przyjmowania zrzutów zaopatrzenia. Po 1945 r. na niedostatecznie dozorowanym cmentarzu dochodziło do kradzieży i dewastacji nagrobków. Na cmentarzu przetrwało ok. 90 tys. nagrobków, przy czym, według różnych źródeł, od 1806 do 1939 r. pochowano na nim od 120 tys. do 150 tys. osób. Przyjęcie nawet najniższej liczby 120 tys. osób oznaczałoby brak aż ok. 30 tys. nagrobków.

Na pozostałych cmentarzach znajdują się nieliczne nagrobki, stanowiące niewielki procent stanu przedwojennego, w wielu przypadkach destrukty lub nagrobki przemieszczone względem właściwego miejsca pochówku. W Goworowie, Latowiczu i Trzcińcu Małym podczas lustracji terenowych nie odnaleziono żadnych macew, a jedynymi naziemnymi śladami cmentarzy są obwałowania ziemne. W Chorzelach i Różanie powstały lapidaria, do których budowy wykorzystano fragmenty macew odnalezione również w innych miejscowościach. W Łosicach i Wierzbicy urządzono lapidaria z nagrobków, które w czasie II wojny światowej Niemcy wykorzystali do utwardzania podwórzy. Około 150 macew *in situ* znajduje się na cmentarzu w Żelechowie, ok. 50 w Mordach, kilka w Jadowie i Wyszogrodzie.

2

3

2 | Otwock, cmentarz dawnej gminy żydowskiej | fot. K. Bielawski, 2011

3 | Warszawa, ul. Okopowa, grobowiec Bera Sonnenberga na cmentarzu żydowskim
| fot. K. Bielawski, 2015

Na żadnym z cmentarzy z tej grupy nie przetrwały przedwojenne domy przedpogrzebowe i inne budynki (stróżówki, domy grabarzy). Jedynie cmentarz w Warszawie jest ogrodzony oryginalnym (uzupełnianym po 1945 r.) murem. Cmentarze w Chorzelach, Łosicach, Mogielnicy, Przysusze, Różanie, Wierzbicy i Żelechowie zostały ogrodzone w ostatnich dekadach.

Pod względem zabytkowym najbardziej wartościowy jest cmentarz w Warszawie przy ul. Okopowej. Wśród zachowanych ok. 90 tys. nagrobków znajdują się liczne wybitne przykłady żydowskiej sztuki sepulkralnej, **stanowiące świadectwo historii warszawskich Żydów**. Oprócz tradycyjnych stel groby oznaczano także obeliskami, formami architektoniczno-rzeźbiarskimi i grobowcami architektonicznymi. Cmentarz warszawski jest też największym w kraju skupiskiem oheli. Nekropolia jest miejscem spoczynku wielu znamienitych osobistości – rabinów, cadyków, artystów i naukowców, działaczy społecznych. Pochowani zostali na nim m.in.: Majer Bałaban, Izaak Cyłkow, Adam Czerniaków, Samuel Dickstein, Edward Flatau, Estera Rachela Kamińska, Dow Ber Meisels, Samuel Orgelbrand, Feliks Perl, Chaim Sołowiejczyk, Julian Strykowski, Hipolit Wawelberg, Henryk Wohl, Ludwik Zamenhof. Znajdują się na nim również indywidualne i zbiorowe groby tysięcy ofiar Zagłady. Cmentarz jest własnością Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Warszawie, która we współpracy z Fundacją Dziedzictwa Kulturowego i przy wsparciu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego prowadzi na nim cykliczne prace porządkowe i konserwatorskie. Obiekt ten jest jedynym w województwie mazowieckim czynnym cmentarzem.

Należy również zwrócić uwagę na cmentarz w Przysusze, na którym – pomimo potężnych zniszczeń – zachowały się destrukty nagrobków z końca XVIII w., zaliczane do najstarszych macew na Mazowszu. Znajdujące się na nim groby cadyków: Awrahama z Przysuchy, Jaakowa Icchaka Rabinowicza, zwanego „Świętym Żydem” z Przysuchy, oraz Symchy Bunima są celem pielgrzymek tysięcy chasydów i ortodoksów z całego świata, dla których w mieście powstaje obecnie centrum chasydzkie z synagogą, mykwą i ze stołówką.

5.2. Cmentarze zdegradowane

Do tej grupy zaliczono 105 cmentarzy z niezachowanymi lub nieudokumentowanymi historycznymi granicami (przy obecnym stanie rozpoznania), w tym cmentarze fragmentarycznie przekształcone przez wprowadzenie zabudowy oraz infrastruktury drogowej i inżynierskiej. Stanowią one 78% wszystkich cmentarzy w województwie mazowieckim. Należą do nich cmentarze w miejscowościach: Andrzejewo, Białobrzegi (2 cmentarze), Bielsk, Biezuń, Błędów, Błonie, Bodzanów, Bodzanów-Chodkowo, Brok, Ciepeliów, Czerwińsk nad Wisłą (cmentarz przy ul. Polnej), Długosiodło, Drobin (2 cmentarze), Gąbin, Głowaczów, Gniewosów (2 cmentarze), Gostynin, Góra Kalwaria, Grodzisk Mazowiecki, Grójec, Iłów, Iłża, Jedlińsk, Kajetany, Kałuszyn, Karczew (2 cmentarze, w tym cmentarz dawnej gminy żydowskiej w Otwocku), Kazanów, Klwów, Kołbiel, Kozienice, Kuczbork-Osada, Lipsko, Maciejowice, Magnuszew, Maków Mazowiecki, Mińsk Mazowiecki (cmentarz przy ul. Dąbrówki), Mława (2 cmentarze), Mokobody, Mszczonów, Myszyniec, Nasielsk, Nowe Miasto-Folwark (nad Soną), Nowy Dwór Mazowiecki, Nur, Okuniew, Osieck, Ostrów Mazowiecka (2 cmentarze), Starowola, Piaseczno, Płock (2 cmentarze), Płońsk, Popowo Kościelne, Łaskarzew, Pruszków, Przasnysz, Przytyk, Raciąż, Radom, Radzanów, Radzymin, Różan, Ryczywół, Sarnaki, Seroczyn, Siedlce (cmentarz przy ul. Szkolnej), Sienno, Sierpc, Skłody Stachy, Sochaczew, Sochocin, Sokołów Podlaski (2 cmentarze), Solec nad Wisłą, Sterdyń, Stoczek, Stromiec, Strzegowo, Sulbiny, Szreńsk, Szydłowiec (nowy cmentarz przy ul. Wschodniej), Śniadków Górny, Tarczyn, Warka, Warszawa (cmentarze przy ul. św. Wincentego, ul. Kwitnącej Akacji oraz na terenie leśnym pomiędzy ul. Podkowy i ul. Złotej Jesieni), Węgrów, Wierzbica, Wiskitki, Wolanów, Wyszków, Wyszogród, Zakroczym, Zieluń, Zwolen, Żuromin, Żyrardów.

4

Stan ich zachowania jest bardzo zróżnicowany. Na niemal połowie z nich brak naziemnych elementów historycznych, w tym nagrobków. Na pozostałych macewy stanowią znikomy procent stanu sprzed 1939 r. Egzemplifikacją tego twierdzenia jest cmentarz w Wiskitkach. Na podstawie analizy akt metrykalnych i demografii miejscowej społeczności żydowskiej można przyjąć, że w ciągu ok. 100 lat czynnego funkcjonowania cmentarza pochowano na nim ok. 2 tys. osób. Obecnie w jego obrębie znajduje się ok. 85 stel, w tym znaczna część destruktyw. Jest to zaledwie ok. 4% wszystkich oryginalnie postawionych nagrobków.

Największy, szacowany na ok. 30 tys., zespół nagrobków znajduje się na cmentarzu w Warszawie przy ul. św. Wincentego, przy czym są to macewy przemieszczone w trakcie przekształcania w latach PRL cmentarza w park miejski. Sposób ustawienia uniemożliwia dostęp do nich i inwentaryzację.

W Szydłowcu przetrwało 2189 nagrobków, ponad 1200 – w Otwocku. Na kilku innych cmentarzach zachowało się od ok. 100 do 300 nagrobków (najczęściej przemieszczonych).

Domy przedpogrzebowe przetrwały jedynie w Pruszkowie (obiekt nieużytkowany, z zachowanym stołem do ablucji zwłok) oraz w Żyrardowie (budynek zaadaptowany do celów mieszkalnych). Na 61 cmentarzach z tej grupy nie ma ogrodzenia.

Część cmentarzy z tej grupy funkcjonuje współcześnie jako tereny zielone (Białobrzegi, Kajetany, Kołbiel, Mława, Mokobody, Nur, Osieck, Ostrów Mazowiecka, Raciąż, Radzymin, Stromiec, Zakroczym, Zieluń, Zwoleń), nieużytki (Bielsk, Biezuń, Czerwińsk nad Wisłą i inne), tereny po-fabryczne (Ciepielów, Grodzisk Mazowiecki, Wyszogród), tereny zabudowane (Jedlińsk, Maków Mazowiecki, Płock, Płońsk).

Ze względu na wartość historyczną na szczególną uwagę zasługują cmentarze w Górze Kalwarii (groby cadyków z chasydzkiej dynastii Alterów), Karczewie (cmentarz dawnej gminy żydowskiej w Otwocku z ok. tysiącem nagrobków, w większości na grobach kuracjuszy z różnych miast Polski i Rosji), Mszczonowie (ohel cadyka Jaakowa Dawida z dynastii wareckiej oraz zespół nagrobków z XVIII w.), Pruszkowie (cmentarz z oryginalnym murem, domem przedpogrzebowym oraz ponad 200 nagrobkami), Przytyku (zespół nagrobków datowanych od XVIII w.), Sochaczewie (jeden z najstarszych cmentarzy żydowskich na Mazowszu, założony przypuszczalnie na przełomie XV i XVI w.), Szydłowcu i warszawskim Bródnie (jedne z największych w województwie mazowieckim zespoły zachowanych macew).

5.3. Cmentarze trwale przekształcone

Cmentarze trwale przekształcone to obiekty z niezachowanymi historycznymi granicami, w dominującej części lub całkowicie zajęte przez zabudowę, infrastrukturę drogową i inżynierię, najczęściej z zatartym podziałem katastralnym i własnościowym. Nie ujęto wśród nich obiektów użytkowanych współcześnie jako parki i zieleńce, ponieważ ten sposób zagospodarowania w większości przypadków nie zniszczył warstw gruntu związanych z pochówkami. Istniejące przekształcenia tej grupy cmentarzy nie przekreślają możliwości wprowadzenia ochrony prawnej zachowanych fragmentów.

Do kategorii tej zaliczono cmentarze w Ciechanowie (przy ul. Gwardii Ludowej – teren wewnątrz osiedla mieszkaniowego; przy ul. Pułtuskiej – teren zajęty przez zabudowę mieszkaniową wielorodzinną, garaże i nowy układ ulic), Czerwińsku nad Wisłą (teren zabudowany), Kałuszynie (cmentarz przeznaczony pod budowę urzędu miejskiego), Kosowie Lackim, Krasnosielcu, Makowie Mazowieckim (magazyny), Mińsku Mazowieckim (stary cmentarz przy ul. Kazikowskiego – szkoła), Nowym Mieście nad Pilicą (zajęty przez targowisko, zabudowę i ulicę), Ostrołęce (zespół budynków, m.in. szkoła), Pułtusku (wielorodzinna zabudowa mieszkaniowa), Siedlcach (zabudowa mieszkaniowa i usługowa), Szreńsku (pole uprawne), Szydłowcu (stary cmentarz u zbiegu ul. Kościuszki i Radomskiej – teren zabudowany), Wołominie (częściowy nieużytek, częściowo ulica i drogi gruntowe oraz zabudowa). Większość z nich została zdewastowana podczas II wojny światowej, a nowe funkcje nadano im w latach PRL. W materiałach archiwalnych nie odnaleziono dokumentów potwierdzających ewentualne dokonanie ekshumacji. Obecny sposób użytkowania terenów cmentarnych stwarza ryzyko dalszej dewastacji zachowanych jeszcze pochówków.

Na żadnym z powyższych cmentarzy nie zachowały się nagrobki *in situ*, ogrodzenia i domy przedpogrzebowe. Tylko cztery posiadają materialne formy upamiętnienia – w Ciechanowie znajduje się pomnik ufundowany przez ziomkostwo Żydów pochodzących z tej miejscowości, w Mińsku Mazowieckim w pobliskim chodniku umieszczono poziomą tabliczkę, a w Ostrołęce i Pułtusku zbudowano pomniki z wykorzystaniem destruktywów odnalezionych nagrobków.

6. Stan ochrony prawnej

Do rejestru zabytków nieruchomości województwa mazowieckiego wpisano 32 cmentarze żydowskie, znajdujące się w następujących miejscowościach: Błonie, Brok, Góra Kalwaria, Grodzisk Mazowiecki, Grójec, Karczew (2 cmentarze), Kazanów, Kozienice, Maków Mazowiecki (stary cmentarz przy ul. Adamowskiej), Mińsk Mazowiecki (nowy cmentarz przy ul. Dąbrówki), Mława (nowy cmentarz przy ul. Warszawskiej), Mogielnica, Mszczonów, Nasielsk, Okuniew, Piaseczno, Płońsk, Popowo Kościelne, Pruszków, Przysucha, Przytyk, Radom, Siedlce (nowy cmentarz przy

5

6

5 | Nowe Miasto nad Pilicą, plac targowy na terenie dawnego cmentarza żydowskiego | fot. K. Bielawski, 2013

6 | Góra Kalwaria, ohel chasydzkiej dynastii Alterów | fot. K. Bielawski, 2010

ul. Szkolnej), Sienno, Szydłowiec (cmentarz nowy przy ul. Wschodniej), Śniadków Górny, Warszawa (cmentarze przy ul. Okopowej i ul. św. Wincentego), Wiskitki, Żelechów (nowy cmentarz przy ul. Chłopskiego), Żyrardów.

Częściową ochronę prawną zapewniają wpisy do wojewódzkiej ewidencji zabytków (105 cmentarzy) oraz do gminnej ewidencji zabytków (47 obiektów), przy czym nie wszystkie samorządy prowadzą ewidencję.

Wpisów do wojewódzkiego rejestru zabytków oraz do wojewódzkich i gminnych ewidencji zabytków nie posiadają cmentarze żydowskie w miejscowościach: Białobrzegi (ul. 11 Listopada), Ciechanów (ul. Pułtуска), Długosiodło, Jedlińsk, Kałuszyn (2 cmentarze), Kosów Lacki (ul. Szkolna, ul. Sokołowska), Latowicz, Łosice, Maciejowice, Mińsk Mazowiecki (ul. Kazikowskiego), Moko-body, Mordy, Osieck, Stanisławów, Starowola, Siedlce (ul. Armii Krajowej), Sokołów Podlaski (ul. Wiatraki), Stromiec, Szydłowiec (ul. Kościuszki), Tarczyn, Węgrów, Wołomin, Wyszogród (ul. Kilińskiego), Zieluń.

7. Główne zagrożenia

U podstaw głównych zagrożeń dla cmentarzy żydowskich leżą: nieuregulowany status prawny wielu obiektów, niedostateczna ochrona prawna, nieczytelność granic, w większości przypadków brak stałych opiekunów oraz nieprzestrzeganie żydowskiego prawa religijnego podczas korzystania z cmentarzy. Może to prowadzić do naruszania integralności grobów, niszczenia nagrobków oraz zieleni cmentarnej w wyniku prób zabudowy cmentarzy lub ich części oraz ich użytkowania. Przykładem jest sprawa cmentarza w Grodzisku Mazowieckim, którego fragment pod koniec lat 80. XX w. został ogrodzony, a pozostałą część użytkowały różne przedsiębiorstwa, m.in. Rejonowa Spółdzielnia Rolniczo-Handlowa „Samopomoc Chłopska” oraz firma zajmująca się skupem złomu. W 2014 r. w projekcie planu zagospodarowania przestrzennego Grodziska Mazowieckiego pozbawiony nagrobków i nieogrodzony teren cmentarza władze miasta przeznaczyły pod wielorodzinną zabudowę mieszkaniową. Plan zagospodarowania przestrzennego nie przewidywał również zabezpieczenia przedwojennej bramy cmentarnej, znajdującej się w obrębie skupu złomu. Po protestach społeczników i nagłośnieniu problemu w mediach projekt zagospodarowania zmieniono. W 2016 r. władze Grodziska Mazowieckiego doprowadziły do likwidacji punktu skupu złomu i wydzierzały teren od właściciela. W kolejnych miesiącach rozebrały jego ogrodzenie i część zabudowań, co przyczyniło się do rozkopania części grobów. Plany wykupienia przez miasto działki cmentarnej jak dotąd nie zostały zrealizowane ze względu na spór sądowy toczący się między powojennymi użytkownikami cmentarza.

Ze 138 cmentarzy wyszczególnionych w zestawieniach Narodowego Instytutu Dziedzictwa jedynie 15 jest własnością Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Warszawie (11% wszystkich cmentarzy), 30 – Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego (22%). Ze względu na wysokie koszty utrzymania i prac konserwatorskich obie organizacje sygnalizują problemy z zapewnieniem cmentarzom właściwej opieki. Zdecydowana większość cmentarzy (67%) znajduje się w rękach nieżydowskich właścicieli, użytkowników lub ma nieuregulowany status prawny. Jednostki samorządu terytorialnego (gminy, miasta) posiadają w swoim zasobie 14 cmentarzy (11%). Własnością skarbu państwa jest 18 cmentarzy (13%). Po 8 cmentarzy jest własnością osób prywatnych oraz jest podzielonych pomiędzy kilku właścicieli i użytkowników.

7

W przypadku 37 cmentarzy (28%) w województwie mazowieckim nie można ustalić stanu własnościowego, a 4 cmentarze mają nieuregulowany stan prawny. Uniemożliwia to podjęcie działań na rzecz opieki nad tymi miejscami.

Brak nagrobków, ogrodzeń, domów przedpogrzebowych i współczesnych upamiętnień przyczynia się do zacierania pamięci społecznej o istocie tych miejsc. W przypadku cmentarzy służących jako parki (m.in. w Radzyminie, Sokołowie Podlaskim, Żelechowie), tereny leśne (Nadarzyn, Starowola), pola (Andrzejów, Ryczywół), wysypiska śmieci (Stanisławów), obiekty przemysłowe (Węgrów, Wyszogród), osiedla mieszkaniowe (Ciechanów, Czerwińsk) zagrożenie stanowi naruszenie integralności grobów wskutek prac ziemnych związanych z bieżącą eksploatacją tych terenów.

Tylko 3 cmentarze w województwie mazowieckim (cmentarze warszawskie oraz cmentarz w Mogielnicy) są stale dozorowane lub wyposażone w monitoring obejmujący część terenu. Nieliczne cmentarze mają opiekunów wykonujących cykliczne prace porządkowe.

Należy podkreślić, że dewastacje i profanacje o charakterze jawnie antysemitycznym są rzadkie. W ciągu ostatnich lat ujawniono zaledwie kilka takich zdarzeń, m.in. w Sochaczewie w latach 2015 i 2018 na ohelu cadyków Bornsteinów oraz na pomnikach ku czci ofiar Zagłady namalowano hasła o treściach faszystowskich, antysemitycznych i antyislamskich.

8. Współczesne wpisy do rejestru zabytków i wiodące przykłady opieki nad cmentarzami

Ostatnie lata przyniosły wzrost uwrażliwienia na kwestię ochrony cmentarzy żydowskich. Ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wprowadziła obowiązek ochrony i opieki nad cmentarzami bez względu na stan ich zachowania. Magdalena Gawin, podsekretarz stanu w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 31 lipca 2017 r. wystosowała pismo do Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków o następującej treści: „Polski ustawodawca uznał szczególny status funkcjonujących aktualnie cmentarzy żydowskich względem innych cmentarzy, np. w art. 23 ust. 1 ustawy z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej, który stanowi, że cmentarze wyznaniowe żydowskie stanowiące własność gmin żydowskich lub Związku Gmin nie podlegają wywłaszczeniu. Zwracam również uwagę na uchwalenie nowelizacji przepisów – na podstawie art. 2 ustawy z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, art. 13 ust. 5 ustawy z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami – otrzyma brzmienie: «Sprzedaż, zamiana, darowizna lub dzierżawa nieruchomości stanowiących własność Skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego, będących cmentarzami ujętymi w wojewódzkiej ewidencji zabytków, a także wnoszenie tych nieruchomości jako wkładów niepieniężnych (aportów) do spółek wymagają pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków». Oczywista wartość zabytkowa cmentarzy żydowskich jako miejsc pochówków wynika bezpośrednio z obecności szczątków ludzkich. Najważniejsza w obrębie cmentarza jest strefa grzebalna, stopień zachowania form architektonicznych jest drugorzędny, choć ważny przy decydowaniu o właściwym sposobie ochrony, np. wpisie do ewidencji zabytków, uwzględnieniu w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego czy wpisie do rejestru zabytków. Pierwszoplanowym celem działania konserwatorów powinno być zabezpieczenie miejsc cmentarzy żydowskich użytkowanych do dnia 31 sierpnia 1939 r. Strefę grzebalną, wolną od zabudowy należy znakować za pomocą kamieni do czasu budowy ogrodzenia”. Położenie nacisku na ochronę grobów było ważnym posunięciem wobec wcześniejszej praktyki wpisywania do rejestru zabytków jedynie cmentarzy, na których zachowały się co najmniej relikty naziemne, czyli nagrobki lub obiekty architektury.

Modelowym przykładem możliwości zabezpieczenia cmentarza przed dewastacją poprzez wpis do rejestru zabytków nieruchomości jest sprawa cmentarza żydowskiego w Płońsku. Istniejąca przynajmniej od XVI w. nekropolia o powierzchni ok. 3,3 ha uległa dewastacji w latach II wojny światowej i w kolejnych dekadach. Zniszczeniu uległy ogrodzenie, dom przedpogrzebowy oraz wszystkie nagrobki. W latach 60. i 70. XX w. cmentarz został częściowo zabudowany. W 1983 r. odsłonięto na nim pomnik ku czci ofiar Zagłady, przy którym z czasem pojawiły się kolejne formy upamiętnienia. Po 1990 r. na cmentarzu wzniesiono centrum handlowe. Na jego skraju znajdował się zespół pomników zajmujący działkę stanowiącą ok. 6% przedwojennego terenu cmentarza. W 2013 r. prywatny inwestor podpisał ze starostwem umowę wieczystej dzierżawy cmentarza, a następnie wystąpił o pozwolenie na rozbudowę centrum handlowego. Na polecenie inwestora 24 lutego 2016 r. pomniki stojące na cmentarzu zostały rozebrane i usunięte. Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego 2 marca 2016 r. złożyła wniosek o wpisanie cmentarza do rejestru zabytków. Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków 8 kwietnia 2016 r. wydał decyzję o wpisaniu do rejestru zabytków „zachowanej części cmentarza żydowskiego”, obejmującej jedynie fragment, na którym wcześniej znajdowało się upamiętnienie. Ostatecznie 1 lutego 2018 r. cały teren cmentarza w jego historycznych granicach został wpisany do rejestru zabytków nieruchomości województwa mazowieckiego, co w połączeniu z przyznaniem inwestorowi działki zastępczej powstrzymało plany dalszej zabudowy.

8

9

8 | Płońsk, centrum handlowe na terenie dawnego cmentarza | fot. K. Bielawski, 2016

9 | Serock, fragment lapidarium na cmentarzu | fot. K. Bielawski, 2023

Wśród projektów opieki nad cmentarzami wyróżniają się działania związane z cmentarzem żydowskim w Warszawie przy ul. Okopowej 49/51. Założona w 1806 r. nekropolia zajmuje powierzchnię 33,5 ha, na której zachowało się ponad 80 tysięcy nagrobków. Cmentarz jest własnością Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Warszawie. Od 2015 r. prace porządkowe i konserwatorskie prowadzi na nim także Fundacja Dziedzictwa Kulturowego. Na jej wniosek w 2017 r. Sejm i Senat RP przyjęły ustawę, dzięki której Fundacja Dziedzictwa Kulturowego otrzymała 100 mln zł jako kapitał wieczysty. Zyski z inwestowania tych funduszy są wykorzystywane na ratowanie cmentarza. Ze względu na niewielką liczbę Żydów w Polsce oraz wysokie koszty utrzymania i rewaloryzacji cmentarzy przyjęte rozwiązanie, zgodnie z którym cmentarz znajduje się nie tylko pod opieką gminy żydowskiej, ale także lokalnej organizacji pozarządowej i władz, może i powinno być wdrażane również w innych miejscowościach.

Godną odnotowania jest inicjatywa władz samorządowych Serocka, które w 2021 r. wystąpiły do Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich w Polsce z propozycją nieodpłatnego przejęcia cmentarza. Od 2011 r. cmentarzem zarządzała Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, która ma w swoim zasobie ok. 160 cmentarzy w różnych województwach. Motywację władz Serocka stanowiła chęć zapewnienia obiektowi jeszcze lepszej opieki i zwiększenia jego dostępności. W 2022 r. podpisano akt notarialny przekazania cmentarza w formie darowizny na rzecz Miasta i Gminy Serock.

W latach 2022–2023 Urząd Miasta i Gminy Serock przeprowadził prace porządkowe, m.in. zabezpieczył i wyeksponował kolejne odnalezione nagrobki, naprawił ogrodzenie, zbudował schody prowadzące do cmentarza, zainstalował tablice z informacjami o historii obiektu i żydowskich zwyczajach pogrzebowych. Działania uzupełniła publikacja o cmentarzu wraz z inwentaryzacją nagrobków.

9. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie mazowieckim

9.1. Archiwa

- Archiwum Akt Nowych, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 190/1517, Akta dotyczące się gminy żydowskiej w Iłży w guberni sandomierskiej.
- Archiwum Akt Nowych, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 190/1507, Akta dotyczące się gminy żydowskiej w Sienniu w województwie sandomierskim.
- Archiwum Akt Nowych, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 190/1528, Akta dotyczące się okręgu starozakonnych w Przytyku w guberni sandomierskiej.
- Archiwum Akt Nowych, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 190/1668, Akta dotyczące się gminy żydowskiej w Pułtusku w województwie płockim.
- Archiwum Akt Nowych, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 190/1698, Akta dotyczące się gminy starozakonnych w mieście Sochocinie w guberni płockiej.
- Archiwum Akt Nowych, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 190/1758, Akta dotyczące się gminy starozakonnych w mieście Tarczynie w guberni warszawskiej.
- Archiwum Akt Nowych, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 190/1805, Akta dotyczące się gminy starozakonnych w Sobieni [Sobienie-Jeziory] w guberni lubelskiej.
- Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Administracji Publicznej, sygn. 1098, Sprawa cmentarza w Gniewoszowie.
- Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Gospodarki Komunalnej, sygn. 9/33, Decyzje o zamknięciu cmentarzy i przeznaczeniu ich na inny cel w województwie kieleckim.

- Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Gospodarki Komunalnej, sygn. 9/55, Decyzje o zamknięciu cmentarzy i przeznaczeniu ich na inny cel w woj. warszawskim.
- Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Gospodarki Komunalnej, sygn. 9/56, Decyzje o zamknięciu cmentarzy i przeznaczeniu ich na inny cel w woj. warszawskim.
- Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Opieki Społecznej w Warszawie, sygn. 15/696, Zamknięcie cmentarza żydowskiego w Falenicy.
- Archiwum Akt Nowych, Urząd do Spraw Wyznań, sygn. 22/456, Zamknięcie cmentarza Przysucha.
- Archiwum Akt Nowych, Urząd do Spraw Wyznań, sygn. 132/282, Obiekty judaizmu województwa ciechanowskiego.
- Archiwum Akt Nowych, Urząd do Spraw Wyznań, sygn. 132/306, Wyznanie mojżeszowe. Obiekty judaizmu woj. płockiego.
- Archiwum Akt Nowych, Urząd do Spraw Wyznań, sygn. 132/309, Wyznanie mojżeszowe. Obiekty judaizmu woj. radomskiego.
- Archiwum Akt Nowych, Urząd do Spraw Wyznań, sygn. 132/321, Wyznanie mojżeszowe. Obiekty judaizmu woj. warszawskiego.
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 190/1439, Akta dotyczące się urządzenia gmin żydowskich.
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 190/1439, Akta dotyczące się gminy wyznania mojżeszowego w Seroczyniu w województwie podlaskim.
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 190/1517, Akta dotyczące się gminy żydowskiej w Iłży w guberni sandomierskiej.
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 190/1519, Akta dotyczące się okręgu bóżniczego w Gniewoszowie w guberni radomskiej.
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 190/1521, Akta dotyczące się okręgu bóżniczego w Ciepiewie w guberni sandomierskiej.
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 190/1528, Akta dotyczące się okręgu starozakonnych w Przytyku w guberni sandomierskiej.
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 190/1669, Akta dotyczące się gminy żydowskiej w Nowym Mieście w województwie płockim.
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 190/1697, Akta dotyczące się gminy starozakonnych w Broku w guberni płockiej.
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 190/1754, Akta dotyczące się gminy starozakonnych w Mogielnicy.
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 190/1761, Akta dotyczące się gminy starozakonnych w Piasecznie w guberni warszawskiej.
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 190/1774, Akta dotyczące się gminy starozakonnych w mieście Jadowie w guberni warszawskiej.
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 190/1776, Akta dotyczące się gminy starozakonnych w Kołbieli w guberni warszawskiej.
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 190/1778, Akta dotyczące się gminy żydowskiej w Łosicach w województwie podlaskim.
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 190/1802, Akta dotyczące się gminy starozakonnych w Mokobodach.
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 190/1809, Akta dotyczące się gminy starozakonnych w mieście Garwolinie w guberni lubelskiej.
- Archiwum Państwowe w Kielcach, Urząd Wojewódzki w Kielcach, sygn. 1080/1074, Przysucha – cmentarz żydowski (zamknięcie cmentarza).

- Archiwum Państwowe w Radomiu, Akta miasta Radomia, sygn. 58/1/0/5.2/9654, Martyrologium Żydów Radomskich – przytułek, odsłonięcie pomnika, cmentarz żydowski.
- Archiwum Państwowe w Radomiu, Okręgowy Komitet Żydowski w Radomiu, sygn. 58/169/15, Cmentarz żydowski w Radomiu.
- Archiwum Państwowe w Radomiu, Urząd Gminy w Przytyku, sygn. 58/741/0/12/58, Dokumentacja cmentarz żydowski [w Przytyku].
- Archiwum Państwowe w Siedlcach, Starostwo Powiatowe w Siedlcach, sygn. 62/29/19, Gminy wyznania żydowskiego.
- Archiwum Państwowe w Siedlcach, Urząd Wojewódzki w Siedlcach, sygn. 62/1403/0/9.5/1323, Cmentarz żydowski w Wodyniach.
- Archiwum Państwowe w Siedlcach, Urząd Wojewódzki w Siedlcach, sygn. 62/1403/0/9.5/1324, Cmentarz żydowski w Sulbinach, gmina Garwolin.
- Archiwum Państwowe w Siedlcach, Urząd Wojewódzki w Siedlcach, sygn. 62/1403/0/9.5/1325, Cmentarz żydowski Sobienie-Jeziory.
- Archiwum Państwowe w Siedlcach, Urząd Wojewódzki w Siedlcach, sygn. 62/1403/0/9.5/1326, Cmentarz żydowski w Starowoli, gmina Parysów.
- Archiwum Państwowe w Siedlcach, Urząd Wojewódzki w Siedlcach, sygn. 62/1403/0/9.5/1327, Cmentarz żydowski w Maciejowicach.
- Archiwum Państwowe w Siedlcach, Urząd Wojewódzki w Siedlcach, sygn. 62/1403/0/9.5/1330, Cmentarz żydowski w Mińsku Mazowieckim.
- Archiwum Państwowe w Siedlcach, Urząd Wojewódzki w Siedlcach, sygn. 62/1403/0/9.5/1331, Cmentarz żydowski w Kołbieli.
- Archiwum Państwowe w Siedlcach, Urząd Wojewódzki w Siedlcach, sygn. 62/1403/0/9.5/1332, Cmentarz żydowski w Łaskarzewie.
- Archiwum Państwowe w Siedlcach, Urząd Wojewódzki w Siedlcach, sygn. 62/1403/0/9.5/1333, Cmentarz żydowski w Kosowie Lackim.
- Archiwum Państwowe w Siedlcach, Urząd Wojewódzki w Siedlcach, sygn. 62/1403/0/9.5/1335, Cmentarz żydowski w Węgrowie.
- Archiwum Państwowe w Siedlcach, Urząd Wojewódzki w Siedlcach, sygn. 62/1403/0/9.5/1336, Cmentarz żydowski w Siedlcach.
- Archiwum Państwowe w Siedlcach, Urząd Wojewódzki w Siedlcach, sygn. 62/1403/0/9.5/1337, Cmentarz żydowski w Sterdyni.
- Archiwum Państwowe w Siedlcach, Urząd Wojewódzki w Siedlcach, sygn. 62/1403/0/9.5/1338, Cmentarz żydowski w Kałuszynie.
- Archiwum Państwowe w Siedlcach, Urząd Wojewódzki w Siedlcach, sygn. 62/1403/0/9.5/1359, Cmentarz żydowski w Stoczku Łukowskim.
- Archiwum Państwowe w Siedlcach, Urząd Wojewódzki w Siedlcach, sygn. 62/1403/0/9.5/1360, Cmentarz żydowski w Adamowie.
- Archiwum Państwowe w Siedlcach, Urząd Wojewódzki w Siedlcach, sygn. 62/1403/0/9.5/1361, Cmentarz żydowski w Łukowie oraz miejsce straceń i pamięci w Malcanowie koło Łukowa.
- Archiwum Państwowe w Siedlcach, Urząd Wojewódzki w Siedlcach, sygn. 62/1403/0/9.5/1521, Cmentarz żydowski w Żelechowie.
- Archiwum Państwowe w Siedlcach, Urząd Wojewódzki w Siedlcach, sygn. 62/1403/0/9.5/1522, Cmentarz żydowski w Jadowie.
- Archiwum Państwowe w Siedlcach, Urząd Wojewódzki w Siedlcach, sygn. 62/1403/0/9.5/1523, Cmentarz żydowski w Mokobodach.

- Archiwum Państwowe w Siedlcach, Urząd Wojewódzki w Siedlcach, sygn. 62/1403/0/9.5/1524, Cmentarz żydowski w Mordach.
- Archiwum Państwowe w Siedlcach, Urząd Wojewódzki w Siedlcach, sygn. 62/1403/0/9.5/1525, Cmentarz żydowski w Sokołowie Podlaskim.
- Archiwum Państwowe w Siedlcach, Urząd Wojewódzki w Siedlcach, sygn. 62/1403/0/9.5/1526, Cmentarz żydowski w Stoczku Węgrowskim.
- Archiwum Państwowe w Siedlcach, Urząd Wojewódzki w Siedlcach, sygn. 62/1403/0/9.5/1528, Cmentarz żydowski w Łaskarzewie.
- Archiwum Państwowe w Warszawie, Oddział w Otwocku, Urząd Miasta i Gminy Karczew, sygn. 193/49, Likwidacja cmentarza żydowskiego.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego im. E. Ringelbluma, Centralny Komitet Żydów w Polsce, Wydział Finansowy, sygn. 303/vii/25, Akta organizacyjne. Korespondencja dotycząca ekshumacji zwłok i zagospodarowania cmentarzy, protokoły ekshumacji zwłok.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego im. E. Ringelbluma, Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce, sygn. 325/45, Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego im. E. Ringelbluma, Wydział Budowlany Centralnego Komitetu Żydów w Polsce, sygn. 303/x/16, Stan i zabezpieczenie cmentarzy.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego im. E. Ringelbluma, Wydział Prawny Centralnego Komitetu Żydów w Polsce, sygn. 303/xvi/39, Nieruchomości i inne sprawy majątkowe.

9.2. Kartografia

- Mapa topograficzna, *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego wyd. w r. 1843 z datą 1839* [...], skala 1:126 000, opracowana przez Kwatermistrzostwo Generalne WP w latach 1822–1831, wykończona przez ros. Korpus Topografów pod kier. gen. Richtera w latach 1832–1843.
- Mapy topograficzne, skala 1:100 000, Archiwum Wojskowego Instytutu Geograficznego, <http://igrek.amzp.pl/mapindex.php?cat=WIG100>.

9.3. Opracowania ogólne

- Bergman E., *Synagogi i cmentarze żydowskie na Mazowszu*, „Rocznik Mazowiecki” 2023, t. 25.
- Bergman E., Jagielski J., *Ślady obecności. Synagogi i cmentarze*, [w:] *Następstwa Zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, red. F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin–Warszawa 2011.
- Bielawski K., *Ohele w Polsce z uwzględnieniem ich występowania na cmentarzach wielkomięjskich*, [w:] *Wielkomięjskie cmentarze żydowskie w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. I. Gadowska, Łódź 2016.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020.
- Carmel P., Chipczyńska A., *Jewish cemeteries of Poland: Masovian Region*, Brussels 2008.
- Jagielski J., Kalińska J., *Spis cmentarzy żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej wg stanu na dzień 31 grudnia 1994*, Warszawa 1994 [komputeropis].
- Klein R., *Metropolitan Jewish Cemeteries of the 19th and 20th Centuries in Central and Eastern Europe. A Comparative Study*, Berlin 2018.
- Klein R., *Witnesses of emancipation. Selected metropolitan Jewish cemeteries of Central and Eastern Europe*, Berlin 2015.
- Krajewska M., Jagielski J., *Opracowanie dotyczące zabytków cmentarzy żydowskich w Polsce*, [w:] *Religia i kultura żydowska. Materiały z Sesji Judaistycznej*, red. B. Wodecki, E. Śliwka, Pieniężno 1986.

- Krawczyk M., *Status prawny własności żydowskiej i jego wpływ na stosunki polsko-żydowskie*, [w:] *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, red. F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin–Warszawa 2011.
- Levy A., *Jüdische Grabmalkunst in Osteuropa: eine Sammlung*, Berlin 1923.
- *Ratowanie śladów kultury żydowskiej w Polsce. Żywym i umarłym*, red. R. Piszczek, Warszawa 1988.
- *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945: województwo radomskie*, Warszawa 1980.
- Szczepański J., *Spoleczność żydowska Mazowsza w XIX–XX wieku*, Pułtusk 2005.
- Urban K., *Cmentarze żydowskie, synagogi i domy modlitwy w Polsce w latach 1944–1966 (wybór materiałów)*, Kraków 2006.
- Urban K., *Zagadnienie pożydowskich synagog i cmentarzy w Polsce w latach 1945–1956 (zarys problematyki)*, „Zeszyty Naukowe – Akademia Ekonomiczna w Krakowie” 2005, nr 692.
- Weizman Y., *Unsettled Heritage: Living next to Poland’s Material Jewish Traces after the Holocaust*, London 2022.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009.

9.4. Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy

Andrzejewo

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Andrzejewo, oprac. D. Gromski, Cz. Kielboń, M. Gmiter, E. Sadowska, 1986, Archiwum NID.

Białobrzegi

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Białobrzegi, oprac. A. Penkalla, 1985, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.
- Urbański K., *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006.

Bielsk

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Bielsk, oprac. T. Gurowska, 1993, Archiwum NID.

Biezuń

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Biezuń, oprac. D. Maraśkiewicz, 2017, Archiwum NID.
- Grzybowski M.M., *Katolickie kaplice dworskie oraz miejsca kultu innowierców na Mazowszu w drugiej połowie XVIII wieku: materiały źródłowe z wizytacji kościelnych*, „Studia Płockie” 1986, nr 4.

Błędów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Błędów, oprac. A. Penkalla, 1985, Archiwum NID.
- *Żydzi w Grójeckiem. Słownik: historia, kultura, gospodarka*, red. Z. Szelaż, Grójec 2007.

Błonie

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Błonie, oprac. Z. Cybulko, M. Giedz, J. Kotyńska, 1984, Archiwum NID.
- Jagielski J., Krajewska M., *Uwagi o stanie cmentarzy żydowskich w Polsce*, „Biuletyn ŻIH” 1981, nr 4 (120).

Bodzanów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Bodzanów, oprac. D. Kołodziej, R. Krupa, 1996, Archiwum NID.

Brok

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Brok, oprac. A. Bender, 1983, Archiwum NID.

Chodkowo

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Bodzanów, oprac. D. Kołodziej, R. Krupa, 1996, Archiwum NID.

Chorzele

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Chorzele, oprac. A. Henrykowska, 1989, Archiwum NID.

Ciechanów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski stary, Ciechanów, oprac. D. Maraśkiewicz, 2017, Archiwum NID.
- Grzybowski M.M., *Katolickie kaplice dworskie oraz miejsca kultu innowierców na Mazowszu w drugiej połowie XVIII wieku: materiały źródłowe z wizytacji kościelnych*, „Studia Płockie” 1986, nr 4.

Ciepielów

- Penkalla A., *Zespół synagogałny w Ciepielowie (województwo radomskie)*, „Biuletyn ŻIH” 1988, nr 1–2.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.
- Urbański K., *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006.

Czerwińsk nad Wisłą

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Czerwińsk nad Wisłą, oprac. D. Kołodziej, R. Krupa, 1996, Archiwum NID.
- Grzybowski M.M., *Katolickie kaplice dworskie oraz miejsca kultu innowierców na Mazowszu w drugiej połowie XVIII wieku: materiały źródłowe z wizytacji kościelnych*, „Studia Płockie” 1986, nr 4.

Długosiodło

- Bielawski K., *Długosiodło*, <http://cmentarze-zydowskie.pl/dlugosiodlo.htm> (dostęp: 16.09.2023).
- Grzybowski M.M., *Katolickie kaplice dworskie oraz miejsca kultu innowierców na Mazowszu w drugiej połowie XVIII wieku: materiały źródłowe z wizytacji kościelnych*, „Studia Płockie” 1986, nr 4.

Drobin

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Drobin, oprac. T. Gurowska, 1993, Archiwum NID.
- Grzybowski M.M., *Katolickie kaplice dworskie oraz miejsca kultu innowierców na Mazowszu w drugiej połowie XVIII wieku: materiały źródłowe z wizytacji kościelnych*, „Studia Płockie” 1986, nr 4.

Gąbin

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Gąbin, oprac. J. Sitnicka, 1989, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Gąbin, oprac. D. Kołodziej, R. Krupa, 1996, Archiwum NID.

Głowaczów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Głowaczów, oprac. A. Penkalla, 1985, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.
- Urbański K., *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006.

Gniewoszów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski Przy Górcie, Gniewoszów, oprac. A. Penkalla, 1985, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski Przy Targowicy, Gniewoszów, oprac. A. Penkalla, 1985, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.
- Urbański K., *Almanach gmin żydowskich województwa kieleckiego w latach 1918–1939*, Kielce 2007.
- Urbański K., *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006.

Gostynin

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Gostynin, oprac. J. Sitnicka, 1989, Archiwum NID.
- Konarska-Pabiniak B., *Żydzi w Gostyninie w XX wieku*, „Notatki Płockie. Kwartalnik Towarzystwa Naukowego Płockiego” 2016, t. 61, nr 2 (247).
- Szubska-Bieroń E., *Bożnice i cmentarze żydowskie w Gostyninie od XVIII do XX wieku*, „Rocznik Gostyniński” 2012, t. 3.

Goworowo

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Goworowo, oprac. W. Henrykowski, 1989, Archiwum NID.
- Dziewirski J., *Goworowo i okolice*, Ostrołęka 2006.
- Grzybowski M.M., *Katolickie kaplice dworskie oraz miejsca kultu innowierców na Mazowszu w drugiej połowie XVIII wieku: materiały źródłowe z wizytacji kościelnych*, „Studia Płockie” 1986, nr 4.
- Mironczuk J., *Spółeczność żydowska w okręgu bożniczym w Ostrołęce do okresu Powstania Styczniowego*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego” 2007, t. 21.

Góra Kalwaria

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Góra Kalwaria, oprac. Z. Cybulko, J. Kotyńska, K. Janikowski, 1985, Archiwum NID.
- Jagielski J., Krajewska M., *Uwagi o stanie cmentarzy żydowskich w Polsce*, „Biuletyn ŻIH” 1981, nr 4 (120).
- Wodziński M., *Groby cadyków w Polsce. O chasydzkiej literaturze nagrobnej i jej kontekstach*, Wrocław 1998.
- *Żydzi w Grójeckiem. Słownik: historia, kultura, gospodarka*, red. Z. Szelaąg, Grójec 2007.

Grodzisk Mazowiecki

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Grodzisk Mazowiecki, oprac. M. Giedz, 1984, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Grodzisk Mazowiecki, oprac. H. Lisińska, H. Sołtysiak, 1991, Archiwum NID.
- Bergman E., *Cmentarz żydowski w Grodzisku Mazowieckim. Studium historyczno-konserwatorskie*, Warszawa 1990.

Grójec

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Grójec, oprac. A. Penkalla, 1985, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Grójec, oprac. D. Maraśkiewicz, 2016, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.
- *Żydzi w Grójeckiem. Słownik: historia, kultura, gospodarka*, red. Z. Szeląg, Grójec 2007.

Iłów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Iłów, oprac. D. Kołodziej, R. Krupa, 1996, Archiwum NID.

Iłża

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Iłża, oprac. A. Penkalla, 1985, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.
- Urbański K., *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006.

Jadów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Jadów, oprac. A. Andrzejewski, 1998, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Jadów, oprac. E. Bergman, 2018, Archiwum NID.

Jedlińsk

- Bielawski K., *Jedlińsk*, <http://cmentarze-zydowskie.pl/jedlinsk.htm> (dostęp: 17.09.2023).

Kajetany

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Nadarzyn, oprac. B. Tomecka, 1985, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Nadarzyn, oprac. A. Koseski, 1995, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Kajetany, oprac. E. Bergman, 2018, Archiwum NID.

Kałuszyn

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Kałuszyn, 1998, Archiwum NID.

Karczew

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Karczew, oprac. Z. Cybulko, J. Kotyńska, B. Tomecka, 1985, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Karczew, oprac. H. Lisińska, H. Sołtysiak, 1990, Archiwum NID.
- Bergman E., *Gmina żydowska w Karczewie*, [w:] „Lebn wil ich” – „Ja chcę żyć”. *To, co pozostało: cmentarze żydowskie w Polsce*, red. P. Blachetta-Madajczyk, Białystok 2000.
- Jagielski J., Krajewska M., *Uwagi o stanie cmentarzy żydowskich w Polsce*, „Biuletyn ŻIH” 1981, nr 4 (120).

Kazanów

- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.
- Urbański K., *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006.

Klów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Klów, oprac. A. Penkalla, 1985, Archiwum NID.

- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.

Kołbiel

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Kołbiel, oprac. E. Bergman, 2018, Archiwum NID.

Kosów Lacki

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski stary, Kosów Lacki, 1998, Archiwum NID.
- Zióntek A., *Żydzi Kosowa Lackiego*, Kosów Lacki 2016.

Kozienice

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Kozienice, oprac. G. Kuncewicz, 1983, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.
- Wodziński M., *Groby cadyków w Polsce. O chasydzkiej literaturze nagrobnej i jej kontekstach*, Wrocław 1998.

Krasnosielc

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Krasnosielc, oprac. W. Henrykowski, 1989, Archiwum NID.
- Grzybowski M.M., *Katolickie kaplice dworskie oraz miejsca kultu innowierców na Mazowszu w drugiej połowie XVIII wieku: materiały źródłowe z wizytacji kościelnych*, „Studia Płockie” 1986, nr 4.

Kuczbork-Osada

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Kuczbork-Osada, oprac. E. Rzetecka, 1985, Archiwum NID.
- Grzybowski M.M., *Katolickie kaplice dworskie oraz miejsca kultu innowierców na Mazowszu w drugiej połowie XVIII wieku: materiały źródłowe z wizytacji kościelnych*, „Studia Płockie” 1986, nr 4.

Lipsko

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Lipsko, oprac. A. Penkalla, 1985, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.
- Urbański K., *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006.

Łaskarzew

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Łaskarzew, 1998, Archiwum NID.

Łosice

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Łosice, oprac. A. Penkalla, Archiwum NID.

Maciejowice

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Maciejowice, oprac. A. Komar, 1996, Archiwum NID.

Magnuszew

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Magnuszew, ul. Bohaterów Września, oprac. A. Penkalla, 1985, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.
- Urbański K., *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006.

Maków Mazowiecki

- Karty cmentarzy, cmentarze żydowskie, [Maków Mazowiecki], oprac. A. Henrykowska, 1989, Archiwum NID.
- Grzybowski M.M., *Katolickie kaplice dworskie oraz miejsca kultu innowierców na Mazowszu w drugiej połowie XVIII wieku: materiały źródłowe z wizytacji kościelnych*, „Studia Płockie” 1986, nr 4.

Marki

- Brodzicki C., *Marki koło Warszawy*, Marki 2002.
- Brodzicki C., *Rzymskokatolicy, ewangelicy oraz Żydzi w tworzeniu społeczeństwa Marek koło Warszawy*, Warszawa 2003.

Mińsk Mazowiecki

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Mińsk Mazowiecki, 1998, Archiwum NID.
- Bergman E., Jagielski J., Zawistowska E., Zawistowski Z., *Opis i inwentaryzacja fotograficzna ważniejszych nagrobków cmentarza żydowskiego w Mińsku Mazowieckim*, Warszawa 1999 [komputeropis].
- Gontarek A., *Żydzi Mińska Mazowieckiego w latach 1918–1919*, Lublin 2015.

Mława

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Mława, oprac. E. Rzetecka, 1985, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski stary, Mława, oprac. E. Rzetecka, 1985, Archiwum NID.
- *Materiały źródłowe do historii Żydów Mławy i powiatu mławskiego w XVIII–XX wieku*, oprac. A. Grochowski, Mława 2016.

Mogielnica

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Mogielnica, oprac. G. Kuncewicz, 1983, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.
- *Żydzi w Grójeckiem. Słownik: historia, kultura, gospodarka*, red. Z. Szelaąg, Grójec 2007.

Mokobody

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Mokobody, oprac. G. Zatyka, 1996, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Mokobody*, <http://cmentarze-zydowskie.pl/mokobody.htm> (dostęp: 16.09.2023).

Mordy

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Mordy, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Mordy*, [online] <http://cmentarze-zydowskie.pl/mordy.htm> (dostęp: 16.09.2023).

Mszczonów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Mszczonów, oprac. M. Wydźga, 1983, Archiwum NID.
- Jagielski J., Krajewska M., *Uwagi o stanie cmentarzy żydowskich w Polsce*, „Biuletyn ŻIH” 1981, nr 4 (120).
- Wodziński M., *Groby cadyków w Polsce. O chasydzkiej literaturze nagrobnej i jej kontekstach*, Wrocław 1998.

Myszyniec

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Myszyniec, oprac. W. Henrykowski, 1991, Archiwum NID.

Nasielsk

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Nasielsk, oprac. E. Bergman, 2018, Archiwum NID.
- Grzybowski M.M., *Katolickie kaplice dworskie oraz miejsca kultu innowierców na Mazowszu w drugiej połowie XVIII wieku: materiały źródłowe z wizytacji kościelnych*, „Studia Płockie” 1986, nr 4.

Nowe Miasto-Folwark

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Nowe Miasto, oprac. E. Rzetecka, 1986, Archiwum NID.

Nowe Miasto nad Pilicą

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Nowe Miasto nad Pilicą, oprac. A. Penkalla, 1985, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.
- *Żydzi w Grójeckiem. Słownik: historia, kultura, gospodarka*, red. Z. Szelaąg, Grójec 2007.

Nowy Dwór Mazowiecki

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Nowy Dwór Mazowiecki, oprac. B. Tomecka, 1985, Archiwum NID.

Nur

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Nur, oprac. T. Twardowski, D. Gromski, 1986, Archiwum NID.

Okuniew

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Halinów, oprac. H. Lisiński, H. Sołtysiak, 1990, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Okuniew*, <http://cmentarze-zydowskie.pl/okuniew.htm> (dostęp: 17.09.2023).

Osieck

- Bielawski K., *Osieck*, <http://cmentarze-zydowskie.pl/osieck.htm> (dostęp: 17.09.2023).

Ostrołęka

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Ostrołęka, oprac. A. Henrykowski, 1989, Archiwum NID.
- Mironczuk J., *Spółeczność żydowska w okręgu bożniczym w Ostrołęce do okresu powstania styczniowego*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego” 2007, t. 21.

Ostrów Mazowiecka

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski nowy, Ostrów Mazowiecka, oprac. W. Henrykowski, 1989, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski stary, Ostrów Mazowiecka, oprac. W. Henrykowski, 1989, Archiwum NID.

Piaseczno

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Piaseczno, oprac. E. Szypuła, 1987, Archiwum NID.

Płock

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski nowy, Płock, oprac. D. Kołodziej, R. Krupa, 1994, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski stary, Płock, oprac. D. Kołodziej, 1995, Archiwum NID.

- Bielawski R., *Po nich ja płaczę*, „Słowo Żydowskie” 2005, nr 5–6, s. 343–344.
- Jagielski J., *Beniamin Perelmuter i pomnik w Płocku*, [w:] „Lebn wil ich” – „Ja chcę żyć”. *To, co pozostało: cmentarze żydowskie w Polsce*, red. P. Blachetta-Madajczyk, Białystok 2000.
- Nowak G., *O żydowskich stelach nagrobnych w Płocku*, „Nasze Korzenie” 2009, nr 6.
- Nowak-Dąbrowska G., *Śladami płockich Żydów: przewodnik*, Płock 2019.
- *Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka*, t. 2, red. S.M. Szacherska, Płock 1987.
- Żuławnik M., *Żydzi płocky w XVI i XVII wieku*, „Notatki Płockie” 2002, nr 2 (191).

Płońsk

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Płońsk, oprac. D. Maraśkiewicz, 2017, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Płońsk*, <http://cmentarze-zydowskie.pl/plonsk.htm> (dostęp: 16.09.2023).
- Grzybowski M.M., *Katolickie kaplice dworskie oraz miejsca kultu innowierców na Mazowszu w drugiej połowie XVIII wieku: materiały źródłowe z wizytacji kościelnych*, „Studia Płockie” 1986, nr 4.

Popowo Kościelne

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Somianka, oprac. J. Wiśłocka, R. Jaszczura, R. Gapski, 1983, Archiwum NID.

Pruszków

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Pruszków, 1984, Archiwum NID.
- Jagielski J., Krajewska M., *Uwagi o stanie cmentarzy żydowskich w Polsce*, „Biuletyn ŻIH” 1981, nr 4 (120).
- Skwara M., *Pruszkowscy Żydzi. Sześć dekad zamkniętych zagładą*, Pruszków 2007.

Przasnysz

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Przasnysz, oprac. A. Henrykowska, 1989, Archiwum NID.

Przysucha

- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.
- Urbański K., *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006.
- Wodziński M., *Groby cadyków w Polsce. O chasydzkiej literaturze nagrobnej i jej kontekstach*, Wrocław 1998.

Przytyk

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Przytyk, oprac. G. Kuncewicz, 1983, Archiwum NID.
- Jagielski J., Krajewska M., *Uwagi o stanie cmentarzy żydowskich w Polsce*, „Biuletyn ŻIH” 1981, nr 4 (120).
- Penkalla A., *Cmentarz żydowski w Przytyku*, „Biuletyn ŻIH” 1984, nr 1–2.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.
- Urbański K., *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006.

Pułtusk

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Pułtusk, oprac. D. Maraśkiewicz, 2017, Archiwum NID.

Raciąż

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Raciąż, oprac. E. Szypuła, 1986, Archiwum NID.
- Grzybowski M.M., *Katolickie kaplice dworskie oraz miejsca kultu innowierców na Mazowszu w drugiej połowie XVIII wieku: materiały źródłowe z wizytacji kościelnych*, „Studia Płockie” 1986, nr 4.

Radom

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Radom, oprac. U. Pawłowska, 1992, Archiwum NID.
- Krzyżanowski Ł., *Dom, którego nie było. Powroty ocalałych do powojennego miasta*, Wołowiec 2018.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.
- Piątkowski S., *Radom w latach wojny i okupacji niemieckiej (1939–1945)*, Warszawa–Lublin 2018.

Radzanów

- Grzybowski M.M., *Katolickie kaplice dworskie oraz miejsca kultu innowierców na Mazowszu w drugiej połowie XVIII wieku: materiały źródłowe z wizytacji kościelnych*, „Studia Płockie” 1986, nr 4.

Radziki Duże

- Grzybowski M.M., *Katolickie kaplice dworskie oraz miejsca kultu innowierców na Mazowszu w drugiej połowie XVIII wieku: materiały źródłowe z wizytacji kościelnych*, „Studia Płockie” 1986, nr 4.

Radzymin

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Radzymin, oprac. B. Tomecka, 1985, Archiwum NID.
- Grzybowski M.M., *Katolickie kaplice dworskie oraz miejsca kultu innowierców na Mazowszu w drugiej połowie XVIII wieku: materiały źródłowe z wizytacji kościelnych*, „Studia Płockie” 1986, nr 4.

Różan

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski nowy, Różan, oprac. A. Henrykowska, 1989, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Różan, oprac. W. Henrykowski, 1989, Archiwum NID.
- Grzybowski M.M., *Katolickie kaplice dworskie oraz miejsca kultu innowierców na Mazowszu w drugiej połowie XVIII wieku: materiały źródłowe z wizytacji kościelnych*, „Studia Płockie” 1986, nr 4.

Ryczywół

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Kozienice, oprac. A. Penkalla, 1985, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.

Sarnaki

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Sarnaki, 1989, Archiwum NID.

Siedlce

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski nowy, Siedlce, 1998, Archiwum NID.
- Kopówka E., *Żydzi w Siedlcach 1850–1945*, Siedlce 2009.

Sienno

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Sienno, oprac. A. Penkalla, 1985, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.
- Urbański K., *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006.

Sierpc

- Grzybowski M.M., *Katolickie kaplice dworskie oraz miejsca kultu innowierców na Mazowszu w drugiej połowie XVIII wieku: materiały źródłowe z wizytacji kościelnych*, „Studia Płockie” 1986, nr 4.

Skaryszew

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Skaryszew, oprac. A. Penkalla, 1985, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.

Skłody Stachy

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Zaręby Kościelne, 1986, Archiwum NID.

Smrock-Dwór

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Szelków, oprac. W. Mosakowska, 1992, Archiwum NID.

Sochaczew

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Sochaczew, oprac. A. Siwiec, 1985, Archiwum NID.
- Fijałkowski P., *Obrządek pogrzebowy Żydów polskich w świetle badań archeologicznych*, „Biuletyn ŻIH” 1989, nr 3 (151).
- Fijałkowski P., *Żydzi sochaczewscy*, Sochaczew 1989.
- Wodziński M., *Groby cadyków w Polsce. O chasydzkiej literaturze nagrobnej i jej kontekstach*, Wrocław 1998.

Sochocin

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Sochocin, oprac. D. Maraśkiewicz, 2017, Archiwum NID.

Sokołów Podlaski

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Sokołów Podlaski, oprac. E. Białas, 1989, Archiwum NID.

Solec nad Wisłą

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Solec nad Wisłą, oprac. A. Penkalla, 1985, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.

Stanisławów

- Bielawski K., *Stanisławów*, <http://cmentarze-zydowskie.pl/stanislawow.htm> (dostęp: 16.09.2023).
- Ostas C., *Wartości kulturowe Gminy Stanisławów*, „Rocznik Stanisławowski” 2015, z. 3.

Starowola

- Bielawski K., *Parysów*, <http://cmentarze-zydowskie.pl/parysow.htm> (dostęp: 16.09.2023).
- Wodziński M., *Chasydzki szlak Mazowsza*, Warszawa 2020.

Sterdyń

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Sterdyń, oprac. K. Kosior, J. Studziński, 2021, Archiwum NID.

Stoczek

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Stoczek, oprac. A. Komar, 1996, Archiwum NID.

Stromiec

- Urbański K., *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006.

Strzegowo

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Strzegowo, oprac. E. Rzetecka, 1985, Archiwum NID.

Sulbiny

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Garwolinie, Garwolin, 1998, Archiwum NID.

Szreńsk

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski nowy, Szreńsk, oprac. D. Maraśkiewicz, 2017, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski stary, Szreńsk, oprac. D. Maraśkiewicz, 2017, Archiwum NID.
- Grzybowski M.M., *Katolickie kaplice dworskie oraz miejsca kultu innowierców na Mazowszu w drugiej połowie XVIII wieku: materiały źródłowe z wizytacji kościelnych*, „Studia Płockie” 1986, nr 4.

Szydłowiec

- Jagielski J., Krajewska M., *Uwagi o stanie cmentarzy żydowskich w Polsce*, „Biuletyn ŻIH” 1981, nr 4 (120).
- Penkalla A., *Gmina i cmentarz żydowski w Szydłowcu*, „Ochrona Zabytków” 1989, nr 2 (165).
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.
- Penkalla A., *Żydzi szydlowieccy w latach 1815–1914. Próba charakterystyki*, [w:] *Żydzi szydlowieccy. Materiały z sesji popularnonaukowej 22 lutego 1997 roku*, red. J. Wijaczka, Szydłowiec 1997.
- Rejduch-Samkowa I., *Żydzi w Szydłowcu wg planu miasta z 1820 roku*, „Folks Sztyme” z 12 maja 1984 r.

Śniadków Górny

- Mroczkowska A., *Ochrona cmentarza żydowskiego w Sobieniach-Jeziory w kontekście działań instytucjonalnych i praktyk społecznych*, „Rocznik Antropologii Historii” 2016, nr 9.

Tarczyn

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Tarczyn, oprac. E. Bergman, 2018, Archiwum NID.
- *Żydzi w Grójeckiem. Słownik. Historia. Kultura, Gospodarka*, red. Z. Szelać, Grójec 2007.

Trzciniec Mały

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski nowy w Kosowie Lackim, oprac. A. Komar, 1996, Archiwum NID.

Warka

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Warka, oprac. A. Penkalla, 1985, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.
- Wodziński M., *Groby cadyków w Polsce. O chasydzkiej literaturze nagrobnej i jej kontekstach*, Wrocław 1998.
- *Żydzi w Grójeckiem. Słownik: historia, kultura, gospodarka*, red. Z. Szelać, Grójec 2007.

Warszawa

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski na Bródnie, Warszawa, [b.d.], Archiwum NID.

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski na Woli, oprac. Z. Cybulko, J. Kotyńska, 1985, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Aleksandrowie, Warszawa, oprac. M. Czechowicz, 1996, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Radości, Warszawa, oprac. B. Tomecka, 1985, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Cmentarz żydowski w Warszawie świadkiem przemian miejscowej społeczności Żydów aszkenazyjskich w XIX wieku*, „Spotkania z Zabytkami” 2020, nr 11–12.
- Bielawski K., *Groby ofiar drugiej wojny światowej na cmentarzu żydowskim w Warszawie*, „Spotkania z Zabytkami” 2020, nr 11–12.
- Jagielski J., *Przewodnik po cmentarzu żydowskim w Warszawie przy ul. Okopowej 49/51. Zeszyt I, Kwatery przy Alei Głównej*, Warszawa 1996.
- Jagielski J., *Przewodnik po cmentarzu żydowskim w Warszawie przy ul. Okopowej 49/51. Zeszyt III, Kwatery 20*, Warszawa 1995.
- Krajewska M., Paszkiewicz H., Paszkiewicz P., *Cmentarze żydowskie w Warszawie*, Warszawa 1992.
- Kroszczor H., Zimler H., *Cmentarz żydowski w Warszawie. Jewish Cemetery in Warsaw*, Warszawa 1983.
- „Lebn wil ich” – „Ja chcę żyć”. *To, co pozostało: cmentarze żydowskie w Polsce*, red. P. Blachetta-Madajczyk, Białystok 2000.
- Przysuski L., *Cmentarze żydowskie w Warszawie. Przewodnik ilustrowany*, Warszawa 1936.
- Schiper I., *Cmentarze żydowskie w Warszawie*, Warszawa 1938.
- Skoczylas A., *Wpływ warunków klimatycznych na degradację obiektów skalnych na przykładzie cmentarza żydowskiego w Warszawie*, Warszawa 2011, Archiwum UW [komputeropis].

Węgrów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, [Węgrów] oprac. A. Andrzejewski, 1996, Archiwum NID.
- Bis W., Więckowski W., *Cmentarz żydowski w Węgrowie w świetle sondażowych badań archeologicznych*, „Rocznik Liwski” 2016/2017, t. 9.

Wierzbica

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Wierzbica, oprac. G. Kuncewicz, 1983, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.

Wierzbica

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Serock, oprac. E. Bergman, 2018, Archiwum NID.
- Bielawski K., Tarajko M., *Cmentarz żydowski w Serocku – specyfika kulturowa, historia i stan zachowania*, [w:] *Serock i okolice. Z dziejów dawnych i najnowszych*, red. M. Pakuła, Serock 2022.
- Jakubczak S., *Dawny cmentarz żydowski*, „Informator Gminy Serock” 2014, nr 5 (137).

Wiskitki

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Wiskitki, oprac. A. Siwiec, 1991, Archiwum NID.
- Jagiełło B., *Z dziejów osadnictwa żydowskiego na Mazowszu Zachodnim (do 1914)*, „Rocznik Żyrardowski” 2011, t. 9.

Wolanów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Wolanów, oprac. A. Penkalla, 1985, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.

- Urbański K., *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006.

Wołomin

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Wołomin, oprac. T. Lewicki, 1998, Archiwum NID.

Wyszków

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Wyszków, oprac. W. Henrykowski, 1991, Archiwum NID.

Wyszogród

- Fijałkowski P., *Obrządek pogrzebowy Żydów polskich w świetle badań archeologicznych*, „Biuletyn ŻIH” 1989, nr 3 (151).
- Grzybowski M.M., *Katolickie kaplice dworskie oraz miejsca kultu innowierców na Mazowszu w drugiej połowie XVIII wieku: materiały źródłowe z wizytacji kościelnych*, „Studia Płockie” 1986, nr 4.
- Piotrowski M., *Próba rekonstrukcji obrządku pogrzebowego ludności żydowskiej na podstawie badań archeologicznych cmentarza w Wyszogrodzie*, „Rocznik Mazowiecki” 1987, t. 9.

Zakroczym

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Zakroczym, oprac. Z. Cybulko, J. Kotyńska, B. Tomecka, 1985, Archiwum NID.

Zieluń

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Zieluń, oprac. D. Maraśkiewicz, 2017, Archiwum NID.

Zwoleń

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Zwoleń, oprac. A. Penkalla, 1985, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.

Żuromin

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Żuromin, oprac. D. Maraśkiewicz, 2017, Archiwum NID.

Żyrardów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Żyrardów, oprac. A. Siwec, 1985, Archiwum NID.
- Dołęga-Szczepański J., *Żyrardowiaci*, „Folks Sztyme” z 19 stycznia 1990 r.
- Hulka-Laskowska E., *Żyrardowscy Żydzi w mojej pamięci*, Żyrardów 1985.
- Jagiełło B., *Dzieje żyrdowskich Żydów 1874–1945*, <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/z/372-zyrdow/99-historia-spoleczności/138352-historia-spoleczności> (dostęp: 17.09.2023).

Krasków, lapidarium na cmentarzu żydowskim | fot. K. Spychała, NID, 2018

Województwo opolskie

NARODOWY INSTYTUT DZIEDZICTWA – ODDZIAŁ TERENOWY W OPOLU

AUTORKA RAPORTU: Agnieszka Sałyga-Rzońca

WERYFIKACJA: dr Joanna Banik

1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją

Podkreśleniem oznaczono cmentarze wpisane do rejestru zabytków

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
BRZEG		<u>Cmentarz żydowski nowy w Brzegu</u>	Brzeg	brzeski
BIAŁA		<u>Cmentarz żydowski w Białej</u>	Biała	prudnicki
BISKUPICE	Byczyna	<u>Cmentarz żydowski w Biskupicach (założony przez gminę żydowską w Byczynie)</u>	Byczyna	kluczborski
DĘBOWA		Cmentarz żydowski w Kędzierzynie-Koźlu (adm. Dębowa, założony przez gminę żydowską w Kędzierzynie-Koźlu)	Reńska Wieś	kędzierzyńsko-kozielski
DOBRODZIĘN		<u>Cmentarz żydowski w Dobrodzieniu (Hadasiki)</u>	Dobrodzień	oleski
GŁOGÓWEK		<u>Cmentarz żydowski w Głogówku (adm. Głogówek-Winiary)</u>	Głogówek	prudnicki
GŁUBCZYCE		<u>Cmentarz żydowski nowy, ul. Wrocławska</u>	Głubczyce	głubczycki
GŁUBCZYCE		Cmentarz żydowski stary w Głubczycach, ul. Sobieskiego	Głubczyce	głubczycki
GOGOLIN		<u>Cmentarz żydowski w Gogolinie</u>	Gogolin	krapkowicki
GORZÓW ŚLĄSKI		Cmentarz żydowski w Gorzowie Śląskim	Gorzów Śląski	oleski
GRODKÓW		Cmentarz żydowski w Grodkowie	Grodków	brzeski

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
KIETRZ		Cmentarz żydowski w Kietrze	Kietrz	głubczycki
KLUCZBORK		Cmentarz żydowski w Kluczborku	Kluczbork	kluczborski
KRAPKOWICE		<u>Cmentarz żydowski w Krapkowicach</u>	Krapkowice	krapkowicki
KRASKÓW		Cmentarz żydowski w Kraskowie	Kluczbork	kluczborski
LEŚNICA		Cmentarz żydowski w Leśnicy	Leśnica	strzelecki
LEWIN BRZESKI		Cmentarz żydowski w Lewinie Brzeskim	Lewin Brzeski	brzeski
MIEJSCE		<u>Cmentarz żydowski w Miejscu</u>	Świerczów	namysłowski
NAMYSŁÓW		Cmentarz żydowski w Namysłowie	Namysłów	namysłowski
NIEMODLIN		Cmentarz żydowski w Niemodlinie	Niemodlin	opolski
NYSA		Cmentarz żydowski nowy w Nysie, ul. Kaczkowskiego	Nysa	nyski
OLESNO		<u>Cmentarz żydowski w Oleśnie</u>	Olesno	oleski
OPOLE		<u>Cmentarz żydowski w Opolu</u>	Opole	opolski
OTMUCHÓW		<u>Cmentarz żydowski w Otmuchowie</u>	Otmuchów	nyski
PACZKÓW		Cmentarz żydowski w Paczkowie	Paczków	nyski
POKÓJ		<u>Cmentarz żydowski w Pokoju</u>	Pokój	namysłowski
PRASZKA		<u>Cmentarz żydowski w Praszcze</u>	Praszka	oleski
PRUDNIK		<u>Cmentarz żydowski nowy w Prudniku, ul. Kolejowa</u>	Prudnik	prudnicki
SKOROGOSZCZ		Cmentarz żydowski w Skorogoszczy	Lewin Brzeski	brzeski
STRZELCE OPOLSKIE		Cmentarz żydowski w Strzelcach Opolskich	Strzelce Opolskie	strzelecki
UJAZD	Niezdrowice	<u>Cmentarz żydowski w Niezdrowicach (adm. Ujazd–Piaski)</u>	Ujazd	strzelecki
WOŁCZYN	Brzezinki	<u>Cmentarz żydowski w Wołczynie (Brzezinki), ul. Byczyńska</u>	Wołczyn	kluczborski

2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją

Nazwa miejscowości		Nazwa cmentarza	Gmina	Powiat
NYSA		Cmentarz żydowski stary w Nysie	Nysa	nyski
BRZEG		Cmentarz żydowski stary w Brzegu	Brzeg	brzeski
PRUDNIK		Cmentarz żydowski stary w Prudniku, ul. Wiejska, Podgórna	Prudnik	prudnicki

3. Przebieg prac

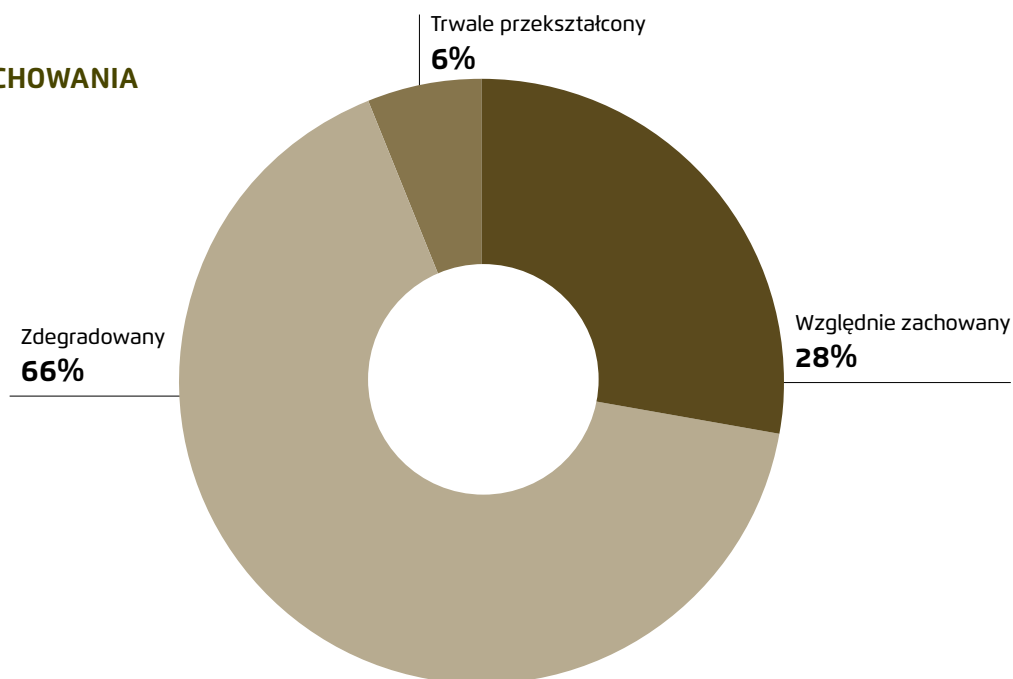
W województwie opolskim w wyniku kwerendy uzyskano informacje potwierdzające istnienie 35 cmentarzy żydowskich.

Nieznana jest lokalizacja 3 średniowiecznych cmentarzy w Nysie, Prudniku (dla nich wskazano domniemaną lokalizację) i w Brzegu (jego istnienie założono na podstawie informacji o znalezieniu na terenie miasta macewy z inskrypcją z datą śmierci przypadającą na 1348 r.). Lokalizację pozostałych cmentarzy ustalono na podstawie archiwalnych i współczesnych materiałów kartograficznych oraz analizy dostępnej dokumentacji i opracowań. W terenie potwierdzono ją na podstawie zachowanych na powierzchni obiektów architektonicznych: nagrobków, budynków obrzędowych lub ich fragmentów. Zachowane relikty ogrodzenia (najczęściej fundamenty) umożliwiły odczytanie i potwierdzenie historycznych granic 12 obiektów. W 6 przypadkach nie zachowały się elementy naziemne (Grodków, Kietrz, Kluczbork, Lewin Brzeski, Skorogoszcz, Strzelce Opolskie). Obiekty te są nieużytkami (np. Grodków, Kietrz, Skorogoszcz) lub zostały przekształcone na inne cele (np. Strzelce Opolskie, Gorzów Śląski). Cmentarz w Kluczborku został przekształcony w cmentarz żołnierzy radzieckich.

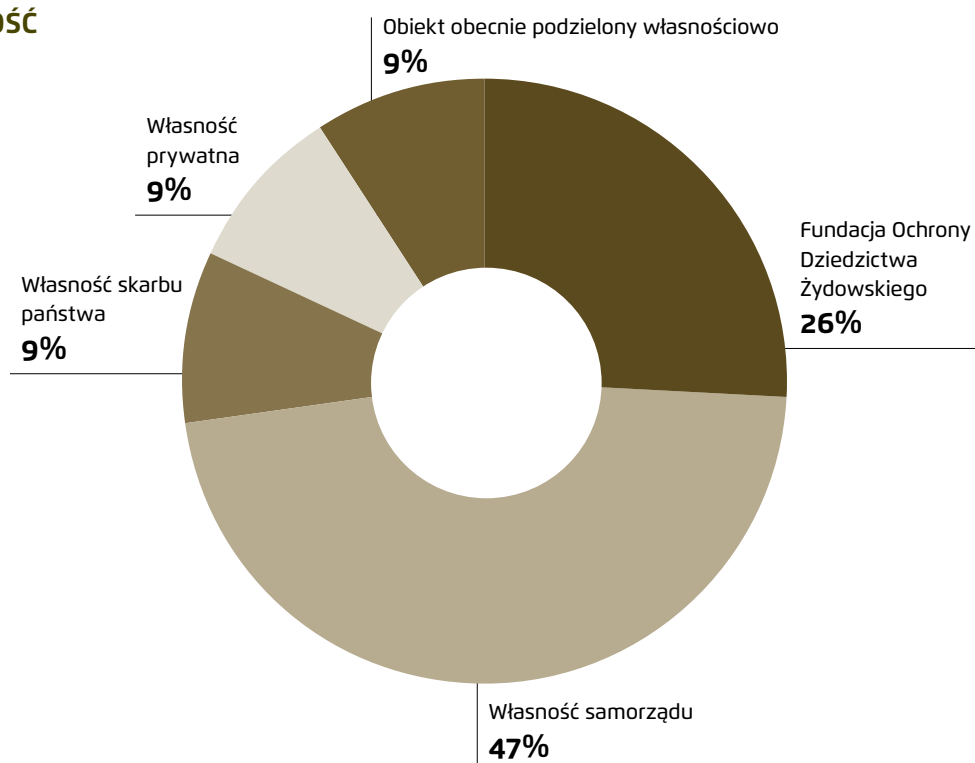
Weryfikacją terenową objęto 34 obiekty (pominięto średniowieczny cmentarz w Brzegu). Przeprowadzono ją w okresie od kwietnia do listopada 2018 r. Wykonano dokumentację fotograficzną. Na podstawie zebranych materiałów i prac terenowych dla każdego obiektu wypełniono ankietę wizji terenowej cmentarza żydowskiego.

4. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym

STAN ZACHOWANIA

WŁASNOŚĆ

Cmentarze wpisane do rejestru zabytków	53%
Cmentarze z mogiłami ofiar Zagłady	13%
Cmentarze pozbawione czytelnych naziemnych reliktyw (nagrobki, ogrodzenia, budynki, historycznie komponowany drzewostan i ich relikty)	25%
Cmentarze z istniejącymi elementami współczesnego oznakowania	56%

5. Ocena stanu zachowania

Stan zachowania cmentarzy żydowskich na terenie województwa opolskiego jest zróżnicowany. Najliczniejszą grupę stanowią obiekty zdegradowane – 21, cmentarzy względnie zachowanych jest 9, a 2 zostały trwale przekształcone. Podczas kwerendy natrafiono na informacje o 3 obiektach, których lokalizacji nie ustalono.

Emigracja społeczności żydowskiej na przełomie XIX i XX w. spowodowała spadek liczebności wyznawców judaizmu na obszarze dzisiejszego województwa opolskiego, a w konsekwencji brak użytkowników i opiekunów istniejących cmentarzy. Większość obiektów użytkowana była do lat 30. i 40. XX w. Pojedyncze pochówki odbywały się jeszcze krótko po wojnie (np. w Opolu). Obecnie wszystkie nekropolie na terenie województwa opolskiego są nieczynne.

Czytelność organizacji przestrzennej wynika ze stopnia zachowania nagrobków, budynków obrzędowych, ogrodzenia, układu komunikacyjnego, stopnia pokrycia ich roślinnością oraz przekształceń pod względem użytkowania. Istotnym czynnikiem jest również dewastacja wynikająca z celowego działania. Pierwsze przypadki niszczenia cmentarzy żydowskich odnotowywano już w latach 30. XX w., a kolejne w trakcie II wojny światowej i później (np. Otmuchów, 2018 r.). Brak opieki (wspólnoty), bieżącej konserwacji i peryferyjna zazwyczaj lokalizacja sprzyjały destrukcji. Nagrobki rozbierano, a płyty wykorzystywano jako materiał budowlany, pozostałe elementy często rozbijano lub podlegały niszczeniu na skutek procesów naturalnych (np. erozji, zarastania). Granice wyznaczone przez ogrodzenie lub jego relikty są w wielu przypadkach możliwe do odczytania, jednak nie zawsze wyznaczają pierwotną powierzchnię cmentarza (np. w Brzegu).

Znaczny ubytek i dewastacja powierzchniowych elementów cmentarzy nie wpływają na utratę ich wartości. Na większości zweryfikowanych cmentarzy żydowskich warstwa grzebalna jest nie naruszona. Cmentarze, jako miejsca pochówku, posiadają wartość historyczną i zabytkową, pod względem materialnym oraz emocjonalnym (niematerialnym). Inskrypcje na macewach i pomnikach w języku hebrajskim i niemieckim, a także towarzysząca im ornamentyka o typowej dla judaizmu symbolice mają wysokie walory historyczne i artystyczne. Położone wśród pól zadrzewione enklawy cmentarzy stanowią ponadto ważny element krajobrazu kulturowego, świadczący o obecności społeczności żydowskiej na terenie dzisiejszej Opolszczyzny i pozwalający zachować pamięć o jej losach. Przestrzeń porośnięta drzewostanem, otoczona polami uprawnymi jednoznacznie wskazuje na jej odrębność (np. cmentarz w Biskupicach, Kraskowie, Leśnicy czy Wołczynie). Mogilniki położone na terenach leśnych, zarastając, ulegają „rozmyciu”, wtopieniu się w przestrzeń leśną.

Niektóre obiekty są objęte opieką przez społeczności lokalne, szkoły i organizacje, które z różną częstotliwością przeprowadzają prace porządkowe w ramach projektów edukacyjnych (m.in. Biała, Byczyna, Dobrodzień, Namysłów, Miejsce, Olesno)¹⁷ i resocjalizacyjnych (m.in. Głubczyce, Krasków¹⁸, Prudnik). Częściowe inwentaryzacje (głównie dotyczyły nagrobków i inskrypcji) wykonano dla cmentarzy w Krapkowicach, Głogówku, Pokoju i Namysłowie. W Prudniku równoległe z pracami porządkowymi przeprowadzona została inwentaryzacja cmentarza wraz z ustaleniem listy pochowanych¹⁹.

■

¹⁷ Projekty: „Antyschematy”, „Ślady przeszłości. Uczniowie adoptują zabytki”, „Ocalić od zapomnienia, czyli o historii Żydów w Głogówku”, „Wirtualny cmentarz żydowski w Krapkowicach”.

¹⁸ Projekt „Tikkun – Naprawa”.

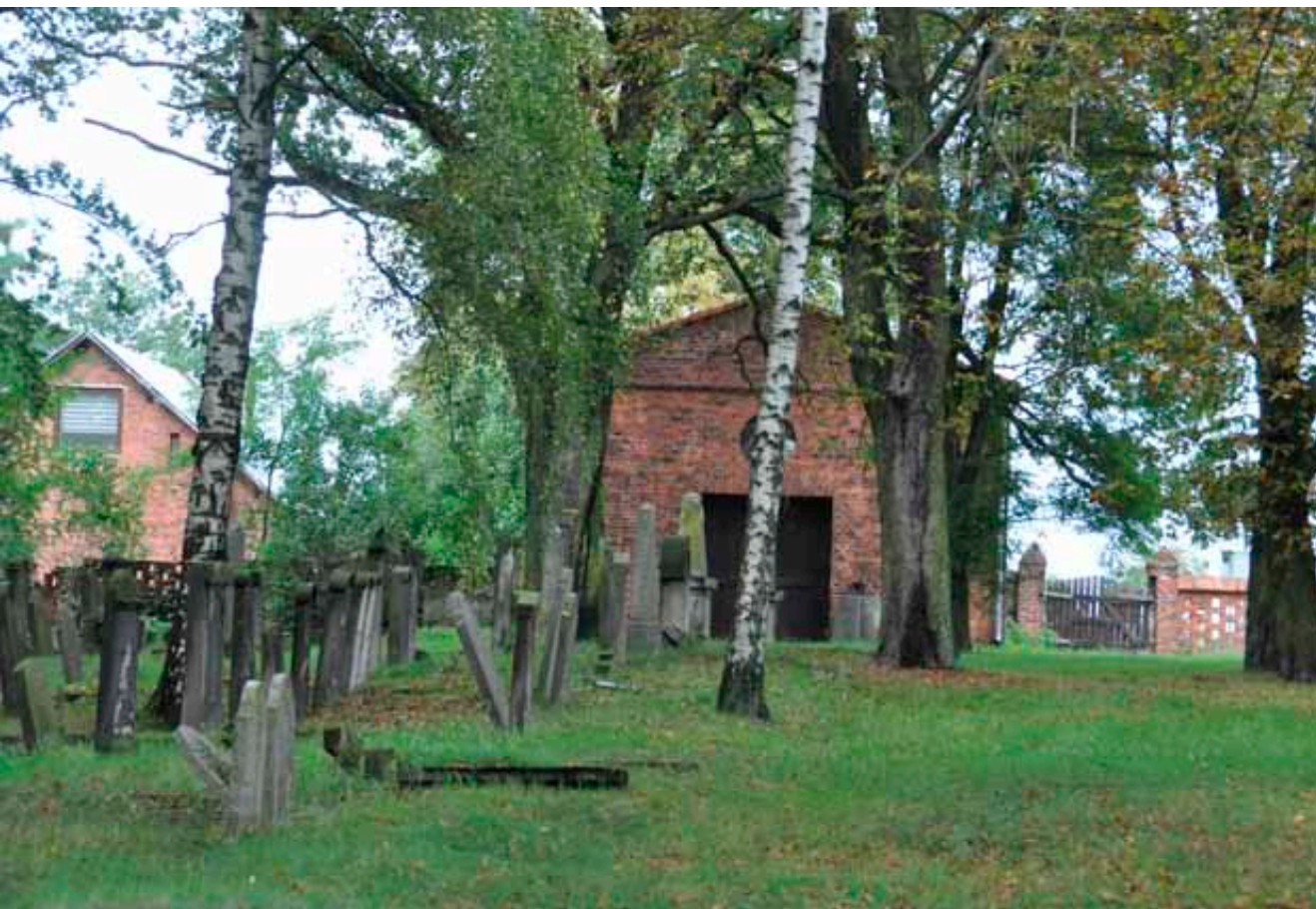
¹⁹ Lista sporządzona przez Łukasza Wylęgałę znalazła się w wirtualnej bazie danych zebranych z nagrobków żydowskich w Polsce.

- 1 | Biskupice, ekspozycja cmentarza w krajobrazie | fot. K. Spychała, NID, 2018
- 2 | Krasków, ekspozycja cmentarza w krajobrazie | fot. K. Spychała, NID, 2018

3

4

3 | Leśnica, ekspozycja cmentarza w krajobrazie | fot. K. Spychała, NID, 2018

4 | Olesno, cmentarz żydowski | fot. M. Rymkiewicz, NID, 2022

Dobłą praktyką jest m.in. zorganizowane zwiedzanie cmentarzy żydowskich w ramach wrześniowych Europejskich Dni Dziedzictwa. Wydarzenia organizowane na Śląsku Opolskim od 2006 r. cieszą się dużą popularnością wśród zwiedzających. Podczas spotkań na terenie cmentarza przekazywana jest wiedza nie tylko o zabytkach, ale także o zwyczajach pogrzebowych wynikających z zasad judaizmu.

5.1. Cmentarze względnie zachowane

Grupę cmentarzy względnie zachowanych tworzy 9 obiektów, z których tylko jeden nie jest wpisany do rejestru zabytków (cmentarz w Kraskowie). Najstarsze założono w XVIII w. (Dobrodzień, Krasków), a pozostałe w XIX w. Koniec ich funkcjonowania przypada na początek XX w. (Wołczyn 1913 r., Krasków 1923 r., Krapkowice 1925 r.). W pozostałych przypadkach ostatnie pochówki przypadały na lata 40. XX w.

Wszystkie cmentarze z tej grupy mają czytelne granice, zgodne ze stanem na rok 1939, utrwalone w formie ogrodzenia lub jego relikwów (fundamentów, fragmentów słupków).

Znaczna część oryginalnego ogrodzenia zachowała się w Gogolinie, Krapkowicach (mur kamienny tynkowany), Oleśnie (ażurowy mur z cegły), Dobrodzieniu (mur z cegły tynkowany), Głubczycach (mur z cegły z bramą i furtką). Cmentarz w Wołczynie ma współczesne ogrodzenie postawione na linii historycznego. W Biskupicach i Głogówku ogrodzenia zostały zniszczone (w pierwszym przypadku pozostały fundamenty, w drugim – część słupów i podmurówka).

6

7

8

9

- 7 | Gogolin, mur z kamienia wapiennego | fot. K. Spychała, NID, 2018
- 8 | Olesno, mur ażurowy z cegły z bramką | fot. K. Spychała, NID, 2018
- 9 | Głogówek, pozostałości ogrodzenia | fot. K. Spychała, NID, 2018

Głównym zachowanym elementem kompozycyjnym na cmentarzach tej grupy są nagrobki lub ich obrysy w układzie pasmowym, najczęściej na osi północ – południe, przy czym poszczególne mogiły orientowane są na osi wschód – zachód. Najwięcej nagrobków zachowało się na cmentarzach w Oleśnie, Dobrodzieniu, Kraskowie i Głogówku. W 2 przypadkach zachowane są również domy przedpogrzebowe – w Oleśnie (wyremontowany) i w Krapkowicach (wykorzystywany jako budynek gospodarczy). Na cmentarzu w Głogówku zachował się obrys fundamentów – prawdopodobnie mykwy i domu przedpogrzebowego.

Układ komunikacyjny w większości obiektów nie jest utrwalony. Na cmentarzu w Gogolinie zachowane są krawędzie alejek, lecz czas ich powstania nie został nieustalony. Na cmentarzach w Głogówku i Oleśnie zarysowana jest droga biegnąca przez środek. Na obszarach z zachowanymi nagrobkami lub ich fragmentami ogólna organizacja przestrzenna jest czytelna.

Na poszczególnych cmentarzach zachowana jest jedynie część nagrobków, stanowią one cenne źródło informacji na temat żydowskiej sztuki sepulkralnej pod względem stosowanych form, materiałów, opracowania plastycznego oraz symboliki i tekstów inskrypcji. Wykonane są najczęściej z piaskowca, ale również z marmuru, granitu, a niekiedy z bazaltu i wapienia (margla).

Roślinność występująca na terenie cmentarzy ma charakter swobodny. Najprawdopodobniej są to samosiewy (nie mamy informacji dotyczących realizacji projektowanych nasadzeń), które pojawiały się na przestrzeni lat. Najstarsze drzewa to dęby i lipy, młodszy drzewostan tworzą dodatkowo klony, robinie, kasztanowce, brzozy oraz na siedliskach leśnych gatunki naturalnie tam występujące. Na niektórych cmentarzach rozrasta się lilak (np. w Biskupicach). Niższe piętro tworzą trawy, barwinek i bluszcz pospolity, a na przestrzeniach na bieżąco niepielęgnowanych tworzy się nalot drzew i krzewów oraz dziko występującej roślinności. Regularne rzędowe nasadzenia drzew występują na cmentarzu w Głubczycach (ul. Wrocławska), nie mają one jednak związku z pierwotną kompozycją cmentarza, zostały wprowadzone po 1945 r.

Pod względem utrzymania w grupie tej znajdują się zarówno cmentarze uporządkowane (Gogolin, Olesno, Dobrodzień, Krasków), jak również zaniedbane (Głubczyce – ul. Wrocławska, Biskupice, Głogówek). Na terenie każdego cmentarza z tej grupy były prowadzone prace porządkowe (większość w latach 2008–2012), jednak ich częstotliwość i zakres były różne. Na większości usunięto część roślinności, na niektórych uporządkowano rozbite nagrobki, fragmenty macew ułożono w formie lapidarium (np. w Kraskowie, Dobrodzieniu).

Pod względem własnościowym 5 cmentarzy należy lub pozostaje w zarządzie gminy (własność skarbu państwa), 2 należą do Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego. W 2 przypadkach własność nie została ustalona (Olesno, Dobrodzień). Rodzaj własności nie ma widocznego wpływu na jakość zachowania i utrzymania obiektu. Z wyjątkiem cmentarzy w Biskupicach i Krapkowicach wszystkie mają tablice informacyjne, a w przypadku cmentarza w Oleśnie również krótki opis jego historii.

Osiem cmentarzy z tej grupy zostało wpisanych do rejestru zabytków – niemal wszystkie.

5.2. Cmentarze zdegradowane

Grupa cmentarzy zdegradowanych liczy 21 obiektów, zróżnicowanych ze względu na stopień zachowania poszczególnych elementów. Część z nich ma czytelne granice, utrwalone relikami dawnego ogrodzenia (np. w Dębowej i Namysłowie), w innych zostały zatarte (np. w Lewinie Brzeskim, Gorzowie Śląskim) lub wyznaczone współcześnie i nie pokrywają się z historycznymi (np. w Brzegu).

W grupie tej znajdują się obiekty z czytelnymi fragmentami układu przestrzennego, nagrobkami oraz nieposiadające tych elementów. Pod względem stanu zachowania najliczniej i najlepiej

10 | Olesno, dom przedpogrzebowy | fot. K. Spychała, NID, 2018

11 | Krapkowice, dom przedpogrzebowy | fot. K. Spychała, NID, 2018

10

11

zachowane są nagrobki na cmentarzach w Brzegu, Białej, Opolu i Prudniku. Mimo znacznych zniszczeń zachowały się również macewy na porośniętych lasem cmentarzach w Niezdrowicach i Miejscu. Wyróżniającym się obiektem jest cmentarz w Prudniku, z zachowanym budynkiem domu przedpogrzebowego (ob. kaplica Kościoła Zielonoświątkowego) oraz ok. 100 nagrobkami o różnych formach (macewy, bramy, kolumny, obeliski, pomniki), pozwalającymi zachować pamięć o osobach zasłużonych dla miasta. Na nim znajduje się również kwatera z pomnikiem upamiętniającym więźniów obozu koncentracyjnego Auschwitz-Birkenau, którzy zginęli w Prudniku podczas ewakuacji obozu w 1945 r.

Wśród cmentarzy zdegradowanych znajdują się również obiekty z zachowanymi jedynie fragmentami nagrobków i mogił (np. w Leśnicy, Otmuchowie) oraz zarośnięte samosiewem (np. w Paczkowie, Praszce, Nysie przy ul. Kaczkowskiego). W Namysłowie zachowane są fragmenty dawnego ogrodzenia, lecz na powierzchni mogilnika nie ma widocznych śladów po grobach, jego obszar porastają trawy i samosiewy drzew.

Stary cmentarz w Głubczycach, po uprzednim usunięciu elementów nagrobków, przekształcono w park (pośród traw widoczna jest jedna macewa).

Osobną grupę tworzą obiekty przekształcone, bez wytyczonych granic i jakichkolwiek elementów historycznych na powierzchni. Są to tereny cmentarzy w Lewinie Brzeskim, Skorogoszczy, Grodkowie, Kietrzu i Strzelcach Opolskich (przekształcony na miejski skwer, lecz nie ma informacji dotyczących przeprowadzonej ekshumacji). Teren cmentarza w Kietrzu został przekształcony w park, w jego centralnej części znajduje się cokół, prawdopodobnie dawna podstawa pomnika upamiętniającego żołnierzy Armii Czerwonej.

Na 11 cmentarzach znajdują się tablice z informacją o lokalizacji w danym miejscu nekropolii. W przypadku cmentarzy w Opolu i Dębowej na tablicy znajduje się również opis ich historii. W grupie cmentarzy zdegradowanych do rejestru zabytków zostało wpisanych 8 obiektów.

13

14

12 | Głubczyce, stary cmentarz żydowski | fot. K. Spychała, NID, 2018

13 | Lewin Brzeski, teren cmentarza żydowskiego | fot. K. Spychała, NID, 2018

14 | Prudnik, cmentarz żydowski z domem przedpogrzebowym | fot. K. Spychała, NID, 2018

15

16

15 | Strzelce Opolskie, teren cmentarza żydowskiego | fot. K. Latocha, NID, 2018

16 | Opole, tablica informacyjna | fot. K. Spychała, NID, 2018

17 | Dębowa, tablica informacyjna | fot. A. Sałyga-Rzońca, NID, 2018

17

5.3. Cmentarze trwale przekształcone

Do grupy tej przypisane zostały obiekty w Niemodlinie i Kluczborku. Dewastacja cmentarza w Niemodlinie rozpoczęła się podczas II wojny światowej. Zlikwidowano go w latach 60. XX w., a w latach 70. XX w. teren wraz z budynkiem przeszedł na własność osoby prywatnej. Obecnie zachowanych jest kilka przęseł muru. Budynek (prawdopodobnie dom przedpogrzebowy) został przekształcony, a teren mogiłnika wybrukowany. Aktualne zagospodarowanie nie nawiązuje do pierwotnej funkcji, lecz jego forma budzi kontrowersje.

Kluczborski cmentarz został zniszczony w 1939 r. i od 1943 r. grzebano na nim żołnierzy z pobliskiego lazaretu, po II wojnie nastąpiła dalsza dewastacja i grabienie nagrobków, a na terenie urządzono cmentarz żołnierzy radzieckich.

18

19

6. Analiza stanu ochrony prawnej

Do rejestru zabytków województwa opolskiego wpisano 17 spośród 32 cmentarzy żydowskich (stan na dzień 31.05.2023).

Wpisy do rejestru zabytków mają podobną treść. Zawierają krótki opis obiektu i zazwyczaj numer działki, której dotyczą, oraz powierzchnię obszaru chronionego. W dwóch przypadkach (Biała i Prudnik) nie podano numeru działki, a jedna decyzja zawiera plan sytuacyjny z granicami obiektu objętego ochroną (Praszka). W większości decyzji wymienione są nagrobki lub ich relikty oraz wskazane ich wartości artystyczne i historyczne. W treści lub uzasadnieniu 4 decyzji wymieniany jest układ przestrzenny (nie zawsze z opisem: Biskupice, Opole, Pokój, Wołczyn), a w 4 przypadkach zieleń: jako starodrzew (Olesno, Dobrodzień) lub szpalery (Krapkowice,

20

Wołczyn). Decyzja dotycząca obiektu w Prudniku obejmuje zespół cmentarza złożony z synagogi i cmentarza.

W wojewódzkich ewidencjach zabytków ujęto wszystkie 32 cmentarze, a 22 – w gminnych. Postuluje się wpisanie do rejestru zabytków cmentarze w Dębowej, Kraskowie, Leśnicy, Namysłowie, Nysie i Paczkowie.

7. Główne zagrożenia

Głównym zagrożeniem jest naruszenie warstwy grzebalnej cmentarza. Kolejny problem to zacieranie granic nekropolii i wynikające z tego zmiany zasięgu jej powierzchni. Ważnymi zagrożeniami są również niszczenie zachowanych elementów przestrzennych (nagrobków, budynków obrzędowych, układu komunikacyjnego lub ich reliktywów) oraz zanik pierwotnego układu.

Wymienione zagrożenia powstają w wyniku:

- zarastania roślinnością;
- braku regularnych prac konserwacyjnych zachowanych elementów: nagrobków (macew i pomników), ogrodzeń, budynków obrzędowych oraz nieregularnie przeprowadzane prace porządkowe;
- aktów wandalizmu, w wyniku których uszkodzane są kolejne nagrobki;
- braku ochrony prawnej w formie wpisu do rejestru zabytków, co utrudnia właściwe zarządzanie obiektem i może prowadzić do zmian w sposobie użytkowania, parcelacji terenu cmentarza, naruszenia warstwy grzebalnej (np. Niemodlin);
- niedostatecznego rozpoznania substancji zabytkowej – zapisy w decyzjach mają charakter ogólny; rozpoznanie i inwentaryzacja zachowanych elementów lub ich reliktywów (układu

18 | Niemodlin, teren cmentarza z zachowanym budynkiem obrzędowym | fot. K. Spychała, NID, 2018

19 | Kluczbork, cmentarz żołnierzy radzieckich, d. cmentarz żydowski | fot. K. Spychała, NID, 2018

20 | Kluczbork, tablica pamiątkowa przy bramie cmentarnej | fot. K. Spychała, NID, 2018

- prze strzennego: położenia budynków obrzędowych, poszczególnych kwater, układu i rodzaju zieleni, a także typów nagrobków: pomników i macew) umożliwiłyby właściwą konserwację;
- braku wyznaczonych w terenie granic – w wielu przypadkach cmentarze nie są ogrodzone i w wystarczający sposób opisane;
  - niejasnej sytuacji własnościowej (tylko 7 obiektów należy do Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, a kolejne 9 – do samorządu lub skarbu państwa).

Ze względu na ogólny stan zachowania i wartość artystyczną należałoby wpisać do rejestru zabytków województwa opolskiego cmentarze w Dębowej, Kraskowie, Leśnicy, Namysłowie, Nysie i Paczkowie.

8. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie opolskim

8.1. Archiwa

- Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.

8.2. Kartografia

- Mapy topograficzne, *Topographische Karte*, zwane też *Messtischblätter*, skala 1:25 000, wyd. Reichsamt für Landesaufnahme Königliche Preussische Landesaufnahme 1880–1944, igrek.amzp.pl
- Mapy topograficzne, Główny Urząd Geodezji i Kartografii; wykorzystano mapy pochodzące z różnych lat, geoportal.gov.pl

8.3. Opracowania ogólne

- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008.
- Bratkowski S., *Pod tym samym niebem. Krótka historia Żydów w Polsce i stosunków polsko-żydowskich*, Warszawa 2006.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990.
- Morawska Ł., *Wielokulturowość Śląska: mniejszość żydowska na Górnym Śląsku*, „Pisma Humanistyczne” 2003, t. 5, s. 245–254.
- Rosenthal F., *Najstarsze osiedla żydowskie na Śląsku*, „Biuletyn ŻIH” 1960, nr 34, s. 3–27.
- Spychała K., *Kirkuty na Śląsku Opolskim*, Opole 2019.
- Walerjański D., *Z dziejów Żydów na Górnym Śląsku do 1812 roku*, „Orbis Interior. Pismo Muzealno-Humanistyczne” 2005, t. 5.
- Wodziński M., *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku w XIII–XVIII wieku*, Wrocław 1996.
- Żerelik R., *Żydzi na Śląsku do XVII wieku (zarys problemu)*, [w:] *Skarb średzki 20 lat później*, red. G. Borowski, A. Błażejowski, Wrocław 2011, s. 13–19.

8.4. Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy

Biała

- Karta ewidencyjna cmentarza, 1987, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.

- Opinia dotycząca wartości zabytkowej cmentarzy żydowskich w Opolu, Prudniku i Białej Prudnickiej, sygn. 3828/I-VI, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu [maszynopis].
- Teczka decyzji wpisu do rejestru nr 20/77, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Woronczak J., Cmentarz żydowski w Białej,teczka ewidencyjna, 2000, Archiwum WUOZ w Opolu.
- Woronczak J., *Cmentarz żydowski w Białej*, „Opolski Informator Konserwatorski” 1985, t. 3, s. 202–210.
- Woronczak J., *Inskrypcje nagrobne z cmentarza żydowskiego w Białej*, „Annales Silesiae” 1989, t. 19, s. 71–73.
- Weigt A., *Bialski kirkut*, „Ziemia Prudnicka” 2001, s. 93–97.

Biskupice

- Karta cmentarza, nr 3/84, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Arczyńska A., *Żydzi w powiecie kluczborskim*, „Kluczborski Kurier Samorządowy” 1993, nr 6/37, s. 7–8.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 110–111 (jako Byczyna).
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 195.

Brzeg – ul. Makarskiego

- Karta cmentarza, nr 1, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 108–109.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 195.
- Peszko A., *Wieże wiary, rzecz o stosunkach wyznaniowych w Brzegu od połowy XVIII do końca XIX wieku*, Brzeg 2008.
- Wodziński M., *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku w XIII–XVIII wieku*, Wrocław 1996, s. 207–210.

Brzeg – stary cmentarz, niezlokalizowany

- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 108.
- Rosenthal F., *Najstarsze osiedla żydowskie na Śląsku*, „Biuletyn ŻIH” 1960, nr 34, s. 20.
- Wodziński M., *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku w XIII–XVIII wieku*, Wrocław 1996, s. 41–42.

Dębowa

- Karty ewidencyjne cmentarza, 1984 i 2016, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 118–119 (jako Kędzierzyn-Koźle).
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 195.
- Gröger J., *Kościół, klasztor i kaplice miast dawniej twierdzy Koźle, Kędzierzyn-Koźle* 2004, s. 103.
- Wodziński M., *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku w XIII–XVIII wieku*, Wrocław 1996, s. 60.
- Żabicki R., *Z kart znanej i nieznannej historii miasta Koźla, Kędzierzyn-Koźle* 2006, s. 54, 57.

Dobrodzień

- Karta cmentarza, 1987, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.

- Teczka wpisu do rejestru, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 112–113.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 132.
- Wodziński M., *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku w XIII–XVIII wieku*, Wrocław 1996, s. 65–80, 102, 429–432.
- Osadnik I., *Dobrodzień. Monografia miasta 1374–1939 w świetle literatury niemieckiej i polskiej*, Dobrodzień 2004, s. 94–95.

Głogówek

- Karta cmentarza, 2018, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Teczka nr 242/90, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 114–115.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 196.
- Marczewski A., *Spółeczność żydowska w Głogówku przed 1989 r.*, „Portret – Rocznik Głogówecki” 2010, s. 43–58.

Głubczyce – nowy cmentarz

- Karta cmentarza, 2018, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 116–117.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 196.
- Maler K., *Dzieje Głubczyc w latach 1742–1945*, Głubczyce 2015, s. 213.

Głubczyce – stary cmentarz

- Karta cmentarza, 2018, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 117.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 196.
- Maler K., *Dzieje Głubczyc w latach 1742–1945*, Głubczyce 2015, s. 213.

Gogolin

- Karta cmentarza, 1984, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 196.
- Kalla-Szulc R., *150 lat cmentarza żydowskiego w Gogolinie*, „Kalejdoskop Samorządowy Gminy Gogolin” 2006, s. 61–69.
- Kalla-Szulc R., *Cmentarz żydowski w Gogolinie. Pamięć zaklęta w kamiennych nagrobkach*, Krapkowice 2012.
- Knie J.G., *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und anderen Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien*, Breslau 1845.

Gorzów Śląski

- Karty cmentarza, 1988 i 2016, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 132.
- Jurczyk L., *Zarys dziejów Gorzowa Śląskiego*, Gorzów Śląski 2006, s. 26–27.

Grodków

- Karta cmentarza, 2018, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Cebulka W.M., *Dzieje kościołów i wyznań w Grodkowie*, Grodków 1999, s. 75.
- Cebulka W.M., *Dzieje Żydów na Śląsku ze szczególnym uwzględnieniem Grodkowa i okolic od XII do XX wieku*, Grodków 2009, s. 73–74.
- Cebulka W.M., *Grodzkowskie cmentarze i miejsca pochówków*, [w:] *Z dziejów Grodkowa i ziemi grodkowskiej*, cz. 2, red. A. Dawid, Grodków 2015, s. 257–259.

Kietrz

- Karta cmentarza, 2018, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Księga inwentarzowa Powiatowego Muzeum Ziemi Głubczyckiej, poz. Nr 1582–1586.
- Dziewulski W., *Dzieje Kietrza w zarysie (do roku 1945)*, „Kwartalnik Opolski” 1961, R. 7, nr 1.

Kluczbork

- Karta cmentarza, 2016, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Arczyńska A., *Żydzi w powiecie kluczborskim*, „Kluczborski Kurier Samorządowy” 1999, nr 4/107 i 6/109.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 120–121.
- Cimała B., *Kluczbork. Dzieje miasta*, Opole 1992.
- Wodziński M., *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku w XIII–XVIII wieku*, Wrocław 1996, s. 57.

Krapkowice

- Karta cmentarza, 1984, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 122.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 196.
- Chrzęszcz J., *Geschichte der Stadt Krappitz in Oberschlesien*, Breslau 1932.
- Walerjański D., *Z dziejów Żydów na Górnym Śląsku do 1812 roku*, „Orbis Interior. Pismo Muzealno-Humanistyczne” 2005, t. 5, s. 31–32.

Krasków

- Karta cmentarza, 1985, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Opracowanie konserwatorskie: cmentarz żydowski w Kraskowie, ewidencja rozszerzona 2008, nr inw. 4807, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Arczyńska A., *Żydzi w powiecie kluczborskim*, „Kluczborski Kurier Samorządowy” 1999, nr 4/107 i 6/109.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 196.
- Kluf M., *Willkommen, Szalom i Ta joj*, „Nowa Trybuna Opolska” z dnia 30 stycznia 2009 r.
- Stefańczyk K., *Żydzi i ich kirkuty w regionie kluczborskim*, „Kluczborski Kurier Samorządowy” 1993, nr 6/37, s. 7–8.
- Stefańczyk K., *Cmentarz żydowski pod Kluczborkiem*, „Wczoraj Dziś Jutro” 1989, nr 2–3, s. 19–20.
- Wodziński M., *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII–XVIII wieku*, Wrocław 1996, s. 56–57.

Leśnica

- Karta ewidencyjna cmentarza, 2018, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.

- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 123.
- Łabęccy H. i Z., *Cmentarz żydowski w Leśnicy. Województwo opolskie. Studium konserwatorskie rozszerzone*, Bytom 1990, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu, inw. 3003 [maszynopis].
- Woronczak J., *Żydzi w Leśnicy*, [w:] *Osiem wieków ziemi leśnickiej*, red. A. Lipnicki, wyd. 2., Wrocław 2017, s. 413–436.

Lewin Brzeski

- Karta cmentarza, 2017, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Banik J., Kochler J., *Lewin Brzeski – monografia miasta*, Opole 2005, s. 141.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 124–125.

Miejsce

- Karta ewidencyjna cmentarza, 1987, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 126–127.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 196.
- Wodziński M., *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII–XVIII wieku*, Wrocław 1996, s. 58–59.
- Wodziński M., *Macewy drewniane z Miejsca*, [w:] *Cmentarz żydowski*, red. J.A. Choroszy i in., Wrocław 1995 („Studia z Dziejów Kultury Żydowskiej w Polsce”, t. 2), s. 39, 41.

Namysłów

- Karta cmentarza, 2016, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 128–129.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 197.
- Kuliński K., *Żydzi w Namysłowie*, „Wczoraj Dzisiaj Jutro” 1989, nr 1, s. 11.
- Wodziński M., *Macewy drewniane z Miejsca*, [w:] *Cmentarz żydowski*, red. J.A. Choroszy i in., Wrocław 1995 („Studia z Dziejów Kultury Żydowskiej w Polsce”, t. 2), s. 59.

Niemodlin

- Karty cmentarza, 1986 i 2017, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Domska J., *Niemodlin. Monografia miasta i gminy*, Opole 2012.
- Domska J., *Niemodlin i ziemia niemodlińska od 1224 roku do początków XX wieku*, Niemodlin–Opole 1998.

Niezdrowice

- Karta cmentarza, 1986, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 197.
- *Informator monograficzny. Ujazd Śląski. 1223–1973*, Strzelce Opolskie 1973, s. 18, 24.
- Morawiec R., *Ziemia ujazdowska. Jej dzieje i współczesność*, Opole 1997, s. 39.
- Walerjański D., *Z dziejów Żydów na Górnym Śląsku do 1812 roku*, „Orbis interior. Pismo Muzealno-Humanistyczne” 2005, t. 5, s. 29.
- Żabicki R., *Z kart znanej i nieznannej historii miasta Koźla*, Kędzierzyn-Koźle 2006, s. 51–52.

Nysa – nowy cmentarz

- Karta cmentarza, 2018, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 130–131.
- Cebulka W.M., *Dzieje Żydów na Śląsku ze szczególnym uwzględnieniem Grodkowa i okolic od XII do XX wieku*, Grodków 2009, s. 28, 81.
- *Miasto Nysa. Szkice monograficzne*, red. J. Kroszel, S. Popiołek, Wrocław 1970, s. 35.

Nysa – stary cmentarz

- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 130.
- Cebulka W.M., *Dzieje Żydów na Śląsku ze szczególnym uwzględnieniem Grodkowa i okolic od XII do XX wieku*, Grodków 2009, s. 28, 31–32.
- *Miasto Nysa. Szkice monograficzne*, red. J. Kroszel, S. Popiołek, Wrocław 1970, s. 34.
- Rosenthal F., *Najstarsze osiedla żydowskie na Śląsku*, „Biuletyn ŻIH” 1960, nr 34, s. 20–21.
- Wodziński M., *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII–XVIII wieku*, Wrocław 1996, s. 211–212.

Olesno

- Karta cmentarza, 1987, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Teczka wpisu rejestru, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 134.
- Cichoń E., Dedyk M., *Olesno. Róża wśród kwiatów*, Olesno 2008, s. 101–102, 105–106.
- Łonak W., *Zapomniane miejsce*, „Biuletyn Informacyjny Ochotniczych Hufców Pracy” 2008, nr 3(140), s. 23.
- Rosenthal F., *Najstarsze osiedla żydowskie na Śląsku*, „Biuletyn ŻIH” 1960, nr 34, s. 8.

Opole

- Karta cmentarza, 1984, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Teczka wpisu rejestru, nr 223/89, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- *Cmentarze żydowskie w Opolu, Prudniku, Białej. Opinia wartości zabytkowej*, 1976, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu, sygn. 1740 [maszynopis].
- *Studium miasta Opola*, t. 6, s. 431–433, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu, sygn. 3113F [maszynopis].
- Borkowski M., *Opole przełomu wieków XIX/XX*, Łódź 2015, s. 32.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 132–135.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 197.
- Łabęcka H., Łabęcki Z., *Cmentarz żydowski w Opolu*, „Opolski Informator Konserwatorski” 1989, s. 247–259.
- Łabęcka H., Łabęcki Z., *Studium konserwatorskie rozszerzone cmentarza żydowskiego w Opolu*, Opole 1987, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu, sygn. 2876 A-B [maszynopis].
- Wodziński M., *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII–XVIII wieku*, Wrocław 1996, s. 43–44, 61.

Otmuchów

- Karta cmentarza, 1984, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.

- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 136–137.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 197.
- Cebulka W.M., *Dzieje Żydów na Śląsku ze szczególnym uwzględnieniem Grodkowa i okolic od XII do XX wieku*, Grodków 2009, s. 82.

Paczków

- Karta cmentarza, 2017, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Cebulka W.M., *Dzieje Żydów na Śląsku ze szczególnym uwzględnieniem Grodkowa i okolic od XII do XX wieku*, Grodków 2009, s. 33.

Pokój

- Karta ewidencyjna cmentarza, 1986, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 138.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 197.
- Rossa M., *Cmentarz żydowski w Pokoju*, „Zeszyty Eichendorffa” 2011, nr 34, s. 49–67.
- Schmidt J., *Pokój. Monografia (1748–1945)*, Pokój 1998.

Praszka

- Karta ewidencyjna cmentarza, 1987, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Teczka decyzji o wpisie do rejestru zabytków nr A/500/89, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 134.
- *Nad górną Prosną. Monografia Praszki*, red. T. Krzemiński, Łódź 1999, s. 429–430.

Prudnik – nowy cmentarz

- Karta ewidencyjna cmentarza w Prudniku, 1984, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Karta pomnika pamięci narodowej, 1979, uzupełnienie: 1982, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- *Opinia dotycząca wartości zabytkowej cmentarzy żydowskich w Opolu, Prudniku i Białej Prudnickiej*, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu, nr inw. 1740 [maszynopis].
- Baron A., *Max Pinkus 1857–1934. Śląski przemysłowiec i mecenas kultury*, Opole 2008.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 139–141.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 197.
- Chrzęszcz J., *Geschichte der Stadt Neustadt in Oberschlesien*, Neustadt 1912.
- Ojrzyńska M., *Życie codzienne Żydów w Prudniku na przełomie XV i XVI wieku*, „Ziemia Prudnicka” 2003, s. 32–35.
- Rathmann R., *Neustadt in Oberschlesien*, Berlin 1929.
- Wodziński M., *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII–XVIII wieku*, Wrocław 1996, s. 46.

Prudnik – stary cmentarz

- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 139.

- Wodziński M., *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII–XVIII wieku*, Wrocław 1996, s. 46–47.

Skorogoszcz

- Karta ewidencyjna cmentarza w Prudniku, 2017, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Staśkiewicz J., *Domki staną koło macew*, „Nowa Trybuna Opolska” z 7 kwietnia 2009 r.
- Zięba D., *Żydowski cmentarz*, „Echo Skorogoskie” 1994, nr 5, s. 2.
- Zięba D., *Skorogoszcz – zarys dziejów*, Opole 1998.

Strzelce Opolskie

- Teczka studium konserwatorskiego i karta cmentarza, 2018, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 142–143.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 198.
- Łabęccy H. i Z., *Cmentarz żydowski w Strzelcach Opolskich*, Bytom 1990.
- Olejnik B., *Monografia Gminy Żydowskiej w Strzelcach Opolskich (1750–1945)*, praca magisterska, Uniwersytet Opolski, Wydział Historyczno-Pedagogiczny, Opole 2005, s. 60.
- Smoleń S., *Strzelce Opolskie. Znane i nieznanne*, Strzelce Opolskie 1998, s. 78.

Wołczyn

- Karta cmentarza (jako Brzezinki), 1984, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.
- Arczyńska A., *Żydzi w powiecie kluczborskim*, „Kluczborski Kurier Samorządowy” 1999, nr 4/107 i nr 6/109.
- Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 144–145.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 198.
- Stefańczyk K., *Żydzi i ich kirkuty w regionie kluczborskim*, „Kluczborski Kurier Samorządowy” 1993, nr 6/37, s. 7–8 (jako Brzezinki).
- Wodziński M., *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII–XVIII wieku*, Wrocław 1996, s. 61.
- Woronczak J.P., *Informacje o początkach cmentarza w żydowskich inskrypcjach nagrobnych*, „Annales Silesiae” 1994, t. 24, s. 51.

ישראל ויהודה

שר הלך בדרך המצות
ליו יקום פניו באהבה
רב קצו נאמסו למצות
מבחר שנים יסודי ימים
זהו שמר יוסדו לברכה
ההוה יוסדו יוסדו בהמשך
שפירא הוה תבצבד

ישראל ויהודה
שר הלך בדרך המצות
ליו יקום פניו באהבה
רב קצו נאמסו למצות
מבחר שנים יסודי ימים
זהו שמר יוסדו לברכה
ההוה יוסדו יוסדו בהמשך
שפירא הוה תבצבד

Województwo podkarpackie

NARODOWY INSTYTUT DZIEDZICTWA – ODDZIAŁ TERENOWY W RZESZOWIE

AUTORKI RAPORTU: Anna Fortuna-Marek, dr Jadwiga Stęchły

WERYFIKACJA: Anna Fortuna-Marek, Ryszard Kwolek, Barbara Potera, Adam Sapeta,
dr Jadwiga Stęchły

1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją

Podkreśleniem oznaczono cmentarze wpisane do rejestru zabytków

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
BALIGRÓD		<u>Cmentarz żydowski w Baligrodzie</u>	Baligród	leski
BIRCZA		<u>Cmentarz żydowski w Birczy</u>	Bircza	przemyski
BŁAŻOWA		Cmentarz żydowski w Błazowej	Błazowa	rzeszowski
BRZOSTEK		Cmentarz żydowski w Brzostku	Brzostek	dębicki
BRZÓZÓW		Cmentarz żydowski w Brzozowie, ul. Ceglowskiego	Brzozów	brzozowski
BRZÓZÓW		Cmentarz żydowski stary w Brzozowie	Brzozów	brzozowski
BUKOWSKO		Cmentarz żydowski w Bukowsku	Bukowsko	sanocki
CIESZANÓW		Cmentarz żydowski w Cieszanowie	Cieszanów	lubaczowski
CISNA		Cmentarz żydowski w Cisnej	Cisna	leski
CZUDEC		Cmentarz żydowski w Czudcu	Czudec	strzyżowski
DĘBICA		Cmentarz żydowski w Dębicy	Dębica	dębicki
DUBIECKO		Cmentarz żydowski w Dubiecku	Dubiecko	przemyski
DUKLA		<u>Cmentarz żydowski nowy w Dukli, ul. Trakt Węgierski</u>	Dukla	krośnieński
DUKLA		<u>Cmentarz żydowski stary w Dukli, ul. Trakt Węgierski</u>	Dukla	krośnieński

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
DYNÓW		Cmentarz żydowski stary, tzw. okopisko, w Dynowie, ul. Piłsudskiego	Dynów	rzeszowski
DYNÓW		Cmentarz żydowski nowy w Dynowie, ul. Karolówka	Dynów	rzeszowski
FRYSZTAK		Cmentarz żydowski we Frysztaku, ul. Gołębiowskiego	Frysztak	strzyżowski
GŁOGÓW MAŁOPOLSKI		Cmentarz żydowski w Głogowie Małopolskim, ul. Sienkiewicza	Głogów Małopolski	rzeszowski
GŁOGÓW MAŁOPOLSKI		Cmentarz żydowski w Głogowie Małopolskim, ul. Partyzantów	Głogów Małopolski	rzeszowski
GRODZISKO DOLNE		Cmentarz żydowski w Grodzisku Dolnym	Grodzisko Dolne	leżajski
JAROSŁAW		<u>Cmentarz żydowski w Jarosławiu</u>	Jarosław	jarosławski
JASIENICA ROSIELNA		Cmentarz żydowski w Jasinicy Rosielnej	Jasienica Rosielna	brzozowski
JASŁO		Cmentarz żydowski w Jasle	Jasło	jasielski
JAŚLIKA		Cmentarz żydowski w Jaśliskach	Jaśliska	krośnieński
JODŁOWA		Cmentarz żydowski w Jodłowej (dla miejscowych „chyrchoł”)	Jodłowa	dębicki
KOLBUSZOWA		Cmentarz żydowski w Kolbuszowej	Kolbuszowa	kolbuszowski
KORCZYNA		<u>Cmentarz żydowski w Korczynie</u>	Korczyna	krośnieński
KRASICZYN		Cmentarz żydowski w Kracicynie	Kraciczyn	przemyski
KROSNO		<u>Cmentarz żydowski w Krośnie</u>	Krosno	krośnieński
KRZESZÓW		<u>Cmentarz żydowski w Krzeszowie</u>	Krzeszów	nizański
KRZYWCZA		<u>Cmentarz żydowski w Krzywczy</u>	Krzywca	przemyski
LESKO		<u>Cmentarz żydowski w Lesku</u>	Lesko	leski
LEŻAJSK		<u>Cmentarz żydowski w Leżajsku, ul. Górna (Israel Bethaus)</u>	Leżajsk	leżajski
LUBACZÓW		<u>Cmentarz żydowski w Lubaczowie</u>	Lubaczów	lubaczowski
LUTOWISKA		Cmentarz żydowski w Lutowiskach	Lutowiska	bieszczadzki
ŁAŃCUT		Cmentarz żydowski stary w Łańcucie, ul. Moniuszki	Łańcut	łańcucki
ŁAŃCUT		Cmentarz żydowski nowy w Łańcucie, ul. Traugutta	Łańcut	łańcucki
MAJDAN KRÓLEWSKI		<u>Cmentarz żydowski w Majdanie Królewskim</u>	Majdan Królewski	kolbuszowski
MIELEC		Cmentarz żydowski w Mielcu, ul. Żeromskiego	Mielec	mielecki
MIELEC		Cmentarz żydowski nowy w Mielcu, ul. Traugutta	Mielec	mielecki

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
MIELEC		Cmentarz żydowski stary w Mielcu, ul. Jadernych	Mielec	mielecki
NAROL		Cmentarz żydowski w Narolu	Narol	lubaczowski
NIEBYLEC		Cmentarz żydowski w Niebylcu	Niebylec	strzyżowski
NISKO		Cmentarz żydowski w Nisku	Nisko	nizański
NOWOTANIEC		Cmentarz żydowski w Nowotańcu	Bukowsko	sanocki
NOWY ŻMIGRÓD		<u>Cmentarz żydowski w Nowym Żmigrodzie</u>	Nowy Żmigród	jasielski
OLESZYCE		Cmentarz żydowski w Oleszycach	Oleszyce	lubaczowski
ORŁY		Cmentarz żydowski w Orłach	Orły	przemyski
PILZNO		Cmentarz żydowski w Pilźnie	Pilzno	dębicki
PODOLE	Przeclaw	Cmentarz żydowski w Przeclawiu (adm. Podole)	Przeclaw	mielecki
PRUCHNIK		<u>Cmentarz żydowski w Pruchniku</u>	Pruchnik	jarosławski
PRZEMYŚL		Cmentarz żydowski stary w Przemyślu, ul. Rakoczego	Przemyśl	grodzki przemyski
PRZEMYŚL		<u>Cmentarz żydowski nowy w Przemyślu, ul. Słowackiego</u>	Przemyśl	grodzki przemyski
PRZEWORSK		Cmentarz żydowski w Przeworsku	Przeworsk	przeworski
RADOMYŚL NAD SANEM		Cmentarz żydowski nowy w Radomyślu nad Sanem	Radomyśl nad Sanem	stałowowolski
RADOMYŚL NAD SANEM		Cmentarz żydowski stary w Radomyślu nad Sanem	Radomyśl nad Sanem	stałowowolski
RADOMYŚL WIELKI		<u>Cmentarz żydowski nowy w Radomyślu Wielkim</u>	Radomyśl Wielki	mielecki
RADYMNO		Cmentarz żydowski w Radymnie	Radymno	jarosławski
RANIŻÓW		Cmentarz żydowski w Raniżowie	Raniżów	kolbuszowski
ROPCZYCE		Cmentarz żydowski w Ropczycach	Ropczyce	ropczycko-sędziszowski
RUDNIK NAD SANEM		Cmentarz żydowski nowy w Rudniku	Rudnik	nizański
RUDNIK NAD SANEM		Cmentarz żydowski stary w Rudniku, ul. Mickiewicza	Rudnik	nizański
RYBOTYCZE		Cmentarz żydowski w Rybotyczach	Fredropol	przemyski
RYMANÓW		<u>Cmentarz żydowski w Rymanowie</u>	Rymanów	krośnieński
RZEMIEŃ	Rzochów, Mielec	Cmentarz żydowski w Rzochowie, dz. Mielca (adm. w. Rzemień)	Przeclaw	mielecki
RZESZÓW		<u>Cmentarz żydowski nowy w Rzeszowie, ul. Rejtana</u>	Rzeszów	rzeszowski grodzki
RZESZÓW		Cmentarz żydowski stary w Rzeszowie, pl. Ofiar Getta	Rzeszów	rzeszowski grodzki

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
SANOK	Okopisko	Cmentarz żydowski stary	Sanok	sanocki
SANOK		Cmentarz żydowski nowy w Sanoku, ul. Kiczury	Sanok	sanocki
SĘDZISZÓW MAŁOPOLSKI		Cmentarz żydowski w Sędziszowie Małopolskim	Sędziszów Małopolski	ropczycko-sędziszowski
SIEDLE CZKA		<u>Cmentarz żydowski w Siedleczce</u>	Kańczuga	przeworski
SIENIAWA		<u>Cmentarz żydowski w Sieniawie</u>	Sieniawa	przeworski
SKOPANIE	Baranów Sandomierski	Cmentarz żydowski w Baranowie Sandomierskim (adm. Skopanie)	Baranów Sandomierski	tarnobrzeski
SOKOŁÓW MAŁOPOLSKI		Cmentarz żydowski nowy w Sokołowie Małopolskim, ul. Okulickiego	Sokołów Małopolski	rzeszowski
SOKOŁÓW MAŁOPOLSKI		<u>Cmentarz żydowski stary w Sokołowie Małopolskim, ul. Kochanowskiego</u>	Sokołów Małopolski	rzeszowski
STAŁOWA WOLA		Cmentarz żydowski w Stałowej Woli	Stałowa Wola	stałowowolski
STARY DZIKÓW		Cmentarz żydowski w Starym Dzikowie	Stary Dzików	lubaczowski
STRZYŻÓW	Okopisko II	Cmentarz żydowski w Strzyżowie, ul. Parkowa, ul. Daszyńskiego	Strzyżów	strzyżowski
STRZYŻÓW	Okopisko I	Cmentarz żydowski stary (I) w Strzyżowie, ul. Przeclawczyka	Strzyżów	strzyżowski
STRZYŻÓW		Cmentarz żydowski na Żarnowskiej Górze	Strzyżów	strzyżowski
TARNOBRZEG		Cmentarz żydowski stary w Tarnobrzegu, pl. Grota-Roweckiego	Tarnobrzeg	tarnobrzeski
TARNOBRZEG		<u>Cmentarz żydowski nowy w Tarnobrzegu, ul. Sienkiewicza</u>	Tarnobrzeg	tarnobrzeski
TWIERDZA	Fryszak	Cmentarz żydowski nowy we Fryszaku-Twierdzy	Fryszak	strzyżowski
TYCZYN		Cmentarz żydowski stary w Tyczynie, ul. Parkowa	Tyczyn	rzeszowski
TYCZYN		Cmentarz żydowski nowy choleryczny w Tyczynie, ul. Kościuszki	Tyczyn	rzeszowski
TYRAWA WOŁOSKA		Cmentarz żydowski w Tyrawie Wołoskiej	Tyrawa Wołoska	sanocki
ULANÓW		<u>Cmentarz żydowski w Ulanowie</u>	Ulanów	nizański
USTRZYKI DOLNE		Cmentarz żydowski w Ustrzykach Dolnych	Ustrzyki Dolne	bieszczadzki
WIELKIE OCZY		Cmentarz żydowski w Wielkich Oczach	Wielkie Oczy	lubaczowski
WIELOPOLE SKRZYŃSKIE		Cmentarz żydowski w Wielopolu Skrzyńskim	Wielopole Skrzyńskie	ropczycko-sędziszowski
WOLA MICHOWA		Cmentarz żydowski w Woli Michowej	Komańcza	sanocki
ZAKLIKÓW		Cmentarz żydowski w Zaklikowie	Zaklików	stałowowolski
ŻOŁYNIA		Cmentarz żydowski w Żołyńni	Żołyńnia	łańcucki

2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją

Nazwa miejscowości		Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
JAWORNIK POLSKI		Cmentarz żydowski w Jaworniku Polskim	Jawornik Polski	przeworski
RADOMYŚL WIELKI		Cmentarz żydowski stary w Radomyślu Wielkim, ul. Armii Krajowej	Radomyśl	mielecki
RZESZÓW		Cmentarz żydowski stary w Rzeszowie, ul. Bożnicza	Rzeszów	rzeszowski grodzki
SANOK		Cmentarz żydowski stary w Sanoku, ul. 3 Maja (nazwa zwyczajowa: Okopisko)	Sanok	sanocki

3. Przebieg prac

W województwie podkarpackim weryfikacją objęto 96 cmentarzy żydowskich. Ich lista ustalona została na podstawie dokumentacji konserwatorskiej, materiałów źródłowych (przede wszystkim map archiwalnych) i literatury przedmiotu. Podstawowym archiwalnym materiałem kartograficznym były tzw. mapy katastralne z ok. połowy i 2. połowy XIX w. oraz mapy Wojskowego Instytutu Geograficznego (tzw. mapy WIG) z lat 30. XX w. Realizację zadania rozpoczęto od prac gabinetowych, w trakcie których m.in. pozyskano historyczne mapy wskazujące lokalizację i orientacyjny obszar poszczególnych cmentarzy, porównano ich położenie i wielkość/granice ze współczesnymi mapami topograficznymi oraz wykonano kwerendę bibliograficzną i wstępne rozpoznanie historii obiektów.

Kolejnym etapem prac była weryfikacja terenowa, przeprowadzona w 2018 r. (w okresie od maja do października) przez zespół pięciu pracowników Oddziału Terenowego NID w Rzeszowie.

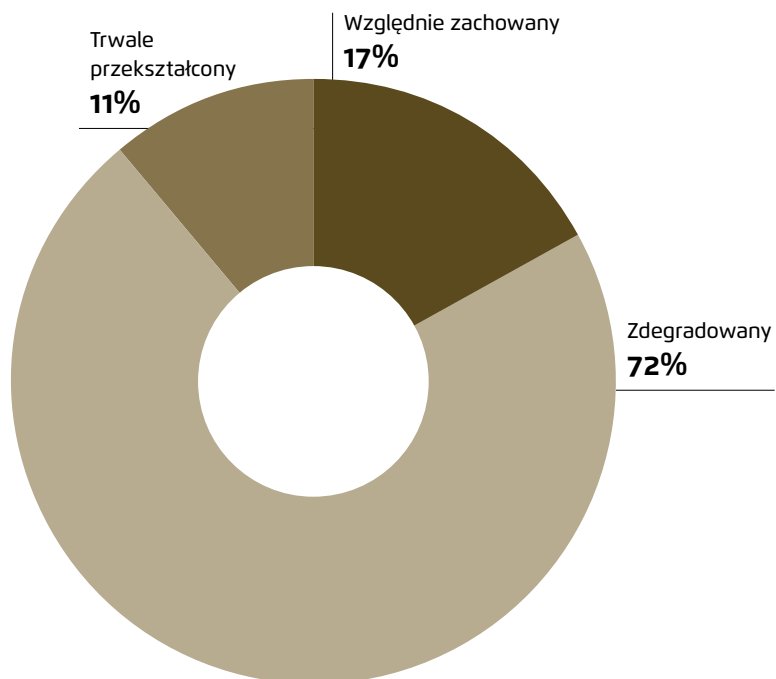
W terenie udało się zidentyfikować wszystkie cmentarze. Chociaż 3 z nich nie były oznaczone na historycznych mapach, ich istnienie i lokalizacja zostały wstępnie potwierdzone przez lokalne społeczności (Jawornik Polski, Rzeszów – ul. Bożnicza, Radomyśl Wielki – ul. Armii Krajowej). W trakcie prac terenowych dokonywano oceny stanu zachowania, uwzględniając m.in. liczbę i stopień zachowania lub zniszczenia historycznych elementów cmentarzy, jak: nagrobki, ohele, kaplice, ogrodzenie, starodrzew, układ i forma terenowa oraz czytelność historycznych granic cmentarza. W rozpoznaniu brano też pod uwagę obecną funkcję cmentarzy i sposób użytkowania terenu oraz współczesne formy utrzymania (wykonywanie prac porządkowych i pielęgnacyjnych). Sprawdzano również, czy na cmentarzu występują mogiły ofiar zagłady oraz współczesne elementy informacyjne lub upamiętniające. Na wszystkich cmentarzach wykonano dokumentację fotograficzną.

Identyfikacja cmentarzy w terenie i ocena czytelności historycznych granic uzależnione były przede wszystkim od stopnia zachowania substancji zabytkowej oraz istnienia elementów wyznaczających granice, takich jak: historyczne ogrodzenie, układ dróg, wały-okopy. Problemy z odnalezieniem i identyfikacją w terenie oraz rozpoznaniem granic występowały w przypadku cmentarzy, na których naziemne ślady ich istnienia zachowały się reliktoowo (np. Orły, Radymno, Raniżów, Tyrawa Wołoska) lub były ich pozbawione, a ich obecna forma zagospodarowania to zarośnięte samosiewami nieużytki, części pól czy lasów (np. Cisna, Nisko, Pruchnik, Radomyśl nad Sanem, Stary Dzików). W przypadku cmentarzy trwale przekształconych i zagospodarowanych na inne cele ich granice były niemożliwe do identyfikacji w terenie (np. Przeworsk, Rudnik – ul. Mickiewicza, Sokołów Małopolski – ul. Kochanowskiego, Strzyżów – ul. Parkowa, ul. Daszyńskiego, Tarnobrzeg – pl. Grota Roweckiego, Stalowa Wola – Rozwadów).

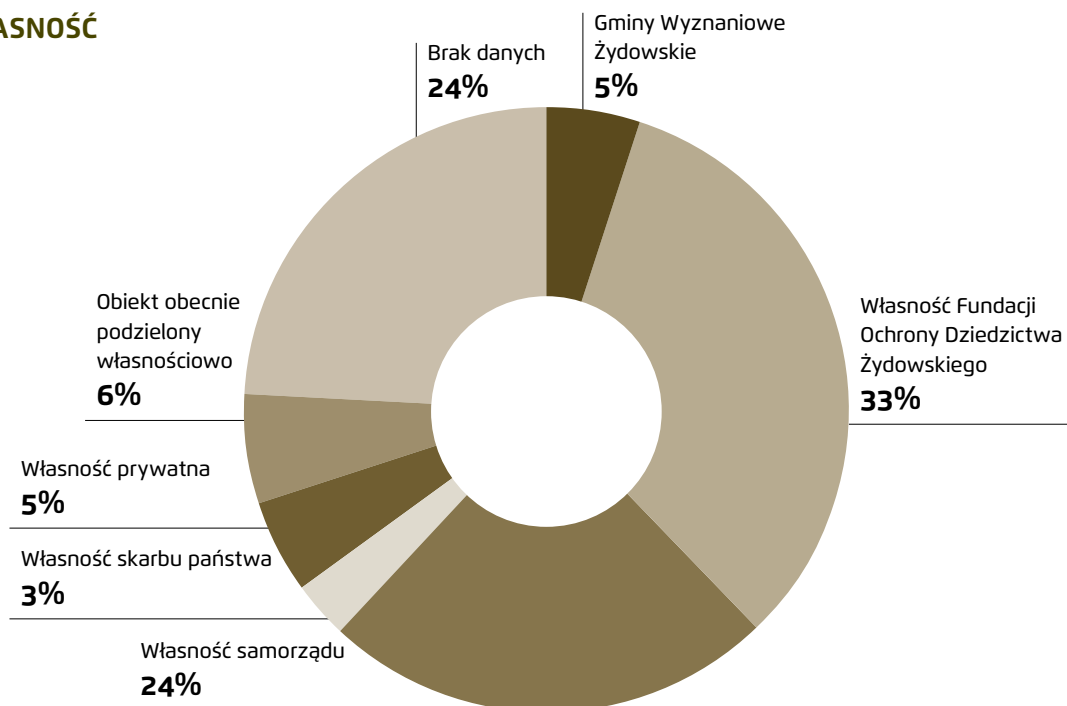
Ostatni etap prac polegał na opracowaniu dla każdego cmentarza zestandaryzowanej „Ankiety wizji terenowej cmentarza żydowskiego” na podstawie zabranych materiałów oraz rozpoznania terenowego.

4. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym

STAN ZACHOWANIA

WŁASNOŚĆ

Cmentarze wpisane do rejestru zabytków	26%
Cmentarze z mogiłami ofiar Zagłady	32%
Cmentarze pozbawione czytelnych naziemnych relikwów (nagrobki, ogrodzenia, budynki, historycznie komponowany drzewostan)	32%
Cmentarze z istniejącymi elementami współczesnego oznakowania	58%

1

2

1 | Lesko, cmentarz żydowski, część południowo-wschodnia | fot. A. Fortuna-Marek, NID, 2018

2 | Dukla, cmentarz żydowski nowy, część południowo-zachodnia | fot. B. Potera, NID, 2018

3 | Rzeszów, cmentarz żydowski, ul. Rejtana, część północno-zachodnia | fot. R. Kwolek, NID, 2018

4 | Korczyna, brama wejściowa na cmentarz żydowski | fot. J. Stęchły, NID, 2018

5. Ocena stanu zachowania

W województwie podkarpackim zidentyfikowano w terenie 96 cmentarzy żydowskich. Ich stan zachowania jest bardzo zróżnicowany. Lokalizacja 3 spośród nich nie została potwierdzona na historycznych mapach, funkcjonują jednak w pamięci społeczności żydowskiej i lokalnej, dlatego zostały uwzględnione podczas wizji terenowych. Wymagają one, podobnie jak zdecydowana większość cmentarzy, badań interdyscyplinarnych, które pozwolą przede wszystkim na określenie historycznych granic, których celem jest zachowanie pamięci o tych miejscach i szacunku wobec pochowanych.

5.1. Cmentarze względnie zachowane

Do grupy cmentarzy względnie zachowanych z terenu województwa podkarpackiego zakwalifikowano 15 cmentarzy żydowskich z czytelnie zachowanymi lub udokumentowanymi jednoznacznie granicami, którym nie nadało nowej, trwałej funkcji wiążącej się ze zniszczeniem pochówków. W większości teren przedmiotowych cmentarzy jest wyznaczony w całości ogrodzeniem historycznym albo przy wykorzystaniu historycznych fragmentów murów (z kamienia łamanego lub głazów, z cegły, płyt betonowych), słupków (betonowych, ceglanych, stalowych), albo współczesnym, poprowadzonym historycznymi granicami (cmentarz nowy w Dukli, cmentarz nowy w Dynowie, cmentarze w Kolbuszowej, Korczynie, Krośnie, Lesku, Rzeszowie – ul. Rejtana, Rymanowie, Sędziszowie Małopolskim, Sieniawie). W przypadku kilku cmentarzy zachowały się tylko relikty ogrodzeń – fragmenty fundamentów, przęsła lub jedynie słupki pomiędzy nimi (Bircza, Dukla – cmentarz stary, Majdan Królewski, Tyczyn) – wskazujące jednoznacznie historyczne granice.

Szczególnym przykładem w tej grupie jest cmentarz w Jaśle, którego ogrodzenie w trakcie lustracji terenowej wskazywało wyraźnie na granice historyczne, co znalazło potwierdzenie w materiałach kartograficznych. W 2020 r., podczas prowadzonych w bezpośrednim sąsiedztwie XIX-wiecznego cmentarza prac inwestycyjnych, okazało się, że pochówki znajdują się również na obszarze poza znanymi dotychczas granicami i istniejącym ogrodzeniem. Ich obecność potwierdziły także badania archeologiczne, a fakt, że cmentarz był powiększany w okresie międzywojennym udowodniły kwerendy archiwalne i badania historyczne. Przypadek cmentarza w Jaśle wyraźnie wskazuje, że w procesie ustalania granic historycznych cmentarzy żydowskich niezbędne jest prowadzenie badań interdyscyplinarnych, a wszelkie działania wymagają wielkiej uwagi i staranności.

Stan zachowania naziemnych relikwów cmentarzy – głównie nagrobków i ohele – jest bardzo zróżnicowany w obrębie tej grupy, zarówno pod względem ilościowym, jak i technicznym, zależnie od wielkości cmentarza, czasu powstania i liczby pochówków, a przede wszystkim od zniszczeń i dewastacji celowych z okresu II wojny światowej oraz czasów PRL, a także dbałości o nie w chwili obecnej. W obrębie omawianych nekropoli spotkamy od kilku (Bircza, Dynów, Majdan Królewski, Sędziszów Małopolski, Tyczyn) do kilkuset (Dukla – cmentarz nowy, Kolbuszowa, Korczyna, Krosno, Rzeszów, Sieniawa), a nawet kilku tysięcy odnalezionych relikwów nagrobków (Lesko). Mają one zróżnicowane formy, od najstarszych, datowanych na poł. XV w. (Lesko), do tych z czasów II wojny światowej, najczęściej w kształcie steli, rzadziej steli ze skrzynią – tumbą, zwykle z dekoracją ornamentalną i symboliczną. Wykonane są z naturalnego kamienia i zawsze opatrzone inskrypcją. Na 6 spośród tej grupy cmentarzy znajdują się ohele, w większości wybudowane po II wojnie światowej, obecnie w dość dobrym stanie technicznym (Kolbuszowa, Rymanów, Rzeszów, Sędziszów Małopolski, Sieniawa). Jedynie relikty ohele w Dukli na cmentarzu starym oraz dom przedpogrzebowy w Korczynie pozostają w złym stanie zachowania.

Na kilku cmentarzach, w związku z tragicznym losem Żydów w okresie Zagłady, w miejscach mogił zbiorowych ufundowano po II wojnie światowej pomniki i tablice upamiętniające ofiary (Dukla, Dynów, Jasło, Krosno, Korczyna, Lesko, Rzeszów).

Świadcami historii cmentarzy pozostają drzewa. Z uwagi na wiekową metrykę tych nekropoli oraz zróżnicowany stopień ich zachowania i pielęgnacji, a także brak planowego rozpoznania w tym zakresie trudno określić stan zachowania pierwotnych nasadzeń. Reliktoowo zachowały się pojedyncze dęby, lipy, klony czy topole (Lesko, Rzeszów, Sędziszów Małopolski), które stanowią starodrzew przedmiotowych założeń.

Sprawa własności większości cmentarzy pozostaje uregulowana. Należą one głównie do Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, a także do Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej oraz samorządu gminnego. W jednym przypadku prowadzone jest postępowanie regulacyjne (Rzeszów, ul. Rejtana), w drugim brakuje danych o stanie własnościowym (Kolbuszowa).

Dbłość o właściwe utrzymanie cmentarzy od kilkudziesięciu lat sprawia, że pamięć o Żydach w województwie podkarpackim nie ginie. Większość cmentarzy z tej grupy otoczona jest opieką, systematycznie koszona i pielęgnowana przez właścicieli, fundacje, samorządy gminne lub organizacje społeczne i osoby prywatne.

5.2. Cmentarze zdegradowane

Sześćdziesiąt osiem cmentarzy żydowskich z terenu województwa podkarpackiego posiada tylko częściowo zachowane historyczne ogrodzenie albo ogrodzenie współczesne, niekoniecznie wybudowane wzdłuż granic historycznych, na co wpływ miało wiele czynników. Zdecydowały o tym nie tylko destrukcja materiału wynikająca z upływu czasu, brak remontów i pielęgnacji, ale przede wszystkim dewastacje celowe w okresie II wojny światowej i po wojnie, co wpłynęło na trwałe przekształcenia. Część cmentarzy nie posiadała nigdy ogrodzeń, a ich granice wyznaczone były tylko wałem – okopem, nierzadko już nieczytelnym w terenie. Wszystkie cmentarze z niejednoznacznie określonymi granicami, w tym cmentarze fragmentarycznie przekształcone, stanowią najliczniejszą grupę pośród żydowskich cmentarzy w województwie podkarpackim, określoną jako cmentarze zdegradowane.

O ich stanie w dużym stopniu zdecydowała powojenna polityka państwa. W 1961 r. Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie (Uchwała nr XIII/167/61) zatwierdziło uchwały poszczególnych grodzkich i miejskich rad narodowych dotyczących zamknięcia łącznie 177 cmentarzy, w tym 52 cmentarzy żydowskich, na terenie dawnego województwa rzeszowskiego²⁰. Decyzja ta skutkowałą niejednokrotnie zajęciem części cmentarzy pod różnorodne inwestycje, np. w Brzostku pod działalność usługową – obecnie stację kontroli pojazdów, w Dębicy pod budowę bloku mieszkalnego i parkingu. Część cmentarza przy ul. Okulickiego w Sokołowie Małopolskim przeznaczono na stację paliw, a cmentarz przy ul. Partyzantów w Głogowie Małopolskim pod budowę budynku jednorodzinnego oraz działalność przemysłową. W obrębie starego cmentarza żydowskiego przy ul. Rakoczego w Przemyślu znajdują się ogrody oraz zabudowa usługowa z infrastrukturą. W Niebylcu urządzono wyrobisko żwirowni, natomiast w Nisku wyrobisko piasku. W obręb cmentarza przy ul. Sienkiewicza w Tarnobrzegu wkroczyła infrastruktura drogowa. Zarówno granice, jak i strefa

²⁰ Akta spraw dotyczące cmentarzy żydowskich położonych na terenie województwa rzeszowskiego, por. *Decyzje o zamknięciu cmentarzy i przeznaczeniu ich na inny cel w województwie rzeszowskim 1955–1957*, AAN, sygn. 9/52; a także *Wykazy synagog, bożnic i cmentarzy wyznania mojżeszowego 1952*, APR, Zesp. 43, sygn. 21299; *Informacje w sprawie cmentarzy, wykaz bożnic 1951–1952*, APR, Zesp. 43, sygn. 9252.

5

6

6

7

8

7 | Przemyśl, brama wejściowa na nowy cmentarz żydowski | fot. J. Stęchły, NID, 2018

8 | Przemyśl, część północna nowego cmentarza żydowskiego | fot. J. Stęchły, NID, 2018

pochówków zostały w związku z tym mocno naruszone i zniszczone. Planowane inwestycje bywały poprzedzane ekshumacją zwłok, lecz na tym etapie badań kwestie ta pozostaje nierozpoznana.

Do najlepiej zachowanych w grupie cmentarzy zdegradowanych należą nekropolie w Leżajsku, Lubaczowie, Lutowiskach, Nowym Żmigrodzie, Przemyślu (ul. Słowackiego), Rybotyczach, Sanoku (ul. Kiczury), Sieniawie, Sokołowie Małopolskim (ul. Okulickiego) oraz Zaklikowie. Ich granice wyznaczają w większości współczesne ogrodzenia (z metalowych pręseł, drewnianych żerdzi, prefabrykatów betonowych) lub fragmenty historycznych (w formie muru z kamienia łamanego, płyt betonowych) połączone ze współczesnymi.

Na terenie cmentarzy zachowały się setki (Dębica, Nowy Żmigród, Rybotycze, Oleszyce, Sokołów Małopolski, Ulanów, Ustrzyki Dolne), a nawet tysiące nagrobków (Lubaczów, Lutowiska, Przemyśl – ul. Słowackiego).

Forma nagrobków w zespole cmentarzy zdegradowanych jest zróżnicowana pod względem chronologicznym i stylistycznym oraz pod względem technicznego stanu zachowania. Najstarsze pochodzą z XVII w., najnowsze – z czasów nam współczesnych. W większości są to stele kamienne lub betonowe (nierzadko z bogatą dekoracją ornamentalno-symboliczną), rzadziej nagrobki tumbowe i żeliwne. Często są mocno zapadnięte w ziemię, pochylone, uszkodzone w wyniku upływu czasu, zdestruowane pod wpływem czynników atmosferycznych, lecz od chwili powstania nienaruszone przez ludzi. Na wielu cmentarzach, w ramach prac porządkowych i pielęgnacyjnych, macewy zostały ustabilizowane na nowo, oczyszczone z nawarstwień mchów i porostów, a teren oczyszczony z drzew i krzewów kolidujących z zachowanymi elementami cmentarza. Ważne, że wiele cmentarzy zostało na nowo ogrodzonych i oznakowanych, a pamięć wybitnych rabinów, cadyków lub ich potomków uczczona poprzez budowę nowych oheli. Najczęściej są to kaplice w formie murowanych, skromnych budynków na rzucie prostokąta, krytych dachami dwuspadowymi (Dynów – cmentarz stary, Jarosław, Leżajsk, Ropczyce, Rymanów, Sieniawa, Tyczyn), lub w formie dachu wspartego na murowanych lub stalowych filarach, połączonych niekiedy ażurowymi pręsełkami (Cieszanów, Głogów Małopolski – ul. Sienkiewicza, Narol, Strzyżów – cmentarz nowy). Starsze, pochodzące z końca XIX w., ohele lub ich relikty należą do nielicznych (Krzywca, Łańcut – ul. Moniuszki).

W szczególności wyróżnia się cmentarz nowy przy ul. Słowackiego w Przemyślu: z ok. 3 tys. zachowanych nagrobków i historycznym ogrodzeniem z bramą, uzupełnionym w części współczesną siatką drucianą. Jest to jedyny czynny cmentarz żydowski na terenie województwa podkarpackiego.

Część cmentarzy uznanych za zdegradowane pozostaje bez ogrodzenia oraz reliktyw naziemnych; funkcjonują w krajobrazie wiejskim jako nieużytki, zarośnięte krzewami fragmenty pól lub jako las. Mimo to nadal trwają w pamięci mieszkańców (np. Cisna, Nisko, Nowotaniec, Podole, Pruchnik, Radomyśl nad Sanem – 2 cmentarze, Stary Dzików). Podobnie jak cmentarze z nielicznymi reliktywami w postaci fragmentów nagrobków lub ogrodzeń (Bukowsko, Czudec, Orły, Radymno, Raniżów, Tyrawa Wołoska) są trudne do odnalezienia i identyfikacji w terenie. Najczęściej cmentarze te są nieoznakowane.

Stan zachowania części cmentarzy wyraźnie się poprawia. Prowadzone są prace polegające na grodzieniu, oczyszczaniu, porządkowaniu przestrzeni pochówków (np. Baligród, Bircza, Cieszanów, Krzywca, Lubaczów, Rymanów, Rzemień, Ustrzyki Dolne, Wola Michowa). Odnajdywane w różnych miejscach macewy, a nawet fragmenty nagrobków są przewożone na miejsca cmentarzy (np. Błazowa, Brzostek, Dukla, Łańcut – ul. Traugutta, Ustrzyki Dolne, Wielopole Skrzyńskie, Wielkie Oczy). Przywracana jest pamięć o żydowskich cmentarzach poprzez nowe oznakowanie.

W okresie II wojny światowej na wielu cmentarzach miały miejsce masowe rozstrzelania, często z pochówkami ofiar. Zbiorowe mogiły oraz tragiczne wydarzenia upamiętniono po wojnie pomnikami, głazami i tablicami, o które dbają właściciele, samorządy gminne, organizacje społeczne i osoby prywatne (np. Jasienica Rosielna, Mielec – nowy cmentarz, Nowy Żmigród, Pilzno,

Przemysł – nowy cmentarz, Radomyśl Wielki, Ropczyce, Sanok – nowy cmentarz, Siedlecza, Skopanie, Wielkie Oczy, Wielopole Skrzyńskie, Wola Michowa, Żołynia).

W szczególny sposób o pamięci i kulcie zmarłych świadczą Żydzi przybywający na groby cadyków. Do najliczniej odwiedzanych na Podkarpaciu należą cmentarze w Leżajsku, Dynowie, Łańcucie, Rzeszowie, Ropczycach, Rymanowie i Sieniawie.

Dane własnościowe w grupie cmentarzy zdegradowanych są niepełne i wymagają dalszej weryfikacji. Zdecydowana większość należy do fundacji i związków wyznania mojżeszowego (Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej, Gmina Wyznaniowa Żydowska w Krakowie, Gmina Wyznaniowa Żydowska w Katowicach, Centrum Historii Żydów Polskich w Dynowie) oraz samorządów gminnych. Nieliczne pozostają w zasobach skarbu państwa i rękach prywatnych.

Pozytywnym przykładem troski o dziedzictwo Żydów jest cmentarz w Brzostku, którego proces destrukcji rozpoczął się już w czasie II wojny światowej i kolejnych latach po wojnie. Naziemne ślady zniknęły, nagrobki zostały rozgrabione i wykorzystane jako materiał budowlany, a teren użytkowany był jako pastwisko. Część cmentarza przeznaczono na działalność przemysłowo-usługową. W latach 90. XX w. Towarzystwo Miłośników Ziemi Brzostockiej rozpoczęło starania o wytyczenie granic i upamiętnienie cmentarza. Dzięki wieloletniemu zaangażowaniu interesariuszy niezabudowany fragment cmentarza został uporządkowany i ogrodzony, a na jego teren powróciło ok. 70 macew i ich fragmentów odzyskanych z okolicznych posesji. Pośród nich znajdują się nagrobki symboliczne.

W ostatnich latach również pozytywne skutki przyniosły działania na rzecz ochrony XVIII-wiecznego cmentarza żydowskiego w Ustrzykach Górnych, który został zdewastowany, podobnie jak wiele innych, już w okresie II wojny światowej. Macewy wykorzystane do umacniania placów, ulic, rampy kolejowej i brzegów strumieni, odnajdywane staraniem Towarzystwa Opieki nad Zabytkami, Oddziału Bieszczadzkiego, od lat 80. XX w. były stopniowo zabezpieczane i powracały na teren cmentarza. Od 2006 r. przedstawiciele lokalnych stowarzyszeń i instytucji samorządowych, wolontariusze, w tym studenci z USA, oraz uczniowie miejscowego gimnazjum zaangażowani byli w proces oczyszczania cmentarza z samosiewów oraz inwentaryzację nagrobków.

Działania te w 2013 r. zakończyły się ustawieniem bramy wejściowej – symbolicznego pomnika. Prace porządkowe były kontynuowane w późniejszych latach. W 2018 r. zostały sfinalizowane umieszczeniem tablic informacyjnych w trzech językach. Cmentarz pozostaje pod opieką Bieszczadzkiego Centrum Turystyki i Promocji w Ustrzykach Dolnych, jednostki organizacyjnej samorządu miasta.

5.3. Cmentarze trwale przekształcone

Dziesięć cmentarzy zakwalifikowanych do grupy trwale przekształconych jest całkowicie nieczytelnych w krajobrazie miast, w których się znajdują. Tylko w Strzyżowie przy ul. Daszyńskiego zachował się relikw w postaci fragmentu muru ogrodzeniowego, wyznaczającego częściowo jego południową granicę, stanowiącego obecnie fragment ogrodzenia działki zagospodarowanej przez szkołę. W Sokołowie Małopolskim przy ul. Kochanowskiego teren cmentarza upamiętnia wybudowany z dwiema macewami pośród współczesnej zabudowy usługowo-magazynowej.

Wszystkie pozostałe cmentarze pozbawione zostały naziemnych śladów świadczących o ich funkcjonowaniu. Zdecydowana większość została trwale przekształcona poprzez inwestycje budowlane, w tym dużą ingerencję w strukturę podziemną, co skutkowało zniszczeniem warstw gruntu z pochówkami. Inwestycje polegały na wprowadzeniu w okresie po II wojnie światowej zabudowy użyteczności publicznej i mieszkalnej oraz infrastruktury drogowej (Mielec, Przeworsk, Rzeszów – pl. Ofiar Getta, Rudnik – ul. Mickiewicza, Sokołów Małopolski – ul. Kochanowskiego, Strzyżów – ul. Parkowa, Tarnobrzeg – pl. Grota-Roweckiego). Część cmentarzy została zagospodarowana na

11

12

11 | Strzyżów, ul. Daszyńskiego, fragment zachowanego ogrodzenia w zachodniej części cmentarza żydowskiego | fot. A. Sapeta, NID, 2018

12 | Sokółów Małopolski, stary cmentarz żydowski, widok od południa, po prawej ohel | fot. B. Potera, NID, 2018

miejskie skwery z alejkami, ciągami pieszymi i jezdnyymi oraz parkingami (Rzeszów – pl. Ofiar Getta oraz Strzyżów – ul. Przeclawczyka). Infrastruktura kolejowa wtargnęła w przestrzeń cmentarza w Stalowej Woli – Rozwadowie, a wyrobisko piasku w obręb cmentarza przy ul. Kilińskiego w Rudniku. Należy zauważyć, że granice cmentarzy w wielu przypadkach są niemożliwe do identyfikacji w terenie, dlatego też zasięg ingerencji jest trudny do określenia, zwłaszcza w obrębie strefy pochówków. Można tylko przypuszczać, że najlepiej zachowany w tej kategorii jest cmentarz w Rudniku przy ul. Mickiewicza, na obszarze którego zbudowano wprawdzie niewielki budynek z dojazdem, ale zdecydowanie większy teren pozostał bez zabudowy.

W grupie cmentarzy trwale przekształconych tylko 3 z 10 zostały upamiętnione poprzez oznakowanie. Są to wzmiankowany powyżej cmentarz w Sokołowie Małopolskim z urządzonym wspólnie ohelem, a także XVI-wieczny cmentarz w Rzeszowie przy ul. Ofiar Getta, gdzie umieszczono głaz z pamiątkową tablicą informującą o istnieniu w tej przestrzeni żydowskiego cmentarza, oraz cmentarz w Przeworsku o podobnej metryce. W tym ostatnim przypadku kamienna tablica na terenie zagospodarowanym po wojnie na dworzec autobusowy dotyczy upamiętnienia Żydów zamordowanych w Przeworsku w latach 1939–1944, a nie miejsca pochówku setek Żydów z Przeworska i okolic.

Większość terenów cmentarzy trwale przekształconych stanowi własność samorządów gminnych, w przypadku 2 sprawa jest wyjaśniana przez komisje regulacyjne.

6. Analiza stanu ochrony prawnej

Do rejestru zabytków nieruchomych województwa podkarpackiego wpisane są 24 cmentarze żydowskie (stan na dzień 30.04.2023 r.). Żaden z nich nie został uznany za pomnik historii, na terenie żadnego nie utworzono parku kulturowego, żadne pojedyncze komponenty, np. jak nagrobki, nie zostały objęte ochroną poprzez wpis indywidualny do rejestru zabytków ruchomych województwa podkarpackiego. Wśród wpisanych do rejestru cmentarzy żydowskich 10 znajduje się w grupie cmentarzy względnie zachowanych, a 14 – w grupie cmentarzy zdegradowanych.

W województwie podkarpackim zdecydowana większość decyzji o wpisie cmentarzy żydowskich do rejestru zabytków nieruchomych pochodzi z końca lat 80. oraz z lat 90. XX w. W części z nich rozstrzygnięcia są nieprecyzyjnie sformułowane, zarówno w odniesieniu do przedmiotu wpisu, jak i zakresu ochrony. Przedmiot ochrony w ramach wpisów do rejestru zabytków nieruchomych określany jest najczęściej jako „cmentarz żydowski”. W zdecydowanej większości ochrona obejmuje cmentarz, rozumiany jako obszar, i znajdujące się na nim nagrobki. W kilku przypadkach w ramach wpisu cmentarza do rejestru zabytków wymieniono inne komponenty, zarówno historyczne, jak i współczesne, np. ohele, ogrodzenia, bramy, dlatego część decyzji budzi wątpliwości w kontekście jednoznacznego określenia, które elementy składowe cmentarza podlegają ochronie (np. ohele w Leżajsku). W kilku przypadkach komponenty cmentarzy wymienione są tylko w uzasadnieniach decyzji (np. 2 ohele w Rymanowie, dom pogrzebowy w Korczyni czy betonowy mur w Krośnie) i trudno stwierdzić, czy intencją wojewódzkiego konserwatora zabytków była również ich ochrona.

W województwie podkarpackim 2/3 decyzji o wpisie do rejestru zabytków nieruchomych nie zawiera załącznika graficznego. Granice ochrony najczęściej określone są jako „w granicach ogrodzenia” (mniej niż połowa decyzji) albo poprzez podanie numerów działki/działek, w granicach których cmentarz podlega ochronie (również mniej niż połowa decyzji). W kilku decyzjach wskazano wprawdzie numery działek, ale określenie „na działce”, w sytuacji braku załącznika graficznego, rodzi wątpliwości, czy ochrona obejmuje całość działki, czy tylko jej część (Radomyśl Wielki, Rzeszów – ul. Rejtana, Ulanów). W dwóch przypadkach granice określono w sposób opisowy i równocześnie bardzo nieprecyzyjny, wskazując sąsiadujące z cmentarzem w momencie wpisu pola uprawne i zbrocza

13

14

13 | Przeworsk, cmentarz żydowski, obecnie dworzec autobusowy | fot. R. Kwolek, NID, 2017

14 | Tarnobrzeg, stary cmentarz żydowski, obecnie plac handlowo-usługowy oraz parking
| fot. A. Sapeta, NID, 2018

wzniesienia (Jarosław) lub naturalną zieleń w otoczeniu cmentarza (Siedlecza). Sformułowania te nie pozwalają na precyzyjne wyznaczenie granic zabytku wpisanego do rejestru.

Należy dodać, że uzasadnienia w decyzjach są bardzo lakoniczne, najczęściej nie określają wartości zabytkowych i zawierają jedynie bardzo skromny opis obiektu. Niekiedy wskazują elementy składowe cmentarzy, które niekoniecznie posiadają wartości zabytkowe.

Należy uznać, że część decyzji o wpisie do rejestru zabytków żydowskich cmentarzy obarczona jest uchybieniami i wadami.

W gminnych ewidencjach zabytków ujęto zaledwie 36 cmentarzy żydowskich z terenu województwa podkarpackiego.

7. Prezentacja głównych zagrożeń

Główne zagrożenia dotyczące zachowania położonych na terenie województwa podkarpackiego cmentarzy żydowskich, ich należytej ochrony i opieki nad nimi można rozpatrywać w kilku zasadniczych aspektach. Należą do nich przede wszystkim kwestie: własnościowe, badawcze (rozpoznanie i dokumentacja), ochrony prawnej oraz utrzymania i użytkowania cmentarzy.

Aspekt własnościowy

Istotnym zagrożeniem jest skomplikowana sytuacja własnościowa części cmentarzy żydowskich, szczególnie tych, których własność pozostaje nierozpoznana albo nieuregulowana i toczy się postępowanie sądowe (najczęściej wieloletnie). W takich przypadkach bardzo utrudnione lub niekiedy niemożliwe jest podejmowanie czynności prawnych (np. wpis do rejestru), prac konserwatorskich czy działań związanych z porządkowaniem i użytkowaniem cmentarzy (np. grodzenie, pielęgnacja zieleni). Utrudnione jest także pozyskiwanie środków finansowych na wskazane powyżej prace.

Aspekt badawczy: rozpoznanie i dokumentacja

Kolejna kategoria zagrożeń i problemów związanych z ochroną cmentarzy żydowskich łączy się z ich rozpoznanie i dokumentacją. Zdecydowana większość cmentarzy żydowskich z terenu województwa podkarpackiego posiada wprawdzie tzw. kartę cmentarza, stanowiącą podstawową dokumentację ewidencyjną, jednak tylko nieliczne posiadają pełną dokumentację obejmującą rozplanowanie cmentarza, inwentaryzację zabytkowych nagrobków itp. Brakuje przede wszystkim dokumentacji opartej na interdyscyplinarnych badaniach, które pozwalałaby jednoznacznie ustalić przebieg historycznych granic. Nierozpoznanie tychże implikuje zagrożenie niszczenia strefy pochówków, która, przy braku reliktów naziemnych, jest nieczytelna. Problem ten dotyczy głównie cmentarzy z grupy zdegradowanych (czyli z niezachowanymi lub nieudokumentowanymi historycznymi granicami, w tym cmentarzy fragmentarycznie przekształconych) oraz cmentarzy z grupy trwale przekształconych. Zagrożenia związane z nierozpoznanie granic mogą się pojawić także w odniesieniu do cmentarzy względnie zachowanych, czego dobitnym przykładem jest cmentarz żydowski w Jaśle²¹.

■

²¹ Jego granice, wyznaczone historycznym ogrodzeniem, a także materiały kartograficzne nie wskazywały na pochówki na obszarze poza murem ogrodzeniowym. Badania archeologiczne, kwerendy i badania źródłowe potwierdziły jednak przebieg faktycznych granic cmentarza oraz występowanie pochówków zarówno sprzed 1939 r., jak i z okresu okupacji hitlerowskiej (wyznawców judaizmu i innych ofiar). Założony przed 1884 r. i ogrodzony cmentarz został w 1931 r. powiększony o dwie parcele gruntowe. Nowy cmentarz był czynny – w części użytkowany, lecz po wojnie ślady pochówków zniknęły, a granice nie zostały odwzorowane na mapach. Współczesna inwestycja drogowa spowodowała ingerencję w obręb cmentarza, co jest wyraźnym sygnałem, że aspekt badawczy przy ustalaniu historycznych granic cmentarzy jest niezwykle istotny.

Problemem z punktu widzenia ochrony cmentarzy żydowskich jako obiektów zabytkowych jest również brak analizy i oceny wartości zabytkowych (artystycznych, historycznych i naukowych) całego zasobu cmentarzy w skali województwa. Brak takiego wartościowania powoduje, że niektóre cenne cmentarze nie są chronione poprzez wpis do rejestru zabytków.

Aspekt ochrony prawnej

Istotne zagrożenia wynikają również z form ochrony prawnej cmentarzy żydowskich. Dotyczą zarówno cmentarzy objętych ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków nieruchomości, jak i cmentarzy, które nie zostały nią objęte.

W odniesieniu do cmentarzy wpisanych do rejestru zabytków nieruchomości wady i uchybienia, zwłaszcza w zakresie przedmiotu i granic ochrony, przedstawione zostały w rozdziale dotyczącym ochrony prawnej. Niejednoznaczne określenie przedmiotu ochrony oraz brak precyzyjnego określenia jej granic są poważnym problemem i mogą niekiedy stanowić realne zagrożenie dla zabezpieczenia zarówno substancji zabytkowej, jak i terenu cmentarza wraz z pochówkami przed ingerencjami, przekształceniami zabytku czy też naruszeniem strefy pochówków. Wszystkie decyzje o wpisie do rejestru zabytków cmentarzy żydowskich, które są niejednoznaczne, wymagają zatem sprecyzowania rozstrzygnięcia, by działania w zakresie ochrony konserwatorskiej były efektywne. Ponadto każdy nowy wpis cmentarza żydowskiego do rejestru powinien zostać poprzedzony rzetelnym, wieloaspektowym rozpoznaniem historycznych granic danej nekropolii. Konieczna jest nie tylko analiza archiwalnych materiałów kartograficznych i ich porównanie ze stanem obecnym, lecz również (w większości przypadków) pogłębione kwerendy archiwalne. Niezbędne może się okazać także przeprowadzenie nieinwazyjnych badań archeologicznych.

W województwie podkarpackim tylko niespełna 25% zabytkowych cmentarzy żydowskich podlega ochronie poprzez wpis do rejestru zabytków. Brak ochrony prawnej w formie wpisu do rejestru zabytków nieruchomości wielu cmentarzy o wysokich wartościach zabytkowych (historycznych, artystycznych lub naukowych) oraz elementów składowych cmentarzy – zespołów nagrobków, historycznej zabudowy cmentarnej, ogrodzeń, starodrzewu – może wpływać na wzrost zagrożeń, w tym ich przekształcenia obszarowe czy zniszczenie zabytkowej substancji.

Zagrożeniem jest również brak ochrony prawnej w formie wpisu do rejestru zabytków ruchomych w odniesieniu do najcenniejszych nagrobków, macew (w województwie podkarpackim żaden nagrobek z terenu cmentarza żydowskiego nie został wpisany do rejestru zabytków ruchomych).

Analiza danych zebranych w ramach programu „Oznakowanie cmentarzy żydowskich na terenie Rzeczypospolitej Polskiej” uwidoczniała, że niektóre samorządy lokalne pomimo prowadzenia gminnej ewidencji zabytków nie ujęły w nich cmentarzy żydowskich, które znajdują się w wojewódzkiej ewidencji zabytków. Ujęcie w gminnej ewidencji zabytków zabytku nieruchomego włączonego do wojewódzkiej ewidencji zabytków jest obowiązkiem wynikającym z ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Takie nieprawidłowości powinny zostać usunięte, gdyż stwarzają realne zagrożenie nieobjęcia ochroną tych cmentarzy w prawie lokalnym oraz lokalnych strategiach i studiach.

Aspekt zachowania i utrzymania²²

Problemem związanym z zachowaniem, utrzymaniem i upamiętnianiem cmentarzy żydowskich jest niewykonywanie prac porządkowych lub brak ciągłości w ich prowadzeniu. Taka sytuacja

■

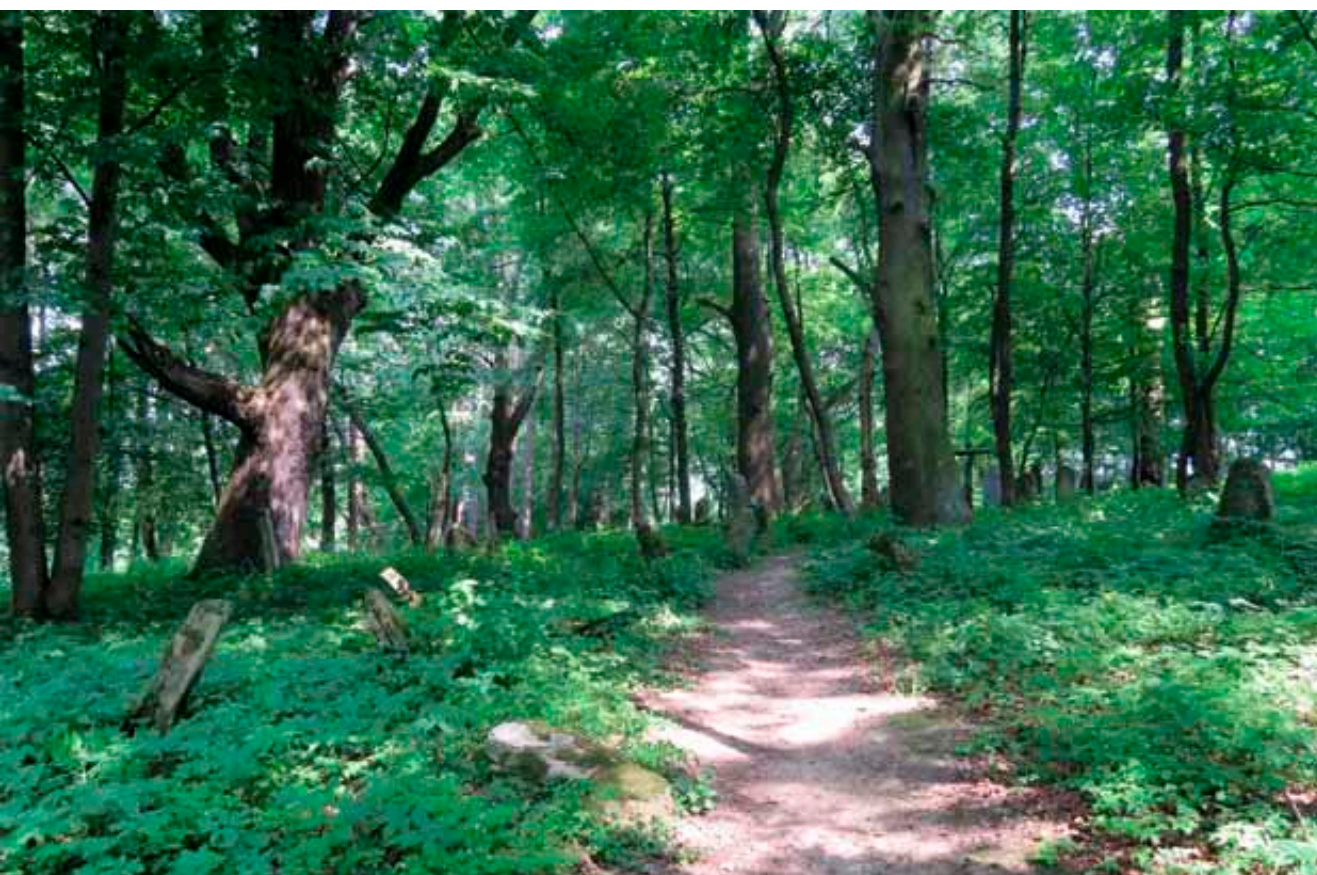
²² Zgodnie z „Porozumieniem w sprawie standardów zachowania i upamiętniania cmentarzy żydowskich na terenie Rzeczypospolitej Polskiej” z dnia 2 grudnia 2018 r.

15

17

16

15 | Lubaczów, cmentarz żydowski kilka lat po oczyszczeniu z samosiewów nadal zarasta
| fot. B. Potera, NID, 2018

16 | Lesko, najstarsza, północna część cmentarza żydowskiego ze starodrzewem wymagającym
stałej pielęgnacji | fot. A. Fortuna-Marek, NID, 2018

proceeds to the overgrowth of weeds, destruction of graves and readability of the layout, and thus also to the loss of part of their archaeological value. Lack of repair and protective work at enclosures and graves results in their progressive degradation. Lack of maintenance of old trees threatens not only archaeological graves, but also people visiting the cemetery.

The threat also consists in the lack of marking of the cemetery, above all, permanently transformed and degraded, with attention to the possibility of undertaking actions and investment conducted without awareness of the history of the place. Marking of Jewish cemeteries should in the first place concern permanently transformed and degraded, in which there are no ground relics and information plates, and further, clearly legible in the terrain, functioning in the landscape of villages and cities.

8. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie podkarpackim

8.1. Archiwa

- Archiwum Akt Nowych w Warszawie.
- Archiwum Narodowe w Krakowie.
- Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa.
- Archiwum Państwowe w Przemyślu.
- Archiwum Państwowe w Rzeszowie.
- Archiwum Państwowe w Rzeszowie, Oddział w Sanoku.
- Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków z siedzibą w Przemyślu.

8.2. Kartografia

- *Karte des Königreichs Galizien und Lodomerien 1779–1783*, Österreichisches Staatsarchiv Wien, Kriegsarchiv, Kartensammlung, Karte des Königreichs Galizien und Lodomerien, 1779–1783, sygn. B IX a. 390, section 127, <https://maps.arcanum.com/en/browse/composite/>
- Zbiór map katastralnych z lat 1849–1854, Archiwum Państwowe w Przemyślu i Archiwum Państwowe w Rzeszowie.
- Zbiór map topograficznych Wojskowego Instytutu Geograficznego z lat 1919–1939.
- [<http://polski.mapywig.org/news.php>]

8.3. Opracowania ogólne

- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990.
- *Cmentarze żydowskie*. red. J.A. Choroszy i in., Wrocław 1995 („Studia z Dziejów Kultury Żydowskiej w Polsce”, t. 2).
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001.
- Jagielski J., *Stan zachowania cmentarzy żydowskich w południowo-wschodniej Polsce*, „Płaj. Zeszyt Krajoznawczy Towarzystwa Karpackiego” 1992, nr 5, s. 28–36.
- Krajewska M., *Cmentarze żydowskie w Polsce: nagrobki i epitafia*, „Polska Sztuka Ludowa” 1989, t. 43, nr 1–2, s. 27–44.
- Michalewicz J., *Żydowskie okręgi metrykalne i żydowskie gminy wyznaniowe w Galicji doby autonomicznej*, Kraków 1995.
- Potocki A., *Po tak wielu zostało tak niewiele. Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2019.
- Potocki A., *Podkarpacie judaica*, Brzozów 1993.
- Potocki A., *Podkarpacie judaica, od Sanoka po Sianki*, Krosno 2017.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004.
- Szczerbicki A., *Zabytki żydowskie w Bieszczadach*, „Bieszczad” 1993, R. 3, s. 20–23.
- Trzciniński A., *Symboli i obrazy. Treści symboliczne na nagrobkach żydowskich w Polsce*, Lublin 1997.
- Urban K., *Cmentarze żydowskie, synagogi i domy modlitwy w Polsce w latach 1944–1966 (wybór materiałów)*, Kraków 2006.
- Woronczak J.P., *Cmentarze żydowskie. Specyfika kulturowa i sposoby dokumentacji*, „Płaj. Zeszyt Krajoznawczy Towarzystwa Karpackiego” 1992, nr 5, s. 19–27.
- *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991.

8.4. Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy

Baligród

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Baligrodzie, oprac. E. Zaremba, 1988, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Markt Baligród in Galizien*, skala 1:2880, 1852, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 23 M, sekcja nr III.
- Mapa WIG P51_S34_Lesko, skala 1:100 000, 1938.
- Bajda Ł., *Baligród. Historia bieszczadzkiego miasteczka*, Krosno 2018, s. 77, 168.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 225.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 7.
- Potocki A., *Podkarpacie judaica*, Brzozów 1993, s. 20.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 26–27.

- Wykaz prac konserwatorskich i remontowo-konserwatorskich wykonanych w latach 2003–2006 przy obiektach zabytkowych z terenu województwa podkarpackiego, „Podkarpacki Biuletyn Konserwatorski” 2007, t. 2, s. 52–53.
- Zieliński K., *Żydowskie macewy w Baligrodzie*, „Skarby Podkarpackie” 2009, nr 2, s. 19.

Bircza

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Birczy, oprac. E. Zaremba, 1988, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Markt Bircza in Galizien*, skala 1:2880, 1852, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 87 M, sekcja nr II.
- Mapa WIG P50_S35_Dobromil, skala 1:100 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 231.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 9–10.
- Potocki A., *Podkarpackie judaica*, Brzozów 1993, s. 21.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 32.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 27.

Błażowa

- Karta cmentarza, cmentarz wyznania mojżeszowego w Błażowej, [b.d.], 1992, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Markt Błażowa in Galizien*, skala 1:2880, 1851, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 92 M, sekcja nr IX.
- Mapa WIG P49_S34_Błażowa, skala 1: 100 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 236–237.
- Potocki A., *Podkarpackie judaica*, Brzozów 1993, s. II.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 33.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 28.

Brzostek

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Brzostku, oprac. K. Myśliński, 1992, Archiwum NID.
- Mapa WIG P49_S33_D_Brzostek, skala 1:25 000, 1936–44.
- Bartosz A., *Macewy wróciły na brzostecki kirkut*, „Magury” 2009, s. 137–145.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 215.
- *Cmentarz żydowski w Brzostku*, oprac. Bartosz A., Gancarz N., Koziół J., Tarnów 2009.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 11–12.
- Kocząb P., *Zniszczone, niezapomniane*, „Skarby Podkarpackie” 2011, nr 6, s. 38.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 31.

Brzozów – ul. Zdrojowa

- Karta ewidencyjna, Cmentarz żydowski. Miejsce egzekucji [w Brzozowie], oprac. Lorenz E., 2018, Archiwum NID.

Brzozów – ul. Cegłowskiego

- Karta ewidencyjna, Cmentarz żydowski. Miejsce egzekucji [w Brzozowie], oprac. Lorenz E., 2018, Archiwum NID.
- Hajduk K., *Brzozów i powiat brzozowski w latach 1918–1939*, Rzeszów 2017, s. 214.
- *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, oprac. O. Burchard, Warszawa 1990, s. 225.
- Potocki Andrzej, *Podkarpackie judaica*, Brzozów 1993, s. 21–23.
- Potocki Andrzej, *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 34.

Bukowsko

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Bukowsku, oprac. M. Kujawska, 1998, Archiwum NID.
- Mapa WIG P51_S34_Lesko, skala 1:100 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 225–226.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 12–13.
- Potocki A., *Podkarpackie judaica*, Brzozów 1993, s. 23–24.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 37.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 36.

Cieszanów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Cieszanowie, oprac. T. Piekarczyk, 1983, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Markt Cieszanów sammt den Ortschaften Folwarki und Wola in Galizien Żółkiewer Kreis*, skala 1:2880, 1854, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 272 M, sekcja nr x.
- Mapa WIG P47_S36_Lubaczów, skala 1:100 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 231.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 13–14.
- Pizun M., *W gminie Cieszanów*, Krosno 2000, s. 46.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 38.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 37–38.

Cisna

- Karta ewidencyjna, stary cmentarz żydowski w Cisnej, oprac. E. Lorenz, 2018, Archiwum NID.
- Mapa WIG P52_S34_Łupków, skala 1:100 000, 1938.
- *Bieszczady. Słownik historyczno-krajoznawczy*, cz. 2: *Gmina Cisna*, oprac. S. Kryciński, Warszawa 1996, s. 104.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 226.
- Potocki A., *Podkarpackie judaica*, Brzozów 1993, s. 24.
- Potocki A., *Podkarpackie judaica, od Sanoka po Sianki*, Krosno 2017, s. 126–127.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 38, 174–175.

Czudec

- Karta cmentarza, okop w Czudcu, oprac. J. Kawalek, 1986, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Markt Czudec sammt Orttschaft Przedmieście in Galizien*, skala 1:2880, 1851, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 300 M, sekcja nr VIII.
- Mapa WIG P49_S34_Błazowa, skala 1:100 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 237.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 15.
- Oliwińska-Wacko A., Wacko R., *Dzieje Czudca*, t. I, Czudec–Rzeszów 2010, s. 219.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 39.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 39–41.

Dębica

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Dębicy, oprac. D. Gospodarek, 1986, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Stadt Dębica in Galizien Tarnower Kreis*, skala 1:2880, 1849, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 335 M, sekcja nr IV.

- Mapa wIG P48_S33_Dębica, skala 1:100 000, Archiwum Państwowe w Przemyślu; mapa 48–33_G_Debica, skala 1:25 000, 1936–44.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 216.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 15–16.
- Grych W., *Spacerem po Dębicy*, Rzeszów 2011, s. 28–29.
- Potocki A., *Podkarpackie judaica*, Brzozów 1993, s. 28–29.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 41–42.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 42.

Dubiecko

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Dubiecku, oprac. K. Szuwarowski, 1983, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Stadt Dubiecko in Galizien Sanoker Kreis*, skala 1:2880, 1852, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 382 M, sekcja nr II.
- Mapa wIG P49_S35_Przemyśl, skala 1:100 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 231–232.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 17.
- Michałowicz-Kubal M., Szostak J., Kubal G., *Miejscowość gminy Dubiecko na przestrzeni wieków*, Krosno 2004, s. 105–107.
- Potocki A., *Podkarpackie judaica*, Brzozów 1993, s. 26–27.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 43.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 44–45.

Dukla – nowy cmentarz, ul. Trakt Węgierski

- Karta cmentarza, stary cmentarz żydowski w Dukli, oprac. M. Siwiec, 1993, Archiwum NID.
- Mapa wIG P50_S33_Jasło, skala 1:100 000, 1938.
- Bosak B., *Dukla. Studium ochrony wartości kulturowej miasta*, Krosno 2015, cz. 1, s. 123, 152–153, 168, cz. 2, Katalog, nr 25.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 18–19.
- Potocki A., *Podkarpackie judaica*, Brzozów 1993, s. 28–29.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 49.
- Zieliński K., *Podwójny kirkut w Dukli*, „Skarby Podkarpackie” 2009, nr 5, s. 22–23.

Dukla – stary cmentarz, ul. Trakt Węgierski

- Karta cmentarza, nowy cmentarz żydowski w Dukli, oprac. M. Siwiec, 1993, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Stadt Dukla sammt Enclave Lipowica und Zboiska in Galizien Jasloer Kreis*, skala 1:2880, 1851, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 385 M, sekcja nr VII.
- Mapa wIG P50_S33_Jasło, skala 1:100 000, 1938.
- Bosak B., *Dukla. Studium ochrony wartości kulturowej miasta*, Krosno 2015, cz. 1, s. 123, 152–153, 168, cz. 2, Katalog, nr 25.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 226.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 18–19.
- Potocki A., *Podkarpackie judaica*, Brzozów 1993, s. 28–29.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 45.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 48–49.

Dynów – stary cmentarz, ul. Piłsudskiego

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Dynowie, ul. Armii Czerwonej, ob. ul. Piłsudskiego, oprac. E. Zaremba, 1988, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Stadt Dynów sammt den Ortschaften Igioza und Przedmieście in Galizien*, skala 1:2880, 1852, Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zesp. 1313, sygn. 3512, sekcja nr VI.
- Mapa WIG P49_S34_Błażowa, skala 1:100 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 232.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 20.
- Potocki A., *Podkarpackie judaica*, Brzozów 1993, s. 29.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 48.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 52.
- Wierzbieniec W., *Z dziejów społeczności żydowskiej Dynowa*, Rzeszów–Dynów 2003, s. 19.

Dynów – nowy cmentarz, ul. Karolówka

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Dynowie, ul. Karolówka, oprac. Zaremba E., 1988, Archiwum NID.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 20.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 52.

Fryszak

- Karta cmentarza, okopisko (kirkut) we Fryszaku, oprac. J. Kawalek, 1986, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Markt Fryszak mit den Ortschaften Polanki und Glinik Dolny in Galizien*, skala 1:2880, 1851, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 415 M, sekcja nr IV.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 23.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Brzozów 1993, s. 21.
- Nabywaniec S., Szopa K., *Żydzi i wyznaniowa gmina żydowska we Fryszaku do wybuchu II wojny światowej*, „Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej” 2004, t. II, s. 131–143.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 51–52.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 51–52.

Głogów Małopolski – ul. Partyzantów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Głogowie Małopolskim, oprac. R. Kwolek, 2020, Archiwum NID.
- Mapa WIG P48_S34_D, Głogów, skala 1:25 000, 1935.
- Krawiec J., *Spoleczność żydowska Głogowa Małopolskiego*, Głogów Małopolski 2010, s. 39–42.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 55.
- Potocki A., *Podkarpackie judaica*, Brzozów 1993, s. 21–23.

Głogów Małopolski – ul. Sienkiewicza

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski okopisko (kirkut) w Głogowie Małopolskim, oprac. M. Wajdowicz, 1993, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Markt Głogów in Galizien*, skala 1:2880, 1949, Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zesp. 1313, sygn. 442 M, sekcja nr VIII.
- Mapa WIG P48_S34_D, Głogów, skala 1:100 000, 1935.
- Borkowski R., *Głogów Małopolski w czasie II wojny światowej*, Rzeszów 2016, s. 188.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 237.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 21–23.

- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 57.

Grodzisko Dolne

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Grodzisku Dolnym, oprac. B. Łyżka, 1984, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Grodzisko Dolne sammt Markt Grodzisko in Galizien Rzeszower Kreis*, skala 1:2880, 1853, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 506 M, sekcja nr v.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Brzozów 1993, s. 23–24.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 237–238.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 55.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 58.

Jarosław

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Jarosławiu, oprac. H. Jurjewicz, 1993, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Dorf Krubel Pelkiński in Galizien Premysler Kreis*, skala 1:2880, 1849, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 832 M, sekcja nr II.
- Mapa WIG P48_S35_Jarosław, skala 1:100 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 232.
- Czechowicz J., *Zarys historii Żydów w Jarosławiu i okolicy*, Rzeszów 2015, s. 48–58.
- Czechowicz J., *Żydowskie dziedzictwo kulturowe w Jarosławiu na przykładzie cmentarza*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia” 1999, t. 13, s. 121–127.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 27–28.
- Hołub J.M., *Żydzi w Jarosławiu w latach 1918–1938*, [w:] *Z dziejów kultury Żydów w Galicji*, red. M. Galas, W. Wierzbieniec, Rzeszów 2018, s. 113.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 57–58.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 61–65.
- Steinberg M., *Żydzi w Jarosławiu od czasów najdawniejszych do połowy XIX wieku*, Jarosław 1933.
- Zięba Z., *Jarosławskie cmentarze*, Jarosław 2008, s. 563–580.

Jasienica Rosielna

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Jasienicy Rosielnej, oprac. A. Mazurek, 2004, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Dorf Jasienica in Galizien Sanoker Kreis*, skala 1:2880, 1851, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 629 M, sekcja nr v.
- Mapa WIG Jasienica Rosielna_WIG_P49_S34_Błazowa, skala 1:100 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 226–227.
- Potocki A., *Podkarpackie judaica*, Brzozów 1993, s. 33–34.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 66.

Jasło

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Jasle, oprac. A. Mazurek, 2004, Archiwum NID.
- Mapa katastralna Jasła, 1900, zbiory Starostwa Powiatowego w Jasle.
- Mapa katastralna Jasła, ok. 1936–1939(?), zbiory Starostwa Powiatowego w Jasle.
- Mapa WIG P50_S33_A_Jasło, skala 1:25 000, 1936.
- Plan sytuacyjny cmentarza żydowskiego, na którym zostali pochowani żołnierze polegli w czasie I wojny światowej, Archiwum Narodowe w Krakowie, zesp. 275, sygn. GW 3, s. 137.

- *Opinia dotycząca historycznych granic cmentarza żydowskiego w Jaśle w związku z odkryciem szczątków ludzkich na terenie drogi wojewódzkiej nr 992 w Jaśle*, oprac. A. Fortuna-Marek, J. Stęchły, R. Kwolek, 2020, Archiwum NID.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 227.
- Potocki A., *Podkarpackie judaica*, Brzozów 1993, s. 32–33.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpackiem*, Rzeszów 2008, s. 59.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpackiem*, Rzeszów 2004, s. 69.

Jaśliśka

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Jaślikach, oprac. M. Kujawska, 1996, Archiwum NID.
- Mapa WIG P51_S33_Jaśliśka, skala 1:100 000, 1938.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 28.
- Potocki A., *Podkarpackie judaica*, Brzozów 1993, s. 34–35.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpackiem*, Rzeszów 2004, s. 71.

Jodłowa

- Karta cmentarza, żydowski (kirkut) w Jodłowej, oprac. D. Gospodarek, 1986, Archiwum NID.
- Mapa WIG P49_S32_Pilzno, skala 1:100 000, 1937.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpackiem*, Rzeszów 2004, s. 74.

Kolbuszowa

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Kolbuszowej, oprac. A. Adamski, 1985, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Markt Kolbuszow in Galizien*, skala 1:2880, 1850, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 744 M, sekcje nr II, v.
- Mapa WIG P48_S33_C_Kolbuszowa, skala 1:25 000, 1941.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 238.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpackiem*, Rzeszów 2008, s. 61.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpackiem*, Rzeszów 2004, s. 77.

Korczyna

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Korczowej, oprac. M. Warnicka, 1995, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Markt Korczyna in Galizien*, skala 1:2880, 1851, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 770 M, sekcja nr XI.
- Mapa WIG P50_S34_Sanok, skala 1:100 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 227.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 30–31.
- Potocki A., *Podkarpackie judaica*, Brzozów 1993, s. 35–36.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpackiem*, Rzeszów 2008, s. 63.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpackiem*, Rzeszów 2004, s. 79.

Krasiczyn

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Krasiczynie, oprac. K. Szuwarowski, 1993, Archiwum NID.
- Mapa WIG P49_S35_Przemyśl, skala 1:100 000, 1937.
- Bartmiński S., *Krasiczyn. Dzieje parafii i społeczności naszkicowane przez starego proboszcza*, t. I, Krasiczyn–Przemyśl 2010, s. 254–259.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 233.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 31.

- Potocki A., *Żydzi w Podkarpackiem*, Rzeszów 2004, s. 79–80.

Krosno

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Krośnie, oprac. M. Siwiec, 1993, Archiwum NID.
- Mapa WIG P50_S33_Jasło, skala 1:100 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 227–228.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 32.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpackiem*, Rzeszów 2008, s. 65.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpackiem*, Rzeszów 2004, s. 83.
- Rączy E., *Ludność żydowska w Krośnie do 1919 roku*, Krosno 1995, s. 22–27.

Krzeszów

- Karta cmentarza, dawny cmentarz żydowski w Krzeszowie, oprac. C. Kiełboń, 1988, Archiwum NID.
- Mapa WIG P47_S35-D_Krzeszów, skala 1:25 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 169.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 34.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpackiem*, Rzeszów 2004, s. 84–85.

Krzywczca

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Krzywczy, oprac. K. Szuwarowski, 1993, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Markt Krzywczca in Galizien Przemysler Kreis*, skala 1:2880, 1852, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 848 M, sekcja nr III.
- Mapa WIG P49_S35_Przemyśl, skala 1:100 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 233.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 34–35.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpackiem*, Rzeszów 2008, s. 66.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpackiem*, Rzeszów 2004, s. 86.

Lesko

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Lesku, oprac. A. Trzciński, 1996, Archiwum NID.
- Mapa WIG P51_S34_Lesko, skala 1:100 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 228.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 36–39.
- Potocki A., *Bieszczadzkie judaica, od Sanoka po Sianki*, Rzeszów 2017, s. 137–139.
- Potocki A., *Podkarpackie judaica*, Brzozów 1993, s. 37–39.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpackiem*, Rzeszów 2008, s. 69.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpackiem*, Rzeszów 2004, s. 87–92.
- Trzciński A., *Cmentarz żydowski w Lesku, cz. 2: Wiek XVIII*, Lublin 2010.
- Trzciński A., *Kilka uwag odnośnie najstarszych nagrobków na cmentarzu żydowskim w Lesku*, „Płaj. Zeszyt Krajoznawczy Towarzystwa Karpackiego” 2006, nr 5, s. 50–55.
- Trzciński A., *Prace inwentaryzacyjne na kirkucie w Lesku*, „Bieszczad” 1997, R. 4, s. 23–32.
- Trzciński A., Wodziński M., *Cmentarz żydowski w Lesku, cz. 1: Wiek XVI i XVII*, Kraków 2002.

Leżajsk

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Leżajsku, 1987, Archiwum NID.

- Mapa katastralna *Stadt Leżaysk in Galizien Rzeszower Kreis*, skala 1:2880, 1853, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 899 M, sekcja nr XIII.
- Mapa WIG_P47_S35-G_Leżajsk, skala 1:25 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 238.
- Gąsowski T., *Zarys dziejów Żydów leżajskich*, [w:] *Dzieje Leżajska*, red. K. Baczkowski, J. Półćwiartek, Leżajsk 1996, s. 570, 572.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 39–40.
- Potocki A., *Po tak wielu zostało tak niewiele, Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2019, s. 143–151.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 72–74.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 96.

Lubaczów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Lubaczowie, oprac. L. Bobko, 1993, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Stadt Lubaczow sammt den Ortschaften Balaje, Mokrzyce u. Hurcze in Galizien Zolkiewer Kreis*, skala 1:2880, 1854, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 92 M, sekcje nr IX i XIII.
- Mapa WIG_P48_S36_Lubaczów, skala 1: 100 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 233–234.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 41–44.
- Kubrak Z., *Dzieje Lubaczowa*, t. I: *Lubaczów od czasów najdawniejszych do 1944 roku*, s. 127–128.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 77.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 100.
- Sygowski P., Trzciniński A., *Żydzi lubaczowscy i ich cmentarz*, „Rocznik Lubaczowski” 1998, t. 8, s. 11–116.

Lutowiska

- Mapa katastralna *Markt Lutowiska in Galizien*, skala 1:2880, 1852, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 939 M, sekcja nr VIII.
- Mapa WIG_P51_S35_Ustrzyki Dolne, skala 1: 100 000, 1937.
- *Bieszczady. Słownik historyczno-krajoznawczy*, cz. I: *Gmina Lutowiska*, red. S. Kryciński, Ustrzyki Górne–Warszawa 1995, s. 260–262.
- Bogdańska A.M., *Cmentarz żydowski w Lutowiskach*, „Bieszczad” 2003, R. 10, s. 162–175.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 228.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 44–45.
- Potocki A., *Podkarpackie judaica*, Brzozów 1993, s. 40–41.
- Potocki A., *Podkarpackie judaica. Od Sanoka po Sianki*, Krosno 2017, s. 143, 145.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 102.
- Zieliński K., *Kirkut w Lutowiskach*, „Skarby Podkarpackie” 2009, nr 2, s. 16–17.

Łańcut – ul. Traugutta

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski I (kirkut) w Łańcutu, ul. Moniuszki, oprac. B. Łyżka, 1986, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Stadt Łańcut sammt der Ortschaft Kąty in Galizien Rzeszower Kreis*, skala 1:2880, 1849, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 940 M, sekcja nr VII.
- Mapa WIG_P48_S34_Rzeszów, skala 1:100 000, 1938.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 45–46.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 105.

Łańcut – ul. Moniuszki

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski – kirkut II w Łańcutcie, ul. Traugutta, oprac. B. Łyżka, 1986, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Stadt Łańcut sammt der Ortschaft Kąty in Galizien Rzeszower Kreis*, skala 1:2880, 1849, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 940 M, sekcja nr v.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 237–238.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 47–48.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 80.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 105.

Majdan Królewski

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Majdanie Królewskim, oprac. D. Komada, 1988, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Majdanie Królewskim, oprac. R. Kwolek, 2020, Archiwum NID.
- Mapa WIG P47_S33_F_Majdan_pod_Kolbuszową, skala 1:25 000, 1944.
- Potocki A., *Po tak wielu zostało tak niewiele. Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2019, s. 164–166.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 80.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 106–107.

Mielec – ul. Żeromskiego

- Mapa katastralna *Stadt [Miasto] Mielec in Galizien Tarnower Kreis*, skala 1:2880, 1850, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1054 M, sekcja nr IV.
- Mapa WIG P47_S33_G_Mielec, skala 1:25 000, 1936.
- Potocki A., *Po tak wielu zostało tak niewiele. Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2019, s. 174.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 84.
- Wanatowicz S., *Likwidacja cmentarza żydowskiego przy ul. Kolejowej w Mielcu*, „Rocznik Mielecki” 2007–2008, t. 10/11, s. 279–296.

Mielec – ul. Jadernych

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Mielcu, ul. Jadernych, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Stadt [Miasto] Mielec in Galizien Tarnower Kreis*, skala 1:2880, 1850, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1054 M, sekcja nr IV.
- Mapa WIG P47_S33_G_Mielec, skala 1:25 000, 1936.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 239.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 47–48.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 84.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 112.
- Wanatowicz S., *Likwidacja cmentarza żydowskiego przy ul. Kolejowej w Mielcu*, „Rocznik Mielecki” 2007–2008, t. 10/11, s. 279–296.

Mielec – ul. Traugutta

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Mielcu, ul. Traugutta, oprac. B. Adamski, 1986, Archiwum NID.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 112.

Narol

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Narolu, oprac. E. Zaremba, 1988, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Markt Narol in Galizien*, skala 1:2880, 1854, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1112 M, sekcja nr v.

- Mapa WIG P47_S37_Narol, skala 1:100 000, 1937.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 48–49.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 114.

Niebylec

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, okopisko kirkut w Niebylcu, oprac. M. Wajdowicz, 1996, Archiwum NID.
- Mapa WIG P49_S34_Błazowa, skala 1:100 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 239.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 115.

Nisko

- Karta cmentarza, dawny cmentarz żydowski w Nisku, oprac. M. Siwiec, 1993, Archiwum NID.
- Mapa WIG P46_S34_H_Nisko, skala 1:25 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 169.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 49.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 116.

Nowotaniec

- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 228–229.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 117.

Nowy Żmigród

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Nowym Żmigrodzie, oprac. E. Zaremba, 1988, Archiwum NID.
- Mapa WIG P50_S33_Jasło, skala 1:100 000, 1938.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 50.
- Potocki A., *Podkarpackie judaica*, Brzozów 1993, s. 55.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 85.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 117–118.

Oleszyce

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Oleszycach, oprac. P. Mrowca, 1987, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Markt Oleszyce sammt Ortschaft Futory in Galizien Żółkiewer Kreis*, skala 1:2880, 1854, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1184 M, sekcja nr XII.
- Mapa WIG P48_S36_Lubaczów, skala 1:100 000, 1938.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 51–52.
- Łazar A., *Oleszyce na przestrzeni wieków*, Oleszyce 2014, s. 86.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 86.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 120.

Orły

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Orłach, oprac. W. Włazło, 1992, Archiwum NID.
- Mapa WIG P49_S35_Przemyśl, skala 1:100 000, 1938.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 53–54.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 121.

Pilzno

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Pilźnie, oprac. D. Gospodarek, 1986, Archiwum NID.
- Mapa WIG P50_S33_Jasło, skala 1:100 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 218.
- Łazar A., *Oleszyce na przestrzeni wieków*, Oleszyce 2014, s. 87.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 87.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 122.
- Stanaszek B., *Pilzno w latach 1918–1939*, [w:] *Pilzno. Monografia miasta do roku 1945*, red. B. Stanaszek, 2018, s. 613, 656.

Podole – cmentarz żydowski w Przecławiu

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Przecławiu, oprac. B. Łyżka, 1995, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Markt Przecław sammt Ortschaft Blonie in Galizien Tarnower Kreis*, skala 1:2880, 1849, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1277 M, sekcja nr III.
- Mapa WIG P48_S33_A_Przecław, skala 1:25 000, 1936.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 55.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 88.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 125.

Pruchnik

- Mapa katastralna *Dorf Podole sammt Ortschaft Wólka Podolska in Galizien Tarnower Kreis*, skala 1:2880, 1849, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1277 M, sekcja nr III.
- Mapa WIG Pruchnik_P49_S35_Przemyśl, skala 1:100 000, 1937.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 234.
- Czechowicz J., *Zarys historii Żydów w Jarosławiu i okolicy*, Rzeszów 2015, s. 151–152.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 55–56.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 124.
- Więch S.A., *Miasteczko Pruchnik w XIX–XX wieku*, [w:] *Pruchnik. Studia z dziejów miasta i okolic*, red. M. Wolski, Kraków 2014, s. 237.

Przemyśl – ul. Słowackiego

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Przemyślu, ul. Słowackiego, 1993, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Stadt Przemyśl mit den Lemberger, Podzamcze u. Zasanie Vorstädten in Galizien*, skala 1:2880, 1855, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1336 M, sekcje nr VIII i IX.
- Mapa katastralna *Stadt Przemyśl, Kreis Przemyśl, Distrikt Krakau*, skala 1:2880, 1942, Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zesp. 59/1313/0, sygn. 3540.
- *Stadtplan von Przemyśl*, skala 1:5000, 1907, Austrian War Archive, sygn. G1h 582–5, <https://uma.lvivcenter.org/pl/maps/34479> (dostęp: 31.05.2023).
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 56–59.
- Kier Wise A., *Cemetery restoration and the preservation of Jewish Cultural Heritage in Przemyśl*, „Rocznik Przemyski” 2014, t. 50, z. 3, s. 236–244.
- Kostek J., *Świat przeszły dokonany. Judaika ze zbiorów MNZP*, Przemyśl 2012, s. 21.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004.
- Wajda A., *Uwagi o prowadzeniu prac porządkowo-konserwatorskich na Cmentarzu Żydowskim w Przemyślu w zgodzie z religijnym prawem judaizmu*, „Rocznik Przemyski” 2009, t. 45, z. 5, s. 81–96.

Przemyśl – ul. Rakoczego

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Przemyślu, ul. Rakoczego, oprac. L. Bobko, 1993, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Stadt Przemyśl mit den Lemberger, Podzamcze und Zaszanie Vorstädten in Galizien*, skala 1:2880, 1855, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1336 M, sekcje nr VIII i IX.
- Mapa katastralna *Stadt Przemyśl, Kreis Przemyśl, Distrikt Krakau*, skala 1:2880, 1942, Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zesp. 1313, sygn. 3540.
- *Stadtplan von Przemyśl*, skala 1:5000, 1907, Austrian War Archive, sygn. G1h 582–5, <https://uma.lvivcenter.org/pl/maps/34479> [dostęp: 31.05.2023].
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 234–235.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 56–57.
- Krochmal J., *Krzyż i menora. Żydzi i chrześcijanie w Przemyślu w latach 1559–1772*, Przemyśl 1996, s. 75–77.
- Schorr M., *Żydzi w Przemyślu do końca XVIII wieku*, Jerozolima 1991, s. 41.
- Wierzbieniec W., *Spółeczność żydowska Przemyśla w latach 1918–1939*, Rzeszów 1996, s. 188–190.

Przeworsk

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Przeworsku, oprac. R. Kwolek, 2017, Archiwum NID.
- *Budy Przeworskie z miejscowością Burdasz w Galicji*, 1909, zbiory Muzeum w Przeworsku, sygn. MP-DA-125.
- Mapa katastralna *Budy Przeworskie sammt Ortschaft Burdasz in Galizien*, skala 1:2880, 1849, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 181 M.
- Mapa wsi Budy Przeworskie z miejscowością Burdasz w Galicji, 1849, zbiory Muzeum w Przeworsku, sygn. MP-DA-12618.
- *Stadt Przeworsk in Galizien*, skala 1:2880, 1852, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1337 M, sekcja I.
- *Opinia dotycząca określenia granic oraz zakresu ochrony cmentarza żydowskiego w Przeworsku*, oprac. J. Stęchły, R. Kwolek, 2017, Archiwum NID.
- Protokół parcelowy Budy Przeworskie, zbiory Muzeum w Przeworsku, sygn. MP-DA-122.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 235.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 60.
- Horn M., *Żydzi przeworscy w latach 1583–1650*, „Biuletyn ŻIH” 1970, nr 76, s. 3–32.
- Kiryk F., *Mieszkańcy średniowiecznego Przeworska*, „Studia Historyczne” 1999, t. 42, nr 4, s. 487–503.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 94.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 136–138.
- *Siedem wieków Przeworska. Szkice, studia i materiały z dziejów miasta*, red. A. Kunysz, Rzeszów 1974.
- Wołoszyn M., *Dawny Przeworsk na pocztówce i fotografii do 1944 roku*, Rzeszów 2011, s. 108, fot. 128.
- Wołoszyn M., *Osadnictwo żydowskie w Przeworsku do XVIII w. w świetle dokumentów archiwalnych ze zbiorów Muzeum w Przeworsku*, „Przeworskie Studia Regionalne” 2012, t. 1, s. 237–251.

Radomyśl nad Sanem – nowy cmentarz

- Mapa WIG Radomyśl n. Sanem_nowy_P46_S34, skala 1:25 000, 1937.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 226.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 139–141.

Radomyśl nad Sanem – stary cmentarz

- Karta cmentarza. Cmentarz żydowski [w Radomyślu n. Sanem], oprac. D. Komada, 1989, Archiwum NID.

- Mapa katastralna *Markt Radomyśl in Galizien Rzeszower Kreis*, skala 1:2880, 1855, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1372 M, sekcja nr x.
- Mapa WIG Radomyśl n. Sanem_I_P46_S34, skala 1:25 000, 1937.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 139–141.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 226.

Radomyśl Wielki – stary cmentarz, ul. Armii Krajowej

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski/miejsce pocmentarne w Radomyślu Wielkim, oprac. K. Myśliński, 1993, Archiwum NID.
- Potocki A., *Po tak wielu zostało tak niewiele*, Rzeszów 2019, s. 226–230.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 95.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 141–143.
- Ziobroń J., *Dzieje gminy żydowskiej w Radomyślu Wielkim*, Radomyśl Wielki 2009, s. 95–124.

Radomyśl Wielki – nowy cmentarz

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Radomyślu Wielkim, oprac. K. Myśliński, 1986, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Markt Radomyśl, Kreis Rzeszow, Steuerbezirk Rozwadów, Prowinz Galizien*, skala 1:2880, 1855, Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zesp. 1313, sygn. 2812.
- Mapa WIG P48_S32_Tarnów, skala 1:100 000, 1937.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 219.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 62.
- Potocki A., *Po tak wielu zostało tak niewiele*, Rzeszów 2019, s. 226–230.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 95.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 141–143.
- Ziobroń J., *Dzieje gminy żydowskiej w Radomyślu Wielkim*, Radomyśl Wielki, 2009, s. 95–124.

Radymno

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Radomyślu Wielkim, oprac. K. Myśliński, 1986, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Markt Radymno in Galizien Przemysler Kreis*, skala 1:2880, 1849, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1377 M, sekcja nr I.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 235–236.
- Czechowicz J., *Zarys historii Żydów w Jarosławiu i okolicy*, Rzeszów 2015, s. 163–164.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 63.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 144.

Raniżów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Raniżowie, oprac. R. Kwolek, 2020, Archiwum NID.
- Arkusze posiadłości gruntowej od nr 201–500, Raniżów, Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zesp. Kg, sygn. 59/1313/o/392/1895.
- Mapa WIG P47_S34_G_Raniżów, skala 1:25 000, 1936.
- *Opinia dotycząca nieruchomości oznaczonej w ewidencji gruntów jako działka o nr 1361/4 w Raniżowie, gmina Raniżów, pow. kolbuszowski*, oprac. J. Stęchły, R. Kwolek, 2020, tamże bibliografia dotycząca cmentarza żydowskiego.
- Protokół parcelowy; t. II: dodatki – Raniżów, 1900–1937, APR, zesp. Kataster gruntowy, sygn. 59/1313/o/392/1893.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 239–240.

- Potocki A., *Po tak wielu zostało tak niewiele. Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2019, s. 233–234.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 145.

Ropczyce

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, okopisko-kirkut w Ropczycach, oprac. M. Wajdowicz, 1995, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Stadt Ropczyce sammt Ortschaften Gryfów und Średnie in Galizien tarnower Kreis*, skala 1:2880, 1849, Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zesp. 1313, sygn. 2831, sekcja nr VII.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 240.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 64.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 98.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 147.

Rudnik nad Sanem – nowy cmentarz

- Karta cmentarza, dawny cmentarz żydowski – II w Rudniku nad Sanem, oprac. T. Twardowski, 1986, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Markt Rudnik in Galizien Rzeszower Kreis*, skala 1:2880, 1853, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1440 M, sekcja nr VI.
- Mapa WIG_P47_S34_Rudnik, skala 1:100 000, 1938.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 65.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 150.

Rudnik nad Sanem – stary cmentarz, ul. Mickiewicza

- Karta cmentarza, dawny cmentarz żydowski – I („stary”) w Rudniku nad Sanem, oprac. T. Twardowski, 1986, Archiwum NID.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 171.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 150.

Rybotycze

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Rybotyczach, oprac. E. Zaremba, 1988, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Markt Rybotycze in Galizien*, skala 1:2880, 1854, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1451 M, sekcja nr VI.
- Mapa WIG_P50_S35_Dobromil, skala 1:100 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 236.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 66.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 151.

Rymanów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Rymanowie, oprac. A. Mazurek, 2004, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Stadt Rymanów in Galizien*, skala 1:2880, 1854, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1454 M, sekcja nr III.
- Mapa WIG_P50_S34_Sanok, skala 1: 100 000, 1937.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 229–230.
- Potocki A., *Podkarpacie judaica*, Brzozów 1993, s. 43–46.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 109.
- Potocki A., *Żydzi rymanowscy*, Krosno 2018, s. 158–181.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 154–155.

Rzemień

- Mapa WIG P48_S33_B_Niwiska, skala 1:25 000, 1938.
- Wanatowicz S., *Likwidacja cmentarza żydowskiego przy ul. Kolejowej w Mielcu*, „Rocznik Mielecki” 2007–2008, t. 10/11, s. 279–296.

Rzeszów – ul. Rejtana

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski – kirkut Judenkirchof w Rzeszowie, oprac. M. Wajdowicz, 1992, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Miasto Rzeszów w Galicyi*, skala 1:2880, 1888, Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zesp. 1313, sygn. 3404.
- Mapa WIG P48_S34_H_Rzeszów_Wschód, skala 1:100 000, 1938.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemysł 2001, s. 67–69.

Rzeszów – pl. Ofiar Getta

- Karta cmentarza, stary cmentarz żydowski kirkut w Rzeszowie, oprac. M. Wajdowicz, 1992, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Stadt Rzeszów sammt Enclave Ruska Wieś in Galizien Rzeszower Kreis*, skala 1:28800, 1849, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1468 M, sekcja nr IV.
- Mapa WIG P48_S34_H_Rzeszów_Wschód, skala 1:100 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 240.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemysł 2001, s. 68–69.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 116.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 169–170.

Sanok – ul. Kiczury

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Sanoku, oprac. A. Mazurek, 2004, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Stadt Sanok in Galizien Sanoker Kreis*, skala 1:2880, 1852, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1481 M, sekcja nr V.
- Mapa WIG P50_S34_Sanok, skala 1:100 000, 1937.
- Chrobaczyński J., *System okupacji*, [w:] *Sanok. Dzieje miasta*, red. F. Kiryk, Kraków 1995, s. 657.
- Potocki A., *Podkarpackie judaica. Od Sanoka po Sianki*, Krosno 2017, s. 157.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 174–176.
- Zajac E., *Szkice z dziejów Sanoka*, cz. 2, Sanok 2000, s. 216–217.

Sanok – ul. 3 Maja

- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 230.
- Komski A., *Kłódki z cmentarza*, „Skarby Podkarpackie” 2011, nr 6, s. 36–37.
- Komski A., Kurasiński T., Skóra K., *Kłódki ze zniszczonego cmentarza sanockiego. Przyczynek do badań nad żydowską obrzędowością pogrzebową w przeszłości*, „Rocznik Sanocki” 2014, t. II, s. 49–62.
- Potocki A., *Podkarpackie judaica. Od Sanoka po Sianki*, Krosno 2017, s. 157.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 122.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 175.
- Zajac E., *Szkice z dziejów Sanoka*, cz. 2, Sanok 2000, s. 216.

Sędziszów Małopolski

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Sędziszowie Małopolskim, oprac. B. Łyżka, 1995, Archiwum NID.

- Mapa katastralna *Stadt Sendziszów in Galizien Rzeszower Kreis*, skala 1:2880, 1849, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1495 M, sekcja nr v.
- Mapa WIG P48_S33_Sędziszów, skala 1:100 000, 1941.
- Brzoza C., *Sędziszów Małopolski w latach II wojny światowej*, [w:] *Szkice z dziejów Sędziszowa Młp. i okolicy*, red. K. Baczkowski, Rzeszów 1983, s. 171.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 240–241.
- Czapka B., Kazior M., *Dzieje Sędziszowa Małopolskiego*, Rzeszów 2014, s. 159–160.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 69–70.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 177.

Siedleczka

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Siedleczce, oprac. K. Szuwarowski, 1993, Archiwum NID.
- Mapa WIG Siedleczka_P49_S35_Przemyśl, skala 1:100 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 236.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 70–71.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 177.

Sieniawa

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Sieniawie, oprac. E. Zaremba, 1988, Archiwum NID.
- Mapa WIG P48_S35_Jarosław, skala 1:100 000, 1938.
- Czechowicz J., *Zarys historii Żydów w Jarosławiu i okolicy*, Rzeszów 2015, s. 159–160.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 72–74.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 125.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 179.

Skopanie

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Baranowie Sandomierskim, 1986, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Dorf Skopanie in Galizien, Tarnower Kreis*, skala 1:2880, 1850, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1526 M, sekcje nr I i III.
- Mapa WIG P46_S33_H_Baranów Sandomierski, skala 1:25 000, 1938.
- Mapa WIG P47_S33_B_Dąbrowica, skala 1:25 000, 1938.

Sokołów Małopolski – ul. Okulickiego

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski nowy w Sokołowie Małopolskim, oprac. B. Łyżka, 1993, Archiwum NID.
- Mapa WIG P48_S34_B_Sokołów Małopolski, skala 1:25 000.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 241.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 74–76.

Sokołów Małopolski – ul. Kochanowskiego

- Karta cmentarza, teren po dawnym cmentarzu żydowskim starym w Sokołowie Małopolskim, oprac. B. Łyżka, 1993, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Markt Sokołów in Galizien*, skala 1:2880, 1855, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1561 M, sekcja nr VI.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 241.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 74–76.

- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpackiem*, Rzeszów 2008, s. 127.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpackiem*, Rzeszów 2004, s. 181.

Stalowa Wola

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Stalowej Woli, os. Rozwadów, oprac. D. Komada, 1989, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Dorf Charzewice sammt Enklave Markt Rozwadów hiezu einverleibt Księże Kolano in Galizien Rzeszower Kreis*, skala 1:2880, 1853, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 220 M.
- Mapa katastralna *Markt Rozwadów in Galizien*, skala 1:2880, 1852, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1413 M, sekcja nr II.
- Mapa WIG P46_S34_E_Rozwadów, skala 1:25 000, 1938.
- *Vermessungs- und Classirungs-Protocoll Grund – und Bauparzelle der Steuergemeinde Rozwadów*, 1854, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1124, nr 4, k. 1–52.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 172.

Stary Dzików

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Starym Dzikowie, 1987, Archiwum NID.
- Mapa WIG P48_S36_Lubaczów, skala 1:100 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 236.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 76–77.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpackiem*, Rzeszów 2004, s. 182.
- Wnęk S., *Spoleczność żydowska w Strzyżowie od połowy XIX wieku*, „Strzyżowski Rocznik Muzealny” 2019, t. 5, s. 125–150.

Strzyżów – ul. Przecławczyka

- Karta cmentarza, okopisko I w Strzyżowie, oprac. J. Kawalek, 1986, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Stadt Strzyżów sammt Ortschaft Przedmieście in Galizien*, skala 1:2880, 1851, Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zesp. 1313, sygn. 2277, sekcja nr v.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 241.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 77–79.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpackiem*, Rzeszów 2008, s. 128.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpackiem*, Rzeszów 2004, s. 184.

Strzyżów – ul. Parkowa, ul. Daszyńskiego

- Karta cmentarza, okopisko II w Sędziszowie Małopolskim, oprac. J. Kawalek, 1986, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Stadt Strzyżów sammt Ortschaft Przedmieście in Galizien*, skala 1:2880, 1851, Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zesp. 1313, sygn. 2277, sekcja nr v.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 231.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 77–79.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpackiem*, Rzeszów 2008, s. 128.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpackiem*, Rzeszów 2004, s. 184.

Strzyżów – cmentarz na Żarnowskiej Górze, ul. Bohaterów Getta

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Strzyżowie, oprac. B. Łyżka, 1993, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Stadt Strzyżów sammt Ortschaft Przedmieście in Galizien*, skala 1:2880, 1853, Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zesp. 1313, sygn. 2277, sekcja nr VI.

- Mapa WIG P49_S34_Strzyżów, skala 1:100 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 241.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 77–79.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 184.

Tarnobrzeg – ul. Sienkiewicza

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Tarnobrzegu, 1986, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Dorf Dzików sammt Enclave Tarnobrzeg und Ortschaft Podłęże in Galizien Rzeszower Kreis*, skala 1:2880 1853, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 407M, sekcja nr x.
- Mapa WIG P46 S33-I_Tarnobrzeg, skala 1:25 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 171–173.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 79–80.

Tarnobrzeg – pl. Grota-Roweckiego

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Tarnobrzegu, 1986, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Dorf Dzików sammt Enclave Tarnobrzeg und Ortschaft Podłęże in Galizien Rzeszower Kreis*, skala 1:2880, 1853, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 407M, sekcja nr x.
- Mapa WIG P46 S33-I_Tarnobrzeg, 1938, skala 1:25 000.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 172–173.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 79–80.
- Kuśnierz K., *Tarnobrzeg. Historia rozwoju przestrzennego*, Kraków 1998, s. 70–74.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 131.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 187.

Twierdza – nowy cmentarz we Frysztaku-Twierdzy

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski [w Twierdzy], oprac. B. Lupła, 1995, Archiwum NID.
- Mapa WIG P49_S33_H_Lubla, skala 1:25 000, 1938.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 81.

Tyczyn – ul. Kościuszki

- Karta cmentarza, dawny cmentarz choleryczny żydowski w Tyczynie, oprac. M. Wajdowicz, 1995, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Markt Tyczyn in Galizien Rzeszower Kreis* skala 1:2880, 1851, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1713M, sekcja nr VI.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 188.

Tyczyn – ul. Parkowa

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Tyczynie, oprac. B. Łyzka, 1986, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Markt Tyczyn in Galizien Rzeszower Kreis*, skala 1:28800, 1851, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1713M, sekcja nr v.
- Mapa WIG P49_S34_Błażowa, skala 1:100 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 241.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 81–82.
- Kowalski T., Piotrowski B., *Tyczyn w okresie okupacji hitlerowskiej (1939–1944)*, [w:] *600 lat Tyczyna (1368–1968)*, red. T. Kowalski, Tyczyn 1973, s. 163.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 188.

Tyrawa Wołoska

- Mapa katastralna *Markt Tyrawa Wołoska in Galizien*, skala 1:2880, 1852, Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zesp. 1313, sygn. 3155, sekcja nr Mapa w1G P50_S35_Dobromil, skala 1:100 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 230.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 50.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 189.

Ulanów

- Karta cmentarza, kirkut w Ulanowie, 1985, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Ulanowie, 1986, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Markt Ulanów in Galizien Rzeszower Kreis*, skala 1:28800, 1853, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1772 M, sekcja nr II.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 173.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 132.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 192.

Ustrzyki Dolne

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Ustrzykach Dolnych, oprac. E. Zaremba, 1988, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Markt Ustrzyki Dolne in Galizien Sanoker Kreis*, skala 1:28 800, 1852, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1724 M, sekcja v.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 22.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 85–86.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 134.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 194.
- Trzeciński A., Tarajko M., *Cmentarz żydowski w Ustrzykach Dolnych*, „Bieszczad” 2022–2023, R. 25, s. 73–124.

Wielkie Oczy

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Wielkich Oczach, oprac. L. Bobko, 1993, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Markt Wielkie Oczy sammt Ortschaft Futory in Galizien Przemysler*, skala 1:2880, 1854, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1949 M, sekcja nr XII.
- *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, oprac. O. Burchard, Warszawa 1990, s. 236.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 198.

Wielopole Skrzyńskie

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Wielopolu Skrzyńskim, oprac. B. Łyżka, 1993, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Markt Wielopole in Galizien Tarnower Kreis*, skala 1:28 800, 1852, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1916 M, sekcja nr IV.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 241.
- Gosztyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 88.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpaciu*, Rzeszów 2008, s. 135.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004, s. 200.

Wola Michowa

- Karta ewidencyjna, cmentarz żydowski w Woli Michowej, oprac. E. Lorentz, 2018, Archiwum NID.

- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 230–231.
- Potocki A., *Podkarpackie judaica*, Brzozów 1993, s. 52.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpackiem*, Rzeszów 2004, s. 200.

Zaklików

- Karta cmentarza, dawny cmentarz żydowski w Zaklikowie, oprac. D. Gromski, 1986, Archiwum NID.
- Mapa WIG P45_S34 Kraśnik, skala 1:100 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 173.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpackiem*, Rzeszów 2008, s. 136.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpackiem*, Rzeszów 2004, s. 203.

Żołynia

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Żołyni, oprac. B. Łyżka, 1986, Archiwum NID.
- Mapa katastralna *Dorf Żołynia sammt den Ortschaften Markt Żołynia oder Lubomirz Bykówka und Podlesie in Galizien Rzeszower Kreis*, skala 1:2880, 1849, Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 126, sygn. 1865 M, sekcja nr XI.
- Mapa WIG P48_S34_Rzeszów, skala 1:100 000, 1938.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 241–442.
- Potocki A., *Śladami chasydzkich cadyków w Podkarpackiem*, Rzeszów 2008, s. 137–138.
- Potocki A., *Żydzi w Podkarpackiem*, Rzeszów 2004, s. 207.
- Zielecki A., *Pod zaborem austriackim*, [w:] *Dzieje Żołyni*, red. W. Bonusiak, Żołynia 1998, s. 235.

ר' אברהם ב"ר נפתלי
בערעקלשעווין
ב"ר אברהם ב"ר נפתלי
נפטר ביום ו' טבת ה'תק"ע
ב' יחדיו ה'תק"ע

תולדה
АБРАМЪ АПОСТОЛЪВИЧЪ
ПЕРЕЛЪШЕВИЧЪ
РАДКА ИЛИ МАРИА ЖЕНА
АБРАМЪ АПОСТОЛЪВИЧЪ

האשה הנשועה י"ג
מות שנינה ב"ר
דוב בער זמורה
יום ה' י"ב טבת
ה'ת"ר
ה'ת"ש
ה'ת"ש

איש חסידי ישראלי

Województwo podlaskie

NARODOWY INSTYTUT DZIEDZICTWA – ODDZIAŁ TERENOWY W BIAŁYMSTOKU

AUTORKA RAPORTU: Iwona Górską

WSPÓŁPRACA, KONSULTACJE: Joanna Kotyńska-Stetkiewicz, Aneta Kułak,
Katarzyna Niedźwiecka, Grzegorz Ryzewski

WERYFIKACJA: Iwona Górską, Joanna Kotyńska-Stetkiewicz, Aneta Kułak,
Grzegorz Ryzewski

1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją

Podkreśleniem oznaczono cmentarze wpisane do rejestru zabytków

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
AUGUSTÓW		Cmentarz żydowski stary w Augustowie, ul. Żabia	Augustów	augustowski
AUGUSTÓW		Cmentarz żydowski nowy w Augustowie, ul. Zarzeczce	Augustów	augustowski
AUGUSTÓW		Cmentarz żydowski gettowy w Augustowie	Augustów	augustowski
BAKAŁARZEWO		<u>Cmentarz żydowski w Bakałarzewie</u>	Bakałarzewo	suwalski
BERŻNIKI FOLWARK		Cmentarz żydowski w Berżnikach Folwarku	Sejny	sejneński
BIAŁYSTOK		Cmentarz żydowski stary w Białymstoku, Rynek Kościuszki	Białystok	białostocki
BIAŁYSTOK		Cmentarz żydowski rabinacki w Białym- stoku, ul. Kalinowskiego	Białystok	białostocki
BIAŁYSTOK		Cmentarz żydowski choleryczny w Białymstoku, ul. Bema	Białystok	białostocki
BIAŁYSTOK		<u>Cmentarz żydowski na Bagnówce, ul. Wschodnia</u>	Białystok	białostocki
BIAŁYSTOK		Cmentarz żydowski gettowy w Białymstoku, ul. Żabia	Białystok	białostocki
BIELSK PODLASKI		Cmentarz żydowski w Bielsku Podlaskim	Bielsk Podlaski	bielski
BOĆKI		Cmentarz żydowski stary w Boćkach	Boćki	bielski

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
BOĆKI		Cmentarz żydowski nowy w Boćkach	Boćki	bielski
BRAŃSK		<u>Cmentarz żydowski w Brańsku</u>	Brańsk	bielski
CHOROSZCZ		Cmentarz żydowski stary w Choroszczu, ul. Lipowa	Choroszcz	białostocki
CHOROSZCZ		<u>Cmentarz żydowski nowy w Choroszczu, ul. Kościuszki</u>	Choroszcz	białostocki
CIECHANOWIEC		Cmentarz żydowski w Ciechanowcu, w kwartale ulic Kościuszki, 11 Listopada, Szkolna, Mickiewicza	Ciechanowiec	wysokomazowiecki
CIECHANOWIEC		Cmentarz żydowski w Ciechanowcu, ul. Sienkiewicza	Ciechanowiec	wysokomazowiecki
CIECHANOWIEC		Cmentarz żydowski w Ciechanowcu, ul. Uszyńska (I)	Ciechanowiec	wysokomazowiecki
CIECHANOWIEC		Cmentarz żydowski w Ciechanowcu, ul. Uszyńska (II)	Ciechanowiec	wysokomazowiecki
CZYŻEW		Cmentarz żydowski nowy w Czyżewie, ul. Cicha	Czyżew	wysokomazowiecki
DĄBROWA BIAŁOSTOCKA		Cmentarz żydowski stary w Dąbrowie Białostockiej	Dąbrowa Białostocka	sokólski
DĄBROWA BIAŁOSTOCKA		Cmentarz żydowski nowy w Dąbrowie Białostockiej, ul. Jana Pawła II	Dąbrowa Białostocka	sokólski
DROHICZYN		<u>Cmentarz żydowski w Drohiczynie</u>	Drohiczyn	siemiatycki
FILIPÓW		<u>Cmentarz żydowski w Filipowie</u>	Filipów	suwalski
GRAJEW		Cmentarz żydowski w Grajewie	Grajewo	grajewski
GRĄDY	Knyszyn	<u>Cmentarz żydowski w Knyszynie (adm. Grądy)</u>	Knyszyn	moniecki
GRÓDEK		<u>Cmentarz żydowski w Gródku</u>	Gródek	białostocki
JABŁONKA KOŚCIELNA		Cmentarz żydowski stary w Jabłonce Kościelnej, ul. Strażacka	Wysokie Mazowieckie	wysokomazowiecki
JABŁONKA KOŚCIELNA		Cmentarz żydowski nowy w Jabłonce Kościelnej	Wysokie Mazowieckie	wysokomazowiecki
JAŁÓWKA		Cmentarz żydowski w Jałówce, ul. Szeroka	Michałow	białostocki
JANÓW		<u>Cmentarz żydowski w Janowie</u>	Janów	sokólski
JASIONÓWKA		<u>Cmentarz żydowski nowy w Jasionówce</u>	Jasionówka	moniecki
JEDWABNE		<u>Cmentarz żydowski w Jedwabnem</u>	Jedwabne	łomżyński
JELENIEWO		<u>Cmentarz żydowski w Jeleniewie</u>	Jeleniewo	suwalski
KLESZCZELE		<u>Cmentarz żydowski w Kleszczelach</u>	Kleszczele	hajnowski
KOLNO		<u>Cmentarz żydowski w Kolnie</u>	Kolno	kolneński
KORYCIN		Cmentarz żydowski w Korycinie	Korycin	sokólski
KRASNOPOL		Cmentarz żydowski w Krasnopolu	Krasnopol	sejneński

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robotcza)	Gmina	Powiat
KRYNKI		<u>Cmentarz żydowski w Krynkach</u>	Krynki	sokólski
KUŹNICA		<u>Cmentarz żydowski w Kuźnicy</u>	Kuźnica	sokólski
LIPSK		<u>Cmentarz żydowski w Lipsku</u>	Lipsk	augustowski
ŁAZY	Goniądz	Cmentarz żydowski w Goniądzu (adm. Łazy)	Goniądz	moniecki
ŁOMŻA		<u>Cmentarz żydowski stary w Łomży, ul. Rybaki</u>	Łomża	łomżyński
ŁOMŻA		<u>Cmentarz żydowski nowy w Łomży, ul. Wąska</u>	Łomża	łomżyński
MARYNOWO	Sejny	<u>Cmentarz żydowski nowy w Sejnach, ul. 1 Maja (adm. Marynowo)</u>	Sejny	sejneński
MIELNIK		Cmentarz żydowski w Mielniku	Mielnik	siemiatycki
MICHAŁOWO		Cmentarz żydowski w Michałowie	Michałow	białostocki
MILEJCZYCE		<u>Cmentarz żydowski w Milejczycach</u>	Milejczyce	siemiatycki
MOCZYDŁY	Raczki	<u>Cmentarz żydowski w Raczkach (adm. Moczydły)</u>	Raczki	suwalski
NAREW		Cmentarz żydowski w Narwi	Narew	hajnowski
NAREWKA		<u>Cmentarz żydowski w Narewce</u>	Narewka	hajnowski
NIEMIRÓW		Cmentarz żydowski w Niemirowie	Mielnik	siemiatycki
NOWOGRÓD		Cmentarz żydowski w Nowogrodzie	Nowogród	łomżyński
NOWY DWÓR		Cmentarz żydowski w Nowym Dworze	Nowy Dwór	sokólski
ORLA		Cmentarz żydowski przy synagodze w Orli	Orla	bielski
ORLA		Cmentarz żydowski nowy w Orli, ul. Polna	Orla	bielski
PRZEROŚL		<u>Cmentarz żydowski w Przerośli</u>	Przerośl	suwalski
PUŃSK		<u>Cmentarz żydowski w Puńsku</u>	Puńsk	sejneński
RADZIŁÓW		Cmentarz żydowski w Radziłowie	Radziłów	grajewski
RAJGRÓD		Cmentarz żydowski w Rajgrodzie	Rajgród	grajewski
RUŚ	Wizna	Cmentarz żydowski w Wiźnie (adm. Ruś)	Wizna	łomżyński
SEJNY		Cmentarz żydowski stary w Sejnach, ul. Zawadzkiego	Sejny	sejneński
SIDRA		Cmentarz żydowski w Sidrze	Sidra	sokólski
SIEMIATYCZE		<u>Cmentarz żydowski stary w Siemiatyczach, ul. Pałacowa</u>	Siemiatycze	siemiatycki
SIEMIATYCZE		Cmentarz żydowski nowy w Siemiatyczach, ul. Polna	Siemiatycze	siemiatycki
SOKOŁY		Cmentarz żydowski nowy w Sokołach, ul. Nowy Świat	Sokoły	wysokomazowiecki

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
SOKÓŁKA		<u>Cmentarz żydowski w Sokółce</u>	Sokółka	sokólski
STAWISKI		<u>Cmentarz żydowski w Stawiskach</u>	Stawiski	kolneński
SUCHOWOLA		Cmentarz żydowski w Suchowoli	Suchowola	sokólski
SURAŻ		<u>Cmentarz żydowski w Surażu</u>	Suraż	białostocki
SUWAŁKI		<u>Cmentarz żydowski w Suwałkach</u>	Suwałki	suwalski
SZCZUCZYN		Cmentarz żydowski w Szczuczynie	Szczuczyn	grajewski
SZTABIN		Cmentarz żydowski w Sztabinie	Sztabin	augustowski
ŚNIADOWO		Cmentarz żydowski w Śniadowie	Śniadowo	łomżyński
TRZCIANNE		Cmentarz żydowski w Trzciannem	Trzcianne	moniecki
TYKOCIN		<u>Cmentarz żydowski w Tykocinie</u>	Tykocin	białostocki
WASILKÓW		Cmentarz żydowski stary w Wasilkowie, ul. Suprańska	Wasilków	białostocki
WASILKÓW		Cmentarz żydowski nowy w Wasilkowie, ul. Słowackiego	Wasilków	białostocki
WIŻAJNY		Cmentarz żydowski w Wiżajnach	Wiżajny	suwalski
WYSOKIE MAZOWIECKIE		<u>Cmentarz żydowski nowy w Wysokiem Mazowieckiem, ul. Żwirki i Wigury</u>	Wysokie Mazowieckie	wysokomazowiecki
WYSZONKI KOŚCIELNE		Cmentarz żydowski w Wyszonkach Kościelnych	Klukowo	wysokomazowiecki
ZABŁUDÓW		Cmentarz żydowski stary w Zabłudowie, ul. Sikorskiego	Zabłudów	białostocki
ZABŁUDÓW		Cmentarz żydowski nowy w Zabłudowie	Zabłudów	białostocki
ZAMBRÓW		<u>Cmentarz żydowski w Zambrowie</u>	Zambrów	zambrowski

2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
CZYŻEW		Cmentarz żydowski stary w Czyżewie Osadzie, ul. Szkolna	Czyżew	wysokomazowiecki
JAŁÓWKA		Cmentarz żydowski w Jałówce	Michałow	białostocki
JASIONÓWKA		Cmentarz żydowski stary w Jasionówce, ul. Szkolna	Jasionówka	moniecki
MIERUNISZKI		Cmentarz żydowski w Mieruniszkach	Filipów	suwalski
SOKOŁY		Cmentarz żydowski stary w Sokołach, pl. Mickiewicza	Sokoły	wysokomazowiecki
WYSOKIE MAZOWIECKIE		Cmentarz żydowski stary w Wysokiem Mazowieckiem, Rynek Piłsudskiego	Wysokie Mazowieckie	wysokomazowiecki

3. Przebieg prac

W województwie podlaskim weryfikacji terenowej poddano 85 cmentarzy żydowskich, 6 objęto kwerendą archiwalną. Ich istnienie potwierdzono w materiałach źródłowych, literaturze przedmiotu, przede wszystkim na przedwojennych mapach topograficznych, planach scaleńowych, mapach ewidencyjnych, umożliwiających na etapie przygotowań do prac terenowych rozpoznanie ogólnej lokalizacji i zasięgu nekropolii. Większość z nich posiada karty ewidencyjne zgromadzone w archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Należy podkreślić, że dla kilku cmentarzy z terenu województwa (w Choroszczy, Jasionówce, Knyszynie, Krasnopolu, Krynkach, Sokółce i Tykocinie) w latach 80. i 90. XX w., na zlecenie Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, wykonano szczegółową inwentaryzację, która okazała się bardzo pomocna. Nie przeprowadzono weryfikacji starych cmentarzy w Czyżewie, Jałówce, Jasionówce, Sokolach i Wysokiem Mazowieckiem, ponieważ ich lokalizacja jest przy obecnym stanie badań jedynie domniemana. Odosobnionym przykładem jest cmentarz w Mieruniszkach w powiecie suwalskim, oznaczony tylko na jednej pruskiej mapie, bez karty ewidencyjnej i niepotwierdzony źródłowo. Mimo wysiłku nie odnaleziono informacji o nim ani w innych źródłach, ani też w terenie.

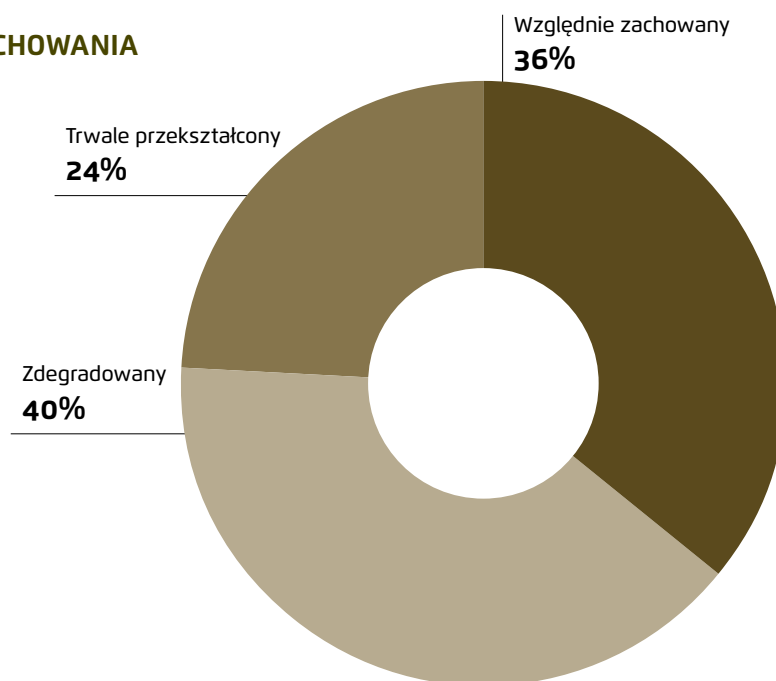
W województwie podlaskim istnieją liczne miejsca martyrologii ludności żydowskiej i jej wiecznego spoczynku (Białystok – Las Bacieczki, Białystok – Las Pietrasze, Grabówka, Jedwabne, Klonownica, Kolimagi, Łopuchowo, Mściwuje, Nowosiółki, Pniewy, Radziłów, Stawiski – Płaszczatka, Szczebra, Szczuczyn, Wąsosz), jednak nie były one przedmiotem niniejszego raportu (niektóre z tych miejsc wpisane są do rejestru zabytków województwa podlaskiego). W przypadku zbiorowych mogił na terenie cmentarzy w Bielsku Podlaskim, Grądach (Knyszynie), Szczuczynie i zbiorowej mogiły na terenie dawnego cmentarza gettowego w Białymstoku podlegały one weryfikacji terenowej. Na kilku cmentarzach znajdują się mogiły z czasów II wojny światowej niezwiązane z masowym mordem na ludności żydowskiej. Na licznych cmentarzach wystawiane są współczesne pomniki przypominające o historii i losach lokalnej społeczności wyznania mojżeszowego. Warto wspomnieć, że na terenie kompleksu memorialnego na cmentarzu przy ul. Wschodniej (na Bagnówce) w Białymstoku usytuowany jest obelisk upamiętniający ofiary pogromu z 1905 i 1906 r. (bliźniaczy obelisk stanął w 1949 r. w Białymstoku – Lesie Pietrasze na mogiłach białostockich Żydów pomordowanych w 1943 r.).

Identyfikacja cmentarzy w terenie i określenie ich historycznych granic uzależnione były często od zachowanego historycznego lub, częściej, współczesnego ogrodzenia. Pewne trudności sprawiała identyfikacja cmentarzy, na których zachowały się relikty lub w ogóle nie zachowały się elementy naziemne – pozostałości nagrobków, ogrodzenia czy wału ziemnego – bądź których teren został wtórnie przekształcony i zagospodarowany na inne cele. Niemal wszystkie cmentarze na terenie województwa podlaskiego zostały mimo to odnalezione, sporządzono podstawową dokumentację fotograficzną i ankietę przeglądową.

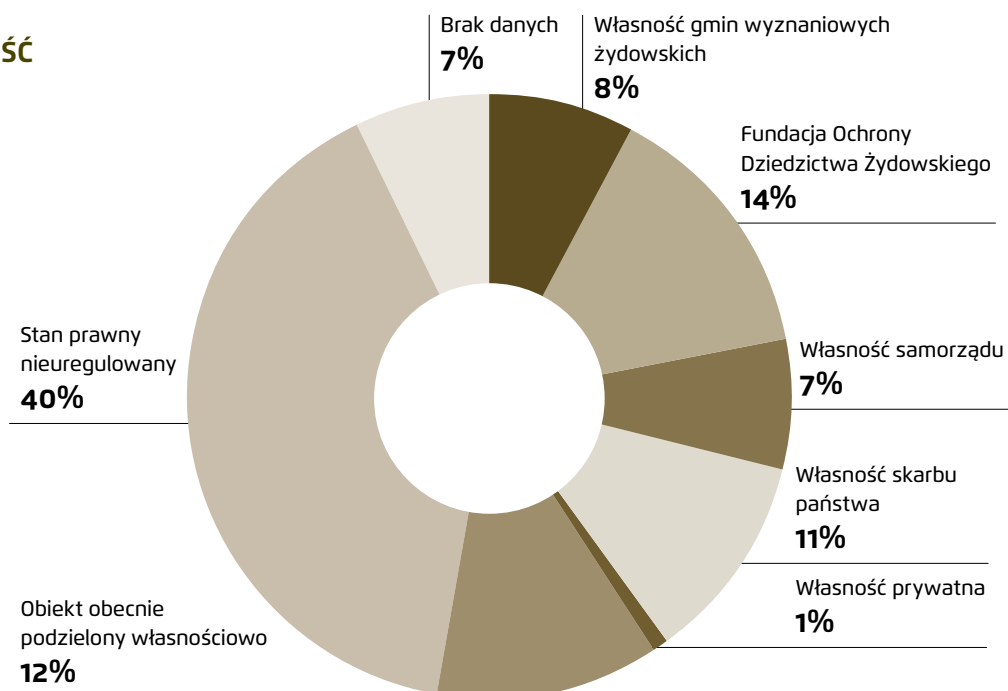
W przypadku białostockich cmentarzy (cholerycznego przy ul. Bema, rabinackiego przy ul. Kalinowskiego czy gettowego przy ul. Żabiej) pomocnym sposobem określenia przybliżonych granic tych nekropolii z 1939 r. okazało się porównanie planu miasta z 1937 r. z planami współczesnymi. W wielu przypadkach precyzyjna identyfikacja obszaru cmentarzy żydowskich wymagać będzie dalszych prac badawczych i wyznaczenia granic w terenie przez geodetów. Niezwykle użyteczna była również kwerenda przeprowadzona w zbiorach kartograficznych geodezji powiatowej. Z tego źródła dla części województwa podlaskiego został pozyskany bogaty materiał kartograficzny z lat 30., 50., 60. XX w., rejestry pomiarowe, operaty techniczne, pozwalające na precyzyjne określenie granic wielu cmentarzy żydowskich.

4. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym

STAN ZACHOWANIA

WŁASNOŚĆ

Cmentarze wpisane do rejestru zabytków	39%
Cmentarze z mogiłami ofiar Zagłady	5%
Cmentarze pozbawione czytelnych naziemnych relikwów (nagrobki, ogrodzenia, budynki, historycznie komponowany drzewostan i ich relikty)	25%
Cmentarze z istniejącymi elementami współczesnego oznakowania (pomniki, tablice informacyjne)	44%

5. Ocena stanu zachowania

Cmentarze żydowskie w województwie podlaskim pod względem stanu zachowania stanowią niejednorodny i bardzo zróżnicowany zbiór. Na podstawie weryfikacji terenowej 31 cmentarzy oceniono jako względnie zachowane, 34 cmentarze jako zdegradowane w części lub całości, a 20 cmentarzy jako trwale przekształcone. Zebrane materiały i informacje, a także oględziny w terenie w wielu przypadkach nie pozwalają na stwierdzenie, czy pochówki mogły zostać uszkodzone, czy nie, dlatego też przedstawione w raporcie tezy należy traktować jako wymagające dalszych badań. Dotyczy to przede wszystkim obiektów przekształconych blisko pół wieku temu lub takich, gdzie zasadzono las lub utworzono skwery, parki i inne formy projektowanej zieleni.

5.1. Cmentarze względnie zachowane

Cmentarze zaliczone do tej kategorii stanowią niejednorodny zbiór. Od tych wyjątkowo dobrze zachowanych, również w warstwie naziemnej (Białystok – ul. Wschodnia, Bielsk Podlaski, Brańsk, Choroszcz, Ciechanowiec – ul. Sienkiewicza, Grądy [Knyszyn], Gródek, Jasionówka – nowy cmentarz, Kolno, Krynki, Łomża – ul. Wąska, Narewka, Orla, Sokółka, Tykocin, Zabłudów) po takie, które bez nagrobków (lub w postaci jednostkowych relikwów) przetrwały wręcz nietknięte w warstwie podziemnej: Marynowo (Sejny), Moczydły (Raczk), Przerośl, Stawiski, Suraż, Suwałki, Szczuczyn, Trzcianna, Zabłudów – nowy cmentarz. Ewenement w skali całego kraju stanowi XVIII-wieczny cmentarz w Grądach (Knyszyn), posadowiony na groblach sadzawek królewskich, który należy do największych i najlepiej zachowanych w województwie podlaskim. Ciekawie krajobrazowo prezentuje się również cmentarz na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Stawiskach.

W czasie II wojny światowej i przede wszystkim w okresie powojennym cmentarze te ulegały destrukcji ze względu na brak użytkowania i opieki, niemniej, mimo jej braku, przetrwały do dziś. Cechuje je czytelność historycznych granic w stanie z 1939 r., utrwalonych przebiegiem ocalałych fragmentarycznie, a w jednostkowych przypadkach w całości dawnych ogrodzeń (Białystok – na Bagnówce, Jasionówka – nowy cmentarz, Kolno, Krynki, Przerośl, Sokółka, Zabłudów). Niezależnie od historycznego czy współczesnego charakteru ogrodzeń ich przebieg w przypadku tych cmentarzy jest zbieżny z granicami parcel oznaczonymi w przedwojennych materiałach kartograficznych, zwłaszcza planach scaleniowych z lat 30. XX w. Nie dysponujemy wystarczającymi informacjami pozwalającymi na pełną ocenę dotyczącą wyglądu historycznych ogrodzeń omawianych cmentarzy, niemniej w kilku przypadkach zachowały się części kamiennych ogrodzeń (Jasionówka – nowy cmentarz, Jedwabne, Jeleniewo, Krynki, Przerośl, Siemiatycze, Sokółka, Suwałki – mur pomiędzy cmentarzem żydowskim i prawosławnym). W Zabłudowie zachował się kamienny fundament (niemal na całym obwodzie), na którym osadzone było drewniane ogrodzenie. W Białymstoku na Bagnówce zachowało się ceglane ogrodzenie z dwiema bramami od ul. Wschodniej. Wiele cmentarzy (znanych z historycznej ikonografii) grodzonych było ziemnymi wałami, kamiennymi ogrodzeniami, a tylko od frontu okazałym ceglany ogrodzeniem z bramą.

Część z tych nekropolii odznacza się dobrze zachowanym układem przestrzennym – część grzebalna rozplanowana jest w formie rzędów nagrobków przeciętych drózkami (widoczne tam, gdzie prowadzone są bieżące prace związane z pielęgnowaniem zieleni) – jednak bujna roślinność i samosiewy stanowią duże utrudnienie w jego ocenie. Na większości cmentarzy w województwie podlaskim znajduje się starodrzew, lecz nie można stwierdzić, czy jest to zieleń projektowana, czy nasadzenia powstały przypadkowo jako samosiewy.

W obrębie zachowanych cmentarzy przetrwała na ogół również znacząca liczba nagrobków. Ich forma to wynik wielowiekowej wędrówki Żydów. Na grobach Żydów sefardyjskich (wywodzących się z Hiszpanii i Portugalii) płyty nagrobne kładzono poziomo, zaś u Żydów aszkenazyjskich (pochodzących z Niemiec) macewy stawiano pionowo. Prócz macew i kamieni nagrobnych spotykamy także przypominające sarkofag tumby (niezawierające ciała zmarłego) z dostawioną pionowo macewą, pionowe płyty w postaci steli zakończonej linią prostą, trójkątem lub półkolem, sarkofagi, nagrobki podobne do tych na cmentarzach innych wyznań. Macewy wykonywane były zazwyczaj z kamienia, granitu, piaskowca, czasami odlane z betonu lub wykonane z polnego kamienia. Zachowała się jedna żeliwna macewa w lapidarium cmentarza gettowego w Augustowie, prawdopodobnie jedna z cmentarza cholerycznego w Białymstoku trafiła do zbiorów muzealnych (informacja od MKZ w Białymstoku). Drewniane macewy z cmentarza gettowego w Białymstoku nie zachowały się. Liczba nagrobków waha się, w zależności od stopnia zachowania cmentarza, od 0–1 do kilku tysięcy. np. w Białymstoku na Bagnówce, w Grądach (Knyszynie), Jasionówce, Kolnie, Krynkach, Sokółce, Zabłudowie). Osoby szanowane i wybitne w żydowskiej społeczności upamiętniano okazałymi nagrobkami – ohelami. Najważniejszy z zachowanych jest ohel naczelnego rabina Chaima Hertza Halperna oraz miejsce pochówku naczelnego rabina Samuela Mohylewera na cmentarzu w Białymstoku na Bagnówce. Relikty oheli znajdziemy także na cmentarzach w Jałówce przy ul. Szerokiej, w Łomży przy ul. Wąskiej i w Zabłudowie na nowym cmentarzu, nie zachowały się jednak informacje, komu były dedykowane. Można przypuszczać, że dziesiątki tysięcy pochówków zachowały się w warstwie podziemnej bez nagrobków, które, zwłaszcza podczas II wojny światowej, wykorzystywano często do utwardzania dróg. W ten sposób niemal zlikwidowano cmentarze w Janowie, Korycinie czy Siemiatyczach. Po 1945 r. macewy padały także łupem złodziei, przerabiano je na ostrzałki do noży, czasem na nagrobki katolickie, najczęściej jednak były materiałem budowlanym służącym do wzmacniania fundamentów zabudowań i umacniania dróg. W ostatnich latach obserwuje się, że „macewy codziennego użytku” podrzucane są na cmentarze. Z zachowanych relikwów nagrobków tworzone są lapidaria i pomniki, które można spotkać na większości podlaskich cmentarzy.

Przy żydowskich cmentarzach w województwie podlaskim niemal nie zachowała się historyczna zabudowa o charakterze rytualnym (domy przedpogrzebowe) oraz świeckim (kostnice, domy bractwa pogrzebowego – Chewra Kadisza, mieszkania dozorców, pomieszczenia gospodarcze itp.). Jedynym przykładem objętym ochroną konserwatorską jest murowany dom przedpogrzebowy przy cmentarzu w Łomży. Zachował się także drewniany dom przedpogrzebowy przy cmentarzu w Augustowie (nieobjęty ochroną konserwatorską). Zachowany budynek, usytuowany obok cmentarza w Szczuczynie, mógł pełnić funkcję o charakterze rytualnym.

Większość cmentarzy z tej grupy weryfikacyjnej położona jest w dużych i małych miastach, podlega ochronie konserwatorskiej (25 znajduje się w rejestrze zabytków, wszystkie posiadają karty ewidencyjne cmentarzy), co obliguje władze lokalne do opieki nad tymi zabytkami. Cmentarze w województwie podlaskim mają status nieczynnych, choć na cmentarzu w Suwałkach znajdują się pochówki z XXI w.

Wzrost świadomości wśród mieszkańców i władz samorządowych sprawia, że coraz częściej inicjowane są działania porządkowe o charakterze stałym i doraźnym. Ustawiane są tablice informacyjne, naprawiane ogrodzenia, organizowane lapidaria. Miasto Białystok w 2013 r. ufundowało tablicę upamiętniającą rabina Chaima Hertza Halperna, finansuje też prace przy pielęgnacji zieleni, a także prace konserwatorskie, m.in. pomnika ofiar pogromu 1905 i 1906 r.

Przykładem godnym naśladowania są podejmowane od lat 90. XX w. prace wolontariackie na cmentarzu na Bagnówce w Białymstoku. Systematycznie prowadzone są prace pielęgnacyjne, konserwatorskie, a także edukacyjne (dr H.M. Szpek z USA podjęła się tłumaczenia i analizy inskrypcji odnawianych nagrobków). Ukazują się wydawnictwa i opracowania internetowe.

1

2

1 | Grądy (Knyszyn), nagrobki usytuowane na grobli między sadzawkami | fot. A. Kułak, NID, 2018

2 | Krynki, fragment kamiennego ogrodzenia | fot. G. Ryżewski, NID, 2018

3

4

5

6

3 | Suwałki, lapidarium | fot. I. Górską, NID, 2018

4 | Zabłudów, widok ogólny, ohel, fundamenty ogrodzenia | fot. I. Górską, NID, 2018

5 | Szczuczyn, mogiła zbiorowa | fot. I. Górską, NID, 2018

6 | Augustów, ul. Waryńskiego, żeliwna macewa na cmentarzu gettowym | fot. A. Kułak, NID

7

5.2. Cmentarze zdegradowane

Drugą, najliczniejszą (34 obiekty) grupę cmentarzy żydowskich z obszaru województwa podlaskiego, określonych jako zdegradowane, stanowią nekropolie, w przypadku których istnieją wątpliwości co do faktycznego przebiegu ich granic. Dotyczy to zarówno granic zatartych współcześnie, jak i tych niepotwierdzonych kartograficznie. W grupie tej znalazły się cmentarze z najprawdopodobniej nie-naruszoną strefą pochówków, ale przeważnie z niezachowaną lub zachowaną reliktoowo substancją historyczną, niezachowanym zespołem nagrobków lub ich relikdami. Zasięg historycznych granic tych nekropoli jest nieczytelny w terenie z uwagi na brak pozostałości historycznych ogrodzeń bądź współcześnie wprowadzone ogrodzenia, nieobejmujące całości obszarów przedwojennych. Osiem spośród nich objętych jest wpisem do rejestru zabytków województwa podlaskiego, 3 cmentarze obejmują tzw. wpisy obszarowe – układów urbanistycznych.

Czytelność układów przestrzennych uzależniona jest wyłącznie od skali zachowania reliktdów nagrobków. Jedynie na części cmentarzy, dzięki ocalałym większym grupom macew, dawne rozplanowanie nekropoli pozostaje fragmentarycznie niezatarte (Ciechanowiec, Dąbrowa Białostocka, Drohiczyn, Filipów, Łazy – Goniądz, Lipsk, Łomża – stary cmentarz, Narew, Orla, Wysokie Mazowieckie). Do tej grupy zaliczono też cmentarze: w Nowogrodzie, na którym w latach 1944–1945 urządzono redutę obronną, oraz w Jedwabnem, gdzie także dwukrotnie trwały zacięte walki podczas II wojny światowej. Nie da się jednak w tych dwóch przypadkach potwierdzić skali zniszczeń pochówków.

Na większości cmentarzy z tej grupy stopień rozproszenia nagrobków doprowadził do dezintegracji układów przestrzennych (Augustów, Jedwabne, Kuźnica, Mielnik, Milejczyce, Nowogród, Ruś – Wizna). Należy zauważyć, że na początku XX w. w wielu miejscowościach funkcjonowały dwa cmentarze lub więcej (tzw. stare, tzw. nowe, inne – np. epidemiczne). Przed 1939 r. wiele z tych nowych nie miało ukończonych ogrodzeń, liczba pochówków często była nieznaczną, stąd też ich dzisiejszy status – zdegradowane (kwalifikacja na potrzeby niniejszego opracowania), ponieważ

8

9

11

8 | Dąbrowa, cmentarz żydowski, grupa macew | fot. G. Ryżewski, NID, 2018

9 | Łązy (Goniądz), nagrobki w północno-zachodniej części cmentarza | fot. I. Górską, NID, 2018

niewiele informacji/reliktyw zachowało się w stopniu pozwalającym na ich pełną identyfikację. Na stan zachowania tych obiektów (poza bezdyskusyjnym wpływem wydarzeń z czasów II wojny światowej) miała przede wszystkim powojenna polityka państwa polskiego, w wyniku której, na mocy ustawy o majątkach opuszczonych i ponemieckich z 1946 r., odebrano ocalałym społecznościom żydowskim prawo własności cmentarzy i ograniczono im możliwość sprawowania opieki nad większością z nich (w skali kraju – 94%), a także dokonano zamknięcia większości nekropolii. W niektórych przypadkach zakończyło się to ostateczną likwidacją cmentarzy i zmianą sposobu zagospodarowania nieruchomości. Zniszczenia objęły zarówno cmentarze o rodowodzie XVIII-wiecznym i wcześniejszym, jak i nowsze, znajdujące się we wszystkich częściach województwa.

5.3. Cmentarze trwale przekształcone

Ostatnią grupę stanowią cmentarze trwale przekształcone, na których nie zachowały się żadne elementy świadczące o ich dawnej funkcji, a pochówki uległy najprawdopodobniej częściowemu lub całkowitemu zniszczeniu, o czym może świadczyć nowa forma zagospodarowania terenu. Pewność w tej kwestii można jednak uzyskać tylko dzięki dalszym pracom badawczym.

Na potrzeby niniejszej analizy wydzielono dwie podgrupy: pierwszą stanowią cmentarze, które uległy zniszczeniu z czasem i na skutek rozbudowy miast (cmentarze stary w Augustowie, stary w Białymstoku przy Rynku Kościuszki, stary w Choroszcy, stary w Dąbrowie Białostockiej, cmentarz w Orli przy synagodze, w Siemiatyczach przy ul. Pałacowej, stare cmentarze w Wasilkowie i Zabłudowie). Działo się to często za wiedzą i przyzwoleniem społeczności żydowskiej (Siemiatycze – ul. Pałacowa). Z wielu źródeł dowiadujemy się, że nieczynne stare cmentarze były często już przed wybuchem II wojny światowej w bardzo złym stanie lub po prostu nieczynne i pozbawione opieki. Uregulowania prawne z początku XIX w., pruskie i carskie, które nakazywały zakładanie nowych cmentarzy w pewnej odległości od zabudowań, również przyczyniły się do degradacji tych znajdujących się w obrębie miast.

Drugą podgrupę stanowią cmentarze, które po II wojnie zostały całkowicie przekształcone, co zakończyło proces ich samodzielnego zniszczenia. Najczęściej na starych lub zniszczonych cmentarzach wznoszono budynki mieszkalne (Boćki – cmentarz stary, Grajewo, Sejny przy ul. Zawadzkiego, Sztabin). Cmentarz gettowy w Białymstoku przy ul. Żabiej, pomimo licznych nagrobków, pomników, mauzoleum, kompletnego ceglano-ogrodzenia, a także zbiorowej mogiły bojowników getta, został w latach 70. XX w. rozebrany (ekshumowany) i zamieniony na skwer z miejscem pamięci, a wokół zbudowano osiedle mieszkaniowe Północ II. Powstały także place z urządzoną zielenią, parki, boiska (Białystok – cmentarz rabinacki, Choroszcz – cmentarz stary, Sokoły – cmentarz stary, Śniadowo, Wizajny, Zabłudów – cmentarz stary, tu skład budowlany). Z licznych przekazów wynika, że z terenu cmentarza w Radziłowie pozyskiwano żwir, a po wojnie urządzono tam wysypisko i oczyszczalnię ścieków. Park Centralny w Białymstoku, urządzony na cmentarzu rabinackim, został w latach 70. XX w. poddany inwestycjom: budowie amfiteatru czy budowie siedziby Białostockiego Teatru Lalek. Nałożone plany miasta z 1937 r. i współczesny wskazują, że na północnej części cmentarza rabinackiego wzniesione zostały bloki mieszkalne. W Wizajnach w latach 70. XX w. na cmentarzu urządzono boisko sportowe i część rekreacyjną, argumentując tę decyzję potrzebą odpowiedniego uczczenia 30-lecia PRL. Cmentarz choleryczny przy ul. Bema w Białymstoku przez kilka dekad użytkowany był jako targowisko miejskie. W jego wschodniej części w latach 60. wzniesiono halę targową, a w latach 80. budynek ZUS. W latach 2008–2009 urządzono na cmentarzu miejsce pamięci oraz dokonano symbolicznego pochówku szczątków, które wykopano podczas prac budowlanych.

Żaden cmentarz z tej grupy nie został wpisany do rejestru zabytków, 4 nie posiadają kart ewidencyjnych, wątpliwa pozostaje także ich obecność w gminnych ewidencjach zabytków i miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego (MPZP).

6. Analiza stanu ochrony prawnej

Należy w tym miejscu podkreślić, że ze względu na skutki II wojny światowej i polityki PRL to, co pozostało po żydowskiej społeczności (m.in. cmentarze, synagogi), nie jest należycie chronione pod względem konserwatorskim. Do rejestru zabytków województwa podlaskiego indywidualnie wpisano 31 cmentarzy żydowskich (stan na dzień 31.12.2022). Wpisy do rejestru zabytków nieruchomych (księga A rejestru) charakteryzują się zróżnicowanym zakresem ochrony. Jedynie w kilku przypadkach wpis, zgodnie z rozstrzygnięciem decyzji, obejmuje wyłącznie teren cmentarza. W kilku przedmiotem ochrony są układy urbanistyczne, których elementem składowym jest m.in. cmentarz żydowski (Jasionówka, Kleszczele, Niemirów, Nowogród). Do rejestru zabytków nieruchomości wpisany został ponadto indywidualnie jeden dom przedpogrzebowy (Łomża). W jednej decyzji (Kleszczele) błędnie wpisano lokalizację cmentarza. Jeden z największych i najlepiej zachowanych cmentarzy żydowskich (Grądy – Knyszyn) w województwie podlaskim, dzięki staraniom społeczników, trafił do rejestru zabytków w 2019 r. Inny, w Zabłudowie (wyjątkowo dobrze zachowany w skali województwa), z niezrozumiałych przyczyn nie jest przedmiotem zainteresowania służb konserwatorskich i pozostaje wpisany tylko w ewidencji zabytków.

W gminnych ewidencjach zabytków ujęto większość cmentarzy żydowskich z terenu województwa podlaskiego, 1 cmentarz (Ciechanowiec – najstarszy udokumentowany – w kwartale ulic Szkolnej, Mickiewicza, 11 Listopada i Kościuszki) powinien trafić do ewidencji zabytków archeologicznych. Nerozwieszana pozostaje kwestia obiektów niezewidencjonowanych (co najmniej 8), nieujętych w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. Odpowiednia ochrona prawna (wiedza, identyfikacja, rejestr zabytków lub ewidencja) może zapobiec niekontrolowanym inwestycjom w obrębie miejsc pochówków.

7. Prezentacja głównych zagrożeń

Głównym powodem niewystarczającej opieki i ochrony cmentarzy żydowskich w województwie podlaskim jest brak rzetelnego rozpoznania ich historycznych granic, szczególnie zasięgu terenów grzebalnych, co dotyczy przede wszystkim nekropolii zachowanych reliktozo, o granicach nieczytelnych w terenie. Skutkuje to brakiem ochrony konserwatorskiej, częściej nieprecyzyjnym określeniem przedmiotu ochrony i niedostatecznym zakresem ochrony w rozstrzygnięciu decyzji o wpisie do rejestru (Drohiczyn, Filipów, Kleszczele, Kuźnica, Milejczyce, Wysokie Mazowieckie, Zambrów). Ponadto w przypadku cmentarzy pozbawionych ochrony konserwatorskiej, niejednokrotnie również nieoznakowanych i niebędących własnością instytucji czy organizacji żydowskich, zwiększa się ryzyko dalszej destrukcji w wyniku niekontrolowanych inwestycji, naruszenia pochówków i nieuzasadnionych zmian przeznaczenia nieruchomości.

Obecnie jedynie 39% spośród wszystkich istniejących w granicach województwa podlaskiego żydowskich cmentarzy jest chronionych w formie wpisu do rejestru zabytków. W przypadku obiektów wpisanych jedynie do ewidencji zabytków lub braku wzmianki o nich w MPZP ochrona staje się wątpliwa.

Nierozwiązanym, choć jednym z fundamentalnych problemów pozostaje ochrona szczątków na niezabudowanych fragmentach trwale przekształconych cmentarzy, formalnie zlikwidowanych w okresie powojennym, oraz określenie dalszego sposobu użytkowania tego typu miejsc. Dotyczy to cmentarzy przekształconych w okresie powojennym, zagospodarowanych na parki, boiska i osiedla mieszkaniowe.

Znaczącym zagrożeniem jest również złożona sytuacja własnościowa cmentarzy, spowodowana zniszczeniem społeczności żydowskiej podczas II wojny światowej, a także utrudnieniem

funkcjonowania żydowskich organizacji religijnych nielicznych ocalonych członków żydowskiej społeczności przez władze PRL oraz traktowaniem cmentarzy żydowskich jako mienia opuszczonego, które można przejmować na cele publiczne. Kwestia ta wykracza poza ochronę konserwatorską i powinna zostać uregulowana przez odpowiednią politykę państwa.

Zagrożeniem dla istnienia cmentarzy i ich pozytywnego odbioru przez kolejne pokolenia Polaków są deficyty edukacyjne w sferze historii powszechnej i regionalnej, nie tylko w zakresie spuścizny po polskich Żydach, ale także innych społeczności, które dotknięte zostały wydarzeniami II wojny światowej. W przypadku cmentarzy skazane na zapomnienie i degradację są nie tylko te żydowskie, ale także inne: żołnierzy niemieckich i rosyjskich z czasów I wojny światowej, ewangelickie, staroobrzędowców. Edukacja pozwala na zrozumienie nie tylko wielokulturowego oblicza własnej ojczyzny, ale przede wszystkim zachowanie i ochronę jej wszelkich przejawów.

8. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie podlaskim

8.1. Archiwa

- Archiwum Akt Nowych w Warszawie.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.
- Archiwum Państwowe w Białymstoku.
- Archiwum Państwowe w Łomży.
- Archiwum Państwowe w Suwałkach.
- Centralne Państwowe Wojenno-Historyczne Archiwum w Moskwie.
- Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Grodnie.
- Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu.
- Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung.
- Zbiory kartograficzne powiatów województwa podlaskiego.

8.2. Kartografia

Augustów

- Mapa kwatermistrzowska, skala 1:126 000, 1839.
- Mapa szczegółowa Polski, skala 1:25 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1931.
- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1937.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1914.

Bakałarzewo

- Mapa kwatermistrzowska, skala 1:126 000, 1839.
- Karte des Deutschen Reiches, skala 1:100 000, ca. 1893.
- Plan gruntów osady Bakałarzewo z 10.05.1932 r., ze zbiorów Powiatu Suwalskiego.
- Военно-топографическая карта Сувалской Губернии и части Пруссии, skala 1: 84 000, 1914.

Białystok

- Inwentaryzacja cmentarza gettowego z lat 50. XX w., ze zbiorów Urzędu Miasta w Białymstoku.
- Mapa guberni grodzieńskiej, 1866, Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór Kartograficzny, sygn. 90–4.

- Mapa guberni grodzieńskiej, 1886, Centralne Państwowe Wojenno-Historyczne Archiwum w Moskwie, f. 349, op.3, d. 4442a.
- Plan Białegostoku, 1799, SBB-IIIIC-Kart-x 48585.
- Plan Białegostoku, 1807–1808, Centralne Państwowe Wojenno-Historyczne Archiwum w Moskwie, f. 846, op. 16, d. 21756.
- Plan Białegostoku, 1810, Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu, f. 1293, op. 168, gubernia grodzieńska: d. 5.
- Plan okolic obwodowego miasta Białystok, 1825, Centralne Państwowe Wojenno-Historyczne Archiwum w Moskwie, f. 46, op. 16, d. 21757.
- Plan gruntów wsi Słoboda, z terenem cmentarza cholerycznego przy drodze do Białegostoku, 1864, Archiwum Państwowe w Białymstoku, Grodzieńska Komisja Lustracyjna, sygn. 13.
- Plan rozwoju miasta Białegostoku, 1880, Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Grodnie, f. 127, op. 17, d. 40.
- Plan Białegostoku, 1910, Archiwum Państwowe w Białymstoku, Akta miygn. Białegostoku, sygn. 137.
- Plan Białegostoku, 1937, Archiwum Państwowe w Białymstoku, Akta miygn. Białegostoku, sygn. 138.
- Plan Białegostoku, 1942, Archiwum Państwowe w Białymstoku, Akta miygn. Białegostoku, sygn. 139.
- Plan Białegostoku, 1959.
- *Plan du Chateau...* sprzed 1770 r., Centralne Państwowe Wojenno-Historyczne Archiwum w Moskwie, f. 846, op. 16, d. 21755.
- Plan leśnych działek, 1807, zaktualizowany: 1830, Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór kartograficzny, nr 552/26.

Bielsk Podlaski

- Księga protokołów – ustalenie granic, właścicieli lub osób władających nieruchomościami, położonymi na obszarze administracyjnym miasta Bielsk Podlaski z 26.06.1963 r., ze zbiorów Powiatu Bielskiego.
- Mapa ewidencyjna, 1967, ze zbiorów Powiatu Bielskiego.
- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1937.
- Pierworys gruntów obszaru scalenia, 1935, ze zbiorów Powiatu Bielskiego.
- Rejestr gruntów, 1967, ze zbiorów Powiatu Bielskiego.
- Rejestr pomiarowy – scalenie gruntów, 1945, wpisano nr działki 104, ze zbiorów Powiatu Bielskiego.
- Rosyjska jednowiorstówka, skala 1:42 000, 1907.
- Odręczny szkic działek, 1963, jako załącznik do protokołu, ze zbiorów Powiatu Bielskiego.

Boćki

- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1931.
- Pierworys scaleniuowy obrębu Boćki, 1949, ze zbiorów Powiatu Bielskiego.
- Rejestr pomiarowo-szacunkowy po scaleniu sporządzony w latach 1938–1948 – działka nr 797, ze zbiorów Powiatu Bielskiego.
- Генеральный Штаб РККА, skala 1:25 000, 1910.

Brańsk

- Mapa Taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1941.
- Rejestr gruntów założony w 1963 r. – działka nr Z 373, ze zbiorów Powiatu Bielskiego.

- Postanowienie Sądu Powiatowego wygn.lsku Podlaskim sygn. akt I Ns 103/64 z dnia 24.07.1964 r. w sprawie stwierdzenia, że nieruchomość położona w Brańsku – były cmentarz żydowski o pow. 1,464 ha w granicach wsi Popławy i Brzeźnica oznaczonej nr 373 – stanowi własność Skarbu Państwa, ze zbiorów Powiatu Bielskiego.
- Rosyjska jednowiorstówka, skala 1:42 000, 1907.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1915.

Choroszcz

- Plan scaleniowy miasta Choroszcz, 1931, ze zbiorów Powiatu Białostockiego.
- Военно-топографическая карта Польши, skala 1:84 000, 1907.

Dąbrowa Białostocka

- Mapa Topograficzna Polski, skala 1:25 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1963.

Ciechanowiec

- Mapa ewidencyjna, skala 1:500, 1946 – blok 19, ze zbiorów Powiatu Wysokomazowieckiego.
- Plan miasta i okolic, 1828, Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór Kartograficzny, sygn. 92–14.

Drohiczyn

- Mapa Taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1937.

Filipów

- Mapa kwatermistrzowska, skala 1:126 00, 1839.
- Topographische Karte, zwana też *Messtischblatt*, skala 1:25 000, cz. wschodnia (Ostdeutschland), 1934.
- Военно-топографическая карта Сувалской Губернии и части Пруссии, skala 1:84 000, 1914.

Grajewo

- Deutsche Heereskarte, skala 1:25 000, 1944.
- Karte des Westlichen Russlands, skala 1:100 00, 1892–1921.
- Plan Grajewa, 1895, Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór Kartograficzny, sygn. 302–25.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1915.

Grądy (Knyszyn)

- Mapa Taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1930.
- Plan gruntów, obręb Grądy, 1933, ze zbiorów Powiatu Monieckiego.
- Rejestr pomiarowy miasta Knyszyn, obręb Grądy, 1933, ze zbiorów Powiatu Monieckiego.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1915.

Gródek

- Mapa Taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1931.
- Plan klasyfikacyjny gruntów Gródka z 21.12.1938 r., ze zbiorów Powiatu Białostockiego.
- Rosyjska jednowiorstówka, skala 1:42 000, 1887.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1915.

Jałówka

- Mapa ewidencyjna (nieaktualna) Jałówka, 1957, ze zbiorów Powiatu Białostockiego.

Janów

- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1930.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1914.

Jasionówka

- Mapa taktyczna Polski, skala 1: 100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1930.
- Plan gruntów Jasionówka, 1936, ze zbiorów Powiatu Monieckiego.
- Rejestr pomiarowy, 1936, ze zbiorów Powiatu Monieckiego.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1915.

Jedwabne

- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1929.
- Rosyjska jednowiorstówka, skala 1:42 000, 1932.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1913.

Jeleniewo

- Karte des Westlichen Russlands, skala 1:25 000, 1915.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1916.

Kleszczele

- Pierworys z 1954 r. – kopia, ze zbiorów Powiatu Hajnowskiego.
- Pierworys z 1978 r. – kopia, ze zbiorów Powiatu Hajnowskiego.

Kolno

- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1930.
- Plan gruntów miasta Kolno z przedmieściami Łabno i Aleksandrowo z 17.02.1927 r., ze zbiorów Powiatu Kolneńskiego.
- Plan scalonych gruntów miasta Kolno, 1927 – oznaczenie W, ze zbiorów Powiatu Kolneńskiego.
- Военно-топографическая карта Ломжиннской Губернии и части Пруссии, skala 1:84 000, 1914.

Korycin

- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1930.
- Rejestry pomiarowo-szacunkowe, 1924–1937, ze zbiorów Powiatu Sokólskiego.
- Rejestr szczegółowy pomiarowy po scaleniu, 1936, ze zbiorów Powiatu Sokólskiego.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1915.

Krasnopol

- Karte des Westlichen Russlands, skala 1:10 000, 1915.
- Mapa kwatermistrzowska, skala 1:126 000., 1839.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1914.

Krynki

- Mapa taktyczna Polski wIG, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1928.
- Rosyjska jednowiorstówka, skala 1:42 000, 1887.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1914.

Kuźnica

- Rosyjska jednowiorstówka, skala 1:42 000, 1931.

- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1915.

Lipsk

- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1935.
- Mapa topograficzna Polski, skala 1:25 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1963.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1915.

Łazy (Goniądz)

- Mapa ewidencyjna, 1947, ze zbiorów Powiatu Monieckiego.
- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1929.
- Rejestr pomiarowy, 1947, ze zbiorów Powiatu Monieckiego.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1915.

Marynowo (Sejny)

- Rosyjska jednowiorstówka, skala 1:42 000, 1914.

Michałowo

- Mapa ewidencyjna z lat 50. XX w., skala 1:5000, ze zbiorów Powiatu Białostockiego.
- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1931.

Mielnik

- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1937.
- Mapa topograficzna Polski, skala 1:25 000, 1965.

Mieruniszki

- Topographische Karte (*Messtischblatt*), skala 1:25 000, cz. wschodnia (Ostdeutschland), 1934.
- Topographische Karte (*Messtischblatt*), skala 1:25 000, cz. wschodnia (Ostdeutschland), 1942.

Milejczyce

- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1937.
- Mapa topograficzna Polski, skala 1:25 000, 1965.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1915.

Мoczyдły (Raczkі)

- Mapa kwatermistrzostwa, skala 1:126 000, 1839.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1915.

Narew

- Pierworys z 1953 r. – kopia, ze zbiorów Powiatu Hajnowskiego.
- Rosyjska jednowiorstówka, skala 1:42 000, 1908.

Narewka

- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1931.
- Mapa topograficzna Polski, skala 1:25 000, 1964.
- Pierworys z 1953 r. – kopia, ze zbiorów Powiatu Hajnowskiego.

Niemirów

- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1937.

Nowogród

- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1931.
- Mapa zasadnicza, skala 1:1000, 2018, ze zbiorów Powiatu Łomżyńskiego.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1915.

Nowy Dwór

- Plan Nowego Dworu, 1925, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, sygn. 268/3.
- Rosyjska jednowiorstówka, skala 1:42 000, 1912.

Orla

- Karte des Westlichen Russlands, skala 1:10 000, 1915.
- Mapa ewidencyjna, 1976, ze zbiorów Powiatu Bielskiego.
- Mapa Taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1931.
- Pierworys scaleniuowy obrębu Orla, 1958, ze zbiorów Powiatu Bielskiego.
- Wykaz dochodzeń ustalania stanu posiadania i rejestr omiedzowań, 1957 – działka nr 387, ze zbiorów Powiatu Bielskiego.

Przerośl

- Karte des Deutschen Reiches, skala 1:25 000, 1944.
- Mapa kwatermistrzostwa, skala 1:126 000, 1839.
- Военно-топографическая карта Субальской Губернии и части Пруссии, 1914.

Puńsk

- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1915.

Radziłów

- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1930.
- Plan scalenia gruntów z 31.03.1931 r., ze zbiorów Powiatu Grajewskiego.
- Rejestr pomiarowy, 1931, ze zbiorów Powiatu Grajewskiego.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1913.

Rajgród

- Karte des Deutschen Reiches, skala 1:100 000, ca. 1893.
- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1923.
- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1929.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1916.

Sejny

- Rosyjska jednowiorstówka, skala 1:42 000, 1914.

Sidra

- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1935.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1915.

Siemiatycze

- Plan miasta, 1912, Zakład Architektury Politechniki Warszawskiej, sygn. ZAP. U. III. 20.
- Plan miasta Siemiatycze, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, sygn. 291/5.
- Plan z 1946 r., Państwowy Zasób Geodezyjny i Kartograficzny Powiatu Siemiatyckiego, sygn. 2899–58/76.
- Mapa ewidencyjna, 1946, ze zbiorów Powiatu Siemiatyckiego.
- Генеральный Штаб РККА, skala 1:25 000, 1910.

Sokółka

- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, 1928.
- Rosyjska jednowiorstówka, skala 1:42 000, 1931.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1914.

Stawiski

- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1930.
- Niemiecka mapa glebowo-rolnicza majątku Stawiski z 15.10.1943 r., wykonana na podstawie rosyjskich pomiarów z 1875 r. i niemieckich zdjęć lotniczych, ze zbiorów Powiatu Kolneńskiego.
- Plan Stawisk, 1904, Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór Kartograficzny, sygn. 303–44.
- Военно-топографическая карта Ломжинской Губернии и части Пруссии, skala 1: 84 000, 1914.

Suchowola

- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1930.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1915.

Suraż

- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1933.
- Plan scaleniowy miasta Suraż z 30.06.1933 r., ze zbiorów Powiatu Białostockiego.
- Rosyjska jednowiorstówka, skala 1:42 000, 1907.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1912.

Suwałki

- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1942.
- Rosyjski plan miasta Suwałk z 1870 r. – kopia, ze zbiorów NID, Oddział Terenowy w Białymstoku.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1916.

Szczuczyn

- Karte des Westlichen Russlands, skala 1:10 000, 1915.
- Plan Szczuczyna, 1896, Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór Kartograficzny, sygn. 302–26.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1915.

Sztabin

- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1930.
- Rosyjska jednowiorstówka, skala 1:42 000, 1912.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1912.

Śniadowo

- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1931.

- Plan Śniadowa, 1896, Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór Kartograficzny, sygn. 302–27.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1914.

Trzcianne

- Karte des Westlichen Russlands, skala 1:10 000, 1915.
- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1930.
- Plan gruntów, obręb Zubole, 1929, ze zbiorów Powiatu Monieckiego.

Tykocin

- Mapa ewidencyjna, 1961, ze zbiorów Powiatu Białostockiego.
- Operat scalania gruntów, 1938, ze zbiorów Powiatu Białostockiego.
- Plan cmentarza żydowskiego w Tykocinie, Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór Kartograficzny, sygn. 532–02.
- Pomiar J. Kownackiego z 1963 r., ze zbiorów Powiatu Białostockiego.
- Szkic ze scalania gruntów, 1938, ze zbiorów Powiatu Białostockiego.

Wasilków

- Mapa ewidencyjna miasta Wasilków, 1958, ze zbiorów Powiatu Białostockiego.
- Mapa glebowo-rolnicza m. Wasilków – niedatowana, ze zbiorów Powiatu Białostockiego.
- Operat techniczny klasyfikacji gruntów, 1962, ze zbiorów Powiatu Białostockiego.
- Военно-топографическая карта Польши, skala 1:84 000, 1907.

Wizna (Ruś)

- Plan Wizny, 1799, Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór Kartograficzny sygn. 347–5B.
- Plan Wizny, 1907, Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór Kartograficzny sygn. 302–43.
- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1931.

Wiżajny

- Karte des Westlichen Russlands, skala 1:10 000, 1915.
- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1929.

Zabłudów

- Pierworys miasta Zabłudów z 24.10.1960 r., ze zbiorów Powiatu Białostockiego.
- Szkic pomiaru stanu władania, 1958, ze zbiorów Powiatu Białostockiego.
- Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1907.
- Одноверстовая карта западного пограничного пространства, skala 1:42 000, 1908.

Zambrów

- Pierworys miasta Zambrów z lat 1947–49, ze zbiorów Powiatu Zambrowskiego.
- Rejestr pomiarowy, 1950, ze zbiorów Powiatu Zambrowskiego.

8.3. Opracowania ogólne

- Alexandrowicz S., *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV–I poł. XVII w.)*, „Acta Baltico-Slavica” 1964, t. I.
- Bergerówna J., *Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach*, Lwów 1936.

- Borowik P., Ryżewski G., *Korycin w czasach nowożytnych*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2005, z. II.
- Bujnowski W., *Monografia powiatu sokólskiego*, Warszawa 2009.
- Bujwicki R., *Janów i okolice. Moja mała ojczyzna*, Białystok 2008.
- Czapska A., *Zasady sytuowania założeń barokowych w miasteczkach podlaskich od połowy wieku XVII po wiek XVIII*, „Rocznik Białostocki” 1970, t. 9.
- Dobroński A., *Z dziejów Żydów na Białostocczyźnie w XIX wieku*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2.
- Dobroński A.C., *Miasta województwa podlaskiego*, Białystok 2014.
- Gilewski I., *Siemiatycze. Zarys monografii od pradziejów do 1939 r.*, Siemiatycze 1958.
- Janicka I., *Sina śmierć z Azji. Epidemie cholery w północno-zachodnich guberniach cesarstwa rosyjskiego w XIX wieku*, Gdańsk 2021.
- Kloza J., Maroszek J., *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich*, Białystok–Goniądz 1997.
- Kosiński L., *Miasta województwa białostockiego*, Warszawa 1962.
- Krajewska M., *Czas kamieni*, Warszawa 1982.
- Leszczak M., *Synagoga w Siemiatyczach*, „Białostocczyzna” 1987, nr 3.
- Leszczyński A., *Z dziejów Żydów Podlasia (1487–1795)*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2.
- *Lipsk nad Biebrzą. Monografia historyczna do 1914 r.*, red. Z. Koszyła, Białystok 1980.
- Maroszek J., Studniarek A., *Dzieje Trzciannego i obszaru gminy Trzcianna w XV–XX wieku*, Trzcianna 2004.
- Ryżewski G., *Początki funkcji miejskich Suchowoli*, [w:] *Małe Miasta. Kultura i oświata*, red. M. Zemło, Supraśl 2004.
- Ryżewski G., *Sztabin. Dzieje obszaru gminy Sztabin od czasów najdawniejszych do współczesności*, Białystok–Sztabin 2002.
- Ryżewski G., *Z dziejów Nowego Dworu w XVII–XVIII w.*, [w:] *Małe Miasta. Przestrzenie*, red. M. Zemło, Supraśl 2003.
- *Siemiatycze. Studium historyczno-urbanistyczne*, oprac. L. Kozakiewicz, W. Kalinowski, P. Garkiewicz, PP PKZ Oddział w Warszawie, Pracownia Dokumentacji Naukowo-Historycznej, Warszawa 1957.
- *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, t. I, red. M. Gnatowski, H. Majecki, Warszawa 1975.
- *Studia i materiały do dziejów Siemiatycz*, red. H. Majecki, Warszawa 1989.
- Trzebiński W., *Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce XVIII wieku*, Warszawa 1962.
- Trzebiński W., *Ze studiów nad historią budowy miast prywatnych w Polsce wieku oświecenia*, [w:] *Studia z historii budowy miast*, Warszawa 1955.
- Wiśniewski J., *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, Białystok 1967.
- Wiśniewski J., *Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny – geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica” 1977, t. II.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostocczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009.

8.4. Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy

Augustów – stary cmentarz, ul. Żabia

- Szlaszyński J., Makowski A., *Augustów. Monografia historyczna*, Augustów 2007, s. 186, 272.

Augustów – nowy cmentarz, ul. Zarzecze

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Augustów, ul. Zarzecze, oprac. J. Mackiewicz, 1999, Archiwum NID.
- *Augustów. Studium historyczno-urbanistyczne*, oprac. B. Tomecka, A. Kalisz, Białystok 1980, s. 28, ze zbiorów NID PTB [maszynopis].
- Batura E., Makowski A., Szlaszyński J., *Dzieje Augustowa od założenia do 1945 roku*, Suwałki 1997, s. 161–162.
- Szlaszyński J., Makowski A., *Augustów. Monografia historyczna*, Augustów 2007, s. 581–582, 606.

Augustów – cmentarz gettowy, ul. Waryńskiego

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Augustów, ul. Waryńskiego, oprac. J. Mackiewicz, 1999, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 6, 107.
- Szlaszyński J., Makowski A., *Augustów. Monografia historyczna*, Augustów 2007, s. 186, 272.

Bakałarzewo

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Bakałarzewo, oprac. J. Mackiewicz, 1989, Archiwum NID.
- Naruszewicz T., *Bakałarzewo. Dzieje miasteczka i ziemi*, Bakałarzewo 2006, s. 72, 98, 118, 157.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 15, 105.

Berżniki-Folwark

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Berżniki-Folwark, oprac. J. Mackiewicz, 1992, Archiwum NID.

Białystok – stary cmentarz, Rynek Kościuszki

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Białystok, Rynek Kościuszki, oprac. Z. Cybulko, 1989, Archiwum NID.
- *Cmentarz tzw. Stary, Rynek Kościuszki*, [w:] *Cmentarze w Białymstoku*, oprac. autorskie I. Górskiej, J. Kotyńska-Stetkiewicz, A. Kułak, L. Pawlata, G. Ryzewski, K. Stetkiewicz, W. Wróbel, Białystok 2022, s. 368–371.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 136.
- Wiśniewski T., *Cmentarze żydowskie w Białymstoku*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 382–383.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 98.
- Wróbel W., *Działalność Stefana Mikołaja Branickiego h. Gryf w Białymstoku w latach 1689–1709*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2008, z. 14, s. 40–80.

Białystok – cmentarz rabinacki, ul. Kalinowskiego

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Białystok, ul. Kalinowskiego, oprac. Z. Cybulko, 1989, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 79.
- *Cmentarz tzw. Rabinacki, ul. Konstantego Kalinowskiego*, [w:] *Cmentarze w Białymstoku*, oprac. autorskie I. Górskiej, J. Kotyńska-Stetkiewicz, A. Kułak, L. Pawlata, G. Ryzewski, K. Stetkiewicz, W. Wróbel, Białystok 2022, s. 372–389.
- Łukasiewicz J., *Białystok w XIX w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 3, red. J. Joka, Białystok 1972, s. 90–91.

- *Park Centralny*, [w:] *Ogrody i parki Białegostoku*, oprac. autorskie I. Górską, J. Kotyńska-Stetkiewicz, A. Kułak, L. Pawlata, G. Ryzewski, K. Stetkiewicz, W. Wróbel, Białystok 2021, s. 425–458.
- Romaniuk Z., *Żydzi białostoccy do 1915 roku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 5, red. H. Majecki, Białystok 2001, s. 149.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 136.
- Wiśniewski T., *Cmentarze żydowskie w Białymstoku*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 383–384.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 15, 18, 22, 29, 102, 103, 114, 120.

Białystok – cmentarz choleryczny, ul. Bema

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Białystok, ul. Bema, oprac. Z. Cybulko, 1989, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 87, 92.
- *Cmentarz choleryczny, ul. Konstantego Kalinowskiego*, [w:] *Cmentarze w Białymstoku*, oprac. autorskie I. Górską, J. Kotyńska-Stetkiewicz, A. Kułak, L. Pawlata, G. Ryzewski, K. Stetkiewicz, W. Wróbel, Białystok 2022, s. 390–405.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 136.
- Wiśniewski T., *Cmentarze żydowskie w Białymstoku*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 384.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 15, 18, 29, 102.

Białystok – cmentarz na Bagnówce, ul. Wschodnia

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Białystok, ul. Wschodnia, oprac. Z. Cybulko, 1983, Archiwum NID.
- *Cmentarz tzw. na Bagnówce, ul. Wschodnia*, [w:] *Cmentarze w Białymstoku*, oprac. autorskie I. Górską, J. Kotyńska-Stetkiewicz, A. Kułak, L. Pawlata, G. Ryzewski, K. Stetkiewicz, W. Wróbel, Białystok 2022, s. 406–433.
- *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa, t. 12: Województwo podlaskie (białostockie), z. 2: Miasto Białystok*, oprac. K. Kolendo-Korczak, Z. Michalczyk, A. Oleńska, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2015, s. XXIX, 270.
- Krajewska M., *Czas kamieni*, Warszawa 1982, wstęp, il. 32.
- Szpek H.M., *Bagnowka. A modern Jewish cemetery on the Russian Pale*, Bloomington 2017.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 136.
- Wiśniewski T., *Cmentarze żydowskie w Białymstoku*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 384, 386–387.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 15, 18, 21, 102, 105, 106, 110, 116.

Białystok – cmentarz gettowy, ul. Żabia

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Białystok, ul. Żabia, oprac. Z. Cybulko, 1989, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 112, 189.
- *Cmentarz gettowy, ul. Żabia*, [w:] *Cmentarze w Białymstoku*, oprac. autorskie I. Górską, J. Kotyńska-Stetkiewicz, A. Kułak, L. Pawlata, G. Ryzewski, K. Stetkiewicz, W. Wróbel, Białystok 2022, s. 434–452.
- Datner S., *Walka i zagłada białostockiego ghetta*, Łódź 1946.

- Datner S., *Walka i zagłada białostockiego ghetta*, Łódź–Warszawa 2014 („Wydanie Krytyczne Prac Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej”).
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 136.
- Wiśniewski T., *Cmentarze żydowskie w Białymstoku*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 389–392.

Bielsk Podlaski

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Bielsk Podlaski, ul. Brańska, oprac. B. Tomecka, 1985, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 131.
- *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12: *Województwo podlaskie*, z. 4: *Powiat bielski*, oprac. Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2019, s. xxxviii–xxxix, 63–64.
- *Księga pamięci Żydów Bielska Podlaskiego*, Bielsk Podlaski 2017, s. 23.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 140.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. III.

Boćki – stary cmentarz

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Boćki, ul. Załoińska, oprac. Z. Cybulko, 1990, Archiwum NID.
- *Boćki. Studium historyczno-urbanistyczne do pzp*, oprac. Z. Piłaszewicz, Białystok 1980, zbiory NID PTB [maszynopis].
- *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12: *Województwo podlaskie*, z. 4: *Powiat bielski*, oprac. Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2019, s. xxxviii–xxxix, 97.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 142.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 15, 18, 105.

Boćki – nowy cmentarz

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Boćki, ul. Zarzecka, oprac. J. Kotyńska, Z. Cybulko, 1989, Archiwum NID.
- *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12: *Województwo podlaskie*, z. 4: *Powiat bielski*, oprac. Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2019, s. xxxviii–xxxix, 98.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 142.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 18, 105.

Brańsk

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Boćki, ul. Zarzecka, oprac. J. Kotyńska, Z. Cybulko, 1989, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 139, 185, 201.
- *Brańsk, woj. białostockie. Studium historyczno-urbanistyczne do pzp miasta*, oprac. Z. Piłaszewicz, I. Małofiejew, Białystok 1982, zbiory NID PTB [maszynopis].

- *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12: *Województwo podlaskie*, z. 4: *Powiat bielski*, oprac. Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2019, s. xxxviii–xxxix, 113–114.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 16, 21, 30, 108.

Choroszcz – stary cmentarz, ul. Lipowa

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Choroszcz, ul. Lipowa, oprac. Z. Cybulko, M. Pawluczuk, 1993, Archiwum NID.
- *Dokumentacja ewidencyjna cmentarza żydowskiego w Choroszczy*, oprac. T. Wiśniewski, Białystok 1986, s. 12, zbiory NID PTB [maszynopis].
- *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12: *Województwo podlaskie*, z. 3: *Powiat białostocki*, oprac. Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2016, s. 39.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 147.
- Wiśniewski T., *Cmentarze żydowskie w Białymstoku*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 384.
- Wroczyńska E., *Z dziejów kahału w Choroszczy*, [w:] *Referaty z sesji Historycznej „494. rocznica urodzin województwa podlaskiego”*, Choroszcz, 8 września 2007 r., Białystok 2008, s. 86.

Choroszcz – nowy cmentarz, ul. Kościuszki

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Choroszcz, ul. T. Kościuszki, oprac. A. Walkiewicz, 1993, Archiwum NID.
- *Dokumentacja ewidencyjna cmentarza żydowskiego w Choroszczy*, oprac. T. Wiśniewski, Białystok 1986, zbiory NID PTB [maszynopis].
- *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12: *Województwo podlaskie*, z. 3: *Powiat białostocki*, oprac. Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2016, s. 11, 39.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 147.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 105, 121.
- Wroczyńska E., *Z dziejów kahału w Choroszczy*, [w:] *Referaty z sesji historycznej „494. rocznica urodzin województwa podlaskiego”*, Choroszcz, 8 września 2007 r., Białystok 2008, s. 96.

Ciechanowiec – cmentarz w kwartale ul. Kościuszki, 11 Listopada, Szkolna, Mickiewicza

- *Ciechanowic; mechoz Bialistok, sefer edut we-zikaron= Ciechanowiec (Bialystok District), memorial and records*, red. Eliezer Leoni, Tel Awiw 1964, s. 936, 78, faks., il., mapa, portr. (hebr., jid., ang.), s. 4.
- Szerszeń E., *Wykaz cmentarzy i mogił uznanych za nie zabytkowe oraz miejsc po cmentarzach (wg stanu z 1990 r.)*, [w:] *Zabytkowe cmentarze i mogiły województwa łomżyńskiego*, oprac. E. Szerszeń, Warszawa 1991, s. 71.

Ciechanowiec – ul. Sienkiewicza

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Ciechanowiec, oprac. T. Twardowski, D. Gromski, 1986, Archiwum NID [w karcie podana błędna lokalizacja].
- *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 9: *Województwo łomżyńskie*, z. 2: *Ciechanowiec, Zambrów, Wysokie Mazowieckie i okolice*, oprac. M. Kałamajska-Saeed, Warszawa 1986, s. 13, 22.

- Szerszeń E., *Wykaz cmentarzy i mogił uznanych za niezabytkowe oraz miejsc po cmentarzach (wg stanu z 1990 r.)*, [w:] *Zabytkowe cmentarze i mogiły województwa łomżyńskiego*, oprac. E. Szerszeń, Warszawa 1991, s. 71.
- Zimnoch R., *Żydzi w Ciechanowcu 1918–1942*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 290.

Ciechanowiec – cmentarz I, ul. Uszyńska

- Szerszeń E., *Wykaz cmentarzy i mogił uznanych za nie zabytkowe oraz miejsc po cmentarzach (wg stanu z 1990 r.)*, [w:] *Zabytkowe cmentarze i mogiły województwa łomżyńskiego*, oprac. E. Szerszeń, Warszawa 1991, s. 71.
- Zimnoch R., *Żydzi w Ciechanowcu 1918–1942*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 290.

Ciechanowiec – cmentarz II, ul. Uszyńska

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Ciechanowiec, ul. Uszyńska, oprac. T. Twardowski, D. Gromski, 1986, Archiwum NID.
- Szerszeń E., *Wykaz cmentarzy i mogił uznanych za nie zabytkowe oraz miejsc po cmentarzach (wg stanu z 1990 r.)*, [w:] *Zabytkowe cmentarze i mogiły województwa łomżyńskiego*, oprac. E. Szerszeń, Warszawa 1991, s. 71.
- Zimnoch R., *Żydzi w Ciechanowcu 1918–1942*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 290.

Czyżew – nowy cmentarz, ul. Cicha

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Czyżew-Osada, ul. Cicha, 1986, Archiwum NID.
- *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa, t. 9: Województwo łomżyńskie, z. 2: Ciechanowiec, Zambrów, Wysokie Mazowieckie i okolice*, oprac. M. Kałamajska-Saeed, Warszawa 1986, s. 29.
- Maroszek J., *Dzieje powiatu Wysokie Mazowieckie 1866–2006*, Białystok 2008, s. 313.

Czyżew (Czyżew-Osada) – stary cmentarz, ul. Szkolna

- Maroszek J., *Dzieje powiatu Wysokie Mazowieckie 1866–2006*, Białystok 2008, s. 313.

Dąbrowa Białostocka – stary cmentarz

- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 149.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 18.

Dąbrowa Białostocka – nowy cmentarz, ul. Jana Pawła II

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Dąbrowa Białostocka, ul. Jana Pawła II, oprac. B. Tomecka, 1983, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 144.
- Górska I., *Cmentarze*, [w:] *Z biegiem Biebrzy. Przewodnik historyczno-etnograficzny*, red. A. Gawęł, G. Ryżewski, Białystok–Suchowola 2012, s. 193–194.
- Górska I., *Szlak Historycznych Cmentarzy*, [w:] *Z biegiem Biebrzy. Szlaki turystyczne*, oprac. A. Gawęł, I. Górska, J. Kotyńska-Stetkiewicz, A. Kułak, L. Pawlata, G. Ryżewski, Białystok–Suchowola 2023, s. 157–158.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 149.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 18.

Drohiczyn

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Drohiczyn, ul. aleja Jaćwieży, oprac. M. Walkiewicz, 1983, Archiwum NID.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 151.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 139.

Filipów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Filipów, oprac. J. Mackiewicz, 1989, Archiwum NID.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 105.

Grajewo

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Grajewo, ul. 3 Maja, oprac. E. Szerszeń, 1989, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 178.
- Monkiewicz W., *Zagłada skupisk żydowskich w regionie białostockim w latach 1939, 1941–1944*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 342.
- Monkiewicz W., *Zagłada Żydów w Białostockiem*, „Białostoczczyzna” 1989, nr 2, s. 23–24.

Grądy (Knyszyn)

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Knyszyn–Grądy, oprac. B. Tomecka, 1987, Archiwum NID.
- *Dokumentacja ewidencyjna cmentarza żydowskiego w Knyszynie*, oprac. J. Maroszek, I. Plichacz-Wiśniewska, T. Wiśniewski, Białystok 1990, zbiory NID PTB [maszynopis].
- Gawęł A., Wołkowycki D., *Dziedzictwo przyrodnicze i kulturowe ziemi knyszyńskiej*, Knyszyn 2019, s. 90–93
- Stasiewicz H., *Knyszyn i ziemia knyszyńska*, Knyszyn 2008, s. 209.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 162.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 18, 103, 139.

Gródek

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Gródek, oprac. B. Tomecka, 1985, Archiwum NID.
- *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12: *Województwo podlaskie*, z. 3: *Powiat białostocki*, oprac. Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2016, s. 79.
- *Gródek. Studium historyczno-urbanistyczne do pzp*, oprac. Z. Piłaszewicz, Białystok 1982, zbiory NID PTB [maszynopis].
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 152.

Jabłonka Kościelna – stary cmentarz

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Jabłonka Kościelna, oprac. E. Sadowska, M. Gmiter, C. Kielboń, 1985, Archiwum NID.
- Szerszeń E., *Wykaz cmentarzy i mogił uznanych za nie zabytkowe oraz miejsc po cmentarzach (wg stanu z 1990 r.)*, [w:] *Zabytkowe cmentarze i mogiły województwa łomżyńskiego*, oprac. E. Szerszeń, Warszawa 1991, s. 71.

Jabłonka Kościelna – nowy cmentarz, ul. Strażacka

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Jabłonka Kościelna, ul. Strażacka, oprac. E. Sadowska, M. Gmiter, C. Kielboń, 1985, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 134.
- Szerszeń E., *Wykaz cmentarzy i mogił uznanych za nie zabytkowe oraz miejsc po cmentarzach (wg stanu z 1990 r.)*, [w:] *Zabytkowe cmentarze i mogiły województwa łomżyńskiego*, oprac. E. Szerszeń, Warszawa 1991, s. 71.

Jałówka – stary cmentarz

- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 155.

Jałówka – ul. Szeroka

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Jałówka, ul. Szeroka, oprac. B. Tomecka, 1985, Archiwum NID.
- *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12: *Województwo podlaskie*, z. 3: *Powiat białostocki*, oprac. Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2016, s. XXXVII, 93.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 155–156.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 15, 21, 105, 138.

Janów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Janów, oprac. B. Tomecka, 1983, Archiwum NID.
- Bujwicki R., *Janów i okolice. Moja mała ojczyzna*, Białystok 2008, s. 133.
- Górka I., *Cmentarze*, [w:] *Z biegiem Biebrzy. Przewodnik historyczno-etnograficzny*, red. A. Gawęł, G. Ryzewski, Białystok–Suchowola 2012, s. 197–198.
- Górka I., *Szlak Historycznych Cmentarzy*, [w:] *Z biegiem Biebrzy. Szlaki turystyczne*, oprac. A. Gawęł, I. Górka, J. Kotyńska-Stetkiewicz, A. Kułak, L. Pawlata, G. Ryzewski, Białystok–Suchowola 2023, s. 181–182.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 157.

Jasionówka – stary cmentarz, ul. Szkolna

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Jasionówka, ul. Szkolna, oprac. Z. Cybulko, 1991, Archiwum NID.
- *Dokumentacja ewidencyjna cmentarza żydowskiego w Jasionówce*, oprac. T. Wiśniewski, Białystok 1989, zbiory NID PTB [maszynopis].
- *Jasionówka. Studium historyczno-urbanistyczne*, oprac. B. Tomecka, Białystok 1989 s. 28, zbiory WUOZ w Białymstoku [maszynopis].
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 159.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 18, 105.

Jasionówka – nowy cmentarz

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Jasionówka, oprac. J. Kotyńska, 1983, Archiwum NID.

- *Dokumentacja ewidencyjna cmentarza żydowskiego w Jasionówce*. oprac. T. Wiśniewski, Białystok 1989, zbiory NID PTB [maszynopis].
- Maroszek J., Studniarek A., *Dzieje obszaru gminy Jasionówka*, Białystok 2009, s. 115.
- Monkiewicz W., *Zagłada Żydów w Białostockiem*, „Białostoczczyzna” 1989, nr 2, s. 23.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 159.
- Wiśniewski T., *Dokumentacja ewidencyjna cmentarza żydowskiego w Jasionówce*, Białystok 1989, zbiory WUOZ w Białymstoku [maszynopis].
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 16, 18, 100, 105, 108, 112.

Jedwabne

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Jedwabne ul. Cmentarna, oprac. E. Sadowska, M. Gmiter, C. Kielboń, 1986, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 55.
- Szerszeń E., *Jedwabne, cmentarz żydowski*, [w:] *Zabytkowe cmentarze i mogiły województwa łomżyńskiego*, oprac. E. Szerszeń, Warszawa 1991, s. 23–24.

Jeleniewo

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Jeleniewo, oprac. J. Mackiewicz, 1989, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 194, 196.

Kleszczele

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Kleszczele, oprac. B. Tomecka, 1986, Archiwum NID.
- *Kleszczele. Studium historyczno-urbanistyczne do pzp Kleszczel*, oprac. Tomecka B., Jankowska M., Małofiejew I., Białystok 1980, s. 9, zbiory NID PTB [maszynopis].
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 161.

Kolno

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Kolno, ul. Dąbrowskiej, oprac. E. Sadowska, M. Gmiter, C. Kielboń, 1986, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 194.
- Szerszeń E., *Kolno, cmentarz żydowski*, [w:] *Zabytkowe cmentarze i mogiły województwa łomżyńskiego*, oprac. E. Szerszeń, Warszawa 1991, s. 26.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 35.

Korycin

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Korycin, oprac. J. Kotyńska, 1983, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 130.
- Górską I., *Cmentarze*, [w:] *Z biegiem Biebrzy. Przewodnik historyczno-etnograficzny*, red. A. Gawel, G. Ryżewski, Białystok–Suchowola 2012, s. 201.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 164.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 15, 17, 20.

Krasnopol

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Krasnopol, oprac. J. Mackiewicz, 1990, Archiwum NID.

Krynki

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Krynki, oprac. B. Tomecka, 1983, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 196.
- *Dokumentacja ewidencyjna cmentarza żydowskiego w Krynkach*, oprac. T. Wiśniewski, Białystok 1988, zbiory NID PTB [maszynopis].
- Krajewska M., *Czas kamieni*, Warszawa 1982, wstęp, s. 65, 122, 165.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostockizny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 165.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 15, 18, 21, 90, 93, 95.

Kuźnica

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Kuźnica, oprac. Z. Cybulko, 1989, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 92, 142.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostockizny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 169.

Lipsk

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Lipsk, oprac. J. Mackiewicz, 1988, Archiwum NID.
- Górka I., *Cmentarze*, [w:] *Z biegiem Biebrzy. Przewodnik historyczno-etnograficzny*, red. A. Gawęł, G. Ryzewski, Białystok–Suchowola 2012, s. 202.
- Górka I., *Szlak Historycznych Cmentarzy*, [w:] *Z biegiem Biebrzy. Szlaki turystyczne*, oprac. A. Gawęł, I. Górka, J. Kotyńska-Stetkiewicz, A. Kułak, L. Pawlata, G. Ryzewski, Białystok–Suchowola 2023, s. 163–164.

Łazy (Goniądz)

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Goniądz, oprac. E. Sadowska, M. Gmiter, C. Kiełboń, D. Gromski, 1985, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Goniądz, oprac. B. Tomecka, P. Lewkowicz, 2009, Archiwum NID.
- Borowik P., *Rys historyczny miasta i gminy Goniądz w XIX i XX wieku (470 lat praw miejskich Goniądza)*, Goniądz–Białystok 2017, s. 140–142.
- Górka I., *Cmentarze*, [w:] *Z biegiem Biebrzy. Przewodnik historyczno-etnograficzny*, red. A. Gawęł, G. Ryzewski, Białystok–Suchowola 2012, s. 196–197.
- Górka I., *Szlak Historycznych Cmentarzy*, [w:] *Z biegiem Biebrzy. Szlaki turystyczne*, oprac. A. Gawęł, I. Górka, J. Kotyńska-Stetkiewicz, A. Kułak, L. Pawlata, G. Ryzewski, Białystok–Suchowola 2023, s. 192–193.
- Kloza J., Maroszek J., *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich*, Białystok–Goniądz 1997, s. 50.
- Monkiewicz W., *Zagłada skupisk żydowskich w regionie białostockim w latach 1939, 1941–1944*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 343.
- Studniarek A., *Żydzi goniądscy w okresie międzywojennym*, „Białostockizna” 2001, t. 1–2, s. 129–132.
- Szerszeń E., *Goniądz, cmentarz żydowski*, [w:] *Zabytkowe cmentarze i mogiły województwa łomżyńskiego*, oprac. E. Szerszeń, Warszawa 1991, s. 20.

Łomża – stary cmentarz, ul. Rybaki

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Łomża, ul. Rybaki, oprac. W. Warchoł, A. Penkalla, 1983, Archiwum NID.

- Szerszeń E., *Łomża, cmentarz żydowski „stary”*, [w:] *Zabytkowe cmentarze i mogiły województwa łomżyńskiego*, oprac. E. Szerszeń, Warszawa 1991, s. 34.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. III.

Łomża –ul. Wąska

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Łomża, ul. Wąska 69, oprac. W. Warchoń, A. Penkalla, 1983, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 92–93, 142, 174.
- Szerszeń E., *Łomża, cmentarz żydowski „nowy”*, [w:] *Zabytkowe cmentarze i mogiły województwa łomżyńskiego*, oprac. E. Szerszeń, Warszawa 1991, s. 34.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. III.

Marynowo (Sejny) – nowy cmentarz

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Marynowo, oprac. J. Mackiewicz, 1992, Archiwum NID.

Michałow

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Michałow, oprac. B. Tomecka, 1985, Archiwum NID.
- *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12: *Województwo podlaskie*, 3: *Powiat białostocki*, oprac. Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2016, s. 144.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 172.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 21, 105, 139.

Mielnik

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Mielnik, oprac. J. Kotyńska, 1983, Archiwum NID.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 174.

Milejczyce

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Milejczyce, oprac. M. Walkiewicz, 1984, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 130, 152.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 175.

Moczydły (Raczki)

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Moczydły, oprac. J. Mackiewicz, 1990, Archiwum NID.

Narew

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Narew, oprac. M. Walkiewicz, 1983, Archiwum NID.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 176–177.

Narewka

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Narewka, oprac. B. Tomecka, 1983, Archiwum NID.

- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 178.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 108.

Niemirów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Niemirów, oprac. Z. Cybulko, 1989, Archiwum NID.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 179.

Nowogród

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Nowogród, ul. Poległych, oprac. E. Sadowska, M. Gmiter, C. Kielboń, D. Gromski, 1986, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 52, 64.
- Giedz M., *Nowogród. Studium historyczno-urbanistyczne*, Białystok 1979, zbiory WUOZ w Białymstoku, Delegatura w Łomży [maszynopis].
- Szerszeń E., *Wykaz cmentarzy i mogił uznanych za nie zabytkowe oraz miejsc po cmentarzach (wg stanu z 1990 r.)*, [w:] *Zabytkowe cmentarze i mogiły województwa łomżyńskiego*, oprac. E. Szerszeń, Warszawa 1991, s. 72.

Nowy Dwór

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Nowy Dwór, oprac. Z. Cybulko, 1989, Archiwum NID.
- Górska I., *Cmentarze*, [w:] *Z biegiem Biebrzy. Przewodnik historyczno-etnograficzny*, red. A. Gawel, G. Ryżewski, Białystok–Suchowola 2012, s. 206.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 181.

Orla – stary cmentarz, przy synagodze

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Orla, ul. Partyzantów, Żwirki i Wigury, Armii Czerwonej, oprac. Z. Cybulko, M. Pawluczuk, 1993, Archiwum NID.
- *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12: *Województwo podlaskie*, z. 4: *Powiat bielski*, oprac. Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2019, s. XXI, XXXVIII–XXXIX, 174.
- Sierba M., *Radziwiłłowskie dobra Orla (1585–1695)*, Białystok 2017, s. 231.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 183.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 18, 100.

Orla – nowy cmentarz, ul. Polna

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Orla, ul. Polna, oprac. B. Tomecka, J. Kotyńska, Z. Cybulko, 1983, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 92.
- *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12: *Województwo podlaskie*, z. 4: *Powiat bielski*, oprac. Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2019, s. XXI, XXXVIII–XXXIX, 174–175.
- Krajewska M., *Czas kamieni*, Warszawa 1982, wstęp, il. 114.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 183.

- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 18, 42, 97.

Przerośl

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Przerośl, oprac. J. Mackiewicz, 1987, Archiwum NID.

Puńsk

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Puńsk, oprac. J. Mackiewicz, 1990, Archiwum NID.

Radziłów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Radziłów, ul. Piękna, oprac. E. Sadowska, M. Gmiter, C. Kielboń, D. Gromski, 1986, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 129.
- Szerszeń E., *Wykaz cmentarzy i mogił uznanych za nie zabytkowe oraz miejsc po cmentarzach (wg stanu z 1990 r.)*, [w:] *Zabytkowe cmentarze i mogiły województwa łomżyńskiego*, oprac. E. Szerszeń, Warszawa 1991, s. 72.

Rajgród

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Rajgród–Opartowo, oprac. E. Sadowska, M. Gmiter, C. Kielboń, D. Gromski, 1985, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 36, 142, 194.
- Monkiewicz W., *Zagłada skupisk żydowskich w regionie białostockim w latach 1939, 1941–1944*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 345.
- Monkiewicz W., *Zagłada Żydów w Białostockiem*, „Białostoczczyzna” 1989, nr 2, s. 23–24.
- Sobolewski J., *Rajgród i jego mieszkańcy w starej fotografii*, „Rajgrodzkie Echa” 2007, nr 6–7, s. 27.
- Szerszeń E., *Wykaz cmentarzy i mogił uznanych za nie zabytkowe oraz miejsc po cmentarzach (wg stanu z 1990 r.)*, [w:] *Zabytkowe cmentarze i mogiły województwa łomżyńskiego*, oprac. E. Szerszeń, Warszawa 1991, s. 72.

Ruś (Wizna)

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Ruś, oprac. E. Szerszeń, 1989, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 135.
- Szerszeń E., *Wykaz cmentarzy i mogił uznanych za nie zabytkowe oraz miejsc po cmentarzach (wg stanu z 1990 r.)*, [w:] *Zabytkowe cmentarze i mogiły województwa łomżyńskiego*, oprac. E. Szerszeń, Warszawa 1991, s. 72.

Sejny – stary cmentarz, ul. Zawadzkiego

- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 88.

Sidra

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Sidra, oprac. Z. Cybulko, J. Kotyńska, 1983, Archiwum NID.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 185.

Siemiatycze – stary cmentarz, ul. Pałacowa

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Siemiatycze, ul. Pałacowa, oprac. Z. Cybulko 1989, Archiwum NID.

- *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12: *Województwo białostockie*, z. 1: *Siemiatycze, Drohiczyn i okolice*, oprac. M. Kałamajska-Saeed, Warszawa 1996, s. 71.

Siemiatycze – nowy cmentarz, ul. Polna

- Karta zabytku archeologicznego, Siemiatycze, cmentarz żydowski, oprac. J. Maciejczuk, 2017, AZP.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Siemiatycze, ul. Polna, oprac. Z. Cybulko, A. Walkiewicz, 1984, Archiwum NID.
- Bielawski Krzysztof, *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 88, 110, 152.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 186.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 105.

Sokoły – stary cmentarz, pl. Mickiewicza

- *Z sokółem w herbie*, red. A.C. Dobroński, J. Czajkowska, Sokoły 2006, s. 146.

Sokoły – nowy cmentarz, ul. Nowy Świat

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Sokoły, ul. Nowy Świat, oprac. E. Sadowska, M. Gmiter, C. Kielboń, D. Gromski, 1985, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 88, 129, 135.
- Szerszeń E., *Wykaz cmentarzy i mogił uznanych za nie zabytkowe oraz miejsc po cmentarzach (wg stanu z 1990 r.)*, [w:] *Zabytkowe cmentarze i mogiły województwa łomżyńskiego*, oprac. E. Szerszeń, Warszawa 1991, s. 72.
- *Z sokółem w herbie*, red. A.C. Dobroński, J. Czajkowska, Sokoły 2006, s. 146, 151–152.

Sokółka

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Sokółka, ul. Zamenhofa, oprac. B. Tomecka, 1985, Archiwum NID.
- *Dokumentacja ewidencyjna cmentarza żydowskiego w Sokółce*, oprac. T. Wiśniewski, Białystok 1987, zbiory NID PTB [maszynopis].
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 189.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 49, 104.

Stawiski

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Stawiski, ul. Łomżyńska, oprac. E. Sadowska, M. Gmiter, C. Kielboń, D. Gromski, 1986, Archiwum NID.
- *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 9: *Województwo łomżyńskie*, z. 3: *Kolno, Grajewo i okolice*, oprac. M. Kałamajska-Saeed, Warszawa 1988, s. 35.
- Szerszeń E., *Stawiski, cmentarz żydowski tzw. mogiłki*, [w:] *Zabytkowe cmentarze i mogiły województwa łomżyńskiego*, oprac. E. Szerszeń, Warszawa 1991, s. 52.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 50, 104.

Suchowola

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Suchowola, ul. Augustowska, oprac. B. Tomecka, 1983, Archiwum NID.

- Górska I., *Cmentarze*, [w:] *Z biegiem Biebrzy. Przewodnik historyczno-etnograficzny*, red. A. Gawęł, G. Ryzewski, Białystok–Suchowola 2012, s. 207–208.
- Górska I., *Szlak Historycznych Cmentarzy*, [w:] *Z biegiem Biebrzy. Szlaki turystyczne*, oprac. A. Gawęł, I. Górska, J. Kotyńska-Stetkiewicz, A. Kułak, L. Pawłata, G. Ryzewski, Białystok–Suchowola 2023, s. 176–178.
- Monkiewicz W., *Zagłada Żydów w Białostockiem*, „Białostoczczyzna” 1989, nr 2, s. 23.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 192.

Suraż

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Suraż, ul. Białostocka, oprac. Z. Cybulko, 1987, Archiwum NID.
- *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12: *Województwo podlaskie*, z. 3: *Powiat białostocki*, oprac. Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2016, s. 248.
- *Suraż woj. białostockie. Studium historyczno-urbanistyczne do pzp*, oprac. B. Tomecka, Białystok 1979, zbiory NID PTB [maszynopis].
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 171, 196.
- Wiśniewski T., *Cmentarze żydowskie w Białymstoku*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 380.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 15.

Suwałki

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Suwałki, ul. Zarzecze, oprac. Z. Wasilewski [b.d.], A. Żulpa [wkładki do karty], 1984, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 34, 58, 92, 142, 194.
- *Suwałki. Studium historyczno-urbanistyczne*, oprac. Z. Piłaszewicz, Białystok 1979, s. 31, zbiory NID PTB [maszynopis].
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 16.

Szczuczyn

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Szczuczyn, ul. Grunwaldzka, oprac. E. Szerszeń, 1989, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 93.
- Czapska A., *Powstanie, rozwój urbanistyczny i zabytkowa architektura Szczuczyna od końca XVII do połowy XIX w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, t. 1, red. H. Majecki, s. 367.
- Szerszeń E., *Wykaz cmentarzy i mogił uznanych za nie zabytkowe oraz miejsc po cmentarzach (wg stanu z 1990 r.)*, [w:] *Zabytkowe cmentarze i mogiły województwa łomżyńskiego*, oprac. E. Szerszeń, Warszawa 1991, s. 72.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 50, 138.

Sztabin

- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 15.

Śniadowo – ul. Szosowa

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Śniadowo, ul. Szosowa, oprac. E. Sadowska, M. Gmiter, C. Kielboń, D. Gromski, 1986, Archiwum NID.
- Szerszeń E., *Wykaz cmentarzy i mogił uznanych za nie zabytkowe oraz miejsc po cmentarzach (wg stanu z 1990 r.)*, [w:] *Zabytkowe cmentarze i mogiły województwa łomżyńskiego*, oprac. E. Szerszeń, Warszawa 1991, s. 72.

Trzcianne

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Trzcianne, oprac. E. Sadowska, M. Gmiter, C. Kielboń, D. Gromski, 1985, Archiwum NID.
- Górka I., *Cmentarze*, [w:] *Z biegiem Biebrzy. Przewodnik historyczno-etnograficzny*, red. A. Gawęł, G. Ryżewski, Białystok–Suchowola 2012, s. 214.
- Górka I., *Szlak Historycznych Cmentarzy*, [w:] *Z biegiem Biebrzy. Szlaki turystyczne*, oprac. A. Gawęł, I. Górka, J. Kotyńska-Stetkiewicz, A. Kułak, L. Pawlata, G. Ryżewski, Białystok–Suchowola 2023, s. 198–199.
- Monkiewicz W., *Zagłada skupisk żydowskich w regionie białostockim w latach 1939, 1941–1944*, „Studia Podlaskie”, t. II, s. 341–342.
- Szerszeń E., *Wykaz cmentarzy i mogił uznanych za nie zabytkowe oraz miejsc po cmentarzach (wg stanu z 1990 r.)*, [w:] *Zabytkowe cmentarze i mogiły województwa łomżyńskiego*, Warszawa 1991, s. 72.

Tykocin

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Tykocin, ul. Holendry, oprac. B. Tomecka, 1985, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 92, 121, 130, 195.
- *Dokumentacja ewidencyjna cmentarza żydowskiego w Tykocinie*, oprac. T. Wiśniewski, Białystok 1988, zbiory NID PTB [maszynopis].
- *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12: *Województwo podlaskie*, z. 3: *Powiat białostocki*, oprac. Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2016, s. 273, 320.
- Krajewska M., *Czas kamieni*, Warszawa 1982, wstęp, il. 15, 77, 135.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostocczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 199.
- Wiśniewski T., *Cmentarze żydowskie w Białymstoku*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 380.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 99, 105, 121.

Wasilków – stary cmentarz, ul. Suprańska

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Wasilków, ul. Suprańska, oprac. Z. Cybulko, 1991, Archiwum NID.

Wasilków – nowy cmentarz, ul. Słowackiego

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Wasilków, ul. Słowackiego, oprac. J. Kotyńska, 1983, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 142.
- *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12: *Województwo podlaskie*, z. 3: *Powiat białostocki*, oprac. Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2016, s. 340.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostocczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 202.

- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 18,

Wiżajny

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Wiżajny, ul. Wierzbołowska, oprac. W. Świeczkowski, 2000, Archiwum NID.

Wysokie Mazowieckie – stary cmentarz, Rynek Piłsudskiego

- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 130, 142.

Wysokie Mazowieckie – nowy cmentarz, ul. Żwirki i Wigury

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Wysokie Mazowieckie, ul. Żwirki i Wigury, oprac. E. Sadowska, M. Gmiter, C. Kielboń, D. Gromski, 1985, Archiwum NID.
- Szerszeń E., *Wysokie Mazowieckie, cmentarz żydowski*, [w:] *Zabytkowe cmentarze i mogiły województwa łomżyńskiego*, oprac. E. Szerszeń, Warszawa 1991, s. 62.

Zabłudów – stary cmentarz, ul. Sikorskiego

- *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12: *Województwo podlaskie*, z. 3: *Powiat białostocki*, oprac. Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2016, s. 358.
- Wiśniewski T., *Bóżnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 205.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 18,

Zabłudów – nowy cmentarz

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Zabłudów, oprac. B. Tomecka, 1985, Archiwum NID.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020, s. 92, 130.
- *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12: *Województwo podlaskie*, z. 3: *Powiat białostocki*, oprac. Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2016, s. xxxvii, 358.
- Wiśniewski T., *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009, s. 54, 104.

Zambrów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, Zambrów, ul. Łomżyńska, oprac. T. Twardowski, D. Gromski, 1986, Archiwum NID.
- Szerszeń E., *Zambrów, cmentarz żydowski*, [w:] *Zabytkowe cmentarze i mogiły województwa łomżyńskiego*, oprac. E. Szerszeń, Warszawa 1991, s. 63.

ABRAHAM LEE
WATKINS
SON OF JOHN & JANE
1855-1925

Województwo pomorskie

NARODOWY INSTYTUT DZIEDZICTWA – ODDZIAŁ TERENOWY W GDAŃSKU

AUTORKA RAPORTU: Krystyna Babnis

WERYFIKACJA: Krystyna Babnis, Beata Dygulska, Dorota Hryszkiewicz-Kahlau

1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją

Podkreśleniem oznaczono cmentarze wpisane do rejestru zabytków

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
BĄCZEK	Skarszewy	<u>Cmentarz żydowski w Skarszewach (adm. Bączek)</u>	Skarszewy	starogardzki
BYTÓW		Cmentarz żydowski w Bytowie	Bytów	bytowski
CHOJNICE		Cmentarz żydowski nowy w Chojnicach, ul. Kilińskiego	Chojnice	chojnicki
CHOJNICE		Cmentarz żydowski stary w Chojnicach, ul. Mickiewicza	Chojnice	chojnicki
CZARNE		Cmentarz żydowski w Czarnem	Czarne	człuchowski
CZERSK		Cmentarz żydowski w Czersku	Czersk	chojnicki
CZŁUCHÓW		Cmentarz żydowski w Człuchowie	Człuchów	człuchowski
DEBRZNO		Cmentarz żydowski w Debrznie	Debrzno	człuchowski
GDAŃSK-CHEŁM		<u>Cmentarz żydowski w Gdańsku-Chełmie</u>	Gdańsk	Gdańsk
GDAŃSK-WRZESZCZ		Cmentarz żydowski w Gdańsku-Wrzeszczu	Gdańsk	Gdańsk
GNIIEW		Cmentarz żydowski w Gniewie	Gniew	tczewski
KARTUZY		Cmentarz żydowski w Kartuzach (Żydowska Górka)	Kartuzy	kartuski
KOLINCZ		Cmentarz żydowski w Kolinczu	Starogard Gdański	starogardzki

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
KWIDZYN		Cmentarz żydowski w Kwidzynie	Kwidzyn	kwidzyński
LĘBORK		Cmentarz żydowski nowy w Lęborku, ul. Krzywoustego	Lębork	Lębork
MALBORK		Cmentarz żydowski w Malborku	Malbork	malborski
MIASTKO		Cmentarz żydowski w Miastku	Miastko	bytowski
MORANY	Dzierzgoń	<u>Cmentarz żydowski w Dzierzgoniu (adm. Morany)</u>	Dzierzgoń	sztumski
NOWY DWÓR GDAŃSKI		Cmentarz żydowski w Nowym Dworze Gdańskim	Nowy Dwór Gdański	nowodworski
NOWY STAW		Cmentarz żydowski w Nowym Stawie	Nowy Staw	malborski
PRABUTY		Cmentarz żydowski w Prabutach	Prabuty	kwidzyński
PUCK		Cmentarz żydowski w Pucku	Puck	pucki
SŁUPSK		Cmentarz żydowski w Słupsku	Słupsk	Słupsk
SOPOT		<u>Cmentarz żydowski w Sopocie</u>	Sopot	Sopot
STAROGARD GDAŃSKI		<u>Cmentarz żydowski w Starogardzie Gdańskim</u>	Starogard Gdański	starogardzki
STARY TARG		Cmentarz żydowski w Starym Targu	Stary Targ	sztumski
SZTUM		Cmentarz żydowski w Sztumie	Sztum	sztumski
TCZEW		Cmentarz żydowski w Tczewie, ul. Bałdowska (Żydowska Górka)	Tczew	tczewski
TCZEW		Cmentarz żydowski w Tczewie, ul. Wojska Polskiego	Tczew	tczewski
WEJHEROWO	Bolszewo	Cmentarz żydowski w Bolszewie (adm. Wejherowo, Żydowska Górka)	Wejherowo	Wejherowo
KOŚCIERZYNA		Cmentarz żydowski w Kościerzynie	Kościerzyna	kościerski
LĘBORK		Cmentarz żydowski stary w Lęborku	Lębork	Lębork

2. Przebieg prac

W województwie pomorskim weryfikacją terenową objęto 32 cmentarze żydowskie, w pracach tych uczestniczył trzyosobowy zespół złożony z zabytkoznawców i historyka sztuki. Na etapie wstępnym rozpoznano ogólnie lokalizację poszczególnych nekropolii na podstawie archiwalnej kartografii (najczęściej mapy topograficzne, tzw. Messtischblattny z lat 1877–1944, lub plany większych miast w odpowiedniej skali). Pracę w terenie poprzedzono zgromadzeniem materiałów ewidencyjnych, literatury przedmiotu i wszelkich przekazów kartograficznych.

Wstępnie zestawiona lista zawierała 31 obiektów; z tego zbioru nie weryfikowano XVIII-wiecznego gdańskiego cmentarza na Grodzisku, z uwagi na jego nieznaną lokalizację²³. W toku prac listę udało się rozszerzyć o 2 obiekty: cmentarz w Kolinczu (gm. Starogard Gdański) i w Prabutach. Nie potwierdzono lokalizacji cmentarza w Kartuzach przy ul. Leśnej²⁴, mylnym tropem okazała się też karta ewidencyjna dla cmentarza w Gdańsku-Oruni, która błędnie określała jego przynależność wyznaniową.

Identyfikacja cmentarzy w terenie i określenie przebiegu historycznych granic uzależnione były zarówno od stopnia zachowania ich układu i substancji zabytkowej, jak i od czytelności przebiegu granic (ogrodzenie, układ terenu, krawędź ulicy). Z konieczności prace terenowe prowadzono od czerwca do sierpnia, w okresie gdy zieleń była już w pełnym rozkwicie i przesłaniała części naziemnej struktury cmentarnej. Te z cmentarzy, które zachowały się tylko jako relikty lub w ogóle nie zachowały elementów naziemnych, sprawiały sporo trudności identyfikacyjnych (np. cmentarze w Gniewie, Kartuzach, Kolinczu czy w Sztumie). Problemy z ustaleniem historycznych granic napotymano również w przypadku cmentarzy, których teren został wtórnie przekształcony i zagospodarowany na inne cele (np. Kościerzyna, Lębork – ul. Abrahama, Nowy Dwór Gdański, Prabuty, Tczew – ul. Wojska Polskiego). W wielu przypadkach precyzyjne wyznaczenie działki cmentarnej trzeba będzie powierzyć geodetom (na podstawie archiwalnych map ewidencyjnych, a niekiedy również nieinwazyjnych badań powierzchniowych terenu).

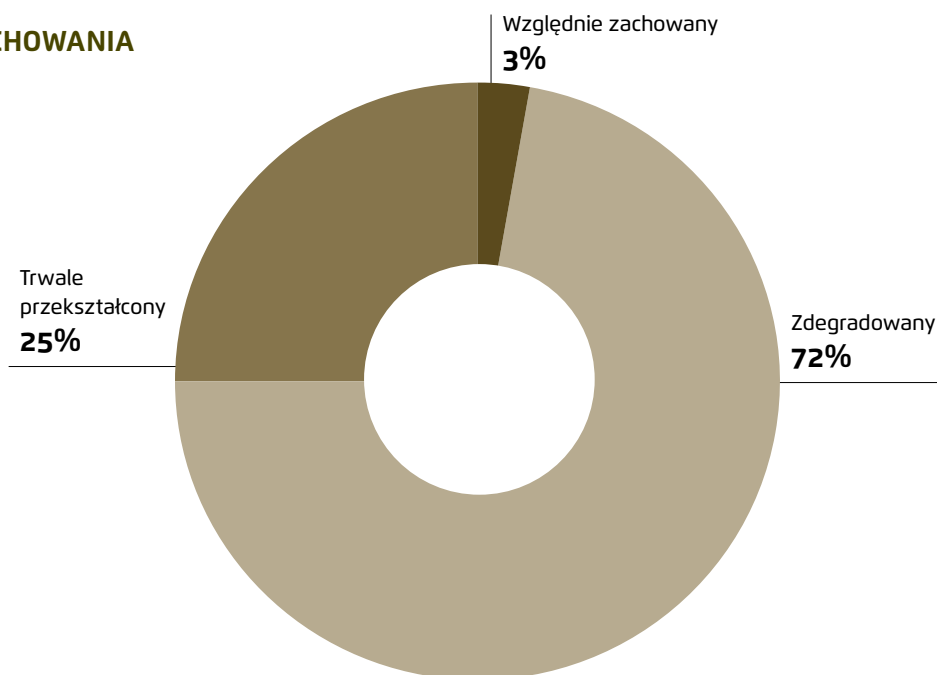
■

²³ W 1840 r. cmentarz ten został zlikwidowany podczas rozbudowy umocnień, a szczątki ekshumowano i przeniesiono na cmentarz przy ul. Cmentarnej.

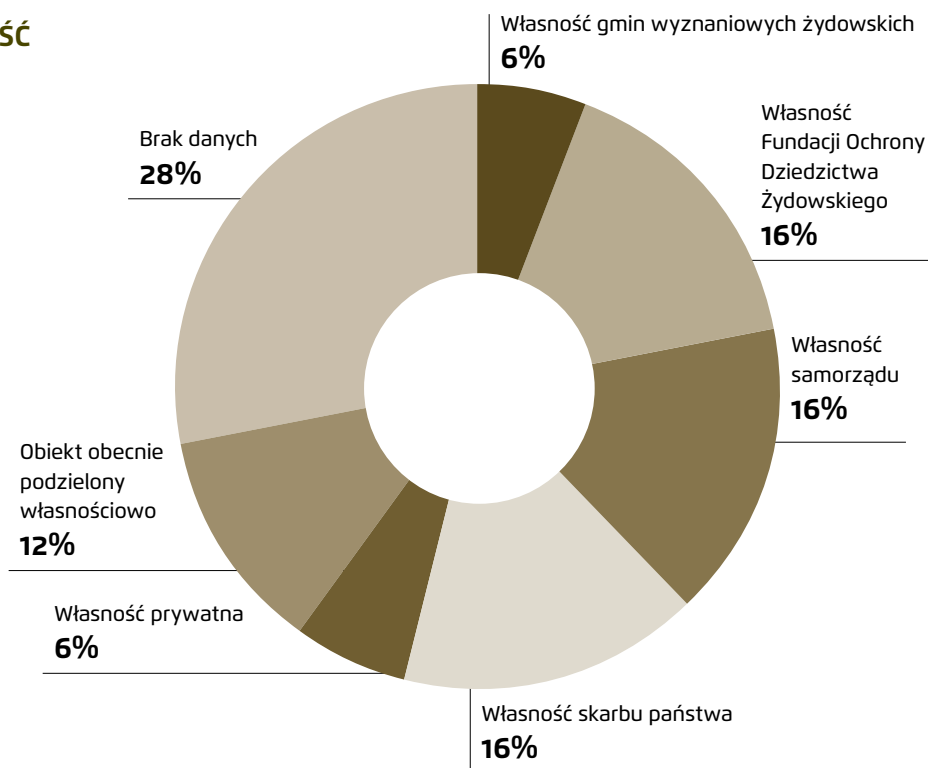
²⁴ Informacja zawarta jedynie w: H. Domańska, *Kamienne drzewo placzu. Gminy żydowskie województwa gdańskiego, ich dzieje i zabytki*, Gdańsk 1991.

3. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym

STAN ZACHOWANIA

WŁASNOŚĆ

Cmentarze wpisane do rejestru zabytków	16%
Cmentarze z mogiłami ofiar Zagłady	6%
Cmentarze pozbawione czytelnych naziemnych relikwów (nagrobki, ogrodzenia, budynki, historycznie komponowany drzewostan)	56%
Cmentarze z istniejącymi elementami współczesnego oznakowania	38%

4. Ocena stanu zachowania

Na tle innych regionów Polski w województwie pomorskim liczba cmentarzy żydowskich jest stosunkowo niewielka, co wynika ze struktury wyznaniowej tej części naszego kraju, kształtowanej już od średniowiecza. Na Pomorzu, zajęтым przez zakon krzyżacki, Żydzi nie mieli prawa osiedlania, mogli jedynie przebywać na jego terytorium, legitymując się specjalnym, płatnym pozwoleniem. Z czasem ograniczenia antyżydowskie malały, niemniej jednak liczebność tej grupy była stosunkowo niewielka. Po pokoju toruńskim (1411 r.) żydowscy kupcy, zaopatrzeni w przywileje królewskie w handlu wiślanym, coraz liczniej zaczęli pojawiać się w Gdańsku. Dane z 1616 r. mówią o 500 Żydach mieszkających w mieście. Osiedlali się również na jego obrzeżach, dlatego w XVII w. najbogatszą gminą żydowską była podmiejska gmina w Starych Szkotach, posiadająca dwie synagogi i cmentarz²⁵. Po I rozbiórce Polski, z katastru fryderycjańskiego z lat 1772–1773 wynika, że na terenie Prus Królewskich (bez Gdańska i Torunia) Żydzi stanowili zaledwie 1% ludności prowincji. Proces emancypacji Żydów w zaborze pruskim był długotrwały i łączony jest z klęską Prus w wojnach napoleońskich i ówczesnymi reformami prawno-ustrojowymi, które pozwoliły Żydom na osiedlanie się na stałe w miastach Prus Zachodnich. Proces ten, po powstaniu Zjednoczonego Cesarstwa Niemieckiego, ostatecznie uregulowała ustawa z 22 kwietnia 1871 r. W ciągu XIX w. następowała stopniowa asymilacja kulturowa i językowa społeczności żydowskiej z dominującą społecznością niemiecką, co w obliczu zmian politycznych, m.in. odzyskania przez państwo polskie niepodległości, skutkowało wzmoczoną emigracją Żydów z terenów II Rzeczypospolitej po 1920 r.

Cmentarze żydowskie na terenie województwa pomorskiego charakteryzują się wyjątkowo słabym stanem zachowania, żaden z nich nie jest czynną nekropolią, żaden nie jest własnością gminy żydowskiej, a zaledwie nad 5 pieczę sprawuje Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego (2 cmentarze w Chojnicach, cmentarze w Kwidzynie, Miastku i Słupsku). Na podstawie weryfikacji terenowej tylko 3% oceniono jako względnie zachowany, 69% jako zdegradowane w części lub całości, a 28% jako trwale przekształcone.

4.1. Cmentarze względnie zachowane

Na terenie województwa pomorskiego tylko cmentarz w Sopocie mógł zostać zaliczony do grupy względnie zachowanych. Jednostkowość tej nekropolii nie pozwala na prowadzenie porównań w ramach grupy, daje jednak możliwość bardziej szczegółowej jej charakterystyki.

Jest to jeden z najmłodszych cmentarzy w województwie, założony ok. 1913 r.²⁶ w sąsiedztwie sopockiego cmentarza katolickiego, który od lat 80. XIX w., wraz z cmentarzem ewangelickim, stanowił zespół wyznaniowych nekropolii położonych na stokach morenowych wzgórz po obu stronach ul. Malczewskiego. Wąska działka cmentarza żydowskiego posiada czytelne granice wyznaczone ogrodzeniem (częściowo pierwotnym), od ul. Malczewskiego zachowana jest historyczna murowana trójprzelotowa brama z hebrajskim napisem *Ze Szaar Elohim* (Oto brama do Boga)²⁷.

■

²⁵ Cmentarz tej gminy (zachowany do dziś przy ul. Cmentarnej) założono najprawdopodobniej w początkach XVI w., ale pierwsza wzmianka w dokumentach pochodzi z 1694 r.

²⁶ W 1913 r. założono również tzw. nowy lęborski cmentarz (Lębork, ul. Krzywoustego).

²⁷ Sopocka brama cmentarza żydowskiego jest w województwie pomorskim jedynym tego typu obiektem, pierwotne metalowe kraty zachowane w obu furtach, dwuskrzydłowe wrota środkowego przesła odtworzone w latach 80. XX w. (motyw stylizowanej menory).

1

2

- 1 | Sopot, ul. Malczewskiego, brama cmentarna z zachowaną inskrypcją | fot. D. Hryszkiewicz-Kahlau, NID, 2018
- 2 | Sopot, ul. Malczewskiego, aleja cmentarna, widok w kierunku bramy | fot. D. Hryszkiewicz-Kahlau, NID, 2018

W układzie przestrzennym cmentarza wyodrębniają się dwie części: północna (dolna) i południowa (górna). Część północna charakteryzuje się regularnym, osiowo-symetrycznym układem utworzonym przez główną aleję lipową (północ–południe) i przecinającą ją dwie graniczne aleje poprzeczne. W powstałych dwóch kwaterach dwa rzędy orientowanych na osi wschód–zachód nagrobków ułożone są tarasowo. Część południowa cmentarza najprawdopodobniej nie posiadała nigdy podziału, a na osi usytuowany był w tej strefie ohel lub niewielki dom przedpogrzebowy²⁸.

Kwaterowy, odbiegający od przyjętych tradycyjnych wzorców aszkenazyjskich, podział cmentarza pozwala łączyć go z postępowymi środowiskami żydowskimi, które zapewne przeważały w sopockiej gminie.

Cmentarz funkcjonował do 1939 r., a oficjalnie został zamknięty w 1948 r. Jego dewastację zapoczątkowało rozebranie przez hitlerowców obiektu kubaturowego, a następnie postępowała przez kolejne dziesięciolecia, aż do lat 80. XX w. W 1982 r. wykonano ewidencję cmentarza, w 1983 r. objęto go ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków²⁹ i opracowano szczegółowe wytyczne konserwatorskie dla prac porządkowych, które prowadzono do 1984 r. (środku urzędu miejskiego w Sopocie). W 1985 r. powstał projekt rewaloryzacji, którą przez kolejne lata finansowano ze środków WKZ i Fundacji Rodziny Nissenbaumów. Prace rewaloryzacyjne trwały do 1989 r.; w ich wyniku uporządkowano groby i teren wokół nich, wykonano pomnik-lapidarium, położono nową nawierzchnię w alejach, uzupełniono ubytki w ogrodzeniu oraz umieszczono tablicę informacyjną w językach polskim i hebrajskim. We współpracy ze Społecznym Komitetem Opieki nad Cmentarzami i Zabytkami Kultury Żydowskiej w Polsce odczytano napisy hebrajskie na zachowanych macewach.

Na cmentarzu zachowały się głównie obramienia ok. 100 grobów z narożnymi słupkami (pozbawionymi już pierwotnych łańcuchów), obok pojedynczych typowych macew występują tam również uniwersalne formy nagrobków, częste na cmentarzach zasymilowanych środowisk żydowskich, takie jak obeliski, kolumny i ścięte pnie drzew. Zachowanych jest zaledwie kilka tablic inskrypcyjnych (w językach hebrajskim, niemieckim, polskim i rosyjskim – często dwujęzycznych), a zidentyfikowane szerokie podstawy pod nagrobki wskazują, że znajdowały się tu również rzadko spotykane groby rodzinne.

Ponad 30 lat po kompleksowej renowacji cmentarz wymaga ponownego podjęcia szeroko zakrojonych prac rewaloryzacyjnych. Należy jednak stwierdzić, że tylko dzięki sprawnym działaniom – zainicjowanym w latach 80. XX w. przez służby konserwatorskie – nekropolia ta została ocalona.

4.2. Cmentarze zdegradowane

Najliczniejszą grupę cmentarzy żydowskich z terenu województwa pomorskiego stanowią cmentarze zdegradowane. W świetle zgromadzonych danych poziom tej degradacji jest jednak zróżnicowany, co pozwala na wyodrębnienie cmentarzy o różnym stopniu zachowania. Z uwagi na przyjętą w toku opracowywania raportu trójstopniową klasyfikację, dokonując klasyfikacji nekropolii, brano pod uwagę kwestię nieczytelności granic oraz stan zachowania substancji naziemnej – zachowana reliktoowo lub niezachowana, przy założeniu, że podziemna strefa pochówków w zasadniczej części pozostaje na nich nienaruszona.

Brak czytelnych granic dotyczy niemal wszystkich cmentarzy z tej grupy. Można stwierdzić, że jedynie starsza, północna część cmentarza dzierzgońskiego (ob. obręb Morany) zachowała pierwotny mur ogrodzeniowy w pełnym obwodzie³⁰, a nowy cmentarz w Chojnicach posiada jego fragment od strony ul. Widokowej.

■

²⁸ Wobec zniszczenia obiektu i braku innych przekazów kwestia ta pozostaje nierozstrzygnięta.

²⁹ Sopocki cmentarz był pierwszą żydowską nekropolią objętą wpisem do rejestru w ówczesnym województwie gdańskim.

³⁰ Miejscowo jego stan jest katastrofalny, ale precyzyjnie wyznacza czworobok cmentarza.

3

4

3 | Morany, mur ogrodzeniowy wokół starszej części cmentarza, odcinek wschodni | fot. K. Babnis, NID

4 | Chojnice, ul. Kilińskiego, mur ogrodzeniowy wzdłuż ul. Widokowej wraz ze szpalerem kasztanowców | fot. B. Dygulska, NID, 2018

Współczesne ogrodzenia cmentarne (np. Chojnice – ul. Mickiewicza, Gdańsk – ul. Cmentarna, Starogard Gdański) nie odzwierciedlają w pełni historycznych granic nekropolii. Przybliżony przebieg pojedynczych odcinków można określić w sytuacjach, gdy część terenu cmentarza wydzielona była udokumentowanym kartograficznie historycznym rowem melioracyjnym (Czersk) lub przebiegiem ulicy (Kwidzyn, Puck, Słupsk, Starogard Gdański). Te ostatnie bywają jednak poszerzane czy przebudowywane i nie zawsze stanowią stały element topografii (Chojnice – nowy cmentarz przy ul. Kilińskiego)³¹.

W grupie pomorskich cmentarzy zdegradowanych najliczniej reprezentowane są te, na których nie ma już śladów naziemnych struktur nagrobnych (Bytów, Chojnice – ul. Mickiewicza, Chojnice – ul. Kilińskiego, Człuchów, Gniew, Kolincz, Kwidzyn, Miastko, Puck, Sztum). W przypadku kilku kolejnych zachowały się jedynie pojedyncze relikty, jednak przemieszczone (Słupsk – fragmenty kamienne zgromadzone w domu przedpogrzebowym; Tczew – ul. Bałdowska: fragmenty płyt osadzone w murze upamiętniającym z tablicą, pojedyncze podstawy macew rozproszone na całym terenie; Lębork – nowy cmentarz przy ul. Krzywoustego: zaledwie jedna płyta z inskrypcją ustawiona w sąsiedztwie tablicy pamiątkowej; Lębork – stary cmentarz: relikty kamieniarki użyte do odbudowy schodów cmentarnych).

Na tym tle nieco korzystniej wyróżniają się 4 cmentarze, na których liczba zachowanych nagrobków pozwala na identyfikację cmentarnego terenu nawet postronnemu przechodniowi (Bączek, Morany, Gdańsk – ul. Cmentarna, Starogard Gdański)³². Na każdym z nich niewielka część macew, postumentów pod tablice inskrypcyjne i obramień grobowych pozostaje *in situ*, a cmentarz gdański przy ul. Cmentarnej jako jedyny na terenie województwa zachował również okazały neoromański ohel. Na tym poziomie rozpoznania nie można mówić niestety o czytelności układów przestrzennych, wszystkie pozostają zatarte.

Analizując zachowany starodrzew cmentarny, należy zwrócić uwagę na starszą część cmentarza dzierzgońskiego (ob. obręb Morany) ze szpalerowym obsadzeniem wzdłuż kamiennego ogrodzenia, aleją lipową przy południowej granicy i pojedynczym przykładem tui jako pozostałości po indywidualnym obsadzeniu miejsca pochówku.

W przypadku innych cmentarzy z tej grupy szpalerowe obsadzenia graniczne czytelne są na niewielkich odcinkach (np. w Chojnicach – ul. Kilińskiego: rząd kasztanowców wzdłuż muru od strony wschodniej), natomiast o alejowym obsadzeniu można mówić w przypadku drogi prowadzącej do cmentarza w Starogardzie Gdańskim³³ i niewielkim fragmencie w środkowej części nowego cmentarza w Lęborku (ul. Krzywoustego). Znaczące okazy starych drzew posiada też kilka innych cmentarzy, jednak ich obecność trudno dziś powiązać z konkretnym planowym układem przestrzennym (Bytów, Kwidzyn, Gdańsk – ul. Cmentarna, Słupsk, Starogard Gdański).

Istotnym problemem jest ekspansywna dzika zieleń, wdzierająca się w niepielęgnowane przestrzenie cmentarne, szczególnie te, które założono w sąsiedztwie terenów leśnych (Bączek, Morany – część południowa, Kolincz, Wejherowo).

■

³¹ Przeprowadzona w 2013 r. w Chojnicach przebudowa układu drogowego doprowadziła do likwidacji 1/3 terenu tamtejszego nowego cmentarza żydowskiego i zburzenia domu pogrzebowego.

³² Wszystkie znajdują się w rejestrze zabytków (decyzje z lat 1984–1990).

³³ Ulica Bohaterów Getta to pierwotnie polna droga za miastem, obsadzona klonami i jesionami; rozwój miasta i układu drogowego wyraźnie zmniejszył liczbę historycznych drzew w tej alei.

5

6

5 | Słupsk, ul. Josepha, dom przedpogrzebowy, lapidarium w jednym z pomieszczeń

| fot. K. Babnis, NID, 2018

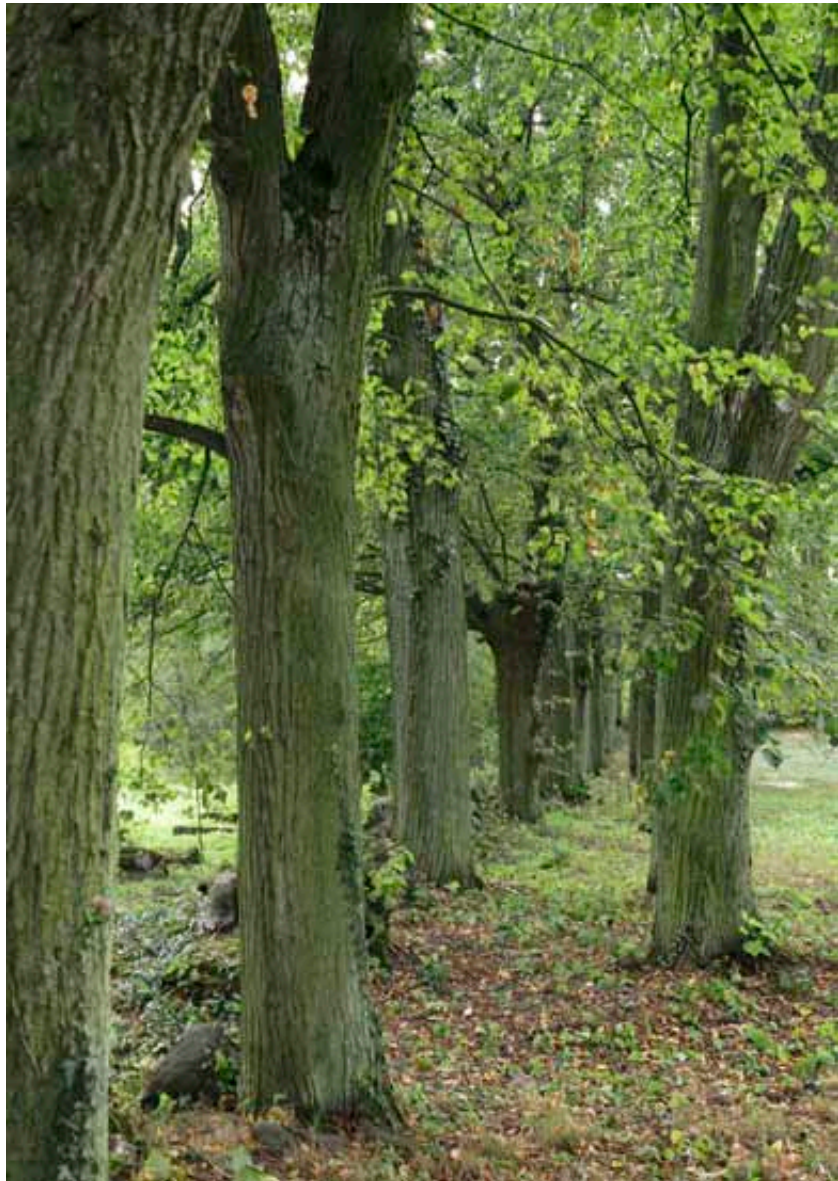
6 | Tczew, ul. Bałdowska, mur-lapidarium z tablicą upamiętniającą | fot. K. Babnis, NID, 2018

7 | Gdańsk, ul. Cmentarna, ohel we wschodniej części cmentarza | fot. B. Dygulska, NID, 2018

8 | Morany, aleja lipowa wzdłuż południowej granicy starszej części cmentarza | fot. K. Babnis, NID, 2018

7

8

Zachowany na słupskim cmentarzu (ul. Josepha 6) dom przedpogrzebowy³⁴ jest jedynym w województwie pomorskim obiektem tego typu. Z historycznych zabudowań towarzyszących, lokalizowanych poza grzebalną strefą cmentarzy żydowskich, istnieje jeszcze dom grabarza na obrzeżu starego cmentarza w Chojnicach (ul. Mickiewicza 41, datowany na 1862 r.).

Analizując stan zachowania cmentarzy zdegradowanych, można zauważyć, że wszędzie tam, gdzie teren objęty jest ochroną, a przynajmniej funkcjonuje jako oznakowane miejsce pamięci³⁵, park lub skwer, jego degradacja zostaje spowolniona, natomiast wszędzie tam, gdzie na niszczycielskie działania człowieka nakłada się powodujące naturalny rozpad działanie sił przyrody – los żydowskich cmentarzy jest przesądzony.

Powojenna nacjonalizacja mienia żydowskiego do dziś negatywnie oddziałuje na stan dziedzictwa cmentarnego i skutkuje niekorzystną sytuacją własnościową.

4.3. Cmentarze trwale przekształcone

Na grupę cmentarzy trwale przekształconych składa się w województwie pomorskim 9 nekropolii, wszystkie one zatraciły elementy świadczące o pierwotnej funkcji i charakteryzują się brakiem nagrobków, starodrzewu, nieczytelnością granic (z wyjątkiem fragmentu muru granicznego na cmentarzu w Czarnem)³⁶, a także częściowo lub całkowicie zniszczoną warstwą pochówków. Oszacowanie stopnia zniszczenia strefy podziemnej, mimo iż jest sprawą kluczową dla społeczności żydowskiej, pozostaje na obecnym etapie kwestią nierozwiązaną.

W grupie tej znalazły się cmentarze zlokalizowane na terenach przynależnych w 1939 r. zarówno do Rzeszy Niemieckiej (Czarne, Debrzno, Malbork, Prabuty, Stary Targ), Wolnego Miasta Gdańska (Nowy Dwór Gdański), jak i II Rzeczypospolitej (Kartuzy, Kościerzyna, Tczew – ul. Wojska Polskiego).

Proces dewastacji i planowego niszczenia dotknął większość z nich w okresie II wojny światowej (akcje na cmentarzach w Czarnem, Kartuzach, Malborku i Tczewie potwierdzone zeznaniami naocznych świadków)³⁷. Rozpoczęty przez nazistów proces był jednak kontynuowany w okresie powojennym przez organy władzy i część ludności lokalnej. Już w 1948 r. teren cmentarza malborskiego został przeznaczony pod nowo zakładany cmentarz żołnierzy radzieckich³⁸. Pozbawione oparcia w swej społeczności wyznaniowej obiekty były sukcesywnie zamykane, a działki przeznaczane pod nowe inwestycje, na podstawie peerelowskich przepisów nierespektujących zasad wynikających z religii i tradycji. Budowano na nich osiedla mieszkaniowe (Czarne, Debrzno, Nowy Dwór Gdański) lub ich garażowe zaplecza (Prabuty), przeznaczano na tereny składowo-magazynowe (Kościerzyna) lub budynki dla służby zdrowia (Tczew – ul. Wojska Polskiego), stację benzynową (Tczew – ul. Wojska Polskiego) czy wiaty służące gospodarstwu rolnemu (Stary Targ).

■
³⁴ Wzniesiony w latach 1907–1908 według projektu Emila Rösera, objęty wpisem do rejestru w 1980 r.; w przyziemiu mieścił pomieszczenie do mycia i ubierania zwłok, na piętrze (dostępnym z poziomu gruntu od strony południowej) główną salę do sprawowania ceremonii żałobnej; od północy do domu przedpogrzebowego przylegał dom dozorcycy cmentarza.

³⁵ W tej grupie 9 cmentarzy posiada tablice upamiętniające (Baczek, Czernik, Człuchów, Gdańsk – ul. Cmentarna, Kwidzyn, Lębork – ul. Krzywoustego, Słupsk, Sztum, Tczew – ul. Bałdowska); ponadto 27 października 2022 r. cmentarz w Baczku został oznakowany w ramach ministerialnego programu „Oznakowanie cmentarzy żydowskich na terenie Rzeczypospolitej Polskiej”.

³⁶ W miastach (Czarne, Debrzno, Nowy Dwór Gdański, Kartuzy) pojedyncze granice w przybliżeniu pokrywające się z liniami wyznaczonymi przez ulice lub ich zbieg.

³⁷ Na terenach przynależnych do Trzeciej Rzeszy do aktów dewastacji dochodziło już w 1938 r., np. w noc kryształową z 9 na 10 listopada doszło do dewastacji cmentarza w Lęborku i podpalenia domu przedpogrzebowego.

³⁸ W części został wykorzystany także na potrzeby sąsiedniego wojennego cmentarza brytyjskiego.

9

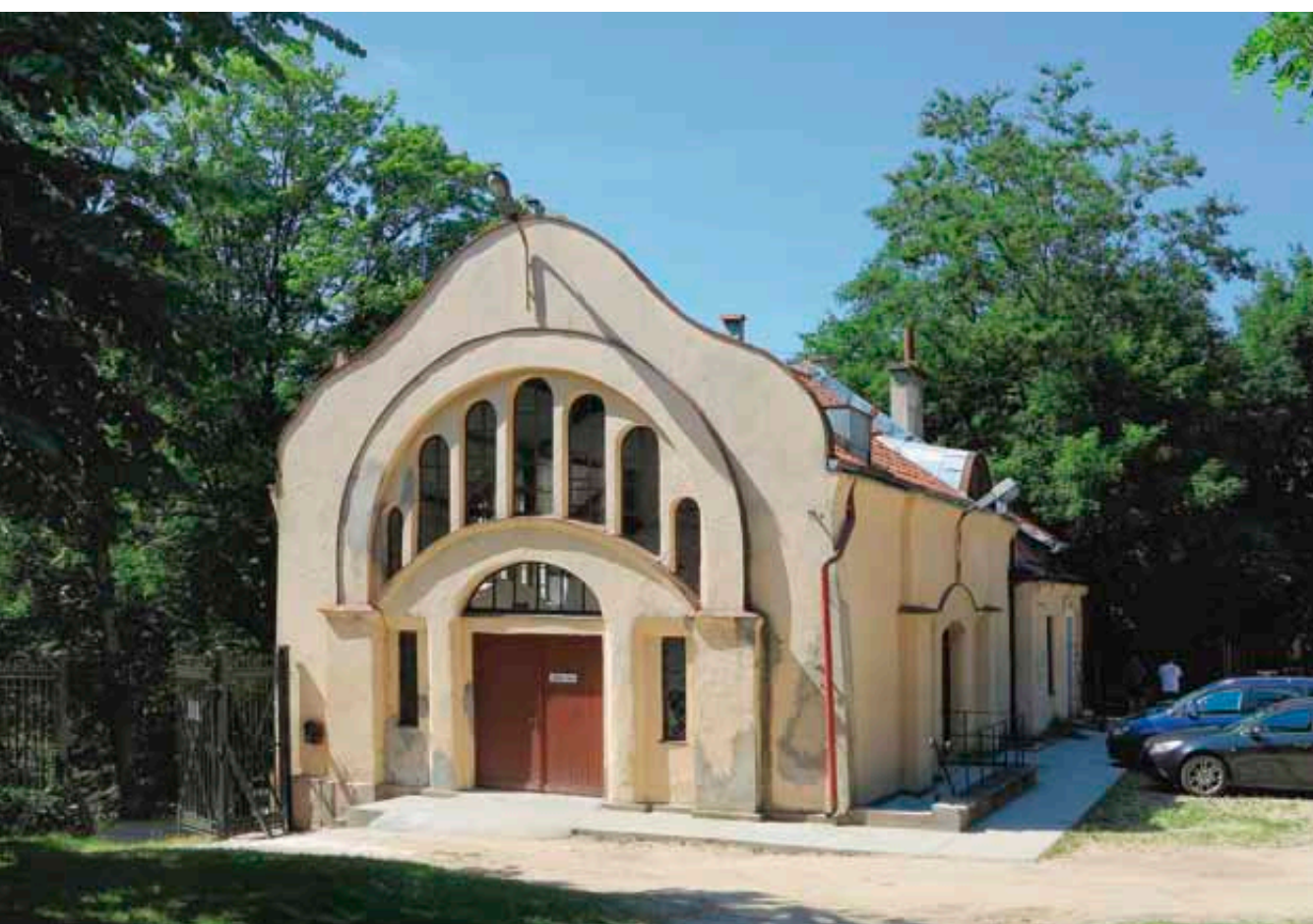
10

9 | Starogard Gdański, starodrzew w środkowej części cmentarza | fot. K. Babnis, NID, 2018

10 | Gdańsk, ul. Cmentarna, lipy i kasztanowiec w południowo-zachodniej części cmentarza
| fot. B. Dygulska, NID, 2018

11

12

11 | Bączek, cmentarz zdominowany przez zieleni leśną | fot. K. Babnis, NID, 2018

12 | Słupsk, ul. Josepha, dom przedpogrzebowy | fot. K. Babnis, NID, 2018

13

14

13 | Debrzno, widok z ul. Przechodniej na blok usytuowany na terenie cmentarza | fot. B. Dygulska, NID, 2018

14 | Prabuty, widok od południowego zachodu na garaże usytuowane na terenie cmentarza | fot. K. Babnis, NID, 2018

15

W przypadku cmentarza w Kartuzach teren nie został zabudowany, ale pozbawiony drzew i splantowany poprzez zepchnięcie cmentarnego pagórka w pobliskie mokradła. Nasilenie tych działań miało miejsce w końcu lat 60. i w latach 70. XX w., zabudowa w Debrznie została zrealizowana na przełomie lat 80. i 90. XX w., a działania zmierzające do rozpoczęcia inwestycji budowlanej na części kartuskiego cmentarza żydowskiego toczyły się jeszcze w 2022 r.

W grupie cmentarzy trwale przekształconych napotykaemy jedynie pozostałości starodrzewu (lipa w Debrznie, fragment alei kasztanowców w Tczewie, aleja dojazdowa złożona z lip, kasztanowców i klonów w Kościerzynie). Upamiętnienie w grupie tak przekształconych nekropolii należy do rzadkości i województwie pomorskim dotyczy jedynie cmentarza w Kościerzynie (tablica postawiona w 2014 r. z inicjatywy lokalnego Muzeum Ziemi Kościerskiej). Sytuacja własnościowa w tej grupie jest w zdecydowanej większości nierozpoznana, jedynie w przypadku Kartuz jest to własność samorządowa szczebla miejskiego i powiatowego.

5. Analiza stanu ochrony prawnej

Do rejestru zabytków województwa pomorskiego wpisano 5 cmentarzy żydowskich (stan na dzień 17.05.2023). Wszystkie wpisy do rejestru zabytków nieruchomości (księga A rejestru) w swym rozstrzygnięciu obejmują cały teren cmentarza (decyzja dotycząca cmentarza w Starogardzie Gdańskim obejmuje również aleję dojazdową). Każda z decyzji zawiera informacje o numerach działek oraz załącznik graficzny³⁹; kolejne 3 decyzje wydano na podstawie wcześniej opracowanych ewidencji

³⁹ Załączniki graficzne nie zawsze operują odpowiednią skalą mapy, np. plan cmentarza w Starogardzie Gdańskim został wykonany w skali 1:5000, a gdańskiego i sopockiego – w skali 1:2000.

cmentarzy (Bączek, Gdańsk – ul. Cmentarna, Sopot), a w przypadku cmentarza dzierzgońskiego (ob. obręb Morany) poprzedzono ją przygotowaniem karty cmentarza. Do rejestru zabytków nieruchomych wpisany jest ponadto indywidualnie dom przedpogrzebowy (Słupsk, ul. Josepha 6), bez terenu cmentarza. Do rejestru zabytków ruchomych (księga B rejestru) nie wpisano w województwie pomorskim żadnych obiektów.

W gminnych ewidencjach zabytków ujęto 19 cmentarzy żydowskich z terenu województwa pomorskiego, dodatkowo (w przypadku Kościerzyny) w ewidencji ujęto aleję dojazdową prowadzącą do nieobjętego ochroną cmentarza.

6. Prezentacja głównych zagrożeń

Ochrona starych cmentarzy, które zostały pozbawione naturalnego oparcia w lokalnej społeczności, jest zadaniem wyjątkowo trudnym⁴⁰. Mówiąc o zagrożeniach, jakie w ochronie tego dziedzictwa stawia przed nami przyszłość, należy realnie ocenić stan obecny, i niestety ocena ta nie jest pozytywna ani dla instytucji państwowych, ani samorządowych, ani społecznych.

Z analizy materiału dotyczącego ponad 30 żydowskich nekropoli wynika, że obiekty te nie zostały dotąd należycie rozpoznane i zewidencjonowane. W większości przypadków wstępne ewidencyjne rozpoznanie, jakim są karty cmentarzy wykonane w latach 80. XX w., nie daje odpowiednim służbom podstaw do precyzyjnego określenia granic i doprecyzowania zasięgu strefy grzebalnej. W tym miejscu należy nadmienić, że 7 cmentarzy nie posiada nawet tej podstawowej dokumentacji⁴¹.

Wobec specyficznego, wynikającego z tradycji halachicznej stosunku do miejsc pochówków jednym z fundamentalnych problemów pozostaje ochrona szczątków na niezabudowanych fragmentach trwale przekształconych cmentarzy (formalnie zamkniętych w okresie powojennym). Niezbędnym jest określenie dalszego sposobu użytkowania tych miejsc i dokonania stosownej formy upamiętnienia. Problem ten dotyczy w województwie pomorskim 9 cmentarzy zagospodarowanych jako osiedla mieszkaniowe, ich zaplecza garażowe, tereny magazynowo-składowe czy zajęte pod budynki służby zdrowia i stacje benzynową; dotyczy również trwale przekształconego (splantowanie górki cmentarnej) i niezabudowanego cmentarza w Kartuzach, w stosunku do którego nieustannie wywierana jest presja inwestycyjna⁴².

Na terenie województwa pomorskiego 16% cmentarzy objętych jest ochroną prawną poprzez wpis do rejestru zabytków, dodatkowo w rejestrze tym znajduje się jeszcze dom przedpogrzebowy w Słupsku. Biorąc pod uwagę duży procent zniszczenia dość skromnego zasobu dziedzictwa kulturowego pozostawionego przez pomorskich Żydów, trudno będzie ten rejestr znacząco rozszerzyć, zważywszy na przysługującą WKZ – już z samej ustawy – zasadę wyboru. Małe szanse na wpis do rejestru mają więc najliczniejsze w województwie cmentarze zdegradowane, pozbawione niemal zupełnie struktury nagrobkowej i historycznej zieleni cmentarnej. Tę najbardziej zagrożoną grupę należy bezwzględnie objąć ochroną na poziomie lokalnym, by zapobiec niekontrolowanym zmianom zagospodarowania cmentarnych nieruchomości. Niestety w naszym województwie zaledwie

■

⁴⁰ W województwie pomorskim problem ten dotyczy cmentarzy zarówno żydowskich, jak i ewangelickich.

⁴¹ Dla 2 z nich (Malbork i Nowy Dwór Gdański) opracowano wprawdzie karty, ale z błędną lokalizacją, i do tej pory nie powstały karty korygujące.

⁴² W sformułowanych przez OTG NID zaleceniach dla WUOZ w Gdańsku stwierdzono, że potencjalne prace archeologiczne, mające na celu uszczegółowienie przebiegu granic cmentarza, powinny być ograniczone do badań powierzchniowych, wykonywanych metodami nieinwazyjnymi (geofizycznymi).

19 cmentarzy (59%) ujętych zostało w GEZ⁴³, co świadczy o wyjątkowo słabym rozpoznaniu zasobów środowiska kulturowego przez lokalne społeczności.

Wśród zagrożeń, jakim podlegają cmentarze żydowskie, należy odnotować kwestię własności.

Powojenne przepisy bezprawnie pozbawiły gminy żydowskie tytułu do ich przedwojennych nieruchomości, a tym samym umożliwiły przejmowanie cmentarzy na cele publiczne (mienie porzucone). W województwie pomorskim żaden z cmentarzy nie jest własnością gminy żydowskiej, a zaledwie 5 znajduje się we władaniu FODŻ.

Istotnymi zagrożeniami jakim podlegają dawne cmentarze żydowskie jest również brak stałej, tzn. cyklicznej pielęgnacji i konserwacji. Historyczne uwarunkowania, takie jak zagłada ludności żydowskiej, następnie emigracja po 1968 r., sprawiły, że ta nieliczna społeczność nie jest w stanie sama zapewnić opieki grobom swoich przodków. Z pomorskich doświadczeń wynika, że cmentarze te poddawane są tylko okazjonalnym akcjom porządkowania przez organizacje pozarządowe, samorządy lub szkoły. Konserwacja struktur cmentarnych – zniszczonych na skutek dewastacji, ale również poprzez niekorzystne oddziaływanie czynników naturalnych – jest zadaniem trudnym i wymagającym sporych nakładów.

7. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie pomorskim

7.1. Kartografia

- Mapa archiwalnego katastru Kartuz z lat 1876–1877, skala 1:1000, Zasoby Starostwa Powiatowego w Kartuzach.
- Mapy topograficzne, skala 1:25 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1919–1939. Mapy topograficzne, *Topographische Karte*, zwane też *Messstischblätter*, skala 1:25 000, wydania opublikowane i aktualizowane w latach 1877–1944; wykorzystano wydania z różnych lat i z różnych zbiorów.
- Plany miast (Gdańsk, Słupsk, Sopot, Tczew, Chojnice) z różnych lat i z różnych zbiorów.

7.2. Opracowania ogólne

- Domańska H., *Kamienne drzewo płaczu. Gminy żydowskie województwa gdańskiego, ich dzieje i zabytki*, Gdańsk 1991.
- Mielewczyk E., *Problematyka artystyczna i konserwatorska cmentarzy żydowskich w Gdańsku, Wrzeszczu i Sopocie*, „Teki Gdańskie” 2002, t. 4.
- Piechowski T.A. von, *Struktura społeczno-gospodarcza Kociewia w XVII–XIX w.*, „Rocznik Kulturalny Kujaw i Pomorza” 2002, t. XVI.
- *Śladami żydowskimi po Kaszubach. Przewodnik. Judische Spuren in der Kaschubei. Ein Reisehandbuch*, red. M. Borzyszkowska-Szewczyk, Ch. Pletzing, Gdańsk–Lübeck 2010.
- Wołos M., *Cmentarze żydowskie w województwie pomorskim w latach 1920–1939*, [w:] *Gminy wyznaniowe żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939). Zbiór studiów*, red. J. Sziling, Toruń 1995.

7.3. Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy

■

⁴³ W liczbie tej są również 4 cmentarze rejestrowe; kilka samorządów nie prowadzi ewidencji zabytków.

Bączek

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Bączku k. Skarszewa, oprac. J. Gzowski, 1986, Archiwum NID.
- Ewidencja cmentarza, cmentarz żydowski w Bączku k. Skarszewa, oprac. D. Rekowska, L. Labenz, 1982, Archiwum NID.

Bytów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Bytowie, ul. Derdowskiego, oprac. H. Grecki, 1996, Archiwum NID.

Chojnice

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski stary w Chojnicach, ul. Zielona i Mickiewicza, oprac. R. Matthes, 1987, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski nowy w Chojnicach, ul. Kilińskiego, oprac. R. Matthes, 1987, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna, dom grabarza na cmentarzu żydowskim starym w Chojnicach, ul. Mickiewicza 41, oprac. P. Świercz, 2021, Archiwum NID.
- Lorbiecki A., *Chojnickie cmentarze żydowskie w przestrzeni kartograficznej. Sprawozdanie z badań lokalnych*, „Zeszyty Chojnickie” 2010, nr 25, s. 185–190.

Czarne

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Czarnem, ul. Złota, oprac. H. Grecki, 1992, Archiwum NID.

Czersk

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Czersku, ul. Piaskowa, oprac. Z. Skwierawski, 1987, Archiwum NID.

Człuchów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Człuchowie, ul. Wojska Polskiego, oprac. H. Grecki, 1992, Archiwum NID.

Debrzno

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Debrznie, ul. Mokotowska, oprac. H. Grecki, 1992, Archiwum NID.

Gdańsk

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Gdańsku-Chełmie, ul. Cmentarna, oprac. D. Rekowska, 1984, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Gdańsku-Wrzeszczu, ul. Traugutta, oprac. J. Gzowska, 1984, Archiwum NID.
- Ewidencja cmentarza, cmentarz żydowski w Gdańsku-Chełmie, ul. Cmentarna, oprac. D. Rekowska, J. Labenz, 1982, Archiwum NID.
- Ewidencja cmentarza, cmentarz żydowski w Gdańsku-Wrzeszczu, ul. Traugutta, oprac. D. Rekowska, J. Labenz, 1982, Archiwum NID.
- Studium rewaloryzacji, cmentarz żydowski w Gdańsku-Chełmie, ul. Cmentarna, oprac. S. Grochowski, G. Olszewska-Hellmann, Z. Grochowska, W. Niedziałko, 1988, Archiwum NID.

Gniew

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Gniewie, ul. 7 Marca, oprac. J. Labenz, 1986, Archiwum NID.

Kartuzy

- Leszkowski R., *Pamięci kartuskich Żydów*, „Kartuskie Zeszyty Muzealne” 2007, nr 2.
- Regliński R.A., *Kartuzy, krajobraz i zabytki. Ilustrowany przewodnik turystyczny*, Kartuzy 2009.

Kolincz

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Kolinczu, oprac. G. Olszewska-Hellmann, 1985, Archiwum NID.

Kościerzyna

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Kościerzynie, ul. Strzelecka i Rogali, oprac. J. Labenz, 1986, Archiwum NID.

Lębork

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Lęborku, ul. Abrahama, oprac. K. Mazurkiewicz-Palacz, 2018, Archiwum NID.

Miastko

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Miastku, oprac. H. Grecki, 1994, Archiwum NID.

Morany

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Dzierzgoniu, ob. obręb Morany, oprac. J. Gzowski, 1985, Archiwum NID.

Prabuty

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Prabutach, ul. Jagiełły, oprac. J. Labenz, 1988, Archiwum NID.

Puck

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Pucku, ul. Lipowa, oprac. D. Rekowska, 1986, Archiwum NID.

Słupsk

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Słupsku, ul. Josepha, oprac. M. Palacz, 2007, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna, dawny dom pogrzebowy gminy żydowskiej w Słupsku, ul. Rabina M. Josepha 6, oprac. E. Karpowicz, 1984, Archiwum NID.

Sopot

- Karta cmentarza, Cmentarz żydowski w Sopocie, ul. Malczewskiego, oprac. J. Gzowska, 1984, Archiwum NID.
- Ewidencja cmentarza, cmentarz żydowski w Sopocie, ul. Malczewskiego, oprac. D. Rekowska, J. Labenz, M. Simczenkowski, 1982, Archiwum NID.

- Projekt rewaloryzacji, cmentarz żydowski w Sopocie, ul. Malczewskiego, oprac. S. Grochowski, G. Olszewska-Hellmann, Z. Grochowska, W. Niedziałko, 1985, Archiwum NID.
- Domańska H., *Rewaloryzacja cmentarza w Sopocie*, „Folks Sztyme” 1986, nr 33.

Starogard Gdański

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Starogardzie Gdańskim, ul. Bohaterów Getta, oprac. D. Rekowska, 1986, Archiwum NID.
- Domańska H., *Mijają niby trawa*, „Folks Sztyme” 1985, nr 13.

Stary Targ

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Starym Targu, oprac. J. Labenz, 1985, Archiwum NID.

Tczew

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Tczewie, ul. Bałdowska, oprac. D. Rekowska, 1986, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Tczewie, ul. Wojska Polskiego, oprac. D. Rekowska, 1986, Archiwum NID.

Wejherowo

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Bolszewie, ob. Wejherowo, oprac. J. Labenz, 1986, Archiwum NID.
- Ewidencja cmentarza, cmentarz żydowski w Bolszewie, ob. Wejherowo, oprac. D. Rekowska, J. Labenz, M. Simczenkowski, 1982, Archiwum NID.

Cieszowa, brama wejściowa na cmentarz | fot. E. Waryś, NID, 2018

Województwo śląskie

NARODOWY INSTYTUT DZIEDZICTWA – ODDZIAŁ TERENOWY W KATOWICACH

AUTORKA RAPORTU: Agnieszka Olczyk

WERYFIKACJA: Agnieszka Olczyk, Agata Mucha, Ewa Waryś

1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją

Podkreśleniem oznaczono cmentarze wpisane do rejestru zabytków

Nazwa miejscowości	Inne określenie miejscowości	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
BĘDZIN		Cmentarz żydowski nowy w Będzinie, ul. Zagórska	Będzin	będziński
BĘDZIN		Cmentarz żydowski stary w Będzinie, ul. Zawale	Będzin	będziński
BĘDZIN		<u>Cmentarz żydowski w Będzinie (Na górcie), ul. Podzamcze</u>	Będzin	będziński
BIELSKO- -BIAŁA	Biała	Cmentarz żydowski w Bielsku-Białej, ul. Wyzwolenia	Bielsko-Biała	Bielsko-Biała
BIELSKO- -BIAŁA	Bielsko	<u>Cmentarz żydowski w Bielsku-Białej, ul. Cieszyńska</u>	Bielsko-Biała	Bielsko-Biała
BIERUŃ		<u>Cmentarz żydowski w Bieruniu</u>	Bieruń	bieruńsko- -lędziński
BYTOM		<u>Cmentarz żydowski stary w Bytomiu, ul. Piastów Bytomskich</u>	Bytom	bytomski
BYTOM		<u>Cmentarz żydowski nowy w Bytomiu, ul. Piekarska</u>	Bytom	bytomski
CHORZÓW		Cmentarz żydowski w Chorzowie	Chorzów	Chorzów
CIESZOWA		Cmentarz żydowski w Cieszowej	Koszęcin	lubliniecki
CIESZYN		<u>Cmentarz żydowski stary w Cieszynie, ul. Hażlaska</u>	Cieszyn	cieszyński
CIESZYN		Cmentarz żydowski nowy w Cieszynie, ul. Hażlaska	Cieszyn	cieszyński

Nazwa miejscowości	Inne określenie miejscowości	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
CZECHOWICE-DZIEDZICE		Cmentarz żydowski w Czechowicach-Dziedzicach	Czechowice-Dziedzice	bielski
CZELADŹ		Cmentarz żydowski w Czeladzi	Czeladź	będziński
CZĘSTOCHOWA		<u>Cmentarz żydowski w Częstochowie</u>	Częstochowa	Częstochowa
DĄBROWA GÓRNICZA		Cmentarz żydowski w Dąbrowie Górniczej	Dąbrowa Górnicza	Dąbrowa Górnicza
GLIWICE		Cmentarz żydowski nowy w Gliwicach, ul. Poniatowskiego	Gliwice	gliwicki
GLIWICE		Cmentarz żydowski stary w Gliwicach, ul. Na Piasku	Gliwice	gliwicki
JANÓW		<u>Cmentarz żydowski w Janowie</u>	Janów	częstochowski
JAWORZNO		Cmentarz żydowski w Jaworznie	Jaworzno	Jaworzno
KATOWICE		<u>Cmentarz żydowski w Katowicach</u>	Katowice	Katowice
KŁOBUCK		Cmentarz żydowski w Kłobucku	Kłobuck	kłobucki
KONIECPOL		Cmentarz żydowski w Koniecpolu	Koniecpol	częstochowski
LELÓW		Cmentarz żydowski stary w Lelowie, ul. Ogrodowa	Lelów	częstochowski
LELÓW		Cmentarz żydowski nowy w Lelowie, ul. Źródłana	Lelów	częstochowski
LUBLINIEC		Cmentarz żydowski w Lublińcu	Lubliniec	lubliniecki
LUTROWSKIE	Krzepice	<u>Cmentarz żydowski w Krzepicach (adm. Lutrowskie)</u>	Krzepice	kłobucki
MIASTEczKO ŚLĄSKIE		Cmentarz żydowski w Miasteczku Śląskim	Miasteczko Śląskie	tarnogórski
MIKOŁÓW		Cmentarz żydowski w Mikołowie, ul. Stara Droga	Mikołów	mikołowski
MILÓWKA		<u>Cmentarz żydowski w Milówce</u>	Milówka	żywiecki
MSTÓW		Cmentarz żydowski w Mstowie	Mstów	częstochowski
MYSŁOWICE		Cmentarz żydowski stary w Mysłowicach, ul. Stawowa	Mysłowice	Mysłowice
MYSŁOWICE		Cmentarz żydowski nowy w Mysłowicach, ul. Stawowa	Mysłowice	Mysłowice
PILICA		Cmentarz żydowski nowy w Pilicy, ul. 17 Stycznia	Pilica	zawierciański
PILICA		Cmentarz żydowski stary w Pilicy, ul. Klasztorna	Pilica	zawierciański
PRZYRÓW		Cmentarz żydowski w Przyrowie	Przyrów	częstochowski
PSZCZYNA		<u>Cmentarz żydowski w Pszczynie</u>	Pszczyna	pszczyński

Nazwa miejscowości	Inne określenie miejscowości	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
PYSKOWICE		<u>Cmentarz żydowski w Pyskowicach</u>	Pyskowice	gliwicki
RACIBÓRZ		Cmentarz żydowski w Raciborzu	Racibórz	raciborski
RYBNIK		Cmentarz żydowski nowy w Rybniku, ul. Rudzka	Rybnik	rybnicki
RYBNIK		Cmentarz żydowski stary w Rybniku, ul. 3 Maja	Rybnik	rybnicki
SIEWIERZ		Cmentarz żydowski w Siewierzu	Siewierz	będziński
SOSNOWIEC		Cmentarz żydowski w Sosnowcu, ul. Pastewna	Sosnowiec	Sosnowiec
SOSNOWIEC		Cmentarz żydowski w Sosnowcu, ul. Stalowa	Sosnowiec	Sosnowiec
SOSNOWIEC		Cmentarz żydowski w Sosnowcu, ul. Gospodarcza	Sosnowiec	Sosnowiec
SOŚNICOWICE		Cmentarz żydowski w Sośnicowicach	Sośnicowice	gliwicki
SZCZEKOCINY		Cmentarz żydowski w Szczekocinach, ul. Lelowska 20	Szczekociny	zawierciański
SZCZEKOCINY		Cmentarz żydowski stary w Szczekocinach, ul. Konopnickiej	Szczekociny	zawierciański
TARNOWSKIE GÓRY		<u>Cmentarz żydowski w Tarnowskich Górach</u>	Tarnowskie Góry	tarnogórski
TOSZEK		Cmentarz żydowski w Toszku	Toszek	gliwicki
USTROŃ		Cmentarz żydowski w Ustroniu	Ustroń	cieszyński
WIELOWIEŚ		Cmentarz żydowski w Wielowisi	Wielowieś	gliwicki
WILAMOWICE		<u>Cmentarz żydowski w Wilamowicach</u>	Skoczów	cieszyński
WODZISŁAW ŚLĄSKI		Cmentarz żydowski w Wodzisławiu Śląskim	Wodzisław Śląski	wodzisławski
ZABRZE		Cmentarz żydowski w Zabrze	Zabrze	zabrzański
ZAWIERCIE		<u>Cmentarz żydowski w Zawierciu, ul. Daszyńskiego</u>	Zawiercie	zawierciański
ZAWIERCIE		Cmentarz żydowski w Zawierciu-Kromołowie, ul. Piaskowa 29	Zawiercie	zawierciański
ŻARKI		Cmentarz żydowski stary w Żarkach, ul. Górki	Żarki	myszkowski
ŻARKI		<u>Cmentarz żydowski nowy w Żarkach, ul. Polna</u>	Żarki	myszkowski
ŻARNOWIEC		Cmentarz żydowski nowy w Żarnowcu	Żarnowiec	zawierciański
ŻARNOWIEC		Cmentarz żydowski stary w Żarnowcu, ul. Kościuszki	Żarnowiec	zawierciański
ŻORY		Cmentarz żydowski w Żorach	Żory	Żory
ŻYWIEC		<u>Cmentarz żydowski w Żywcu</u>	Żywiec	żywiecki

2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją

Nazwa miejscowości		Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
BIELSKO-BIAŁA		Cmentarz żydowski stary w Bielsku-Białej	Bielsko-Biała	Bielsko-Biała
MIKOŁÓW		Cmentarz żydowski stary w Mikołowie	Mikołów	mikołowski

3. Przebieg prac

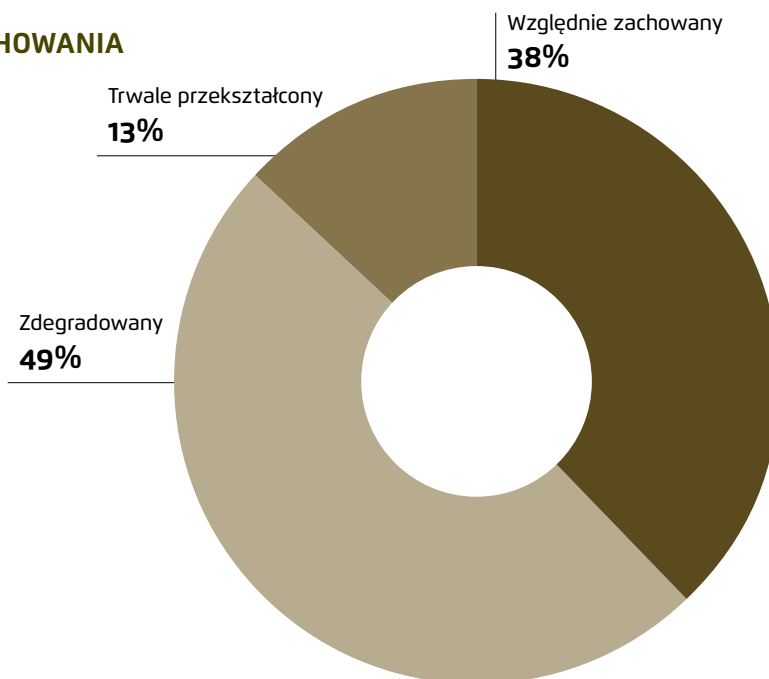
W województwie śląskim weryfikacją terenową objęto 63 cmentarze żydowskie, których istnienie potwierdzono w materiałach źródłowych i literaturze przedmiotu oraz oznaczono na przedwojennych mapach topograficznych, umożliwiającym na etapie przygotowań do prac terenowych rozpoznanie ogólnej lokalizacji i zasięgu nekropolii. Weryfikacją nie objęto jedynie 2 cmentarzy żydowskich z XVII i XVIII w. w Mikołowie i Białej (obecnie Bielsko-Biała). W pierwszym przypadku lokalizacja cmentarza pozostaje niepewna, istnienie drugiego cmentarza przy obecnym stanie badań jest jedynie domniemane, a lokalizacja nieznaną.

Identyfikacja cmentarzy w terenie i określenie ich historycznych granic uzależnione były zarówno od stopnia zachowania ich układu i substancji zabytkowej, jak i czytelności przebiegu ogrodzenia. Największe trudności sprawiała identyfikacja cmentarzy, na których zachowały się reliktowo lub w ogóle nie zachowały się elementy naziemne – pozostałości nagrobków, ogrodzenia czy wału ziemnego (np. Kłobuck, Mysłowice – stary cmentarz, Przyrów, Siewierz, Sosnowiec – ul. Stalowa, Sośnicowice, Żarnowiec – nowy cmentarz) bądź których teren został wtórnie przekształcony i zagospodarowany na inne cele (m.in. Będzin – ul. Zagórska i ul. Zawale, Bielsko-Biała – ul. Wyzwolenia, Chorzów, Dąbrowa Górnicza, Koniecpol, Pilica – stary cmentarz, Szczekociny – ul. Lelowska i ul. Konopnickiej, Wodzisław Śląski, Żarnowiec – stary cmentarz).

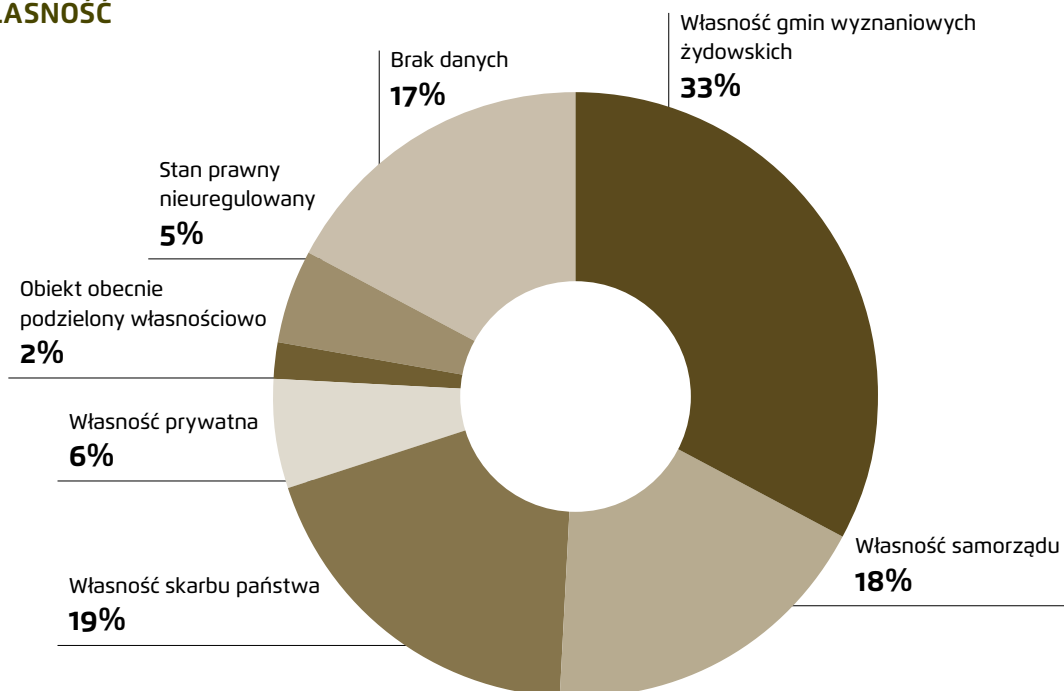
Niejednokrotnie pomocnym lub jedynym sposobem określenia przybliżonych granic tych cmentarzy w 1939 r. okazało się porównanie dostępnych map topograficznych z lat 30. (ewentualnie z pierwszych dekad powojennych) z mapami współczesnymi. W pojedynczych przypadkach metoda ta okazała się nieskuteczna ze względu na zbyt duże rozbieżności w oznaczeniu orientacyjnych elementów rozplanowania terenu (np. przebiegu okolicznych dróg) na mapach przedwojennych i współczesnych. W tej sytuacji precyzyjna identyfikacja granic części cmentarzy żydowskich wymagać będzie wykorzystania archiwalnych map ewidencyjnych i wyznaczenia granic w terenie przez geodetów.

4. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym

STAN ZACHOWANIA

WŁASNOŚĆ

Cmentarze wpisane do rejestru zabytków	31%
Cmentarze z mogiłami ofiar Zagłady	21%
Cmentarze pozbawione czytelnych naziemnych relikwów (nagrobki, ogrodzenia, budynki, historycznie komponowany drzewostan i ich relikty)	22%
Cmentarze z istniejącymi elementami współczesnego oznakowania	70%

1

5. Ocena stanu zachowania

Cmentarze żydowskie w województwie śląskim charakteryzują się bardzo zróżnicowanym stanem zachowania. Na podstawie weryfikacji terenowej 38% oceniono jako względnie zachowane, 49% jako zdegradowane w części lub całości, a 13% jako trwale przekształcone.

5.1. Cmentarze względnie zachowane

Najcenniejsze zachowane cmentarze w okresie wojennym i powojennym podlegały destrukcji, ale w większości przypadków jedynie w ograniczonym stopniu. Cechuje je czytelność historycznych granic w stanie z 1939 r., utrwalonych przebiegiem ocalałych przeważnie fragmentarycznie, a w jednostkowych przypadkach w całości dawnych ogrodzeń (Bielsko-Biała – ul. Cieszyńska, Sosnowiec – ul. Gospodarcza, Tarnowskie Góry). Niezależnie od charakteru, historycznego czy współczesnego, ogrodzeń ich przebieg w przypadku większości cmentarzy jest zbieżny z granicami parcel oznaczonymi w przedwojennych materiałach kartograficznych.

Część nekropolii odznacza się ponadto jedynie nieznacznie lub częściowo zatartym układem przestrzennym z podziałem na wyodrębnioną część grzebalną i zaplecze użytkowo-mieszkalne. Część grzebalna jest rozplanowana w formie tradycyjnych rzędów nagrobków z drózkami bądź nowoczesnych kwater skomunikowanych siatką alei (Bielsko-Biała – ul. Cieszyńska, Bytom – ul. Piekarska, Częstochowa, Gliwice – ul. Na Piasku, Zawiercie – ul. Daszyńskiego), aczkolwiek wśród najlepiej zachowanych znajdują się również przykłady cmentarzy o fragmentarycznie zatartych układach z powodu zniszczenia części nagrobków i starodrzewu (Cieszyn – cmentarz nowy, Gliwice – ul. Poniatowskiego, Wielowieś).

2 | Bytom, ul. Piekarska, aleja cmentarna | fot. E. Waryś, NID, 2018

3 | Cieszyn, nowy cmentarz, centralna część | fot. A. Mucha, NID, 2018

4

5

4 | Cieszyn, stary cmentarz, nagrobki | fot. A. Mucha, NID, 2018

5 | Zabrze, nagrobki | fot. E. Waryś, NID, 2018

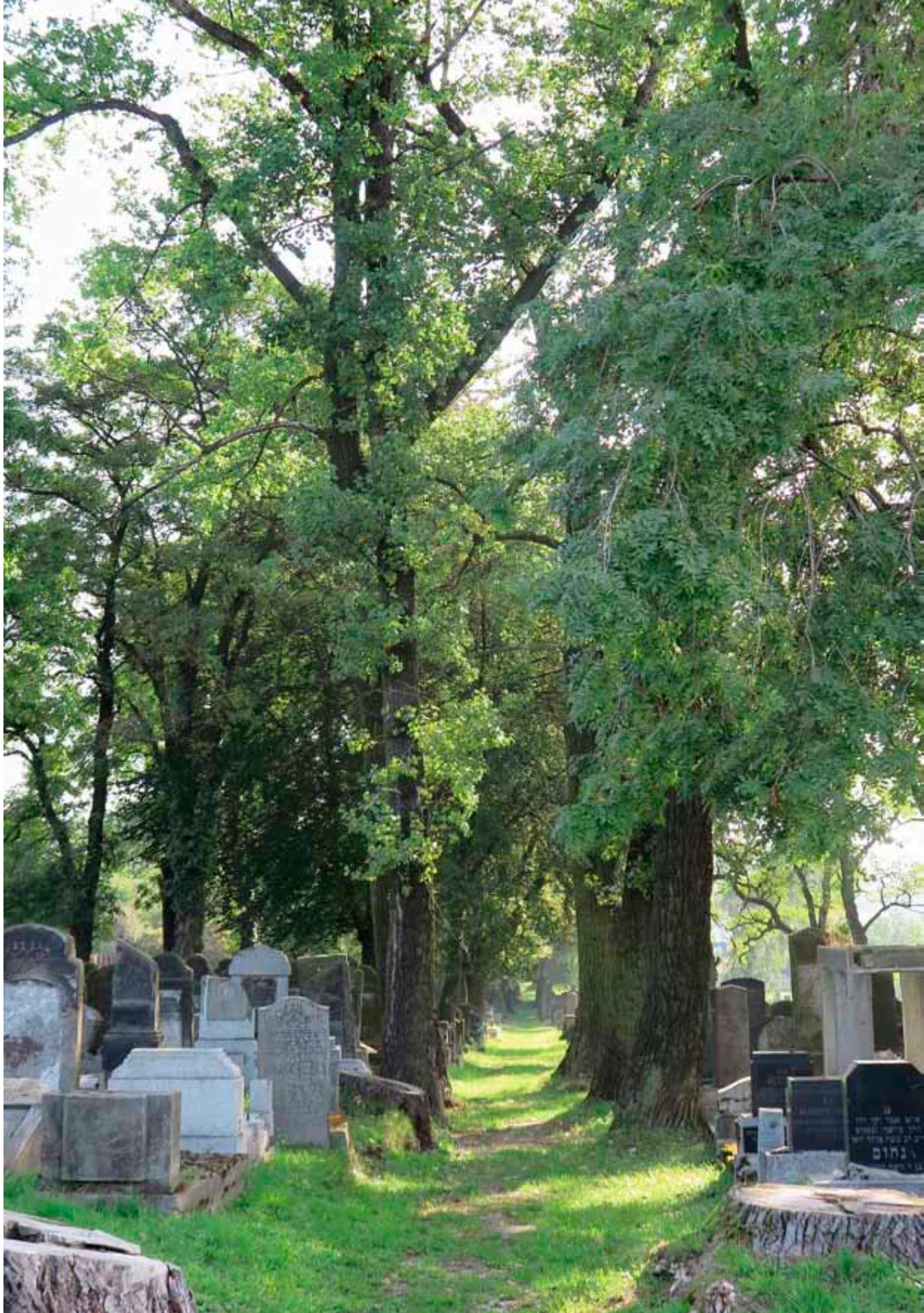
W obrębie zachowanych cmentarzy przetrwała na ogół również znacząca liczba nagrobków w formie tradycyjnych, kamiennych i niekiedy żeliwnych macew, murowanych oheli, a także nagrobków tumbowych, tablic inskrypcyjnych, nagrobków architektonicznych oraz małych form architektoniczno-rzeźbiarskich. Liczba samych nagrobków lub ich pozostałości, nie licząc wszystkich pochówków bez zachowanej formy naziemnej, waha się od ok. 50–200 (Cieszyn – nowy cmentarz, Tarnowskie Góry, Zawiercie – ul. Daszyńskiego) do ok. 3000–5000 (Czeladź, Częstochowa), na co wpływ miało nie tylko postępujące niszczenie nagrobków w wyniku oddziaływania czynników atmosferycznych i biologicznych, ale również działania militarne w okresie II wojny światowej (np. Częstochowa, Zawiercie – ul. Piaskowa, Pszczyna), kradzieże i przerabianie nagrobków żydowskich na nagrobki katolickie (np. Gliwice – ul. Na Piasku, Bytom – ul. Piekarska), plądrowanie grobów itp., zorganizowane działania (w PRL programowe niszczenie niemieckich inskrypcji na macewach w ramach tzw. repolonizacji, np. Bielsko-Biała – ul. Cieszyńska) oraz dewastacje od powojnia do chwili obecnej.

W połowie spośród zachowanych nekropolii ocalała historyczna zabudowa o charakterze rytualnym (domy przedpogrzebowe) oraz świeckim (kostnice, domy bractwa pogrzebowego, mieszkania dozorców cmentarzy, pomieszczenia gospodarcze, powozownie itp.) o zróżnicowanej skali, formie, funkcji i walorach architektonicznych.

Obiekty te użytkowane są nadal zgodnie ze swoim przeznaczeniem jedynie na 2 czynnych cmentarzach (Bielsko-Biała – ul. Cieszyńska, Bytom – ul. Piekarska), co ma oczywisty wpływ na ich ogólny, stosunkowo dobry stan zachowania.

6

7

W jednym przypadku okazały kompleks domu przedpogrzebowego, po gruntownie przeprowadzonych pracach remontowo-konserwatorskich, mieści siedzibę muzeum (Gliwice – ul. Poniatowskiego – Dom Pamięci Żydów Górnośląskich, oddział Muzeum w Gliwicach). Pozostałe zachowane obiekty, spośród których część w okresie powojennym była okresowo użytkowana w sposób niezgodny z przeznaczeniem (np. Cieszyn – cmentarz stary: magazyn Wojewódzkiej Spółdzielni Spożywców, Tarnowskie Góry: prosektorium, magazyn), pozostają obecnie nieużytkowane i stopniowo popadają w degradację⁴⁴ bądź też zachowane są w stanie niekontrolowanej (Gliwice – ul. Na Piasku, Zawiercie – ul. Piaskowa) lub trwałej, zabezpieczonej ruiny (Cieszyn – nowy cmentarz).

Istotnym dopełnieniem wyglądu zachowanych cmentarzy jest starodrzew, w tym ten najcenniejszy, komponowany, na cmentarzach zakładanych przez niemieckie gminy żydowskie, podkreślający układ kwater i alei cmentarnych (Bielsko-Biała – ul. Cieszyńska, Bytom – ul. Piekarska, Katowice). Na wielu nekropoliach z powodu wieloletniego braku stałej i fachowej pielęgnacji drzewostan złożony jest ze starych okazów przemieszanych z samosiejkami. Zachowane są czytelne pozostałości historyczne alei lub szpalerów; jedynie na kilku cmentarzach nie zachowały się komponowane nasadzenia (Sosnowiec – ul. Pastewna, Żarki – cmentarz nowy).

Wydaje się, że na zachowanie tej grupy cmentarzy nie miał zasadniczego wpływu ich wiek i przedwojenna przynależność administracyjna, ponieważ są to zarówno nekropolie założone w XIX i na początku XX w., jak i wcześniejsze, rozlokowane we wszystkich częściach województwa w obecnych granicach, czyli na ziemiach znajdujących się w 1939 r. zarówno na terenie autonomicznego województwa śląskiego II RP (8 cmentarzy z czasów Austro-Węgier i Królestwa Prus), województw kieleckiego i krakowskiego II RP (11 cmentarzy z czasów I RP, Królestwa Kongresowego i Austro-Węgier), jak i na terenie Trzeciej Rzeszy (5 cmentarzy).

Większość spośród ocalałych cmentarzy położona jest w dużych i małych miastach, a tylko jeden – na obszarze wiejskim. Bez wątplenia stan zachowania części cmentarzy związany jest ze sposobem ich użytkowania, stałym nadzorem i z pielęgnacją co najmniej w podstawowym zakresie.

Obecnie czynnych jest jedynie 6 cmentarzy (Bielsko-Biała, Bytom – ul. Piekarska, Częstochowa, Gliwice – ul. Poniatowskiego, Katowice, Sosnowiec – ul. Gospodarcza). Nie bez wpływu na stan zachowania nekropolii w ostatnim ćwierćwieczu pozostaje również fakt, że 14 spośród zachowanych cmentarzy, w tym 5 czynnych, stanowi ponownie własność gmin wyznaniowych żydowskich (Bielsko-Biała, Bytom, Gliwice, Katowice, Sosnowiec). Kolejne 4 cmentarze pozostają własnością samorządów gminnych (Czeladź, Mysłowice, Pszczyna, Żarki), 3 – samorządów powiatowych i skarbu państwa (Tarnowskie Góry, Wielowieś, Zabrze), 1 jest własnością fundacji (Jaworzno), a jedynie 3 mają nieuregulowaną sytuację własnościową (Częstochowa, Lutrowskie, Żarki – ul. Górki).

Z pewnością degradację nekropolii i ich materialnej substancji powstrzymały w okresie ostatnich trzech, czterech dekad inicjowane lub realizowane zarówno przez właścicieli, czyli gminy wyznaniowe żydowskie oraz samorządy gminne, jak i przez organizacje żydowskie oraz społeczników liczne działania porządkowe i pielęgnacyjne o charakterze doraźnym i stałym.

Poza nielicznymi, w świetle zgromadzonych danych, przypadkami systematycznej opieki przez cały okres powojenny (Bielsko-Biała – ul. Cieszyńska, Bytom – ul. Piekarska) na większości zachowanych cmentarzy pierwsze doraźne działania podjęto w latach 90. i ok. 2000 r., w jednym przypadku w latach 80. (Gliwice – ul. Na Piasku: inicjatywa organizacji żydowskich). Obecnie opieka nad większością zachowanych cmentarzy, choć w zróżnicowanym zakresie, ma charakter systematyczny.

■
⁴⁴ Działań remontowo-konserwatorskich wymagają budynki domu przedpogrzebowego i Bractwa Przedpogrzebowego w Katowicach, budynki przedpogrzebowe w Cieszynie (stary cmentarz), Tarnowskich Górach i Zawierciu (ul. Daszyńskiego).

8

9

8 | Żory, aktualny stan zachowania cmentarza | fot. A. Mucha, NID, 2018

9 | Mstów, aktualny stan zachowania cmentarza | fot. A. Olczyk, NID, 2018

5.2. Cmentarze zdegradowane

Drugą, najliczniejszą grupę cmentarzy żydowskich z obszaru województwa śląskiego, określonych jako zdegradowane stanowią założenia charakteryzujące się nieczytelnymi granicami. W zespole tym znalazły się cmentarze z najprawdopodobniej nienaruszoną strefą pochówków, ale z przeważnie niezachowaną lub zachowaną reliktoowo substancją historyczną, niezachowanym zespołem nagrobków lub ich relikdami. Zasięg historycznych granic cmentarzy w tej grupie jest zatarty w terenie z uwagi na brak pozostałości historycznych ogrodzeń bądź współcześnie wprowadzone ogrodzenia, nieobejmujące całości obszarów przedwojennych cmentarzy.

Czytelność układów przestrzennych tych zniszczonych cmentarzy uzależniona jest wyłącznie od skali zachowania reliktoów zespołów nagrobków. Jedynie w pojedynczych przypadkach, dzięki ocalałym *in situ* większym grupom macew lub nagrobków tumbowych i architektonicznych, reliktoowo zachowanemu starodrzewowi, dawne rozplanowanie nekropolii pozostaje fragmentarycznie niezatarte (Czechowice-Dziedzice, Miasteczko Śląskie, Mikołów, Milówka, Sosnowiec – ul. Stalowa, Toszek, Żory) lub zasadniczo czytelne (Pyskowice).

Na blisko połowie zniszczonych cmentarzy stopień destrukcji i rozproszenia nagrobków doprowadził do dezintegracji układów przestrzennych (Będzin – ul. Podzamcze, Cieszowa, Janów, Lubliniec, Miasteczko Śląskie, Mikołów, Sosnowiec – ul. Stalowa, Wilamowice, Żarnowiec – cmentarz nowy), a w przypadku pozostałych reliktoowo zachowanie macew lub brak jakichkolwiek reliktoów naziemnych zaważyło na ostatecznym zataniu historycznej struktury przestrzennej (m.in. Będzin – ul. Zawale, Bytom – ul. Piastów Bytomskich, Dąbrowa Górnicza, Janów, Kłobuck, Lelów – cmentarze stary

10

11

i nowy, Mstów, Mysłówice – ul. Stawowa, Przyrów, Racibórz, Rybnik – ul. 3 Maja, Sośnicowice, Szczekociny – ul. Konopnickiej, Wodzisław Śląski, Żarki – stary cmentarz).

Z kwestią czytelności układów przestrzennych zniszczonych cmentarzy powiązany jest obecny sposób zagospodarowania tych obszarów. Większość cmentarzy, choć nieczynna i reliktovo zachowana, funkcjonuje jako wydzielone i oznakowane miejsce pamięci⁴⁵.

Odosobnionym przypadkiem jest stopniowe – od początku XX w. – niszczenie opuszczonego cmentarza żydowskiego wskutek migracji społeczności żydowskiej do dużych miast (Cieszowa).

Część cmentarzy z grupy uległa likwidacji (np. Rybnik – ul. 3 Maja) lub dużej dewastacji (Będzin – ul. Zawale, Janów, Kłobuck, Lelów – stary cmentarz, Mysłówice – stary cmentarz, Przyrów, Wilamowice, Żarki – stary cmentarz, Żarnowiec – nowy cmentarz: masowe wywożenie macew, m.in. do utwardzania i budowy dróg) bądź została zniszczona w wyniku celowych, antysemickich dewastacji mienia żydowskiego w latach 30. na terenie Trzeciej Rzeszy (Sośnicowice).

Najczęstszą wskutek Zagłady bezpośrednią przyczyną niszczenia cmentarzy w całym kraju, również na terenie województwa śląskiego, była powojenna polityka państwa, w wyniku której, na mocy ustawy o majątkach opuszczonych i ponemieckich z 1946 r. odebrano ocalałym społecznościom żydowskim prawo własności cmentarzy i ograniczono możliwość sprawowania opieki nad większością z nich (w skali kraju: 94%), a także dokonano zamknięcia części nekropolii. W niektórych przypadkach zakończyło się to ostateczną likwidacją cmentarzy i zmianą sposobu zagospodarowania

■
⁴⁵ Tablice pamiątkowe lub pomniki ustawiono na cmentarzach w: Będzinie (ul. Podzamcze), Bytomiu (ul. Piastów Bytomskich), Cieszowej, Dąbrowie Górniczej, Janowie, Lelowie (ul. Ogrodowa), Lublińcu, Mikołowie, Milówce, Pyskowicach, Raciborzu, Rybniku, Sosnowcu (ul. Stalowa), Szczekocinach (ul. Konopnickiej), Wilamowicach, Wodzisławiu Śląskim, Żarkach (ul. Górki), Żorach. Wydzielone pozostają cmentarze w: Bieruniu, Cieszowej, Milówce, Toszku, Żarkach (ul. Górki), Żorach.

nieruchomości – np. na skwer w obrębie nowego osiedla mieszkaniowego (Mysłowice – stary cmentarz), plac manewrowy ośrodka szkolenia jazdy (Lubiniec), lokalizację sklepu (Szczekociny – ul. Konopnickiej) czy ogródki działkowe (Sosnowiec – ul. Stalowa).

W innych przypadkach, szczególnie na obszarach wiejskich, z których wskutek Zagłady i powojennej polityki zniknęła cała społeczność żydowska, niszczenie cmentarzy następowało zarówno stopniowo – w efekcie degradacji substancji narażonej na oddziaływanie czynników naturalnych – jak również w wyniku braku opieki i dozoru, co ułatwiało kradzieże i wykorzystywanie elementów nagrobków jako materiał budowlany przez miejscową ludność.

Zniszczenia objęły zarówno cmentarze o rodowodzie nowożytnym, jak i nowsze, znajdujące się we wszystkich częściach województwa w obecnych granicach, a w 1939 r. leżących zarówno na terenie autonomicznego województwa śląskiego (8 cmentarzy z czasów Austro-Węgier i Królestwa Prus), województw kieleckiego i krakowskiego (17 cmentarzy z czasów I RP, Królestwa Kongresowego i Austro-Węgier), jak i na terenie Trzeciej Rzeszy (6 cmentarzy), przy czym większość spośród nich zlokalizowana jest w niewielkich miejscowościach.

Wpływ przeprowadzonej w okresie powojennym nacjonalizacji mienia żydowskiego na zniszczenie cmentarzy skutkuje do dziś bardzo zróżnicowaną sytuacją własnościową nekropolii (zaledwie 4 są w rękach gmin wyznaniowych żydowskich i fundacji, 6 stanowi własność lub współwłasność gmin samorządowych, 9 stanowi własność lub współwłasność skarbu państwa, 1 jest własnością prywatną, 1 należy do wspólnoty leśno-gruntowej, 1 ma nieuregulowaną sytuację, dla 9 brakuje danych), co przyczynia się do długotrwałego braku opieki nad częścią nekropolii.

5.3. Cmentarze trwale przekształcone

Ostatnią grupę stanowią cmentarze trwale przekształcone, na których, poza nielicznymi wyjątkami, nie zachowały się żadne elementy świadczące o ich dawnej funkcji, a pochówki uległy najprawdopodobniej częściowemu lub całkowitemu zniszczeniu. Są to cmentarze zlokalizowane wyłącznie na obszarach małych i średnich miast we wszystkich częściach województwa, w większości na terenach położonych w 1939 r. w obrębie autonomicznego województwa śląskiego (2 cmentarze z czasów Austro-Węgier i Królestwa Prus) oraz województw kieleckiego i krakowskiego (6 cmentarzy z czasów I RP, Królestwa Kongresowego i Austro-Węgier).

Część spośród nekropolii uległa najprawdopodobniej częściowemu zniszczeniu w okresie II wojny światowej (Koniecpol, Pilica – stary cmentarz, Szczekociny – nowy cmentarz: masowe wywożenie macew, m.in. do utwardzania i budowy dróg), natomiast do nieodwracalnego zniszczenia wszystkich cmentarzy wraz z warstwami pochówków i zmiany sposobu zagospodarowania działek doszło w okresie PRL, wskutek polityki władz komunistycznych, dążących do wyeliminowania z przestrzeni publicznej związków wyznaniowych.

Część spośród cmentarzy w tej grupie, głównie najstarszych, pozostawała nieczynna w 1939 r. (np. Będzin – ul. Zagórska, Pilica – ul. Klasztorna). Reszta została zamknięta w trakcie wojny lub w okresie powojennym, a następnie zlikwidowana w latach 50., 60. i 70. XX w. Działki cmentarne zagospodarowano w różny sposób: na zajezdnie autobusowe (Będzin – ul. Zagórska), zakłady produkcyjne (Bielsko-Biała – ul. Wyzwolenia) i rzemieślnicze (Koniecpol), pod zabudowę mieszkalną (Koniecpol), punkty skupu bydła (Szczekociny – ul. Lelowska), place targowe (Pilica – ul. Klasztorna), skwery miejskie (Chorzów) lub szosy (Ustroń, Siewierz). W jednym przypadku na miejscu nekropolii żydowskiej utworzono cmentarz komunalny (Rybnik – ul. Rudzka).

W trakcie prowadzonych inwestycji destrukcji uległa najprawdopodobniej znaczna część lub całość pochówków, aczkolwiek znane są przypadki przeprowadzonej ekshumacji (Chorzów). Z oczywistych względów granice dawnych cmentarzy pozostają nieczytelne w przestrzeni. Jedynie

12

część spośród nich jest oznakowana lub współcześnie upamiętniona⁴⁶. Podobnie jak w przypadku cmentarzy zniszczonych sytuacja własnościowa cmentarzy trwale przekształconych jest zróżnicowana.

6. Stan ochrony prawnej

Do rejestru zabytków województwa śląskiego wpisano 20 cmentarzy żydowskich (stan na dzień 31.12.2022), a na obszarze 1 cmentarza utworzono park kulturowy (uchwała Rady Miasta Żory z 2004 r.).

Wpisy do rejestru zabytków nieruchomości (księga A rejestru) charakteryzują się zróżnicowanym zakresem ochrony. Jedyne w kilku przypadkach wpis, zgodnie z rozstrzygnięciem decyzji, obejmuje wyłącznie teren cmentarza. W pozostałych przypadkach przedmiotem ochrony – w zależności od cmentarza – są również takie elementy jak domy przedpogrzebowe, zabudowa gospodarcza, mury ogrodzeniowe wraz z bramami, zespoły nagrobków, zieleń cmentarna, a także układy cmentarzy. W województwie śląskim połowa decyzji o wpisie nie zawiera załączników graficznych, aczkolwiek w większości rozstrzygnięć wskazano numery działek, na których położone są cmentarze, a nierzadko również powierzchnie chronionych nekropolii. Do rejestru zabytków nieruchomości wpisany jest ponadto indywidualnie jeden dom przedpogrzebowy (Gliwice – ul. Poniatowskiego), bez terenu cmentarza.

Do rejestru zabytków ruchomych (księga B rejestru) wpisano zespoły macew z 2 cmentarzy żydowskich (Bieruń, Mikołów).

⁴⁶ Cmentarz przy ul. Wyzwolenia w Bielsku-Białej upamiętniono pomnikiem, w Chorzowie na obszarze dawnej nekropolii ustawiono dwie tablice upamiętniające chorzowskich Żydów, a w Ustroniu – tablicę informacyjną.

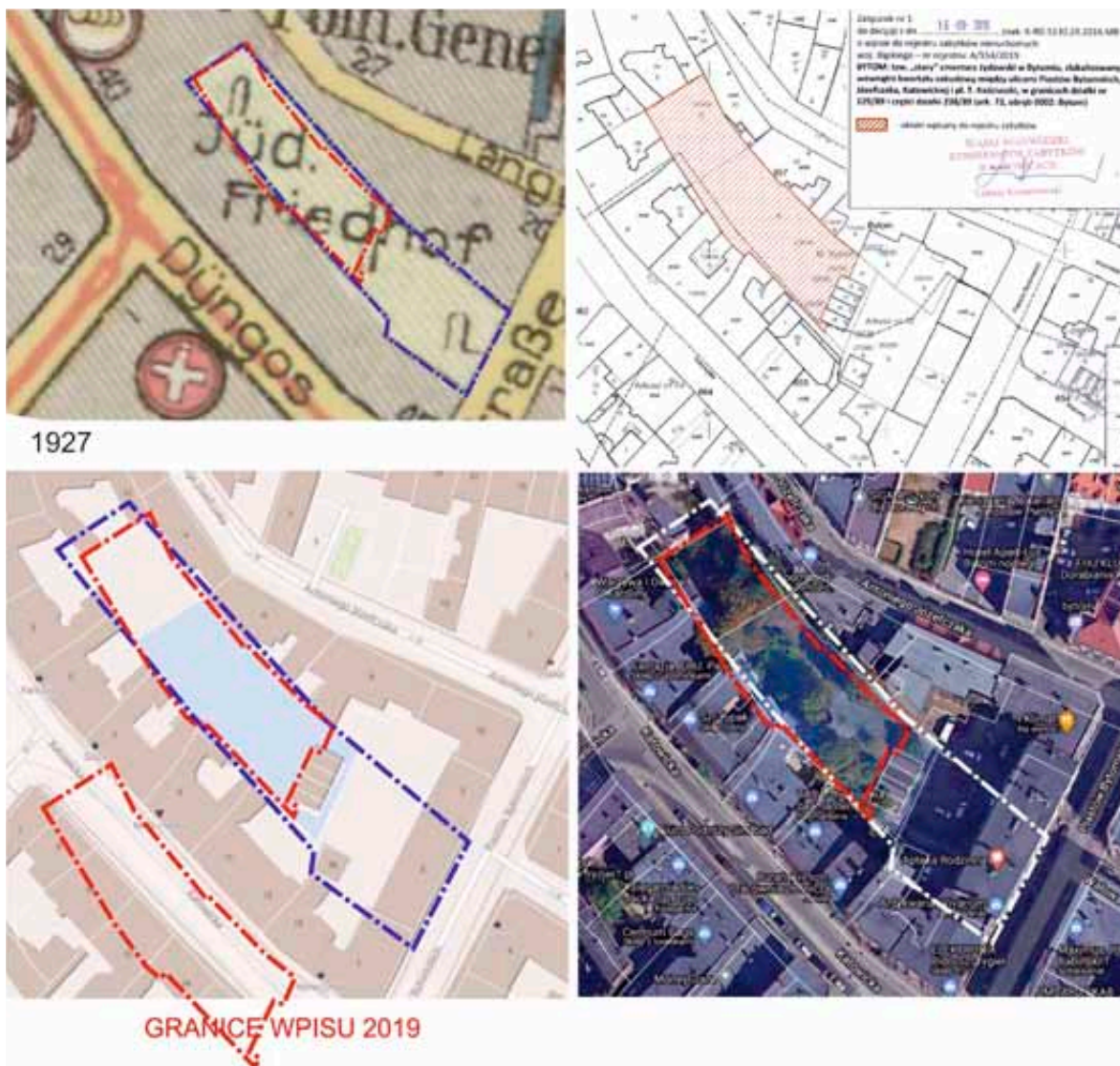

W gminnych ewidencjach zabytków ujęto 44 cmentarze żydowskie z terenu województwa śląskiego, przy czym należy zaznaczyć, że nie wszystkie samorządy prowadzą ewidencję.

7. Główne zagrożenia

Jednym z najistotniejszych zagrożeń jest brak należytej ochrony prawnej w postaci wpisów do rejestru zabytków większości zarówno zachowanych, jak i zdegradowanych cmentarzy żydowskich. Wpisy zapewniłyby zabezpieczenie obszarów nekropolii wraz z pochówkami i substancją zabytkową przed niekontrolowanymi przekształceniami, naruszaniem pochówków i nieuzasadnionymi zmianami przeznaczenia nieruchomości.

Obecnie jedynie 31% spośród wszystkich istniejących żydowskich cmentarzy w granicach dzisiejszego województwa śląskiego jest chronionych w formie wpisu do rejestru zabytków. Część cmentarzy nie jest nawet ujęta w gminnej ewidencji zabytków, dla wielu nie opracowano dotąd podstawowej dokumentacji ewidencyjnej.

13

14

Część obszarów cmentarzy chroniona jest w formie ustaleń w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, jednak zapisy te okazują się w niektórych przypadkach niewystarczające i nie gwarantują należytej ochrony, m.in. przed ingerencją w warstwy ziemne⁴⁷.

Problem niewystarczającej ochrony prawnej wiąże się z brakiem rzetelnego rozpoznania historycznych granic cmentarzy, szczególnie zasięgu terenów grzebalnych, i dotyczy przede wszystkim nekropolii zachowanych reliktoowo, o granicach nieczytelnych w terenie. Może to skutkować – po pierwsze – nieprecyzyjnym określeniu przedmiotu ochrony i niedostatecznym zakresem ochrony w rozstrzygnięciu decyzji o wpisie do rejestru zabytków (m.in. brak ochrony historycznej zabudowy cmentarnej, ogrodzeń, zespołów nagrobków lub zieleni, np. cmentarze w Zawierciu – ul. Piaskowa, Częstochowie). Po drugie – w przypadku cmentarzy bez ochrony konserwatorskiej, niejednokrotnie również nieoznakowanych i niebędących własnością instytucji czy organizacji żydowskich – zwiększa się ryzyko dalszej destrukcji w wyniku niekontrolowanych inwestycji i dewastacji⁴⁸.

Nierozwiązanym, choć jednym z fundamentalnych problemów pozostaje ochrona szczątków na niezabudowanych fragmentach trwale przekształconych cmentarzy, formalnie zlikwidowanych w okresie powojennym, oraz określenie dalszego sposobu użytkowania tego typu miejsc. Problem dotyczy przekształconych w okresie powojennym cmentarzy zagospodarowanych na zajezdnię autobusową w Będzinie, zabudowanych obiektami przemysłowymi w Bielsku-Białej, obiektami

■

⁴⁷ Tego typu przykładem jest cmentarz żydowski przy ul. Piastów Bytomskich w Bytomiu, znajdujący się w obrębie wyznaczonych w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego stref ścisłej ochrony konserwatorskiej A oraz badań archeologicznych. Brak wskazania w planie terenu cmentarza jako obszaru zabytkowego oraz prowadzone w rejonie cmentarza prace ziemne skutkowały odkopywaniem szczątków i elementów macew. Z uwagi na wartości zabytkowe miejsca oraz w celu wzmocnienia jego ochrony w 2019 r. cmentarz wpisano do rejestru zabytków.

⁴⁸ Przykładem może być opuszczony nowy cmentarz w Żarnowcu, na którym systematycznie wykopywany jest w niewielkich ilościach piasek, bądź nieużytki położone w sąsiedztwie osiedli mieszkaniowych, w miejscach dogodnych do zabudowy, jak w przypadku cmentarza w Siewierzu.

rzemieślniczymi, handlowymi i mieszkaniowymi w Koniecpolu oraz Szczekocinach. Nie prowadzono na nich ekshumacji lub prowadzono je w niewielkim zakresie.

Znaczącym zagrożeniem jest również złożona sytuacja własnościowa cmentarzy, spowodowana zniszczeniem społeczności żydowskiej podczas II wojny światowej, a także utrudnianiem przez władze PRL funkcjonowania żydowskich organizacji religijnych nielicznych ocalonych członków żydowskiej społeczności oraz traktowaniem cmentarzy żydowskich jako mienia opuszczonego, które można przejmować na cele publiczne.

Obecnie jedynie 21 (33%) nekropolii znajduje się na nowo w rękach gmin wyznaniowych żydowskich lub innych organizacji żydowskich, które są w stanie realnie sprawować systematyczną opiekę nad niewielką liczbą cmentarzy. Pozostałe cmentarze są przeważnie przedmiotem jednorazowych bądź doraźnych prac porządkowych podejmowanych przez żydowskie ziomkostwa, organizacje pozarządowe oraz władze samorządowe. Brak ciągłości w prowadzeniu prac porządkowych i konserwatorskich powoduje postępujące niszczenie struktury cmentarzy oraz, w pojedynczych przypadkach, zagraża substancji zabytkowej. Problemem jest także biologiczna korozja macew oraz rozsadzanie elementów nagrobków przez rozrastające się korzenie drzew.

8. Współczesne przykłady wpisów do rejestru zabytków i wiodące przykłady opieki nad cmentarzami

W przypadku województwa śląskiego widoczne jest w ostatnich latach znaczące zwiększenie liczby wpisów cmentarzy żydowskich do rejestru zabytków. W latach 2019–2023 tą formą ochrony objęto łącznie 6 cmentarzy, zlokalizowanych w Będzinie (cmentarz nowy), Bieruniu, Bytomiu (cmentarz stary), Pszczynie, Pyskowicach i Tarnowskich Górach. Świadczy to o wzroście świadomości potrzeby ochrony tego typu nekropolii niezależnie od aktualnego stanu zachowania historycznej substancji w postaci zespołów nagrobków, zieleni, towarzyszącej zabudowy itp., są bowiem wśród nich 3 cmentarze uznane za zdegradowane, w tym wspomniany już cmentarz przy ul. Piastów Bytomskich w Bytomiu.

Część cmentarzy żydowskich z obszaru województwa śląskiego jest jednocześnie przedmiotem zainteresowania społecznego oraz opieki polegającej na bieżącej pielęgnacji bądź porządkowaniu i uczytelnianiu relikwów nagrobków oraz rozplanowania. Jednorazowo lub cyklicznie, z dużym udziałem wolontariuszy, prowadzone są w ostatnich latach prace porządkowe m.in. na cmentarzu nowym w Gliwicach (Muzeum w Gliwicach, wolontariusze), Katowicach i Bielsku-Białej (gminy żydowskie), cmentarzu nowym w Bytomiu, cmentarzu starym w Gliwicach oraz w Bieruniu, Pszczynie i Tarnowskich Górach (Koalicja Opiekunów Cmentarzy Żydowskich – w ramach programu NID „Wspólnie dla dziedzictwa” oraz dzięki dofinansowaniu ze środków Narodowego Instytutu Wolności – Centrum Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego), Mysłowicach (Mysłowickie Towarzystwo Historyczne im. Jacoba Lustiga i Gmina Mysłowice) czy Krzepicach (Zespół Szkół w Krzepicach, wyróżniony nagrodą Polin 2022).

Na szczególną uwagę zasługują m.in. przeprowadzone w ostatniej dekadzie działania na cmentarzach żydowskich w Żywcu (2018 r., inicjatywa prywatna w uzgodnieniu z gminą żydowską), Miasteczku Śląskim (2020 r., Stowarzyszenie Góra Jerzego w Miasteczku Śląskim) oraz Czechowicach-Dziedzicach (2018 r., wolontariusze pod kierunkiem opiekuna cmentarza Sławomira Pastuszki), polegające na uporządkowaniu i uczytelnieniu zdegradowanych nekropolii, a *de facto* przywróceniu im miejsca w świadomości społecznej.

Inną cenną inicjatywą o dużym oddźwięku społecznym jest zainicjowana w 2021 r. akcja wydobycia, zabezpieczenia i rozpoznania pozostałości macew pochodzących z cmentarza żydowskiego

przy ul. Zagórskiej w Będzinie, użytych wtórnie w latach 60. do budowy rampy kolejowej. Działania, zainicjowane przez badacza i społecznika Adama Szydłowskiego i Fundację Centrum Kultury Żydowskiej im. Rutki Laskier, przeprowadzone dzięki zaangażowaniu miejscowego przedsiębiorcy oraz Powiatowego Konserwatora Zabytków, zwieńczone mają być w przyszłości utworzeniem lapidarium w formie ściany pamięci w rejonie dawnego cmentarza przy ul. Zagórskiej.

9. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie śląskim

9.1. Archiwa

- Archiwum Państwowe w Katowicach, Urząd Wojewódzki w Katowicach, sygn. 185/366.
- Archiwum Państwowe w Katowicach, Urząd Wojewódzki w Katowicach, sygn. 1/174.
- Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, *Gminy Żydowskie Prowincji Śląskiej*, sygn. 106, inwentarz dostępny online, <https://www.jhi.pl/zbiory/inwentarze>.
- Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, *Synagogen Gemeinde Gleiwitz*, sygn. 112, inwentarz dostępny online, <https://www.jhi.pl/zbiory/inwentarze>.

9.2. Kartografia

- Mapy topograficzne, skala 1:25 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1919–1939.
- Mapy topograficzne, *Topographische Karten (Messtischblätter)*, skala 1:25 000, wydania opublikowane i aktualizowane w latach 1860–1944; wykorzystano wydania z różnych lat i z różnych zbiorów.
- Mapy topograficzne *Urmesstischblätter von Preußen*, skala 1:25 000, opracowane dla terenu Śląska w latach 1820–1831; rękopiśmienne oryginały w zbiorach Staatsbibliothek zu Berlin Preussischer Kulturbesitz.

9.3. Opracowania ogólne

- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020.
- Heitmann M., Reinke A., *Bibliographie zur Geschichte der Juden in Schlesien*, München–New Providence–London–Paris 1995 („Bibliographien zur deutsch-jüdischen Geschichte“, Bd. 6).
- Majewska A., *Cmentarz a nekropolia – „tradycja” a asymilacja? Cmentarze żydowskie w przestrzeni miast województwa śląskiego*, [w:] *Wielkomijskie cmentarze żydowskie w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. I. Gadowska, Łódź 2016, s. 37–62.
- Majewska A., *Dziedzictwo opuszczone na przykładzie cmentarzy żydowskich województwa śląskiego. Uwarunkowania i zagrożenia naturalne*, [w:] *Wspólne dziedzictwo kulturowe. Dialog kultury z naturą*, red. M. Winograd, Białystok 2016.
- *Nasze cmentarze. Inicjatywa społeczna na rzecz cmentarzy żydowskich w województwie śląskim*, oprac. R. Cebula, P. Jakoweńko, D. Walerjański, Będzin 2013.
- Połomski F., *Zawłaszczenie i sprzedaż cmentarzy żydowskich w latach II wojny światowej na Śląsku. Ze studiów nad prawem własności w III Rzeszy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1987, nr 815 („Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 11), s. 299–332.
- *Quellen zur Geschichte der Juden in polnischen Archiven*, Hrsg. S. Jersch-Wenzel, Bd. 2: *Ehemalige preussische Provinz Schlesien*, Hrsg. S. Grob et al., München 2005.
- Spyra J., *Żydowskie gminy wyznaniowe na Śląsku Austriackim (1742–1918)*, Katowice 2009.

- Spyra J., *Żydzi na Śląsku Austriackim 1742–1918. Od tolerowanych Żydów do żydowskiej gminy wyznaniowej*, Katowice 2005.
- Walerjański D., *Cmentarze żydowskie w województwie katowickim – historia, stan zachowania, problemy ochrony*, „Ochrona Zabytków” 1998, nr 3, s. 246–257.
- Walerjański D., *Zapisane w kamieniu – zachowane zabytki żydowskie w województwie śląskim*, [w:] *Zabytki kultury żydowskiej w województwie śląskim*, red. G. Bożek, Katowice 2007.
- Wodziński M., *Bibliographie zur Geschichte der Juden in Schlesien II*, München 2004 („Bibliographien zur deutsch-jüdischen Geschichte”, Bd. 7).
- *Zabytki kultury żydowskiej w województwie śląskim*, red. G. Bożek, Katowice 2007.
- Ziątkowski L., *Między niemożliwym a koniecznym. Reformy państwa pruskiego w końcu XVIII i na początku XIX wieku a proces równouprawnienia Żydów ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji na Śląsku*, Wrocław 2007.
- *Żydzi na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim. Historia, kultura, zagadnienia konserwatorskie*, red. D. Rozmus, S. Witkowski, Kraków 2011.
- *Żydzi na Górnym Śląsku w XIX i XX wieku*, red. B. Kalinowska-Wójcik, D. Keller, Rybnik 2012.

9.4. Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy

Będzin

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (Na Górcy) w Będzinie, ul. Podzamcze, oprac. B. Chlebińska, 1987, Archiwum NID.
- Daab A., *Macewy będzińskie*, Katowice 1993.
- Krajniewski J., Rozmus D., *Gmina i cmentarz żydowski w Będzinie w XIX w. – zarys problematyki*, „Zeszyty Zagłębiowskie” 2006, nr 6.

Bielsko-Biała

- Karta cmentarza, cmentarz wyznaniowy żydowski w Bielsku-Białej, ul. Cieszyńska, oprac. P. Kokotkiewicz, W. Marchlewski, 1984, Archiwum NID.
- Proszyk J., *Cmentarz żydowski w Bielsku-Białej*, Bielsko-Biała 2002.
- Spyra J., *Cmentarz żydowski w Bielsku*, [w:] *Żydzi w Bielsku, Białej i okolicy. Materiały z sesji naukowej odbytej w dniu 26 stycznia 1996*, red. J. Polak, J. Spyra, Bielsko-Biała 1996, s. 134–139.

Bieruń

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Bieruniu Starym, oprac. M. Szulc, 1995, Archiwum NID.
- *Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk*, red. S. Brzezicki, Ch. Nielsen, Warszawa 2006, s. 123.

Bytom

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Bytomiu, ul. Piekarska, oprac. Kenler, 1980, Archiwum NID.
- *Cmentarze bytomskie od średniowiecza do współczesności*, red. J. Drabina, Bytom 1998, s. 63–72.
- Derus M., *Stary cmentarz żydowski w Bytomiu*, „Rocznik Muzeum w Gliwicach” 1994, t. 9, s. 105–122.
- Łabęcka H., Łabęcki Z., *Studium konserwatorskie – cmentarz żydowski w Bytomiu*, Bytom 1992, Archiwum WUOZ w Katowicach (maszynopis).
- Gano-Kotula A., *Architektura śródmieścia Bytomia*, Gliwice 1995, s. 19.
- Ślęzak W., *Bytom za rządów Hohenzollernów i Hencklów von Donnersmarck 1532–1742. Dzieje i zabytki*, Bytom 2000, s. 60.

- *Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk*, red. S. Brzezicki, Ch. Nielsen, Warszawa 2006, s. 181.

Chorzów

- Skoczek R., *Cmentarz żydowski w Chorzowie. Okoliczności związane z jego likwidacją*, [w:] *Żydzi na Górnym Śląsku w XIX i XX wieku*, red. B. Kalinowska-Wójcik, D. Keller, Rybnik–Katowice 2012.

Cieszowa

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Cieszowej, oprac. J. Różewicz, 1988, Archiwum NID.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 131.
- Myrcik J., *Pro memoria*, t. 2: *Cmentarz żydowski w Cieszowej*, Tarnowskie Góry 2011.

Cieszyn

- Karta cmentarza, cmentarz wyznaniowy żydowski stary, Cieszyn, ul. Hażlaska, oprac. P. Kokotkiewicz, 1985, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski nowy, Cieszyn, ul. Hażlaska, oprac. P. Kokotkiewicz, 1985, Archiwum NID.
- Popiołek F., *Dzieje Cieszyna z ilustracjami*, Cieszyn 1916, s. 217–218.
- Wodziński M., *Stary cmentarz żydowski w Cieszynie*, [w:] *Żydowskie zabytki Cieszyna i czeskiego Cieszyna*, red. J. Spyra, Cieszyn 1999, s. 57–67.
- Wolarek R., *Cmentarze cieszyńskie – tradycja i kultura*, [w:] *Ziemia Śląska*, t. 3, red. L. Szaraniec, Katowice 1993, s. 112–113.
- *Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk*, red. S. Brzezicki, Ch. Nielsen, Warszawa 2006, s. 220.
- *Żydowskie zabytki Cieszyna i Czeskiego Cieszyna*, red. J. Spyra, Cieszyn 1999.

Czechowice-Dziedzice

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Czechowicach-Dziedzicach, oprac. B. Chlebińska, 1991, Archiwum NID.
- Pastuszka S., *Cmentarz żydowski w Czechowicach-Dziedzicach*, Kraków 2019.

Czeladź

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Czeladzi, oprac. B. Chlebińska, 1987, Archiwum NID.
- Cymbler J.K., *Cmentarz gmin żydowskich Będzina i Czeladzi. The cemetery of the Jewish communities of Będzin and Czeladź, Poland*, tłum. K. Adamiec, Y. Kobo, L. Leś, J. Zajonc, Tel Awiw–Kraków 2007.
- Trąba M., *Wspólnota żydowska*, [w:] *Historia Czeladzi*, t. 1, red. J. Drabina, Czeladź 2012, s. 520–522.

Częstochowa

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Częstochowie, oprac. J. Koj, 1985, Archiwum NID.
- *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 6: *Miasto Częstochowa*, cz. 1: *Stare i Nowe Miasto. Częstochówka i przedmieścia*, oprac. Z. Rozanow, E. Smulikowska, Warszawa 1995.
- Paszkowski W., *Cmentarz żydowski w Częstochowie. Przewodnik*, Częstochowa 2012.

Dąbrowa Górnicza

- *Cmentarze żydowskie w Sławkowie i Dąbrowie Górniczej*, red. L. Hońdo, D. Rozmus, Kraków 2004.

Gliwice

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Gliwicach, ul. Poniatowskiego, oprac. M. Walker, 1990, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, żydowski kirkut w Gliwicach, ul. Na Piasku, oprac. M. Walker, 1990, Archiwum NID.
- Kubit B., *Max Fleischer i jego dzieło. Historia żydowskiego cmentarza i domu przedpogrzebowego w Gliwicach*, Gliwice 2018.
- Walerjański D., *Zatarty ślad – historia cmentarzy żydowskich w Gliwicach*, [w:] *Żydzi gliwicy*, red. B. Kubit, A. Turek, Gliwice 2006.
- *Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk*, red. S. Brzezicki, Ch. Nielsen, Warszawa 2006, s. 262.

Jaworzno

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Jaworznie, oprac. M. Piechulska, 1982, Archiwum NID.
- Hońdo L., Rozmus D., Witkowski S., *Cmentarz żydowski w Jaworznie*, Kraków 2012.
- Hońdo L., Rozmus D., Witkowski S., *Zagadnienie cmentarza żydowskiego w Jaworznie. Problematyka inwentaryzacyjno-konserwatorska*, [w:] *Jaworzno interdyscyplinarnie. Regionalizm w szkolnej edukacji*, red. A. Rams, D. Rozmus, S. Witkowski, Jaworzno–Częstochowa 2013, s. 153–157.

Katowice

- Karta ewidencyjna, dom Bractwa Pogrzebowego w zespole cmentarza żydowskiego w Katowicach, oprac. D. Bajowska, A. Olczyk, 2013, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna, dom przedpogrzebowy w zespole cmentarza żydowskiego w Katowicach, oprac. D. Bajowska, A. Olczyk, 2013, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna, ogrodzenie w zespole cmentarza żydowskiego w Katowicach, oprac. D. Bajowska, A. Olczyk, 2013, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna, zespół cmentarza żydowskiego w Katowicach, oprac. D. Bajowska, A. Olczyk, 2013, Archiwum NID.
- Cohn J., *Historia gminy synagogałnej w Katowicach na Górnym Śląsku*, Katowice 2004, s. 47–48.
- Dąbrowska H., Łabędzki Z., *Teczka ewidencyjna. Cmentarz żydowski w Katowicach*, Katowice 1985, Archiwum Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Katowicach.
- Lipońska-Sajdak J., *Katowice wczoraj. Kattowitz gestern*, Gliwice 1995, s. 11.
- Woronczak J.P., *Specyfika kulturowa cmentarzy żydowskich*, Katowice 1993, s. 25–28.
- *Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk*, red. S. Brzezicki, Ch. Nielsen, Warszawa 2006, s. 394.

Kłobuck

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Kłobucku, oprac. E. Salamon, 1984, Archiwum NID.

Koniecpol

- Migalska K., *Synagoga w Koniecpolu w świetle nieznanymi dokumentów. Historia – forma – wzorce*, „Modus. Prace z Historii Sztuki” 2016, t. 16, s. 30, 42.

Lelów

- Karta cmentarza, okopisko żydowskie w Lelowie, oprac. J. Koj, 1986, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Lelowie, miejsce po cmentarzu, oprac. S. Zaleski, 1995, Archiwum NID.
- Gwiazdowicz A., *Cmentarze żydowskie w Lelowie jako miejsce (nie)pamięci*, praca licencjacka, Uniwersytet Warszawski, Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej, Warszawa 2016.

Lubliniec

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Lublińcu, oprac. J. Koj, 1987, Archiwum NID.

Lutrowskie

- Karta cmentarza, Krzepice, Nowokrzepice, Lutrowskie, cmentarz żydowski w Krzepicach, oprac. A. Piaścik, 1984, Archiwum NID.
- Cieśla R., *Blask dawnych Krzepic*, Krzepice 2007, s. 454–462.

Mikołów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, kirkut w Mikołowie, oprac. K. Filipowska, 1993, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Mikołowie, oprac. B. Chlebińska, 1990, Archiwum NID.

Milówka

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Milówce, oprac. P. Kokotkiewicz, 1984, Archiwum NID.

Mstów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Mstowie, oprac. J. Koj, 1987, Archiwum NID.

Mysłowice

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Mysłowicach, oprac. B. Chlebińska, 1987, Archiwum NID.
- Pastuszka S., *Najstarsze zachowane nagrobki ze starego cmentarza żydowskiego w Mysłowicach*, „Judaista. Studenckie Czasopismo Naukowe” 2018, nr 5, s. 31–49.

Pilica

- *Cmentarz żydowski w Pilicy: rys historyczny i materiały inwentaryzacyjne*, oprac. L. Hońdo, D. Rozmus, A. Witek, Kraków 1995.
- Rozmus D., *Cmentarze żydowskie ziemi olkuskiej*, Kraków 1999, s. 16–21.
- Rozmus D., *Zagadnienie ochrony prawnej zabytków ze starego cmentarza żydowskiego w Pilicy*, „Roczniki Administracji i Prawa” 2015, t. 2, nr 15.

Przyrów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Przyrowie, oprac. A. Marzec, 1988, Archiwum NID.

Pszczyna

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Pszczynie, oprac. B. Chlebińska, 1987, Archiwum NID.
- Pastuszka S., *„Sprawiedliwy jak palma zakwitnie”. Motywy i symbole cmentarza żydowskiego w Pszczynie*, Pszczyna 2020.
- Pastuszka S., *Cmentarz żydowski w Pszczynie*, [w:] *Almanach żydowski na rok 5778 (2017–2018)*, 2017, s. 70–73.

Pyskowice

- Karta cmentarza, kirkut w Pyskowicach, oprac. B. Chlebińska, 1987, Archiwum NID.
- *Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk*, red. S. Brzezicki, Ch. Nielsen, Warszawa 2006, s. 720.

Sławków

- *Cmentarze żydowskie w Sławkowie i Dąbrowie Górniczej*, red. L. Hońdo, D. Rozmus, Kraków 2004, s. 25–30.
- Rozmus D., *Cmentarze żydowskie ziemi olkuskiej*, Kraków 1999, s. 22–24.

Sosnowiec

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Sosnowcu, ul. Gospodarcza, oprac. E. Tomczak, B. Chlebińska, 1987, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Sosnowcu, ul. Pastewna, oprac. E. Tomczak, B. Chlebińska, 1986, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Sosnowcu, ul. Stalowa, oprac. E. Tomczak, B. Chlebińska, 1986, Archiwum NID.
- Rozmus D., Witkowski S., *Kompleks cmentarzy w Sosnowcu przy ulicy Smutnej*, Sosnowiec 2009.
- Witkowski S., *Dzieje Żydów w Sosnowcu. Historia cmentarzy żydowskich i gminy*, Sosnowiec 2015, s. 4, 14–31.
- *Zabytki kultury żydowskiej w województwie śląskim*, red. G. Bożek, Katowice 2007, s. 14–25.

Szczekociny

- Karta cmentarza, miejsce po cmentarzu żydowskim – drugim w Szczekocinach, oprac. J. Koj, 1987, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, miejsce po pierwszym cmentarzu żydowskim w Szczekocinach, oprac. J. Koj, 1987, Archiwum NID.

Tarnowskie Góry

- Karta cmentarza, kirkut w Tarnowskich Górach, oprac. B. Chlebińska, 1987, Archiwum NID.
- Bednarczyk M., *Gliwicka 66. Inwentaryzacja cmentarza w Tarnowskich Górach*, Tarnowskie Góry 2018.
- *Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk*, red. S. Brzezicki, Ch. Nielsen, Warszawa 2006, s. 875.

Ustroń

- Korcz P., *Ustrońskie cmentarze*, Ustroń 2005, s. 28–34.
- Pilch J., *Zarys dziejów Żydów w Ustroniu*, [w:] *W cieniu skoczowskiej synagogi. Praca zbiorowa wydana z okazji 100 rocznicy powstania żydowskiej gminy wyznaniowej w Skoczowie*, red. J. Spyra, Skoczów 1994, s. 67–77.

Wielowieś

- *Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk*, red. S. Brzezicki, Ch. Nielsen, Warszawa 2006, s. 923.

Wilamowice

- Karta cmentarza, Związek Żydów w Niemczech Berlin – Charlottenburg, cmentarz żydowski w Wielowsi, oprac. B. Chlebińska, 1988, Archiwum NID.
- Proszyk J., *Cmentarz żydowski w Wilamowicach koło Skoczowa*, „Kalendarz Skoczowski” 2000, s. 161–168.

Zabrze

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Zabrze, oprac. B. Chlebińska, 1988, Archiwum NID.
- Walerjański D., *Kirkut w Zabrze*, „Spotkania z Zabytkami” 1990, nr 5.

- Walerjański D., *Wartości artystyczne żydowskiej nekropolii w Zabrze*, „Kroniki Miasta Zabrze” 1984, nr 13, s. 84–92.

Zawiercie

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, kirkut w Zawierciu, oprac. M. Szulc, 1993, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski, kirkut w Zawierciu-Kromołowie, oprac. K. Filipowska, 1993, Archiwum NID.
- *Monografia Zawiercia*, red. Z. Jagodziński, Zawiercie 2003, s. 149–151.
- Woronczak J.P., *Cmentarz żydowski w Kromołowie jako tekst kultury*, praca doktorska, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 1999.

Żarki

- Karta cmentarza, kirkut w Żarkach, oprac. Długołęcka, 1986, Archiwum NID.

Żory

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Żorach, oprac. Collage Gliwice, 2000, Archiwum NID.
- Delowicz J., *Gmina wyznania mojżeszowego w Żorach 1511–1940. Z badań nad historią miasta*, Żory 2018.
- *Dokumentacja konserwatorska cmentarza żydowskiego zlokalizowanego w Żorach przy ul. Cmentarnej*, oprac. Pracownia Projektowo-Urbanistyczno-Konserwatorska „Abakus”, Żory 2002, Archiwum UM w Żorach.

Żywiec

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Żywcu, oprac. W. Marchlewski, 1985, Archiwum NID.

Chęciny, widok na cmentarz na zboczu | fot. J. Rek, NID, 2018

Województwo świętokrzyskie

NARODOWY INSTYTUT DZIEDZICTWA – ODDZIAŁ TERENOWY W KIELCACH

AUTORKA RAPORTU: Joanna Rek

WERYFIKACJA: Nina Glińska, Łukasz Młynarski, Włodzimierz Pedrycz, Joanna Rek

1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją

Podkreśleniem oznaczono cmentarze wpisane do rejestru zabytków

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
BODZENTYN		<u>Cmentarz żydowski w Bodzentynie</u>	Bodzentyn	kielecki
BOGORIA		Cmentarz żydowski w Bogorii	Bogoria	staszowski
BUSKO-ZDRÓJ		Cmentarz żydowski w Busku-Zdroju	Busko-Zdrój	buski
CHĘCINY		<u>Cmentarz żydowski w Chęcinach</u>	Chęciny	kielecki
CHMIELNIK		Cmentarz żydowski nowy w Chmielniku, ul. Mrucza	Chmielnik	kielecki
CHMIELNIK		Cmentarz żydowski stary w Chmielniku, ul. Wspólna	Chmielnik	kielecki
DALESZYCE		Cmentarz żydowski w Daleszycach	Daleszyce	kielecki
DZIAŁOSZYCE		Cmentarz żydowski w Działoszycach	Działoszyce	pińczowski
GOWARCZÓW		Cmentarz żydowski w Gowarczowie	Gowarczów	konecki
IWANISKA		Cmentarz żydowski w Iwaniskach	Iwaniska	opatowski
JĘDRZEJÓW		Cmentarz żydowski w Jędrzejowie	Jędrzejów	jędrzejowski
KIELCE		<u>Cmentarz żydowski w Kielcach, ul. Pakosz</u>	Kielce	kielecki
KLIMONTÓW		Cmentarz żydowski w Klimontowie	Klimontów	sandomierski
KOŃSKIE		Cmentarz żydowski w Końskich	Końskie	konecki
KOPRZYWNICA		Cmentarz żydowski w Koprzywnicy	Koprzywnica	sandomierski
KUROZWĘKI		Cmentarz żydowski w Kurozwękach	Staszów	staszowski
ŁAGÓW		Cmentarz żydowski w Łagowie	Łagów	kielecki

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
ŁOPUSZNO		Cmentarz żydowski w Łopusznie	Łopuszno	kielecki
MAŁOGOSZCZ		<u>Cmentarz żydowski w Małogoszczu</u>	Małogoszcz	jędrzejowski
NOWA SŁUPIA		Cmentarz żydowski w Nowej Słupi	Nowa Słupia	kielecki
NOWY KORCZYN		Cmentarz żydowski nowy w Nowym Korczynie	Nowy Korczyn	buski
NOWY KORCZYN		Cmentarz żydowski stary w Nowym Korczynie, ul. Grotnicka	Nowy Korczyn	buski
OPATÓW		Cmentarz żydowski w Opatowie	Opatów	opatowski
OSIEK		Cmentarz żydowski w Osieku	Osiek	staszowski
OSTROWIEC ŚWIĘTOKRZYSKI		<u>Cmentarz żydowski w Ostrowcu Świętokrzyskim</u>	Ostrowiec Świętokrzyski	ostrowiecki
OŻARÓW		<u>Cmentarz żydowski w Ożarowie</u>	Ożarów	opatowski
PACANÓW		Cmentarz żydowski w Pacanowie	Pacanów	buski
PIŃCZÓW		Cmentarz żydowski stary w Pińczowie, ul. Słabska	Pińczów	pińczowski
PIŃCZÓW		Cmentarz żydowski w Pińczowie, ul. Grodziskowa	Pińczów	pińczowski
POŁANIEC		Cmentarz żydowski w Połańcu	Połaniec	staszowski
RAKÓW		Cmentarz żydowski w Rakowie	Raków	kielecki
SANDOMIERZ		<u>Cmentarz żydowski nowy w Sandomierzu, ul. Sucha</u>	Sandomierz	sandomierski
SANDOMIERZ		Cmentarz żydowski w Sandomierzu, ul. Tatarska	Sandomierz	sandomierski
SECEMIN		Cmentarz żydowski w Seceminie	Secemin	włoszczowski
SKARŻYSKO-KAMIENNA		Cmentarz żydowski w Skarżysku-Kamiennej	Skarżysko-Kamienna	skarżyski
SOBKÓW		<u>Cmentarz żydowski w Sobkowie</u>	Sobków	jędrzejowski
STARACHOWICE		Cmentarz żydowski w Starachowicach-Wierzbniku	Starachowice	starachowicki
STASZÓW		<u>Cmentarz żydowski w Staszowie, ul. Kościuszki</u>	Staszów	staszowski
STASZÓW		Cmentarz żydowski stary w Staszowie, ul. Świerczewskiego	Staszów	staszowski
STOPNICA		Cmentarz żydowski nowy w Stopnicy	Stopnica	buski
STOPNICA		Cmentarz żydowski stary w Stopnicy	Stopnica	buski
SZARBIA ZWIERZYŃCIECKA	Skalbmierz	Cmentarz żydowski w Skalbmierzu	Skalbmierz	kazimierski
SZYDŁÓW		Cmentarz żydowski w Szydłowie	Szydłów	staszowski

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
TARŁÓW		<u>Cmentarz żydowski w Tarłowie</u>	Ożarów	opatowski
WĄCHOCK		<u>Cmentarz żydowski w Wąchocku</u>	Wąchock	starachowicki
WISY	Radoszyce	<u>Cmentarz żydowski w Radoszycach (adm. Wisy)</u>	Radoszyce	konecki
WIŚLICA		<u>Cmentarz żydowski w Wiślicy</u>	Wiślica	buski
WŁOSZCZOWA		<u>Cmentarz żydowski nowy we Włoszczowie, ul. Sobieskiego</u>	Włoszczowa	włoszczowski
WODZISŁAW / ŚWIĄTNIKI		Cmentarz żydowski w Wodzisławiu	Wodzisław	jędrzejowski
ZAWICHOST		<u>Cmentarz żydowski w Zawichoście</u>	Zawichost	sandomierski

2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
KAZIMIERZA WIELKA	Słonowice	Cmentarz żydowski w Kazimierzy Wielkiej	Kazimierza Wielka	kazimierski
KIELCE		Cmentarz żydowski w getcie kieleckim	Kielce	kielecki
OLEŚNICA		Cmentarz żydowski w Oleśnicy	Oleśnica	staszowski
PIŃCZÓW		Cmentarz żydowski stary w Pińczowie (XVI w.)	Pińczów	pińczowski
WŁOSZCZOWA		Cmentarz żydowski stary we Włoszczowie, ul. Ogrodowa	Włoszczowa	włoszczowski
WODZISŁAW		Cmentarz żydowski w Wodzisławiu	Wodzisław	jędrzejowski
WODZISŁAW		Cmentarz żydowski w Wodzisławiu	Wodzisław	jędrzejowski

3. Przebieg prac

W województwie świętokrzyskim wstępnie wytypowano do weryfikacji 57 cmentarzy, z czego ostatecznie, po potwierdzeniu w materiałach źródłowych, weryfikacją terenową objęto 50. Istnienie tych nekropoli potwierdzono również w literaturze przedmiotu oraz oznaczono ich lokalizację (niekiedy bardzo orientacyjną) na historycznych mapach topograficznych, umożliwiających na etapie przygotowań do prac terenowych rozpoznanie ich ogólnego położenia i zasięgu. Weryfikacją nie objęto 7 cmentarzy żydowskich: w Kielcach, Oleśnicy, Pińczowie, Kazimierzy Wielkiej (Słonowicach), we Włoszczowie i 2 cmentarzy w Wodzisławiu.

Cmentarz żydowski w Kielcach (getto) – cmentarz ten obecnie nie istnieje, prawdopodobnie znajdował się w dolinie nad rzeką Silnicą, gdzie 23 sierpnia 1942 r. pochowano zamordowanych przez Niemców Żydów z domu starców i szpitala przy ul. Radomskiej.

Cmentarz żydowski w Oleśnicy – brak informacji o lokalizacji cmentarza, brak jakichkolwiek śladów w terenie z powodu znacznych przekształceń. Zgodnie w informacjami zamieszczonymi w witrynie Wirtualny Sztetl Żydzi oleśnicy posiadali małą bożnicę, lecz nie byli raczej w stanie utworzyć dużej i prężnie działającej gminy. Ślady po niewielkim cmentarzu zatarły działania wojenne.

Cmentarz żydowski w Pińczowie (stary, z XVI w.) – pierwsza wzmianka o nim pochodzi z 1592 r., został zniszczony i opuszczony po wojnie północnej. O jego lokalizacji można wnioskować tylko na podstawie ogólnych informacji zawartych w pracy A. Penkalli. Teren współczesnych ogródków działkowych został wskazany przez dyrektora Muzeum w Pińczowie jako najbardziej prawdopodobne miejsce. Z uwagi na przekształcenia tego terenu oraz brak śladów cmentarza nie można potwierdzić tej lokalizacji ani tym bardziej określić granic dawnego cmentarza.

Cmentarz żydowski w Kazimierzy Wielkiej (Słonowicach) – w źródłach brak informacji o lokalizacji cmentarza. We wsi Słonowice znajduje się zbiorowa mogiła 300 lub 500 Żydów z Kazimierzy Wielkiej i okolicy, którzy w październiku 1942 r. zostali zamordowani przez Niemców. Odślonięcie pomnika miało miejsce 27 kwietnia 1987 r.

Cmentarz żydowski we Włoszczowie (stary) – użytkowany był na początku XVIII w. Jego istnienie potwierdza Topograficzna Karta Królestwa Polskiego, tzw. Mapa Kwatermistrzostwa, z ok. 1850 r., na której nie zaznaczono jednak dokładnej lokalizacji, podpisano jedynie miejsce jako „Żyd. Mog.”, co – z uwagi na skalę mapy (1:125000) – nie pozwala na precyzyjne wskazanie terenu nekropolii. Wytypowany do weryfikacji obszar był częściowo niedostępny – znajdują się na nim prywatne ogrodzone posesje.

Cmentarze żydowskie w Wodzisławiu – spośród 3 cmentarzy wytypowanych do weryfikacji potwierdzony w źródłach został jeden – w miejscowości Wodzisław – Świątniki, nie znaleziono jednak informacji o pozostałych.

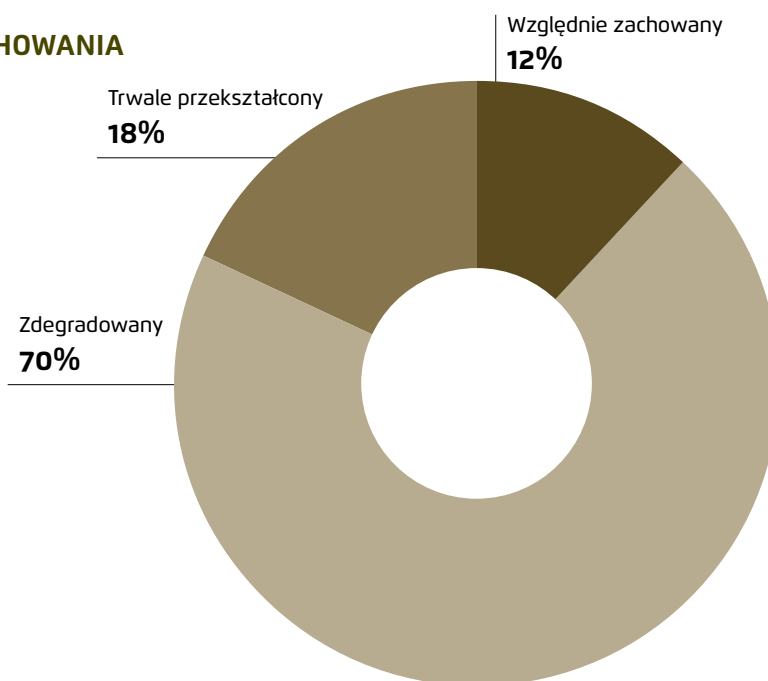
Identyfikacja cmentarzy w terenie i określenie ich historycznych granic uzależnione były od stopnia zachowania ich układu i substancji zabytkowej oraz czytelności przebiegu ogrodzenia. Największe trudności sprawiała identyfikacja cmentarzy, na których zachowały się tylko relikty lub w ogóle nie zachowały elementy naziemne – pozostałości nagrobków, ogrodzenia czy wału ziemnego (np. Daleszyce, Gowarczów, Kurozwęki, Łągów, Łopuszno, Sobków, Skalbmierz – Szarbia Zwierzyniecka) bądź których teren został wtórnie przekształcony i zagospodarowany na inne cele (m.in. Bogoria, Klimontów, Nowa Słupia, Nowy Korczyn, Pińczów, Secemin, Stopnica – oba cmentarze).

Niejednokrotnie pomocnym bądź jedynym sposobem określenia przybliżonych granic tych cmentarzy okazało się skorelowanie dostępnych map topograficznych Wojskowego Instytutu Geograficznego z lat 20., 30. XX w. i powojennych z mapami współczesnymi, porównanie lokalizacji wskazanych tam cmentarzy i ich granic z aktualnymi granicami działek, a także przeanalizowanie późniejszego podziału tychże. W pojedynczych przypadkach metoda ta okazała się nieskuteczna ze względu na zbyt duże skale map historycznych, niemożność określenia wspólnych punktów charakterystycznych (rynków, dróg itp.) lub, jak w przypadku cmentarza we Włoszczowie, napis na mapie „Żyd.Mog.” bez określenia umiejscowienia cmentarza. W tych przypadkach precyzyjna identyfikacja granic cmentarzy żydowskich wymagałaby wykorzystania archiwalnych map ewidencyjnych i wyznaczenia granic w terenie przez geodetów.

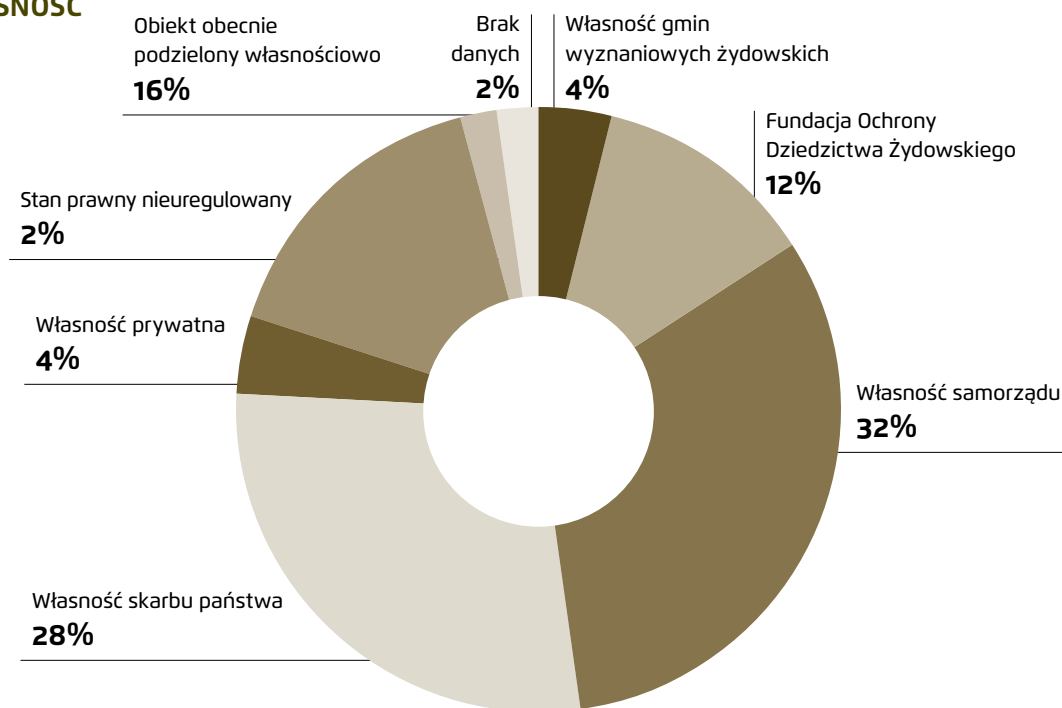

4. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym

STAN ZACHOWANIA

WŁASNOŚĆ

Cmentarze wpisane do rejestru zabytków	30%
Cmentarze z mogiłami ofiar Zagłady	36%
Cmentarze pozbawione czytelnych naziemnych reliktyw (nagrobki, ogrodzenia, budynki, historycznie komponowany drzewostan i ich relikty)	42%
Cmentarze z istniejącymi elementami współczesnego oznakowania	62%

1

3

5. Ocena stanu zachowania

Cmentarze żydowskie w województwie świętokrzyskim charakteryzują się raczej złym stanem zachowania. Na podstawie weryfikacji terenowej tylko 12% oceniono jako względnie zachowane, 70% – jako zdegradowane w części lub całości, a 18% jako trwale przekształcone.

5.1. Cmentarze względnie zachowane

Nawet najlepiej zachowane cmentarze żydowskie w województwie świętokrzyskim nie oparły się wojennym i powojennym działaniom destrukcyjnym. Cechuje je jednak czytelność historycznych granic w stanie z 1939 r., utrwalonych współczesnym ogrodzeniem, wzniesionym w miejscu historycznego (Iwaniska, Ożarów, Wąchock, Radoszyce-Wisy), zachowanym wałem ziemnym, biegnącym po linii dawnego ogrodzenia (Sobków), a w jednym przypadku zachowanym w całości historycznym ogrodzeniem (Małogoszcz). Niezależnie od charakteru ogrodzeń (historycznego czy współczesnego) ich przebieg w przypadku względnie zachowanych cmentarzy jest zbieżny z granicami parcel oznaczonymi w przedwojennych materiałach kartograficznych. Zachowanie nienaruszonych granic, brak prac ziemnych i w związku z tym zachowanie całości pochówków przyjęto jako główne kryterium w ocenie stanu zachowania cmentarzy.

Wszystkie zachowane nekropole odznaczają się całkowicie zatartym układem przestrzennym, w kilku przypadkach dzięki resztkom zachowanych macew można dostrzec rzędowe lokowanie pochówków (Małogoszcz, Ożarów, Wąchock). Nie można rozróżnić w nich podziału na funkcjonalne

1 | Wąchock, widok na bramę i ogrodzenie cmentarza | fot. J. Rek, NID, 2018

2 | Małogoszcz, macewy | fot. J. Rek, NID, 2018

3 | Ożarów, nagrobki | fot. J. Rek, NID, 2018

4

części z powodu zniszczenia części nagrobków i starodrzewu. W przypadku tylko jednego cmentarza (Małogoszcz) zachowało się w całości oryginalne ogrodzenie, w Radoszycach ogrodzenie odbudowane zostało na fundamentach starego muru kamiennego. Pozostałe cmentarze posiadają ogrodzenia współczesne, biegnące po śladach historycznych, jedynie cmentarz w Sobkowie pozbawiony jest ogrodzenia, zachował się natomiast czytelny wał ziemny pokazujący jego granice.

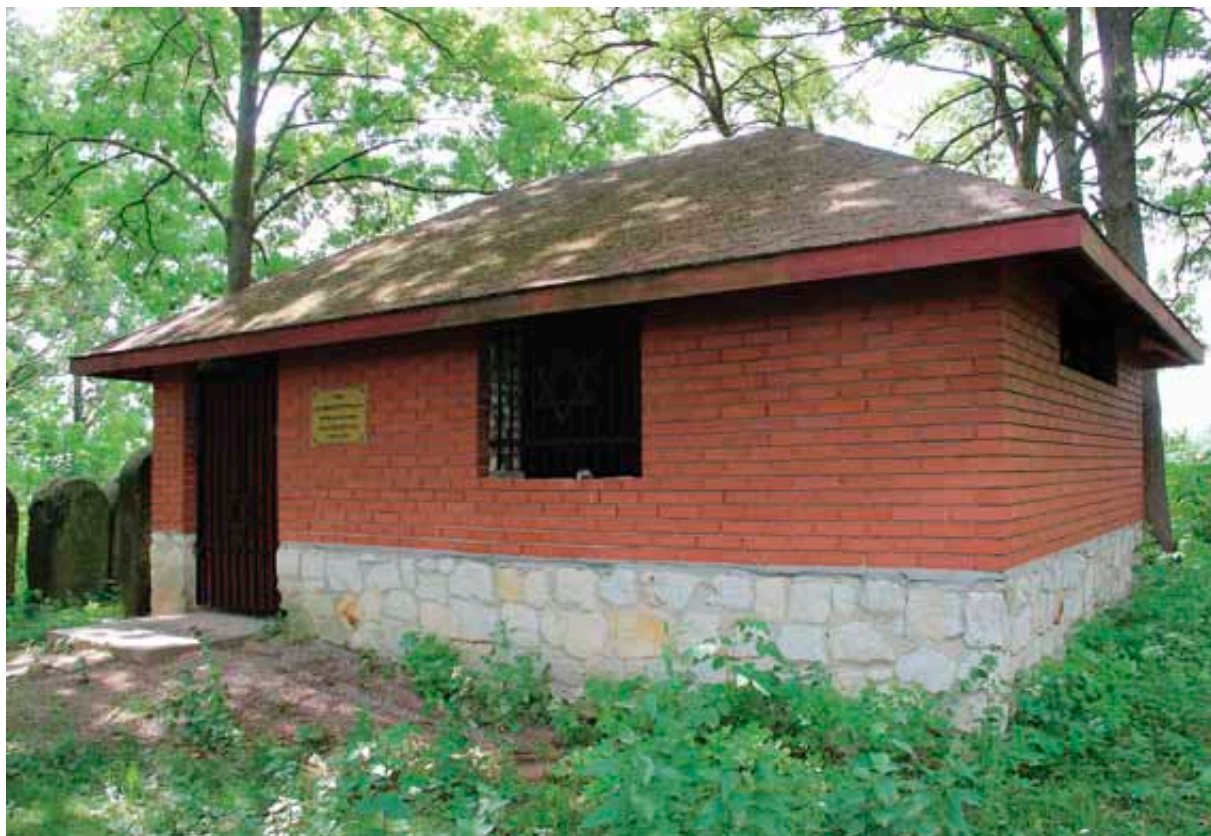
W obrębie zachowanych cmentarzy przetrwała na ogół spora liczba nagrobków w formie tradycyjnych, kamiennych macew, jednak część z nich jest zniszczona, przewrócona lub zostały przeniesione i postawione na nowym miejscu: w formie lapidarium ułożonego w pobliżu schodów prowadzących do ohelu (jak w Radoszycach) lub wmurowane w ogrodzenie cmentarza (jak w Iwaniskach). W przypadku pozostałych względnie zachowanych cmentarzy sytuacja jest podobna – znajdują się na nich macewy w bardzo różnym stanie zachowania, na ogół kilkadziesiąt, częściowo stojące, ale też leżące, rozbite, we fragmentach, niekiedy noszą ślady wtórnego wmurowania (Małogoszcz).

W dwóch przypadkach na zachowanych cmentarzach znajdują się ohele (Ożarów, Radoszycy), a w jednym (Sobków), na podstawie wyróżniającej się roślinności porastającej teren, można wskazać miejsce usytuowania dawnego ohelu. W Ożarowie, na miejscu dawnego odbudowano (2011 r.) murowany ohel cadyka Arie Jehudy Lejbusza. W Radoszycach w roku 2016 zbudowano, również w miejscu istniejącego (odbudowanego w 1983 r. po powojennych zniszczeniach), nowy, większy ohel cadyka Issachera Dow Bera Radoszicera (zm. 1843) i rabina – cadyka Izraela Finklera (zm. 1937).

Istotnym dopełnieniem wyglądu każdego cmentarza jest starodrzew, w tym ten najcenniejszy, komponowany. Na wszystkich względnie zachowanych nekropoliach z powodu wieloletniego braku stałej i fachowej pielęgnacji nie można dostrzec śladów komponowanych nasadzeń, drzewostan złożony jest ze starych okazów przemieszanych z samosiejkami (Chęciny, Małogoszcz, Ożarów,

5

6

5 | Radoszyce, ohel | fot. J. Rek, NID, 2018

6 | Ożarów, ohel | fot. J. Rek, NID, 2018

Sobków) lub nie istnieje wcale (Wąchock, Iwaniska). Nie zachowały się czytelne pozostałości historyczne alei lub szpalerów.

Żaden z cmentarzy na terenie województwa świętokrzyskiego nie jest obecnie czynny.

Stan zachowania cmentarzy żydowskich jest wynikiem działań militarnych w okresie II wojny światowej oraz dewastacji od powojnia (macewy wykorzystywano do celów budowlanych) do stosunkowo niedawna. Bez wątplenia wpływ na ich aktualny wygląd miał sposób ich użytkowania, brak nadzoru i prac pielęgnacyjnych. Należy jednak wspomnieć, że wszystkie w momencie weryfikacji posiadały tablice informacyjne (umieszczone na ogrodzeniu, bramie lub w ich pobliżu).

Żaden ze względnie zachowanych cmentarzy nie był objęty stałą opieką, na większości pierwsze doraźne działania podjęto dopiero po roku 2000, w jednym przypadku w latach 90. (Radoszyce – Wisy – inicjatywa organizacji żydowskich). Obecnie opieka nad większością zachowanych cmentarzy, choć w zróżnicowanym zakresie, ma charakter systematyczny.

5.2. Cmentarze zdegradowane

Najliczniejszą grupę cmentarzy żydowskich z obszaru województwa świętokrzyskiego stanowią cmentarze określone jako zdegradowane. Są to założenia charakteryzujące się nieczytelnymi granicami. W zespole tym znalazły się nekropolie z najprawdopodobniej nienaruszoną lub częściowo naruszoną strefą pochówków, z przeważnie niezachowaną lub zachowaną reliktoowo substancją historyczną, niezachowanym zespołem nagrobków lub ich relikdami. Zasięg historycznych granic cmentarzy w tej grupie jest częściowo zatarty w terenie z uwagi na brak pozostałości historycznych ogrodzeń bądź współcześnie wprowadzone ogrodzenia, nieobjęające całości obszarów przedwojennych cmentarzy (np. Starachowice). W wielu przypadkach można jednak przypuszczać, że warstwa pochówkowa nie została naruszona lub została naruszona nieznacznie. Są to m.in. cmentarze w Zawichoście, we Włoszczowie, w Tarłowie, Kurozwękach i Łagowie, gdzie na ogół granice nekropolii nie są widoczne w terenie lub nie są historycznie potwierdzone, ale tereny okoliczne nie zostały zagospodarowane – stanowią je zagajniki, nieużytki, łąki. Wyjątkiem jest tu cmentarz w Busku-Zdroju, którego teren został wtórnie uporządkowany. W 2016 r. przeprowadzono remont i rededykowano cmentarz. Wzniesiono wówczas ogrodzenie biegnące po śladzie dawnego, a wokół nowego, umieszczonego centralnie pomnika, ułożono lapidarium z odzyskanych macew. Mimo zachowania historycznych granic część pochówków prawdopodobnie uległa zniszczeniu, gdyż, według źródeł archiwalnych w latach 60. XX w., dokonano ekshumacji szczątków i przeniesiono je na teren cmentarza w Chęcinach.

W województwie świętokrzyskim zachowane elementy historyczne cmentarzy to przede wszystkim macewy, najwięcej znajduje się w Starachowicach, Chęcinach, Skarżysku i Staszowie (tam ok. 150 macew ustawiono wtórnie, gdy zostały odzyskane z domu, w którym w czasie wojny mieściła się siedziba Gestapo). Są to macewy w różnym stanie zachowania (wyróżniają się tu Starachowice – ok. 500 macew, większość w pierwotnym miejscu), częściowo stojące, jednak wiele też przewróconych, połamanych, widocznych we fragmentach. Cmentarze, na których znajdują się jedynie szczątkowe fragmenty macew i pomniki upamiętniające, to te w Zawichoście, Wodzisławiu, Włoszczowie, w Szydłowie, Osieku, Staszowie (ul. Kościuszki), lapidaria utworzono w Ostrowcu Świętokrzyskim, Rakowie, Sandomierzu (ul. Sucha), Opatowie, Busku-Zdroju i Kielcach. W pozostałych miejscowościach nie ma śladów po historycznych elementach.

Większość zdegradowanych cmentarzy w województwie świętokrzyskim posiada oznakowanie (23 nekropolie), 12 pozostaje nieoznaczonych. Formy oznaczenia cmentarzy są zróżnicowane, na ogół są to tablice informacyjne, montowane w ogrodzeniu, bramie lub niezależnie, często pomnik upamiętniający (np. Bodzentyn, Chmielnik, Kielce, Pacanów). W Chmielniku przy ul. Wspólnej, gdzie znajdował się stary cmentarz żydowski, wzniesiono tzw. Dom Cieni – monument, symbol

7

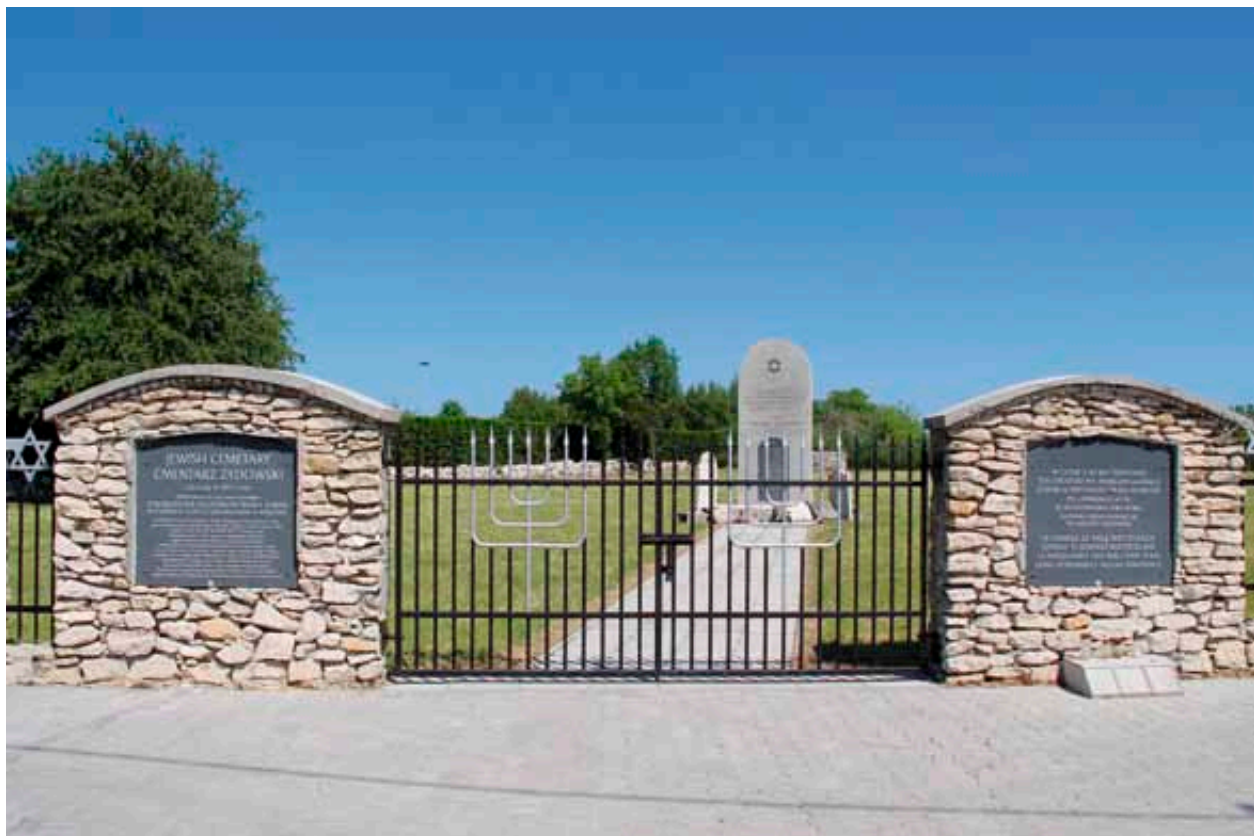
8

9

10

9 | Skarżysko-Kamienna, cmentarz żydowski | fot. J. Rek, NID, 2018

10 | Busko-Zdrój, brama, w tle pomnik | fot. J. Rek, NID, 2018

11

12

11 | Chmielnik, Dom Cieni | fot. J. Rek, NID, 2018

12 | Chmielnik, Dom Cieni, wnętrze | fot. J. Rek, NID, 2018

pamięci o tych, którzy stali się ofiarami Zagłady, w jego wnętrzu odczytać można nazwiska chmielnickiej społeczności żydowskiej.

Czytelność układów przestrzennych cmentarzy zdegradowanych uzależniona jest wyłącznie od skali zachowania relikwów zespołów nagrobków. Jedynie na pojedynczych cmentarzach, dzięki ocalałym *in situ* większym grupom macew, można odczytać ich orientowane, rządowe lokowanie (Chęciny, Skarżysko-Kamienna, Bodzentyn) lub, jak w przypadku Starachowic, nieregularne rozplanowanie, brak podziału na kwatery oraz rządowe lokowanie pochówków. W czasie sporządzania „białej karty” cmentarza żydowskiego w Starachowicach (1987 r.) odnotowano „ohele umieszczone centralnie”, lecz obecnie nie ma już po nich śladu. Na pozostałych 30 zdegradowanych cmentarzach dawne rozplanowanie pozostaje całkowicie zatarte, szczątkowe zachowanie macew lub brak jakichkolwiek relikwów naziemnych zaważyły na ostatecznym zatarciu historycznej struktury przestrzennej.

Pomimo że 23 cmentarze są oznaczone, nie funkcjonują one obecnie wyłącznie jako miejsca pamięci. Część z nich porastają drzewa i krzewy (jak np. w Zawichoście, we Włoszczowie) lub dzika gęsta zieleń, która utrudnia dostęp (np. Działoszyce, Łągów, Osiek, częściowo Chęciny); na niektórych z dawnych cmentarzy znajdują się nieużytki lub nowa infrastruktura, często łączą wiele zróżnicowanych funkcji, jak np. w Opatowie, gdzie poza miejscem pamięci znajdują się park miejski, przedszkole, dom kultury i amfiteatr, lub w Wodzisławiu, gdzie przebiega dawna trasa S7, część południowa i północna to nieużytki, a resztę terenu stanowią pola, zabudowania mieszkalne i gospodarcze, a tylko część południowo-wschodnia to miejsce pamięci. Niektóre zdegradowane cmentarze położone są na terenach leśnych (Daleszyce, Działoszyce, Koprzywnica) lub wśród pól i łąk (Gowarczów, Jędrzejów, Osiek, Skalbmierz, Kurozwęki). Cmentarz w Łągowie po likwidacji zadrzewiono i do tej chwili stanowi „ośrodek zielony”, wzmiankowany w raporcie Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Opatowie z 1966 r. Są też przypadki, gdzie teren dawnego cmentarza maksymalnie zmniejszono, ograniczając go do niewielkiej parceli z lapidarium lub współczesnym pomnikiem, a pozostałą część działki wykorzystano pod inną działalność: Pacanów – budynek i teren działki użytkowany przez OSP Pacanów, Sandomierz – szkoła i boisko. W Starachowicach teren cmentarza został prawdopodobnie zmniejszony z dwóch lub trzech stron i obecnie na jego obrzeżach znajdują się posesje prywatne, pozostały zachowany (dość duży) teren funkcjonuje jako miejsce pamięci. W Skarżysku-Kamiennej część cmentarza przyległa do cmentarza katolickiego została przez niego zajęta, pozostały obszar to miejsce pamięci. W Chęcinach cmentarz zajmuje ogromny teren i trudno określić precyzyjnie jego zasięg, wiadomo natomiast, że złożono na nim dodatkowo szczątki z innych cmentarzy, na których w latach 60. dokonano ekshumacji, m.in. z Buska i Chmielnika.

Najczęstszą bezpośrednią przyczyną niszczenia cmentarzy w całym kraju, również na terenie województwa świętokrzyskiego, była powojenna polityka państwa, w wyniku której na mocy dekretu z dnia z 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich powołano rejonowe urzędy likwidacyjne podległe bezpośrednio Ministrowi Skarbu. Miały one inwentaryzować, kontrolować i zabezpieczać majątki. Mienie opuszczone (do tej kategorii zaliczono mienie żydowskich gmin wyznaniowych) przeszło pod zarząd państwowy i znalazło się w gestii ministerstw „właściwych ze względu na rodzaj danego majątku”; mogło być „oddawane w bezpośredni zarząd i użytkowanie instytucjom użyteczności publicznej, instytucjom spółdzielczym, społecznym, organizacjom kulturalnym i oświatowym oraz organizacjom pomocy dla grup szczególnie prześladowanych przez Niemców” (Dz.U. 1946, nr 13, poz. 87). Odebrano wówczas ocalałym społecznościom żydowskim prawo własności do cmentarzy i ograniczono możliwość sprawowania opieki nad większością z nich.

Drugim dokumentem, który znacznie przyczynił się do obecnego stanu zachowania cmentarzy, było zarządzenie Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Kielcach z lat 60., mówiące o zamknięciu cmentarzy wyznaniowych – zabroniono wówczas chowania zwłok, wypasu bydła,

wybierania piasku i niszczenia elementów historycznych, wspomniano o możliwości użycia terenów cmentarnych na inne cele.

Wpływ przeprowadzonej w okresie powojennym nacjonalizacji mienia żydowskiego na zniszczenie cmentarzy skutkuje do dziś bardzo zróżnicowaną sytuacją własnościową nekropolii – zaledwie 3 są w rękach gmin wyznaniowych żydowskich i Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, zdecydowana większość, bo aż 14, stanowi własność lub współwłasność gmin samorządowych, 4 należą do skarbu państwa, 3 to tereny podzielone własnościowo, 1 stanowi własność lub współwłasność prywatną, 1 ma nieuregulowany stan prawny, dla 1 brakuje danych.

5.3. Cmentarze trwale przekształcone

Ostatnią grupę stanowią cmentarze trwale przekształcone, na których nie zachowały się żadne elementy świadczące o ich dawnej funkcji, a pochówki uległy najprawdopodobniej częściowemu lub całkowitemu zniszczeniu. Są to cmentarze zlokalizowane we wszystkich częściach województwa, niezależnie od wielkości miejscowości, znajdziemy je zarówno w miastach (Końskie, Stopnica, Pińczów), jak i na wsiach (Bogoria, Secemin).

Część spośród nekropolii najprawdopodobniej uległa częściowemu zniszczeniu w okresie II wojny światowej (Niemcy masowo wywozili macewy, których używali m.in. do utwardzania i budowy dróg), natomiast do nieodwracalnego zniszczenia wszystkich cmentarzy wraz z warstwami pochówków i zmiany sposobu zagospodarowania działek doszło w okresie PRL wskutek polityki władz komunistycznych, dążących do wyeliminowania z przestrzeni publicznej związków wyznaniowych. Większość cmentarzy z tej kategorii objęta była zarządzeniem Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Kielcach z lat 60., mówiącym o zamknięciu cmentarzy wyznaniowych. Przykładem takich działań jest teren dawnego cmentarza w Sandomierzu – magistrat do 1966 r. kilkakrotnie występował z przetargiem na dzierżawę tego gruntu, aż w końcu podzielił go na cztery odrębne działki i przekazał pod zabudowę.

Większość cmentarzy z tej grupy została zamknięta w trakcie wojny lub w okresie powojennym, a następnie zlikwidowana w latach 50. i 60. Działki cmentarne zagospodarowano w różny sposób: współczesna zabudowa użyteczności publicznej, jak boiska, szkoły (Bogoria, Klimontów), zakłady usługowo-przemysłowe (Końskie, Stopnica), gospodarstwo rolne z zabudowaniami i użytkami rolnymi (Secemin), baza GDDKiA (Nowy Korczyn), zabudowa mieszkalna (Sandomierz – ul. Sucha), lub nadano im funkcję mieszaną, trudną do określenia ze względu na niepewny zasięg dawnego cmentarza, obejmującą zabudowę mieszkalną, nieużytki, drogi, podjazdy, parkingi i budynki usługowe (Pińczów – ul. Grodziskowa, Stopnica).

W trakcie prowadzonych inwestycji destrukcji uległa najprawdopodobniej znaczna część lub całość pochówków. Z oczywistych względów granice dawnych cmentarzy pozostają nieczytelne w przestrzeni, żaden z nich nie jest oznakowany ani współcześnie upamiętniony. Podobnie jak w przypadku cmentarzy zdegradowanych sytuacja własnościowa tych trwale przekształconych jest bardzo zróżnicowana. Żaden z cmentarzy tej kategorii nie został wpisany do rejestru zabytków.

6. Stan ochrony prawnej

Do rejestru zabytków województwa świętokrzyskiego wpisano 14 cmentarzy żydowskich (stan na dzień 31.12.2022) oraz teren lapidarium położonego na cmentarzu żydowskim w Opatowie.

Wpisy do rejestru zabytków nieruchomości (księga A rejestru) charakteryzują się mało zróżnicowanym zakresem ochrony. Większość wpisów obejmuje cmentarze żydowskie w granicach

określonych w załącznikach graficznych, zazwyczaj z podaniem numerów działek, często także z określeniem powierzchni i punktów charakterystycznych okolicy. Załączniki graficzne zawierają ponadto schematyczne oznaczenie usytuowania macew (np. Tarłów), z numerami wykonanych dla nich fotografii (Wąchock, Bodzentyn, Sobków). W dwóch przypadkach w decyzji lakonicznie podano jako przedmiot wpisu „cmentarz żydowski” (Ożarów) lub „teren d. cmentarza żydowskiego” (Staszów). Na cmentarzach województwa świętokrzyskiego nie zachowały się takie elementy jak domy przedpogrzebowe, zabudowa gospodarcza, charakterystyczna zieleń cmentarna, wobec czego nie widnieją one we wpisach do rejestru. Jedyne zachowane oryginalne mury ogrodzeniowe (Małogoszcz) nie zostały wymienione w decyzji; zespoły nagrobków występują jedynie w uzasadnieniach wpisów do rejestru.

Brakuje również wpisów pojedynczych macew lub ich zespołów do rejestru zabytków ruchomych (księga B rejestru).

W gminnych ewidencjach zabytków ujęto 29 cmentarzy żydowskich z terenu województwa świętokrzyskiego, przy czym należy zaznaczyć, że nie wszystkie samorządy prowadzą ewidencję.

7. Główne zagrożenia

Jednym z najistotniejszych zagrożeń jest brak należytej ochrony prawnej w postaci wpisów do rejestru zabytków większości zarówno względnie zachowanych, jak i zniszczonych cmentarzy żydowskich. Wpisy zapewniłyby zabezpieczenie obszarów nekropolii wraz z pochówkami i substancją zabytkową przed niekontrolowanymi przekształceniami, naruszaniem pochówków i nieuzasadnionymi zmianami przeznaczenia nieruchomości.

Obecnie jedynie 30% spośród wszystkich cmentarzy żydowskich położonych w granicach województwa świętokrzyskiego jest chroniona w formie wpisu do rejestru zabytków. Niemal połowa nie została ujęta choćby w gminnej ewidencji zabytków, dla wielu nie opracowano dotąd podstawowej dokumentacji ewidencyjnej.

13

Niewielka część obszarów cmentarzy chroniona jest w formie ustaleń w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego lub w studiach kierunków zagospodarowania (np. Wodzisław, Małogoszcz, Sobków), jednak zapisy okazują się w niektórych przypadkach niewystarczające i nie gwarantują należytej ochrony. Znaczna liczba cmentarzy żydowskich województwa świętokrzyskiego znajduje się na obrzeżach miejscowości, poza obszarem zabudowanym, często w otoczeniu lasów i nieużytków, w związku z czym nie jest objęta mpzp lub studium uwarunkowań. Wiele miejscowości nadal nie posiada mpzp lub jest on opracowany fragmentarycznie.

Problem niewystarczającej ochrony prawnej wiąże się m.in. z brakiem rzetelnego rozpoznania historycznych granic cmentarzy, szczególnie zasięgu terenów grzebalnych, i dotyczy przede wszystkim nekropolii zachowanych reliktoowo, o nieczytelnych w terenie granicach. Może to skutkować nieprecyzyjnym określeniem przedmiotu ochrony i niedostatecznym zakresem ochrony w rozstrzygnięciu decyzji o wpisie do rejestru zabytków, a w przypadku cmentarzy bez ochrony konserwatorskiej, niejednokrotnie nieoznakowanych, zwiększa się ryzyko dalszej destrukcji w wyniku niekontrolowanych inwestycji i dewastacji.

Nierozwiązanym, choć jednym z poważniejszych problemów pozostaje ochrona zachowanych szczątków na niezabudowanych fragmentach cmentarzy trwale przekształconych (formalnie zlikwidowanych w okresie powojennym) oraz określenie dalszego sposobu użytkowania tego typu miejsc. Problem dotyczy m.in. przekształconych w okresie powojennym i zagospodarowanych na tereny usługowo-gospodarcze cmentarzy w Końskich i Stopnicy, nieużytków w pobliżu atrakcyjnych terenów inwestycyjnych w Pińczowie i Seceminie. Przeważnie nie prowadzono na nich ekshumacji lub prowadzono je w niewielkim zakresie, dlatego pochówki powinny być choć częściowo zachowane.

Znaczącym zagrożeniem jest również złożona sytuacja własnościowa cmentarzy, spowodowana zagładą społeczności żydowskiej podczas II wojny światowej, a także utrudnianiem przez władze PRL funkcjonowania żydowskich organizacji oraz traktowaniem cmentarzy żydowskich jako mienia opuszczonego, które można przejmować na cele publiczne.

Obecnie jedynie 8 nekropolii (16%) znajduje się na nowo w rękach gmin wyznaniowych żydowskich (2) lub Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego (6), które są w stanie realnie sprawować nad nimi systematyczną opiekę. Pozostałe cmentarze są przeważnie przedmiotem jednorazowych bądź doraźnych prac porządkowych, podejmowanych przez organizacje pozarządowe oraz władze samorządowe. Brak ciągłości w prowadzeniu prac porządkowych i konserwatorskich powoduje postępujące niszczenie struktury cmentarzy oraz, w pojedynczych przypadkach, zagraża substancji zabytkowej. Problemem jest także biologiczna korozja macew oraz rozsadzanie elementów nagrobków przez rozrastające się korzenie drzew, a także brak świadomości lokalnej społeczności o istnieniu w pobliżu zabytkowych nekropolii i konieczności ich ochrony.

8. Dobre praktyki

Pomimo niezadowalającego stanu zachowania cmentarzy żydowskich na terenie województwa świętokrzyskiego należy odnotować podejmowane przez różne organizacje inicjatywy związane z dziedzictwem żydowskim.

W Radoszycach w 2011 r. teren cmentarza został wykupiony przez Fundację Nachlas Kedimim-Radoszyce, która przeprowadziła prace porządkowe i ogrodziła teren, a we współpracy z Nadleśnictwem Ruda Maleniecka wybudowano drogę dojazdową. Odbudowano także ohel, do którego ponownie co roku pielgrzymują chasydzi z całego świata, teren cmentarza jest dzięki temu wykoszony i zadbane.

W Busku-Zdroju w 2016 r. cmentarz rededykowano, przy współpracy władz miasta, Fundacji Rodziny Nissenbaumów, Towarzystwa Miłośników Buska-Zdroju oraz prywatnych sponsorów, a jego teren został uporządkowany i ogrodzony. Na osi bramy umieszczono pomnik ku czci ofiar Zagłady, wokół którego zgromadzono kilkanaście odnalezionych macew, m.in. Herszla Rakowskiego i Chai Cukerman. Przy wejściu zainstalowano tablice upamiętniające ofiary martyrologii i renowację cmentarza.

Cmentarz żydowski w Szydłowie został w 2022 r. ogrodzony, projekt ten jest wynikiem działań wielu podmiotów: władz samorządowych, lokalnej parafii rzymsko-katolickiej oraz Fundacji Rodziny Nissenbaumów, działającej na rzecz ratowania dziedzictwa żydowskiego w Polsce. Prace zostały sfinansowane ze środków Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, a za ich koordynację odpowiadał Narodowy Instytut Konserwacji Zabytków.

Na wspomnienie zasługuje także inicjatywa społeczna, jaką jest witryna prowadzona przez pasjonatów w mediach społecznościowych, poświęcona nekropolii w Jędrzejowie: „Cmentarz żydowski w Jędrzejowie – Archiwum Pamięci ביי'זדני”, gdzie na bieżąco zamieszczane są ciekawe informacje o Żydach mieszkających w Jędrzejowie i spoczywających na tamtejszym cmentarzu oraz aktualne wydarzenia.

9. Prace porządkowe i administracyjne

Na wielu cmentarzach od lat 2000 prowadzone są regularne prace pielęgnacyjne, obejmujące głównie rozprzestrzeniającą się szybko zieleń, inicjowane przez władze samorządowe, fundacje, a także mieszkańców. W Ożarowie uczniowie Zespołu Szkół Ogólnokształcących im. Edwarda Szyłki co

14

roku przed dniem Wszystkich Świętych porządkują miejscowy cmentarz. W Działoszycach przed 80. rocznicą likwidacji tutejszej społeczności żydowskiej odbyło się porządkowanie cmentarza, mieszkańcy chcieli w ten sposób oddać hołd ofiarom masakry dokonanej przez Niemców. Z tej samej okazji odbyły się uroczystości w Opatowie – uporządkowano cmentarz, odnowiono lapidarium, a na obchody zaproszono gości z Izraela i Kanady.

W 2021 r. wycięto zarośla na cmentarzu w Małogoszczu, dzięki czemu odsłoniętych zostało ok. 100 macew. W tym samym roku w Kielcach Stowarzyszenie im. Jana Karskiego dokonało odkrycia monumentu upamiętniającego tragiczne wydarzenia z 4 lipca 1946 r., pomnika ofiar pogromu kieleckich Żydów.

Na cmentarzu żydowskim w Koprzywnicy w 2018 r. Stowarzyszenie Ohalei Tzaddikim-Fence-Avot, kierowane przez rabina Izraela Meira Gabbai'a z IAA, w ramach projektu „Lokalizowanie i rehabilitacja cmentarzy na całym świecie”, ufundowało tablicę. W 2020 r. gmina wykonała prace brukarskie, do pomnika (kamień z tablicą) poprowadzono ścieżkę, wcześniej teren uporządkowano.

W Jędrzejowie wielokrotnie odbywały się akcje sprzątania cmentarza prowadzone przez uczniów Szkoły Podstawowej numer 4, jędrzejowskiego „Reja” oraz Ośrodka Szkolenia i Wychowania (dawne OHP). Na terenie cmentarza stanęło pamiątkowe lapidarium, którego autorem jest jędrzejowianin, rzeźbiarz Leszek Kurkowski. Artysta, po konsultacji z Komisją Rabiniczną do spraw Cmentarzy, odnowił fragmenty odnalezionych macew i stworzył z nich lapidarium.

10. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie świętokrzyskim

10.1. Archiwa

- Akta Gminy Szydłów, Archiwum Państwowe w Sandomierzu, sygn. 78.
- Cmentarze wyznaniowe, zamknięcie i likwidacja nieczynnych i opuszczonych cmentarzy wyznaniowych 1963–1966, Archiwum Państwowe w Kielcach, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Kielcach, sygn. 21/309/0/6/403.
- Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Kielcach, Wydział gospodarki komunalnej i mieszkaniowej 1950–1978, sygn. 309.
- Zbiór kartograficzny Archiwum Państwowego w Kielcach, Mapy, sygn. 460/5.
- Zbiór kartograficzny Archiwum Państwowego w Kielcach, Plany różne, sygn. 460/4.

10.2. Kartografia

- *Deutsches Reich (Gen. Gov.)*, skala 1:50 000, 1944.
- *Geographical Section, General Staff* (Wielka Brytania), 1941.
- *German maps West Russland*, skala 1:25 000, 1915.
- *Karte des Deutschen Reiches*, skala 1:100 000, 1939.
- *Karte des Deutschen Reiches*, skala 1:100 000, 1941.
- *Karte des Westlichen Russlands*, skala 1:100 000, 1915,
- Mapa Rosji, 1872.
- Mapa szczegółowa Polski, skala: 1:25000, 1927–1944.
- Mapa taktyczna Polski, skala 1:100 000, z 1921–1939.
- Mapa turystyczna, skala 1:25 000, 1934.
- Mapa Armii Niemieckiej, skala 1:50 000, 1944.

- Niemieckie mapy zaboru rosyjskiego, skala 1:100 000, 1914.
- Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona, skala 1:50 000, 1941.
- *Sonderausgabe ehem. Polen*, 1939.
- *Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie*, 1914 i 1938.
- Topograficzna karta Królestwa Polskiego, tzw. Mapa kwatermistrzostwa, skala: 1:125 000, ok. 1850.
- *West Gallicien (1801–1804) – First Military Survey*.

10.3. Opracowania ogólne

- *Antyżydowskie wydarzenia kieleckie 4 lipca 1946 roku. Dokumenty i materiały: akta procesów uczestników wydarzeń oraz funkcjonariuszy Milicji Obywatelskiej i Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego*, oprac. S. Meducki, Z. Wrona, Kielce 1992.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990.
- Bednarek M., *Sytuacja prawna cmentarzy żydowskich w Polsce 1944–2019*, Kraków–Budapeszt–Syrakuzy 2020.
- Dylewski A., *Zabytki żydowskie w Polsce*, Bielsko-Biała 2009.
- Klimowicz T., Sygowski P., Tarajko M., Trzciniński A., *Cmentarze żydowskie. Podręcznik dobrych praktyk w ochronie dziedzictwa lokalnego*, Lublin 2018.
- *Kultura Żydów polskich XIX i XX wieku*, red. M. Meducka, R. Renz, Kielce 1992.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.
- Piechotkowie M. i K., *Krajobraz z menorą. Żydzi w miastach i miasteczkach dawnej Rzeczypospolitej*, Wrocław 2008.
- Piechotkowie M. i K., *Oppidum Judaeorum. Żydzi w przestrzeni dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004.
- *Rok kultury żydowskiej w Państwowych Szkołach Sztuk Plastycznych im. J. Szermentowskiego: Kielce 1991–1992*, Kielce 1992.
- Sabor A., *Sztetl. Śladami żydowskich miasteczek. Działoszyce – Pińczów – Chmielnik – Szydłów – Chęciny*, Kraków 2005.
- *Spółeczność żydowska w Kielcach. Katalog wystawy. Muzeum Narodowe w Kielcach*, Kielce 1989.
- Urbański K., *Almanach gmin żydowskich województwa kieleckiego w latach 1918–1939*, Kielce 2007.
- Urbański K., *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006.
- Urbański K., *Gminy żydowskie duże w województwie kieleckim*, Kielce 2003.
- Urbański K., *Spółeczność żydowska w Kielcach*, Kielce 1989.
- Vries S.P. de, *Obrzędy i symbole Żydów*, Kraków 1999.
- *Z przeszłości Żydów polskich. Polityka, gospodarka, kultura, społeczeństwo*, red. J. Wijaczka, G. Miernik, Kraków 2005.
- *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991.

10.4. Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy

Bodzentyń

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkuć) w Bodzentyń, oprac. A. Penkalla, 1987, Archiwum NID.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 135.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 26.

- Urbański K., *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006 s. 222–224.
- Wołczyk A., *Cmentarze Bodzentyna 1801–1880*, Kielce 1983, s. 66.

Bogoria

- Karta cmentarza, kirkut w Pińczowie, oprac. D. Komeda, 1987, Archiwum NID.
- Urbański K., *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006 s. 381, 383.

Busko-Zdrój

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Busku-Zdroju, oprac. A. Penkalla, 1987, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 28.
- Urbański K., *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006, s. 298.

Chęciny

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Chęcinach, oprac. A. Penkalla, 1987, Archiwum NID.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 136.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 31–32.
- Sabor A., *Sztetl. Śladami żydowskich miasteczek. Działoszyce – Pińczów – Chmielnik – Szydłów – Chęciny*, Kraków 2005.
- Urbański K., *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006, s. 162.

Chmielnik

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Chmielniku, oprac. A. Penkalla, 1987, Archiwum NID.
- Maciągowski M., *Spółeczność żydowska w Chmielniku w XIX i XX wieku. Stosunki polityczne, gospodarcze i kulturalne*, Poznań 2012.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 34–35.
- Sabor A., *Sztetl. Śladami żydowskich miasteczek. Działoszyce – Pińczów – Chmielnik – Szydłów – Chęciny*, Kraków 2005.

Daleszyce

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Daleszycach, oprac. A. Penkalla, 1987, Archiwum NID.
- Urbański K., *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006, s. 384, 386.

Działoszyce

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Działoszycach, oprac. A. Penkalla, 1987, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 27–28.
- Sabor A., *Sztetl. Śladami żydowskich miasteczek. Działoszyce – Pińczów – Chmielnik – Szydłów – Chęciny*, Kraków 2005.

- Urbański K., *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006, s. 77, 82.

Gowarczów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Gowarczowie, oprac. A. Penkalla, 1985, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 27–28.
- Urbański K., *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006, s. 394, 396.

Iwaniska

- Karta cmentarza, kirkut w Iwaniskach, oprac. A. Maraśkiewicz, 1985, Archiwum NID.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 168.
- Urbański K., *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006, s. 247.

Jędrzejów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Jędrzejowie, oprac. A. Penkalla, 1987, Archiwum NID.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 138.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992.
- Urbański K., *Gminy żydowskie duże w województwie kieleckim*, Kielce 2003, s. 72.
- Wiech S., *Osadnictwo żydowskie w Jędrzejowie do 1914 r.*, cz. 1, „Biuletyn ŻIH” 1996, nr 3, s. 3–16.
- Wiech S., *Osadnictwo żydowskie w Jędrzejowie do 1914 r.*, cz. 2, „Biuletyn ŻIH” 1997, nr 1, s. 3–13.

Kielce

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Kielcach, oprac. A. Penkalla, 1987, Archiwum NID.
- Główna J., *Śladami Żydów kieleckich*, Kielce 2009.
- Maciągowski M., *Śladami cieni. Przewodnik po żydowskich Kielcach*, Kraków 2008.
- Pawlina-Meducka M., *Kultura Żydów województwa kieleckiego (1918–1939)*, Kielce 1993.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 45–46.
- Urbański K., *Cmentarz oraz zabytki kultury żydowskiej w Kielcach 1862–1987*, Kielce 1987.
- Urbański K., *Kieleccy Żydzi*, Kielce 1993.
- Urbański K., *Zagłada ludności żydowskiej Kielc 1939–1945*, Kielce 1994.
- Urbański K., Blumenfeld R., *Słownik historii kieleckich Żydów*, Kielce 1995.
- Wojciechowski D., *Duchowni kieleccy i wierni wobec eksterminacji Żydów 1939–1945*, Kielce 2006.
- *Zabić Żyda! Kulisy i tajemnice pogromu kieleckiego 1946*, oprac. T. Wiącek, Kraków 1992.

Klimontów

- Karta cmentarza, kirkut w Klimontowie, oprac. A. Maraśkiewicz, 1986, Archiwum NID.

Końskie

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Końskich, oprac. A. Penkalla, 1987, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 48.

Koprzywnica

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Koprzywnicy, oprac. D. Komada, 1990, Archiwum NID.

Łagów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Łagowie, oprac. A. Penkalla, 1987, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 54.

Łopuszno

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Łopusznie, oprac. A. Penkalla, 1987, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 55–56.

Małogoszcz

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Małogoszczy, oprac. A. Penkalla, 1987, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 58.

Nowa Słupia

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Nowej Słupi, oprac. A. Penkalla, 1987, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 62.

Nowy Korczyn

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Nowym Korczynie, oprac. A. Penkalla, 1987, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 65–66.

Opatów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Opatowie, oprac. D. Komeda, 1989, Archiwum NID.
- Żychowski A., *500 lat osadnictwa żydowskiego w Opatowie*, Warszawa 2017.

Ostrowiec Świętokrzyski

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Ostrowcu Świętokrzyskim, oprac. A. Penkalla, 1987, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 68–69.

Ożarów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Ożarowie, oprac. P. Mras, 198?, Archiwum NID.

Pacanów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Pacanowie, oprac. A. Penkalla, 1987, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 71.

Pińczów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Pińczowie, oprac. A. Penkalla, 1987, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 75.
- Sabor A., *Sztetl. Śladami żydowskich miasteczek. Działoszyce – Pińczów – Chmielnik – Szydłów – Chęciny*, Kraków 2005.

- Urban R., *Historia społeczności żydowskiej w Pińczowie*, Pińczów 2022.

Połaniec

- Karta cmentarza, kirkut w Połāncu, oprac. D. Komada, 1987, Archiwum NID.

Radoszyce

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Radoszycach, oprac. A. Penkalla, 1987, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 78–79.

Raków

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Rakowie, oprac. A. Penkalla, 1987, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 81.

Sandomierz

- Karta cmentarza, kirkut w Sandomierzu, oprac. D. Komeda, 1987, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Sandomierzu, 1982, Archiwum NID.
- *Cmentarze żydowskie Sandomierza*, red. P. Sławiński, Sandomierz 2011

Skalbmierz

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Szarpii Zwierzynieckiej, oprac. Z. Sabat, 2019, Archiwum NID.

Skarżysko-Kamienna

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Skarżysku-Kamiennej, oprac. A. Penkalla, 1987, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 83–84.

Sobków

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Sobkowie, oprac. A. Penkalla, 1987, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 86.

Starachowice

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Starachowicach, oprac. A. Penkalla, 1987, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 88–89.

Staszów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Staszowie, 1987, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Staszowie, 2012, Archiwum NID.
- Zarebski M. A., *Życie i zagłada Żydów Staszowskich*, Staszów 1992.

Stopnica

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Stopnicy, oprac. A. Penkalla, 1987, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 91.

Szydłów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Szydłowie, oprac. A. Penkalla, 1985, Archiwum NID.
- Maciągowski M., *Żydzi w historii Szydłowa*, Szydłów 2015.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 94–95.
- Sabor A., *Sztetl. Śladami żydowskich miasteczek. Działoszyce – Pińczów – Chmielnik – Szydłów – Chęciny*, Kraków 2005.

Tartów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Tartłowie, oprac. D. Mras, 1987, Archiwum NID.

Wąchock

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Wąchocku, oprac. A. Penkalla, 1982, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 97–98.

Wiślica

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Wiślicy, oprac. A. Penkalla, 1987, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 100.

Włoszczowa

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) we Włoszczowie, oprac. A. Penkalla, 1987, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 102.

Wodzisław

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski (kirkut) w Wodzisławiu, Świątniki, oprac. A. Penkalla, 1987, Archiwum NID.
- Penkalla A., *Żydowskie ślady w województwie kieleckim i radomskim*, Radom 1992, s. 104–105.

Zawichost

- Karta cmentarza, kirkut w Zawichoście, oprac. D. Komeda, 1988, Archiwum NID.

Mikołajki, cmentarz żydowski | fot. I. Liżewska, NID, 2018

Województwo warmińsko- -mazurskie

NARODOWY INSTYTUT DZIEDZICTWA – ODDZIAŁ TERENOWY W OLSZTYNIE

AUTORKI RAPORTU: Iwona Liżewska, Joanna Piotrowska

WERYFIKACJA: Ewa Karasińska, Marta Liszewska, Iwona Liżewska

1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją

Podkreśleniem oznaczono cmentarze wpisane do rejestru zabytków

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
BAGIEŃSKO	Miłomłyn	Cmentarz żydowski w Miłomłynie (adm. Bagieńsko)	Miłomłyn	ostródzki
BARCZEWO		Cmentarz żydowski w Barczewie	Barczewo	olsztyński
BARTOSZYCE		Cmentarz żydowski w Bartoszycach	Bartoszyce	bartoszycki
BIAŁA PISKA		Cmentarz żydowski w Białej Piskiej	Biała Piska	piski
BISKUPIEC		Cmentarz żydowski w Biskupcu, ul. Chrobrego	Biskupiec	olsztyński
BISKUPIEC POMORSKI		Cmentarz żydowski w Biskupcu Pomorskim, ul. Grudziądzka	Biskupiec	nowomiejski
BISZTYNEK		Cmentarz żydowski w Bisztyнку	Bisztynek	bartoszycki
BRANIEWO		Cmentarz żydowski w Braniewie	Braniewo	braniewski
DĄBRÓWNO		Cmentarz żydowski w Dąbrównie	Dąbrówno	ostródzki
DOBRE MIASTO		Cmentarz żydowski w Dobrym Mieście	Dobre Miasto	olsztyński
DZIAŁDOWO		Cmentarz żydowski w Działdowie	Działdowo	działdowski
ELBLĄG		Cmentarz żydowski w Elblągu	Elbląg	elbląski

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
EŁK		Cmentarz żydowski w Ełku	Ełk	ełcki
FIJEWO	Lubawa	Cmentarz żydowski stary w Lubawie (adm. Fijewo)	Lubawa	iławski
FROMBORK		Cmentarz żydowski we Fromborku	Frombork	braniewski
GIŻYCKO		Cmentarz żydowski nowy w Giżycku, ul. Smętka	Giżycko	giżycki
GIŻYCKO		Cmentarz żydowski stary w Giżycku, ul. Warszawska	Giżycko	giżycki
GOŁDAP		<u>Cmentarz żydowski stary w Gołdapi, ul. Cmentarna</u>	Gołdap	gołdapski
GOŁDAP		Cmentarz żydowski nowy w Gołdapi, ul. Cmentarna	Gołdap	węgorzewski
GÓROWO IŁAWECKIE		<u>Cmentarz żydowski w Górowie Iławeckim</u>	Górowo Iławeckie	bartoszycki
IŁAWA		Cmentarz żydowski w Iławie	Iława	iławski
JANOWO		Cmentarz żydowski w Janowie	Janowo	nidzicki
JEZIORANY		Cmentarz żydowski w Jezioranach	Jeziorany	olsztyński
KĘTRZYN		Cmentarz żydowski w Kętrzynie	Kętrzyn	kętrzyński
LIDZBARK	Lidzbark Welski	Cmentarz żydowski w Lidzbarku Welskim	Lidzbark	działdowski
LIDZBARK WARMIŃSKI		Cmentarz żydowski nowy w Lidzbarku Warmińskim, ul. Grunwaldzka	Lidzbark Warmiński	lidzbarski
LUBAWA		Cmentarz żydowski w Lubawie, ul. Kupnera	Lubawa	iławski
MIKOŁAJKI		<u>Cmentarz żydowski w Mikołajkach</u>	Mikołajki	mrągowski
MIŁAKOWO		<u>Cmentarz żydowski w Miłakowie</u>	Miłakowo	ostródzki
MŁYNARY		Cmentarz żydowski w Młynarach	Młynary	elbląski
MORĄG		<u>Cmentarz żydowski w Morągu</u>	Morąg	ostródzki
MRĄGOWO		Cmentarz żydowski w Mrągowie	Mrągowo	mrągowski
NIDZICA		<u>Cmentarz żydowski nowy w Nidzicy, ul. Nowomiejska</u>	Nidzica	nidzicki
NIDZICA		<u>Cmentarz żydowski stary w Nidzicy, ul. Miła</u>	Nidzica	nidzicki
NOWE MIASTO LUBAWSKIE		Cmentarz żydowski nowy w Nowym Mieście Lubawskim, ul. Grunwaldzka	Nowe Miasto Lubawskie	nowomiejski

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
NOWE MIASTO LUBAWSKIE		Cmentarz żydowski stary w Nowym Mieście Lubawskim, ul. Działyńskich	Nowe Miasto Lubawskie	nowomiejski
OGRODZIENIEC	Kielice	Cmentarz żydowski w Kielicach (adm. Ogrodzieniec)	Kielice	iławski
OLECKO		Cmentarz żydowski w Olecku	Olecko	olecki
OLSZTYN		<u>Cmentarz żydowski w Olsztynie</u>	Olsztyn	olsztyński
OLSZTYNEK		Cmentarz żydowski w Olsztynku, ul. Jeziorna	Olsztynek	olsztyński
OLSZTYNEK		Cmentarz żydowski w Olsztynku, ul. Szkolna	Olsztynek	olsztyński
ORNETA		Cmentarz żydowski w Ornećce	Orneta	lidzbarski
OSTRÓDA		Cmentarz żydowski w Ostródzie	Ostróda	ostródzki
PASŁĘK		<u>Cmentarz żydowski w Pasłęku</u>	Pasłęk	elbląski
PIENIĘŻNO		Cmentarz żydowski w Pieniężnie	Pieniężno	braniewski
PISZ		Cmentarz żydowski w Pisz	Pisz	piski
PROSTKI		Cmentarz żydowski w Prostkach	Prostki	ełcki
RESZEL		Cmentarz żydowski w Reszlu	Reszel	kętrzyński
RYN		Cmentarz żydowski w Rynie	Ryn	giżycki
SĘPOPOL		Cmentarz żydowski w Sępopolu	Sępopol	bartoszycki
SUSZ		Cmentarz żydowski w Suszu	Susz	iławski
SZCZYTNO		<u>Cmentarz żydowski w Szczytnie</u>	Szczytno	szczyeński
TOLKMICKO		Cmentarz żydowski w Tolkmicku	Tolkmicko	elbląski
WĘGORZEWO		Cmentarz żydowski w Węgorzewie	Węgorzewo	węgorzewski
WYDMINY		Cmentarz żydowski w Wydminach	Wydminy	giżycki
ZALEWO		<u>Cmentarz żydowski w Zalewie</u>	Zalewo	iławski

2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
BISKUPIEC POMORSKI		Cmentarz żydowski w Biskupcu Pomorskim, ul. Kwiatowa	Biskupiec	nowomiejski
LIDZBARK WARMIŃSKI		Cmentarz żydowski stary w Lidzbarku Warmińskim	Lidzbark Warmiński	lidzbarski
POWODOWO	Nowe Powodowo	Cmentarz żydowski w Nowym Powodowie (adm. Powodowo)	Rychliki	elbląski
POWODOWO		Cmentarz żydowski w Powodowie	Rychliki	elbląski

3. Zagadnienia wstępne

Do XVIII w. społeczność żydowska na terenach obecnego województwa warmińsko-mazurskiego była stosunkowo nieliczna, co wynikało z ograniczeń w osiedlaniu się Żydów zarówno w okresie państwa krzyżackiego, jak i w czasach księstwa, a później Królestwa Prus. W XVII w. Wielki Elektor – Fryderyk Wilhelm – złagodził przepisy ograniczające prawa Żydów, dzięki czemu w Księstwie Prus pojawiły się pojedyncze rodziny żydowskie. W XVIII w. osiedlanie się Żydów na terenie Prus umożliwiał jedynie królewski „przywilej protekcyjny”. Jego uzyskanie wymagało wniesienia opłaty, która, w zależności od prowadzonej działalności, mogła być znaczna. Dopiero wprowadzenie w 1797 r. Statutu generalnego dla Żydów z Prus Południowych i Nowowschodnich złagodziło dotychczasowe bariery prawne i ekonomiczne⁴⁹. W dalszym ciągu jednak uzyskiwanie wszelkich pozwoleń było możliwe, gdy działalność osiedlającego się na terenie Prus Wschodnich żydowskiego przedsiębiorcy czy kupca nie kolidowała z interesami chrześcijan i nie stanowiła dla nich konkurencji. Dobrze widziane, wręcz wskazane, było również wnoszenie dobrowolnych opłat na rzecz miasta, w którym zamierzano się osiedlić⁵⁰.

Znacząca zmiana w sytuacji Żydów nastąpiła w pierwszej połowie XIX w. dzięki wprowadzeniu w 1808 r. ordynacji miejskiej umożliwiającej objęcie społeczności żydowskiej prawem miejskim. W 1812 r. edykt króla pruskiego Wilhelma III pozwolił ludności pochodzenia żydowskiego na osiedlanie się i wykonywanie rzemiosła oraz nabywanie nieruchomości. Wszystkie te regulacje spowodowały napływ Żydów do miast Prus Wschodnich. Wiosna Ludów (1848–1849) przyczyniła się natomiast do zniesienia kolejnych ograniczeń i stworzyła możliwość zasiadania Żydów w radach miejskich, jednakże bez prawa pełnienia wyższych funkcji urzędniczych.

Konstytucja z 1871 r. zlikwidowała ostatecznie ograniczenia prawne dotyczące Żydów, dając im gwarancję równości w życiu gospodarczym, społecznym i politycznym⁵¹.

⁴⁹ A. Płoski, *Kwerenda archiwalna i biblioteczna dotycząca budynku synagogi w Barczewie*, Olsztyn 2020, s. 3 [opracowanie udostępnione przez autora].

⁵⁰ A. Kossert, *Z dziejów gminy Żydowskiej w Szczytnie* [w:] *Powiat szczytnieński. Przeszłość – współczesność*, Szczytno 2006, s. 383.

⁵¹ A. Płoski, op. cit., s. 4.

Żydzi zamieszkujący tereny obecnego województwa warmińsko-mazurskiego wywodzili się przeważnie z Polski i Pomorza Gdańskiego, a ich działalność – głównie handlowa – przyczyniła się do rozwoju społeczno-gospodarczego tej części państwa pruskiego. Społeczność żydowska w miastach organizowała się w gminy, których funkcjonowanie obwarowane było wewnętrznymi przepisami. Do 1939 r. niemal w każdym mieście, w którym wiodła swą egzystencję zbiorowość wyznania mojżeszowego, funkcjonował cmentarz, a w niektórych nawet dwa: stary i nowy. Jeden z najwcześniej założonych znajdował się w Ostródzie – grunt pod jego użytkowanie zakupiony został już w 1735 r.⁵². Zdecydowana większość cmentarzy na terenie województwa warmińsko-mazurskiego powstała po wydaniu edyktu w 1812 r.⁵³.

4. Przebieg prac

Weryfikacja terenowa cmentarzy żydowskich w obrębie województwa warmińsko-mazurskiego poprzedzona została kwerendą źródeł archiwalnych, w tym kart cmentarzy, literatury przedmiotu, archiwalnych map topograficznych typu *Urmesstischblatt* i *Messtischblätt* oraz innych dostępnych map historycznych, które skonfrontowano z aktualnymi mapami topograficznymi. Wstępna kwerenda archiwalna wykazała w sumie 60 lokalizacji uznanych za potencjalne cmentarze żydowskie, natomiast kwerenda terenowa potwierdziła 56 miejsc pochówku zlokalizowanych w 51 miejscowościach.

W większości miejscowości funkcjonował jeden cmentarz, jedynie w Giżycku, Gołdapi, Lidzbarku Warmińskim, Nidzicy, Nowym Mieście Lubawskim i Olsztynku funkcjonowały po 2 cmentarze, zazwyczaj określane jako stary i nowy.

Weryfikacja terenowa polegała na identyfikacji obszaru historycznego cmentarza, ustaleniu jego stanu zachowania lub aktualnej funkcji, a także ocenie zachowanych granic oraz zarejestrowaniu elementów stanowiących pozostałości po dawnej funkcji: ogrodzenia, nagrobków, charakterystycznej roślinności itp.

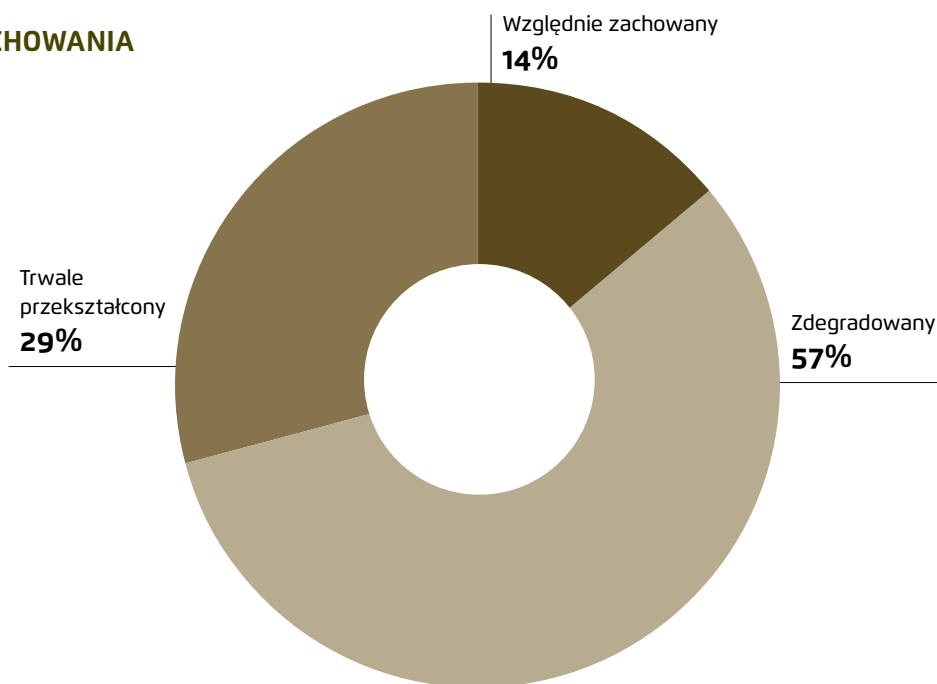
W przypadku cmentarzy, które w wyniku weryfikacji terenowej zostały uznane za zdegradowane i trwale przekształcone, ustalenie ich lokalizacji opierało się na porównywaniu map historycznych i aktualnych map topograficznych oraz na odniesieniu tych danych do wizji terenowej. Obecnie często niemożliwe jest ustalenie ich historycznych granic. W większości przypadków nie stwierdzono w terenie wyróżników umożliwiających identyfikację cmentarza.

■
⁵² S. Szczepański, *Żydowskie domy modlitwy oraz cmentarze na Warmii i Mazurach – stan obecny (na tle dziejów Żydów w Prusach Wschodnich i Zachodnich)*, „Rocznik Ziemi Zachodnich” 2017, nr 1, s. 99.

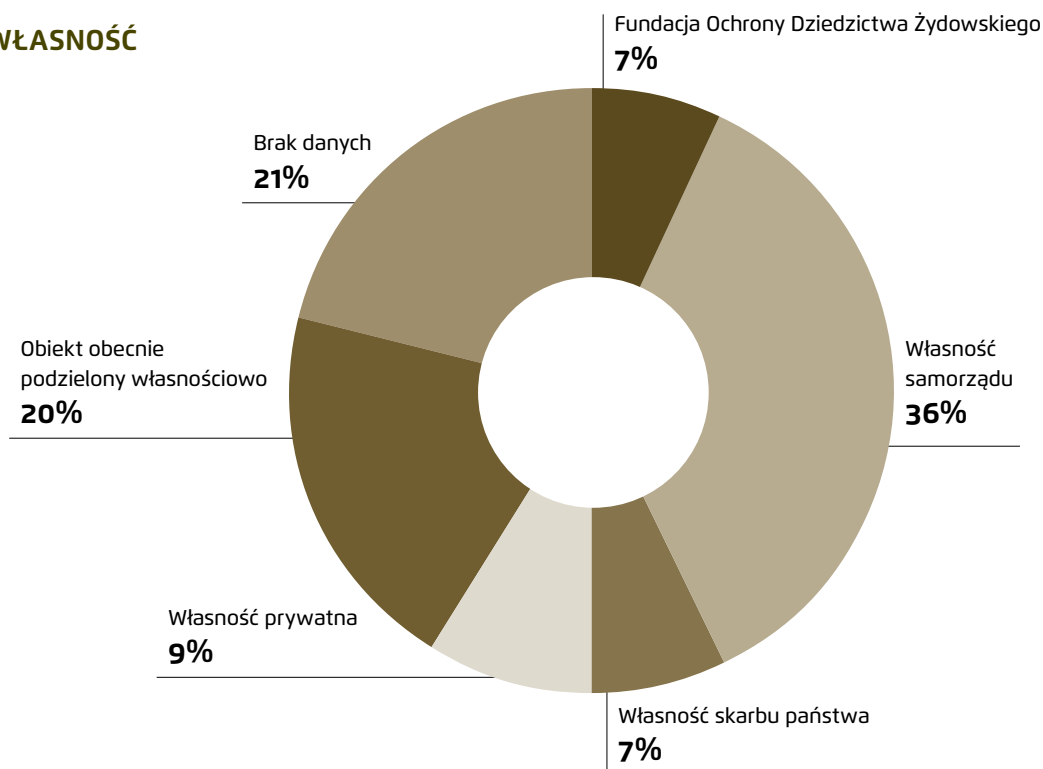
⁵³ Ibidem, s. 56.

5. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym

STAN ZACHOWANIA

WŁASNOŚĆ

Cmentarze wpisane do rejestru zabytków	20%
Cmentarze z mogiłami ofiar Zagłady	2%
Cmentarze pozbawione czytelnych naziemnych reliktyw (nagrobki, ogrodzenia, budynki, historycznie komponowany drzewostan i ich relikty)	50%
Cmentarze z istniejącymi elementami współczesnego oznakowania	23%

6. Ocena stanu zachowania

Dominująca większość zachowanych cmentarzy położona jest w miastach województwa warmińsko-mazurskiego – relatywnie niewielkich założeniach urbanistycznych, również w czasach współczesnych, w których liczba mieszkańców waha się od 15 do 60 tysięcy. Równie małe były społeczności korzystające z tych nekropolii, co wynikało z ogólnie niewielkiego zagęszczenia ludności zamieszkującej ten obszar oraz funkcjonujących na terenie dawnych Prus Wschodnich ograniczeń prawnych stosowanych wobec ludności żydowskiej⁵⁴.

Zintensyfikowane prześladowania wymierzone w społeczności wyznania mojżeszowego, zainicjowane w noc kryształową 1938 r., zdziesiątkowały i tak relatywnie nieliczne grupy Żydów. Przejawem prześladowań było m.in. niszczenie cmentarzy. Jeszcze przed wybuchem II wojny światowej znaczna część Żydów opuściła tereny Prus. Po 1945 r. niewielka ich liczba pojawiła się ponownie wraz z innymi osadnikami na terenach Warmii i Mazur. Nie byli to jednak spadkobiercy tych, którzy mieszkali tu wcześniej, lecz częstokroć osoby przypadkowe, napływające z falą nowych osiedleńców, lub też członkowie komunistycznego aparatu partyjnego. Szacuje się, że w latach 1947–1949 społeczność żydowska na terenie Olsztyna liczyła między 119 a 156 osób⁵⁵. W kolejnych dekadach nastąpiła wyraźnie postępująca emigracja Żydów z terenów Warmii i Mazur do większych miast, poza województwo lub poza granice kraju⁵⁶. Opuszczone, w znacznym stopniu jeszcze przed 1945 r., nekropolie po zakończeniu działań wojennych, pozbawione formalnego dozoru i opieki, ulegały degradacji.

Po 1945 r. opuszczone tereny obecnego województwa warmińsko-mazurskiego zasiedlane były stopniowo osadnikami ze wschodnich rubieży dawnej Rzeczypospolitej i innych terenów powojennej Polski. Implementowanie nowych, obcych warunków życia i materialnej spuścizny łączyło się tu z obawą o powrót pierwotnych właścicieli lub ich spadkobierców. Pozostawione obce kulturowo dziedzictwo traktowano z rezerwą, ograniczając do minimum jego zabezpieczenie i ochronę, a wykształcenie wśród nowych mieszkańców tożsamości regionalnej trwało niemal pół wieku. Zanim to nastąpiło, część spuścizny kulturowej regionu, w tym cmentarze żydowskie, uległa znacznemu zniszczeniu. Taki stan rzeczy spowodował, że dawne cmentarze przestały być nekropoliami użytkowymi. Ich przestrzeń, nierzadko obca kulturowo, ulegała zapomnieniu, a ich materialna substancja stanowiła przedmiot łatwo dostępnego surowca kamiennego.

Dopiero na przełomie lat 80. i 90. XX w., wraz z rodzeniem się większej świadomości kulturowej i tożsamości regionalnej, zapoczątkowano działania zmierzające do ocalenia tego, co pozostało z cmentarzy żydowskich. Część cmentarzy została oznakowana, uporządkowano i ucztylniono powierzchnię grzebalną i zachowane nagrobki, uzupełniono historyczne ogrodzenie lub wygradzono zachowaną część cmentarza (np. Zalewo, Janowo, Działdowo, Olsztyn, Szczytno, Paślęk). Powstały pierwsze opracowania i karty cmentarzy. Mimo to dokumentacja dotycząca żydowskiej spuścizny na terenie województwa warmińsko-mazurskiego jest wciąż niewystarczająca.

Spośród 56 zweryfikowanych terenowo lokalizacji cmentarzy żydowskich jedynie 8 (14%) oceniono jako względnie zachowane. Najliczniejszą grupę – 32 (57%) stanowią cmentarze, które zostały uznane za zdegradowane. Za trwale przekształcone uznano 16 cmentarzy (29%). Z podanych wyliczeń wynika, że na terenie województwa warmińsko-mazurskiego 48 (86%) cmentarzy uległo częściowemu przekształceniu bądź też całkowitemu zdegradowaniu i zniszczeniu. Wszystkie zweryfikowane obiekty są nekropoliami dawnymi, obecnie nieczynnymi (ostatnie pochówki pochodzą z okresu przed rokiem 1945).

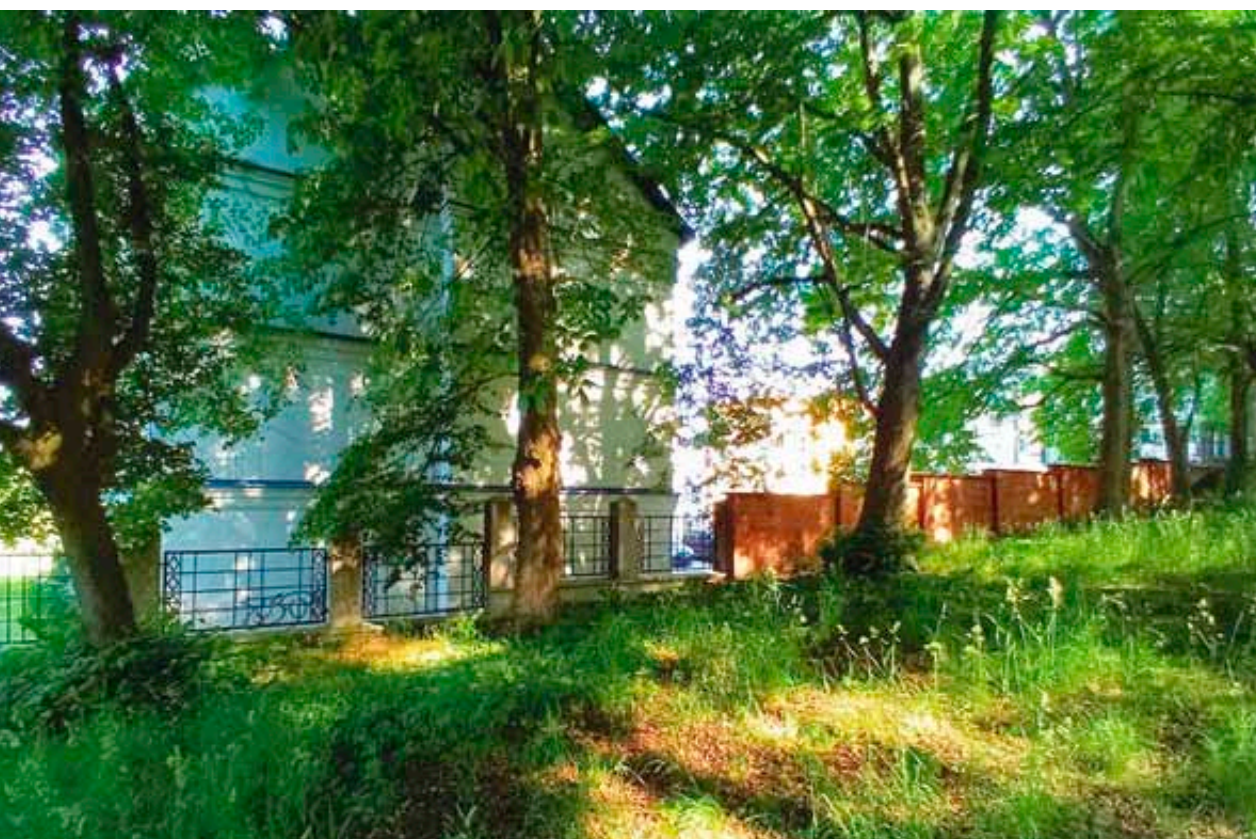
■
⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ R. Gieszczyńska, W. Gieszczyński, *Żydzi na Warmii i Mazurach po II wojnie światowej. Zarys problematyki*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2006, nr 2 (2006), s. 235 i nast.

⁵⁶ Ibidem, s. 232.

1

2

- 1 | Gołdap, ul. Cmentarna, fragment współczesnego (na pierwszym planie) i historycznego (w tle) ogrodzenia starego cmentarza | fot. M. Liszeńska, NID, 2018
- 2 | Olsztyn, ul. Zyndrama z Maszkowic, fragment współczesnego i historycznego (ceglane po prawej) ogrodzenia cmentarza | fot. A. Płoski, NID, 2018
- 3 | Mikołajki, ul. Dybowska, zachowany rzędowy układ nagrobków | fot. M. Liszeńska, NID, 2018
- 4 | Szczytno, ul. Łomżyńska, zachowany rzędowy układ nagrobków | fot. E. Krasieńska, NID, 2018

3

4

5

6

7

8

9

10

5, 6 | Gołdap, przykłady steli nagrobnych | fot. E. Krasieńska, NID, 2018

7, 8 | Szczytno, Mikołajki, przykłady macew | fot. M. Liszevska, NID, 2018

9 | Olsztyn, dom przedpogrzebowy | fot. E. Krasieńska, NID, 2018

10 | Olsztyn, dom przedpogrzebowy – wnętrze | fot. J. Jakutowicz, 2018

11

12

13

6.1. Cmentarze względnie zachowane

To najmniej liczna, a jednocześnie najcenniejsza grupa żydowskich nekropolii, które zachowały się w Działdowie, Gołdapi (cmentarz stary), Górowie Iławeckim, Mikołajkach, Morągu, Olsztynie, Pasłęku i Szczytnie. We wszystkich przypadkach czytelność granic założeń (zidentyfikowana dzięki zachowanym historycznym bądź współczesnym ogrodzeniom, szpalerom granicznego starodrzewu czy wyniesieniu powierzchni grzebalnej) odpowiada obszarom oznaczonym na mapach historycznych.

Na części nekropolii (Gołdap, Morąg, Pasłek, Działdowo, Mikołajki, Szczytno) zachował się regularny, jedynie częściowo zatarty układ przestrzenny części grzebalnej w formie rzędów nagrobków (w tym macew) i fragmentarycznie zachowanego starodrzewu.

Same nagrobki to zazwyczaj bardzo proste formy zachowane w postaci betonowych obramowań, którym towarzyszą macewy. Nierzadko przetrwały jedynie cementowe obramowania bądź same macewy lub też obeliski w formie graniastopuła, w niektórych przypadkach walca. Spotkać można także macewy rzeźbione, gdzie, oprócz inskrypcji w języku hebrajskim (czasem także niemieckim, np. na części tylnej), w górnej partii zachowały się płaskorzeźby symboli nawiązujących do profesji lub innych aspektów życia zmarłego (np. dłonie, obłoki i promienie, pojedyncze litery hebrajskie z ornamentem roślinnym – przykłady z cmentarza w Mikołajkach)⁵⁷.

W grupie cmentarzy względnie zachowanych znajduje się m.in. cmentarz w Szczytnie, na którym występuje największy zachowany na terenie województwa warmińsko-mazurskiego zbiór nagrobków (około 200) oraz największa liczba zachowanych macew (około 70)⁵⁸.

Tylko w jednym przypadku zachowanych nekropolii przetrwała historyczna zabudowa o charakterze rytualnym. Jest to *bejt tahara* (dom oczyszczenia) przy cmentarzu w Olsztynie. Zaprojektowany przez Ericha Mendelsohna budynek został odrestaurowany i stanowi obecnie siedzibę Stowarzyszenia Wspólnota Kulturowa „Borussia” i Fundacji „Borussia” (właścicielem jest Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego).

Istotny element zachowanych nekropolii stanowi starodrzew. Na kilku cmentarzach zachowały się fragmenty obwodowych szpalerów granicznych (np. Górowo Iławeckie), rzadziej układ alejowy (np. Działdowo), najczęściej jedynie w formie szczątkowej. Na większości cmentarzy tej grupy historyczna komponowana zieleń pozbawiona jest systematycznych zabiegów pielęgnacyjnych. Te, które są wykonywane, polegają głównie na koszeniu powierzchni grzebalnej i ewentualnym usuwaniu samosiewów (np. cmentarz w Działdowie, Olsztynie, Gołdapi, Szczytnie, Nidzicy).

Część dawnych nekropolii pozbawiona jest systematycznej opieki, co zostało zarejestrowane podczas weryfikacji (np. Pasłek, Górowo Iławeckie). Większość obiektów z tej grupy posiada tablicę informacyjną, jedynie na cmentarzach w Pasłęku i Szczytnie brakuje oznaczeń wskazujących na historię miejsca.

6.2. Cmentarze zdegradowane

Najliczniejszą grupę cmentarzy żydowskich zweryfikowanych na terenie województwa warmińsko-mazurskiego stanowią cmentarze zdegradowane. Są to 32 cmentarze (57%). Do tej grupy zakwalifikowano dawne nekropolie, których obszar grzebalny nie został naruszony, jednak na powierzchni ślady jego istnienia (fragmenty ogrodzenia, macewy, obramowania nagrobków itp.) zachowały

⁵⁷ G. Świdorski, *Symbolika płaskorzeźb na cmentarzu żydowskim w Szczytnie*, „Rocznik Mazurski” 2006, t. 10, s. 89.

⁵⁸ S. Szczepański, op. cit., s. 109–111; G. Świdorski, op. cit., s. 83–104.

14

14

14 | Lidzbark Welski, fragment cmentarza z pozostałościami nagrobków | fot. H. Mackiewicz, NID, 2018

15 | Janowo, fragment cmentarza z pozostałościami nagrobków i resztkami starodrzewu granicznego | fot. H. Mackiewicz, NID, 2018

16

- 16** | Susz, fragment powierzchni grzebalnej i starodrzewu | fot. H. Mackiewicz, NID, 2018
- 17** | Ogrodzieniec, pozostałości ogrodzenia cmentarza, obecnie jest to teren leśny
| fot. H. Mackiewicz, NID, 2018
- 18** | Nowe Miasto Lubawskie, teren komponowanej zieleni miejskiej z fragmentarycznie zachowanym starodrzewem granicznym cmentarza żydowskiego | fot. H. Mackiewicz, NID, 2018

17

18

się jedynie w formie szczątkowej lub wcale. Są to miejsca, które uległy zniszczeniu wskutek braku opieki, zaniedbań, wandalizmu czy grabieży nagrobków, jednak sam teren nie został przekształcony.

Ze względu na stan zachowania i obecną funkcję można je w dużym uogólnieniu podzielić na następujące podgrupy:

- czytelna przynajmniej częściowo powierzchnia grzebalna z pozostałościami nagrobków (np. Lubawa-Fijewo, Lidzbark Welski, Janowo, Zalewo);
- historyczna powierzchnia grzebalna bez zachowanych nagrobków, czytelna w terenie jedynie poprzez zachowane elementy typu ogrodzenie lub jego fragmenty, wypiętrzenie terenu, szpalery starodrzewu i innych roślinnych wyznaczników charakterystycznych dla cmentarzy (np. Susz, Ogrodzieniec, Bagińsko);
- obszary funkcjonujące współcześnie jako wyodrębnione tereny zieleni, fragmenty założeń parkowych itp. (np. Nowe Miasto Lubawskie – ul. Grunwaldzka, Biała Piska, Bisztynek, Ełk, Elbląg, Giżycko);
- tereny zdefiniowane jako nieużytki (np. Ryn, Tolkmicko, Orneta, Nidzica, Bartoszyce).

Tylko sporadycznie na terenie cmentarzy uznanych za zdegradowane znajdują się tablice informujące o dawnej funkcji tego terenu (np. Janowo).

6.3. Cmentarze trwale przekształcone

Cmentarze trwale przekształcone to ostatnia grupa, do której zakwalifikowano 16 (29%) obiektów. Większość z nich została trwale zniszczona i przekształcona inwestycyjnie. Identyfikacja w terenie pozwoliła na ustalenie sposobów użytkowania terenów zajmowanych niegdyś przez żydowskie nekropolie. Większość z nich przeznaczona została pod zabudowę i towarzyszącą jej infrastrukturę (np. Biskupiec Pomorski, Dąbrówno, Dobre Miasto, Braniewo, Hława, Jeziorany, Kętrzyn, Nowe Miasto Lubawskie, Olsztynek, Sępólno).

Szczególnym przypadkiem zaliczanym do tej grupy jest teren dawnego cmentarza w Pieniężnie. Pochowano na nim żołnierzy radzieckich (nie wiadomo, co się stało z dawnymi grobami i szczątkami) i obecnie jest to cmentarz wojenny. Jedynym elementem pozostałym po dawnym cmentarzu żydowskim jest obecnie, jak się wydaje, krótko przycięty bukowy szpaler graniczny, oddzielający pierwotne założenie od przyległego cmentarza komunalnego.

Należy dodać, że część cmentarzy uznanych za trwale przekształcone była najprawdopodobniej nieczynna jeszcze przed 1939 r. (np. Olsztynek, Nowe Miasto Lubawskie). Dotyczy to miejscowości, gdzie udokumentowane zostało funkcjonowanie 2 cmentarzy: starego i nowego. Te ostatnie były zakładane zapewne po wyczerpaniu się powierzchni grzebalnej na wcześniejszych założeniach.

7. Stan ochrony prawnej

Do rejestru zabytków województwa warmińsko-mazurskiego wpisano 11 (19%) cmentarzy żydowskich (stan na dzień 31.12.2022). Decyzje dotyczące wpisów do rejestru zabytków nieruchomości (księga A) cmentarzy żydowskich z obszaru województwa warmińsko-mazurskiego charakteryzują się podobnymi zakresami ochrony. Zgodnie z rozstrzygnięciami decyzji obejmują tereny nekropolii wraz z zespołami lub pozostałościami nagrobków, układy przestrzenne (zachowane oraz częściowo zatarte) i zielen (starodrzew, układy zieleni, nasadzenia graniczne; w treści 2 decyzji wyszczególniono również zachowane aleje lipowe). Jedyny wyjątek stanowi nekropolia w Olsztynie, która została

wpisana do rejestru zabytków jako „park miejski – dawny cmentarz żydowski”, na którego obszarze nie ocalała ani jedna macewa⁵⁹.

W przypadku województwa warmińsko-mazurskiego żadna z decyzji o wpisach cmentarzy żydowskich do rejestru nie zawiera załączników, ale w większości rozstrzygnięć wskazano numery działek oraz powierzchnie cmentarzy objęte ochroną konserwatorską. Ponadto do rejestru zabytków nieruchomości wpisano indywidualnie (bez terenu cmentarza) jedną kaplicę cmentarną, a właściwie dawny dom oczyszczenia gminy żydowskiej (*bejt tahara*) w Olsztynie. Budynek wzniesiony w 1913 r. według projektu architekta Ericha Mendelsohna znajduje się przy ul. Zyndrama z Maszkowic 2 i jest obecnie siedzibą powołanego w 1990 r. Stowarzyszenia Wspólnota Kulturowa „Borussia”, które „działa na rzecz budowania i pogłębiania kultury dialogu i tolerancji między ludźmi różnych narodowości, wyznań, tradycji oraz współtworzenia społeczeństwa obywatelskiego”⁶⁰.

W gminnych ewidencjach zabytków ujęto 14 cmentarzy żydowskich z terenu województwa warmińsko-mazurskiego (nie wszystkie samorządy prowadzą ewidencję).

8. Główne zagrożenia

Proces opuszczania cmentarzy żydowskich w regionie został zapoczątkowany jeszcze przed wybuchem II wojny światowej. Działania nazistów spowodowały opuszczenie tych terenów przez znaczną część i tak relatywnie nielicznej na tych terenach żydowskiej społeczności. W latach 1939–1944 pozostała jeszcze część Żydów została umieszczona w obozach zagłady. W ten sposób dawne cmentarze zostały trwale pozbawione swoich użytkowników.

Po 1945 r., z powodu braku spadkobierców, a tym samym braku ciągłości funkcji grzebalnych, stały się one terenami opuszczonymi, nieużytkowanymi, które na mocy przepisów dekretu z 1946 r. dotyczącego majątków opuszczonych i poniemieckich zostały upaństwowione i stały się własnością skarbu państwa (obecnie 4)⁶¹. Wyjątek stanowiły te cmentarze, które znalazły się w zarządzie państwowych osób prawnych – to jedynie 4 na terenie województwa warmińsko-mazurskiego. W dalszej kolejności cmentarze żydowskie przechodziły na własność gmin (obecnie 20 – 36%). Niektóre z nich znalazły się w rękach prywatnych (5 – 9%). Kolejne 11 cmentarzy to obiekty o podzielonej własności, a w przypadku 12 brakuje danych. Złożona kwestia własności, która przyczyniła się do negatywnych działań, w tym również przeznaczania terenów cmentarzy żydowskich na cele inwestycyjne, stanowiła i wciąż stanowi jedno z głównych zagrożeń.

Zagrożenia były i są po części konsekwencją traktowania cmentarzy wyznaniowych zachowanych na terenach dawnych Prus Wschodnich, które znalazły się w granicach państwa polskiego po 1945 r., jako tkanki obcej kulturowo. Konsekwencją było relatywnie późne zwrócenie uwagi na część dziedzictwa kulturowego, jakie stanowią nieużytkowane historyczne cmentarze wyznaniowe zachowane na terenie obecnego województwa warmińsko-mazurskiego. Rozpoznanie tej części zabytkowego dziedzictwa nastąpiło dopiero w latach 80. i na początku lat 90. XX w. – z tego okresu pochodzą karty cmentarzy (nie obejmują one wszystkich zidentyfikowanych nekropolii) oraz wpisy do rejestru zabytków.

■

⁵⁹ Część macew z olsztyńskiego cmentarza żydowskiego została wykorzystana do umocnienia skarpy przy budynku obecnej Restauracji Casablanca w Olsztynie (ul. Zamkowa 5). Zob. A. Bobko, *Powrót „Casablanki”. Prace restauratorskie zabytkowej willi przy ul. Zamkowej w Olsztynie*, „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski” 2019, R. 11, s. 194.

⁶⁰ <http://borussia.pl/index.php/stowarzyszenie-wspolnota-kulturowa-borussia/> [dostęp: 25.05.2023].

⁶¹ <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/wDU19460130087/O/D19460087.pdf>

Kolejnym zagrożeniem jest kwestia braku oznakowana terenów cmentarzy. Jest to szczególnie niekorzystne w przypadku nekropolii zachowanych jedynie reliktoowo, ponieważ zwiększa niebezpieczeństwo dalszej degradacji. Powierzchnie grzebalne cmentarzy, o których wiadomo, że znajdują się obecnie na terenach parków lub lasów (np. Nowe Miasto Lubawskie, Ogrodzieniec), narażone są na wprowadzanie współczesnych nasadzeń, a część z nich niszczone jest przez samosiewy (np. Fijewo, Susz). Cmentarze funkcjonujące obecnie jako nieużytki oraz inne, pozbawione stałej opieki, podlegają degradacji na skutek niekontrolowanej naturalnej sukcesji roślinnej – zarastania.

W dalszym ciągu nierozwiązana pozostaje kwestia braku wystarczającego rozpoznania historycznych granic, szczególnie zasięgu zachowanej powierzchni grzebalnej (np. Janowo, Fijewo).

Kwestią problematyczną jest również brak opieki i powszechnej wiedzy miejscowej ludności o istnieniu i lokalizacji dawnych cmentarzy żydowskich, co sprzyja erozji zachowanej jeszcze na powierzchni materii zabytkowej.

9. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie warmińsko-mazurskim

9.1. Archiwa

- Akta miasta Barczewo, Archiwum Państwowe w Olsztynie, sygn. 247/2910.
- Urząd Katastralny w Olsztynie, Archiwum Państwowe w Olsztynie, sygn. 1367/231.
- Urząd Katastralny w Nidzicy, Archiwum Państwowe w Olsztynie, sygn. 1291.

9.2. Kartografia

- Mapy topograficzne, *Preußische Urmesstischblätter*, skala 1:25000, 1820–1876, rękopiśmienne oryginały w zbiorach Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz; wykorzystano skany map ze zbiorów NID, Oddział Terenowy w Olsztynie.
- Mapy topograficzne, *Topographische Karten (Messtischblätter)*, skala 1:25000, wydania opublikowane i aktualizowane w latach 1860–1944; wykorzystano skany map z różnych lat ze zbiorów NID, Oddział Terenowy w Olsztynie.

9.3. Opracowania ogólne

- Bartnik M., *Cmentarz pochowany. O likwidacji cmentarza żydowskiego w Olsztynie*, „Borussia. Kultura – Historia – Literatura” 2006, nr 37, s. 178–184.
- Bergman E., Jagielski J., *Zachowane synagogi i domy modlitwy w Polsce. Katalog*, Warszawa 1996.
- Białobrzeski J., *Młynary. Małe miasto 1327–2007*, Olsztyn 2008.
- Bitowt R., *Materiały o przeszłości Mrągowa i ziemi mrągowskiej*, Mrągowo 1999.
- Bitowt R., *Nekropolie Mrągowa*, „Mrągowskie Studia Humanistyczne” 1999, t. I, s. 103–113.
- Bobko A., *Powrót „Casablanki”. Prace restauratorskie zabytkowej willi przy ul. Zamkowej w Olsztynie*, „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski” 2019, R. II, s. 190–203.
- Chrzanowski T., *Olecko w XIX wieku*, [w:] *Dzieje Olecka 1560–2010*, Olecko–Radom 2010, s. 223–331.
- Dągowski I., *Spychaczem po mogiłach*, „Gazeta Giżycka” 1995, nr 46.
- Gieszczyńska R., Gieszczyński W., *Żydzi na Warmii i Mazurach po II wojnie światowej. Zarys problematyki*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2006, nr 2, s. 231–243.

- Grenz R., *Die jüdische Gemeinde*, [w:] *Der Kreis Rastenburg. Ein ostpreußischen Dokumentwerk*, Barb. R. Grenz, Marburg–Lahn 1976, s. 241–242.
- Halpern F., *Geschichte der jüdischen Gemeinde zu Guttstadt. Ein Beitrag zur Geschichte der Juden in Ermland*, Guttstadt 1927.
- Jasiński J., *Olsztyńskie nekropolie*, [w:] *Olsztyn 1353–2003*, red. S. Achremczyk, W. Ogrodziński, Olsztyn 2003, s. 600–613.
- Knercer W., *Cmentarze i zabytki kultury żydowskiej w województwie olsztyńskim*, „Borussia. Kultura – Historia – Literatura” 1993, nr 6, s. 52–56.
- Knercer W., *Cmentarze żydowskie i synagogi na terenie województwa warmińsko-mazurskiego. Historia, stan obecny*, „Studia Żydowskie. Almanach” 2011, R. 1, s. 127–135.
- Knercer W., *Cmentarze żydowskie na terenie województwa olsztyńskiego. Historia, stan obecny*, [w:] *Cmentarze żydowskie*, red. J.A. Choroszy i in., Wrocław 1995 („Studia z Dziejów Kultury Żydowskiej w Polsce”, t. 2), s. 131–139.
- Korowaj T., *Krótką historia gminy żydowskiej w dawnym powiecie Rastenburg/Kętrzyn*, „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski” 2001, R. 3, s. 230–233.
- Kossert A., *Die jüdische Gemeinde Ortelsburg – Ein Beitrag zur Geschichte der Juden in Masuren*, [w:] *Zur Geschichte und Kultur der Juden in Ost – und Westpreussen*, Hrsg. M. Brocke, M. Heitmann, H. Lordick, Hildesheim 2000, s. 87–124.
- Kossert A., *Z dziejów gminy żydowskiej w Szczytnie*, [w:] *Powiat szczytyński. Przeszłość – współczesność*, red. G. Jasiński, Z. Kudrzycki, A. Misiuk, Szczytno 2006, s. 382–409.
- Kossert A., *Zarys historii gminy żydowskiej w Piszcu*, „Znad Pisy” 1999, nr 8, s. 69–77.
- Kowalska H., *Okupacja*, [w:] *Działdowo. Z dziejów miasta i powiatu*, red. W. Korycka, Olsztyn 1966, s. 221–240.
- *Kronika miasta Dąbrówno zebrana przez Chrystiana Benjamina Bocka*, oprac. G. Białuński, Dąbrówno 2003.
- Kruk E., *Żydzi pruscy*, „Gazeta Olsztyńska” z 19–21 marca 1999 r.
- Łapo J.M., *Żydzi powiatu ostródzkiego*, „Okolice Ostródy” 2011, R. 3, s. 5–38.
- Piechota R., *Żydzi w Zalewie*, „Zapiski Zalewskie. Historia. Kultura. Środowisko” 2003, nr 3–4, s. 7–10.
- Płoski A., *Kwerenda archiwalna i biblioteczna dotycząca budynku synagogi w Barczewie*, Olsztyn 2020.
- Rajchman J., *Zapomniana społeczność – Żydzi Prus Wschodnich*, „Borussia. Kultura – Historia – Literatura” 2004, nr 35, s. 153–161.
- Szczepański S., *Żydowskie domy modlitwy oraz cmentarze na Warmii i Mazurach – stan obecny (na tle dziejów w Prusach Wschodnich i Zachodnich)*, „Rocznik Ziemi Zachodnich” 2017, t. 1, s. 76–78.
- Sekta J., *Ludność żydowska w Lecu (Giżycku). Zarys dziejów do końca XIX wieku*, „Masovia” 1997, t. 1, s. 37–44.
- Sekta J., *Ludność żydowska w powiecie leckim (giżyckim)*, [w:] *Postawy oraz wzajemne stosunki grup etnicznych i narodowościowych na Mazurach (XIV–XX w.). Materiały z sesji naukowej (Giżycko, 11–12 czerwca 1999 r.)*, red. G. Białuński, G. Jasiński, Giżycko 1999, s. 46–65.
- Sekta J., *Zagłada Żydów leckich (giżyckich) w czasie II wojny światowej*, „Masovia” 2007, t. 10, s. 29–36.
- Skrobot W., *Z dziejów Żydów ostródzkich*, „Raptularz Ostródzki. Gazeta Zamkowa” 1998, nr 2, s. 8.
- Słodownik L., *Zarys dziejów Gminy Żydowskiej w Elblągu*, „Magazyn Elbląski” 2009, nr 12, s. 8–14.
- Sokółowski F., *Źródła do dziejów Żydów w zbiorach Archiwum Państwowego w Olsztynie*, [w:] *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, red. B. Woszczyński, V. Urbaniak, Warszawa 2001, s. 241–249.
- Sommerfeld A., *Juden im Ermland – Ihr Schicksal nach 1933*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 1991, Beiheft 10.
- Szczepański S., *Gmina żydowska w Suszu – zarys dziejów*, „Skarbiec Suski. Historia – Środowisko – Kultura” 2012, nr 7, s. 26–31.

- Szczepański S., *Mieszkańcy Iławy na tle dziejów miasta (do 1945 r.)*, [w:] *Iława 1305–2005. Siedemset lat dziejów*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2006, s. 57–71.
- Świdorski G., *Symbolika płaskorzeźb na cmentarzu żydowskim w Szczytnie*, „Rocznik Mazurski” 2006, t. 10, s. 83–104.
- Wajda K., *Nowe Miasto Lubawskie w latach 1772–1914*, [w:] *Nowe Miasto Lubawskie. Zarys dziejów*, red. M. Wojciechowski, Nowe Miasto Lubawskie 1992, s. 91–125.
- Wijaczka J., *Żydzi w Prusach Książęcych (1525–1701)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1995, nr 1, s. 3–14.
- Wołosz A.K.F., *Żydzi w miastach Prus Wschodnich. Obecność zapomniana czy zatarta?*, „Studia Angerburgica” 2002, t. 7, s. 99–121.

9.4. Karty ewidencyjne poszczególnych cmentarzy

Barczewo

- Karta ewidencyjna obiektu nieruchomego w Barczewie, oprac. A. Karpińska, 2018, Archiwum NID.

Bartoszyce

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego w Bartoszycach, oprac. M. Zwierowicz, A. Karpińska, 2017, Archiwum NID.

Biała Piska

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego w Białej Piskiej, oprac. A. Karpińska, 2018, Archiwum NID.

Biskupiec Pomorski

- Karta cmentarza, Biskupiec Pomorski, ul. Grudziądzka, oprac. H. Grecki, 1994, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, Biskupiec Pomorski, ul. Kwiatowa, oprac. H. Grecki, 1995, Archiwum NID.

Bisztynek

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego w Bisztynku, ul. Słoneczna, oprac. M. Zwierowicz, A. Karpińska, 2017, Archiwum NID.

Braniewo

- Karta cmentarza, Braniewo, ul. Olsztyńska i Kościuszki, oprac. M. Jonakowski, 1994, Archiwum NID.

Dąbrówno

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego w Dąbrównie, ul. Ogrodowa 7, oprac. A. Karpińska, 2018, Archiwum NID.

Działdowo

- Karta cmentarza w Działdowie, ul. Sienkiewicza, oprac. M. Przytocka, 1983, Archiwum NID.
- Karta cmentarza w Działdowie, ul. Sienkiewicza, oprac. W. Marchlewski, 1990, Archiwum NID.

Elbląg

- Karta cmentarza w Elblągu, ul. Browarna i Brzeska, oprac. Z. Gawron, Z. Pągowski, 1992, Archiwum NID.

Fijewo (gmina Lubawa)

- Karta cmentarza w Fijewie, oprac. A. Mackiewicz, 1992, Archiwum NID.

Frombork

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego we Fromborku, ul. Sanatoryjna, oprac. M. Zwierowicz, A. Karpińska, 2017, Archiwum NID.

Gołdap

- Karta cmentarza starego w Gołdapi, ul. Cmentarna, oprac. J. Mackiewicz, 1993, Archiwum NID.
- Karta cmentarza nowego w Gołdapi, ul. Cmentarna, oprac. J. Mackiewicz, 1993, Archiwum NID.

Górowo Iławeckie

- Karta cmentarza w Górowie Iławeckim, ul. Sikorskiego, oprac. T. Woźniak, 1982, Archiwum NID.

Janowo

- Karta cmentarza w Janowie, oprac. W. Knercer, H. Kogowska, J. Siwkiewicz, 1983, Archiwum NID.

Kętrzyn

- Karta cmentarza w Kętrzynie, pl. Słowiański, oprac. T. Korowaj, 1996, Archiwum NID.

Lidzbark Welski

- Karta cmentarza w Lidzbarku, oprac. M. Przytocka, Z. Dąbkowski, 1983, Archiwum NID.
- Karta cmentarza w Lidzbarku, ul. Zieluńska i Kraziewicza, oprac. H. Lisicka, E. Rzetecka, 1993, Archiwum NID.

Lidzbark Warmiński

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego w Lidzbarku Warmińskim, ul. Grunwaldzka, oprac. A. Karpińska, 2018, Archiwum NID.

Mikołajki

- Karta cmentarza w Mikołajkach, ul. Dybowska, oprac. Z. Mackiewicz, 1989, Archiwum NID.

Miłakowo

- Karta cmentarza w Miłakowie, ul. Kaszubska, oprac. M. Wielesik, 1982, Archiwum NID.

Młynary

- Karta cmentarza w Młynarach, oprac. J. Domino, 1998, Archiwum NID.

Nidzica

- Karta cmentarza starego w Nidzicy, ul. Nowomiejska, oprac. T. Woźniak, 1983, Archiwum NID.
- Karta cmentarza starego w Nidzicy, ul. Nowomiejska, oprac. T. Woźniak, 1983, Archiwum NID.

Nowe Miasto Lubawskie

- Karta cmentarza starego w Nowym Mieście Lubawskim, ul. Działyńskich, oprac. H. Grecki, 1995, Archiwum NID.
- Karta cmentarza starego w Nowym Mieście Lubawskim, ul. Działyńskich, oprac. H. Grecki, 1993, Archiwum NID.

Olecko

- Karta cmentarza w Olecku, ul. Armii Krajowej, oprac. J. Mackiewicz, W. Świczkowski, 1991, Archiwum NID.

Olsztyn

- Karta cmentarza w Olsztynie, ul. Zyndrama z Maszkowic, oprac. A. Baranowska, E. Frydrysiak, K. Koper, N. Kret, M. Krukowska, I. Myrcha, P. Słomiński, U. Zamaro, 2009, Archiwum NID.

Orneta

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego w Ornecie, ul. Piaskowa, oprac. A. Karpińska, 2018, Archiwum NID.

Pasłęk

- Karta cmentarza w Pasłęku, ul. Geodetów, oprac. Z. Gawron, Z. Pągowski, 1992, Archiwum NID.

Pieniężno

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego w Pieniężnie, ulica Cmentarna, oprac. M. Zwierowicz, A. Karpińska, 2017, Archiwum NID.

Pisz

- Karta cmentarza w Pieszku, ul. Parkowa, oprac. K. Cizek, 1986, Archiwum NID.

Reszel

- Karta cmentarza w Reszlu, ul. Chrobrego, oprac. T. Korowaj, 1998, Archiwum NID.

Ryn

- Karta cmentarza w Rynie, ul. Ratuszowa, oprac. J. Mackiewicz, 1985, Archiwum NID.

Sępole

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego w Sępole, ul. Prusa, oprac. M. Zwierowicz, A. Karpińska, 2017, Archiwum NID.

Susz

- Karta cmentarza w Suszu, przy drodze do Olbrachtówka, osiedle Leśne, oprac. J. Gzowska, 1990, Archiwum NID.

Węgorzewo

- Karta cmentarza w Węgorzewie, oprac. J. Mackiewicz, 1994, Archiwum NID.

Wydminy

- Karta cmentarza w Wydminach, oprac. J. Mackiewicz, 1994, Archiwum NID.

Zalewo

- Karta cmentarza w Zalewie, oprac. M. Bartoś, 1990, Archiwum NID.

Koźmin-Orla, widok cmentarza | fot. T. Palacz, NID, 2018

Województwo wielkopolskie

NARODOWY INSTYTUT DZIEDZICTWA – ODDZIAŁ TERENOWY W POZNANIU

AUTORKA RAPORTU: Teresa Palacz

WERYFIKACJA: Tomasz Łuczak, Teresa Palacz, Elżbieta Wyrwińska

BIBLIOGRAFIA: Tomasz Łuczak

1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją

Podkreśleniem oznaczono cmentarze wpisane do rejestru zabytków

Nazwa miejscowości	Inne określenie miejscowości	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
BABIAK		Cmentarz żydowski nowy w Babiaku	Babiak	kolski
BESTWIN	Zduny	Cmentarz żydowski stary w Zdunach (adm. Bestwin)	Zduny	krotoszyński
BOJANOWO		Cmentarz żydowski w Bojanowie	Bojanowo	rawicki
BOREK WIELKOPOLSKI		Cmentarz żydowski w Borku Wielkopolskim	Borek Wielkopolski	gostyński
BRZOSTKÓW	Żerków	Cmentarz żydowski w Żerkowie (adm. Brzostków)	Żerków	jarociński
BUDZYŃ		Cmentarz żydowski w Budzynie	Budzyń	chodzieski
BUGAJ		Cmentarz żydowski stary w Miłosławiu (adm. Bugaj)	Miłosław	wrzesiński
CHODZIEŻ		Cmentarz żydowski w Chodzieży	Chodzież	chodzieski
CIELCZA	Jarocin	Cmentarz żydowski w Jarocinie (adm. Cielcza)	Jarocin	jarociński
CZARNKÓW		Cmentarz żydowski stary w Czarnkowie, ul. Staromiejska (Żydowska Górka)	Czarnków	czarnkowsko-trzcianecki
CZARNKÓW		<u>Cmentarz żydowski nowy w Czarnkowie, ul. Poznańska</u>	Czarnków	czarnkowsko-trzcianecki
CZEMPIŃ		Cmentarz żydowski w Czempiniu	Czempiń	kościański
DĄBIE NAD NEREM		Cmentarz żydowski w Dąbiu nad Nerem	Dąbie nad Nerem	kolski

Nazwa miejscowości	Inne określenie miejscowości	Nazwa cmentarza (robotcza)	Gmina	Powiat
DEBRZNO-WIEŚ		<u>Cmentarz żydowski w Debrznie-Wsi</u>	Lipka	złotowski
DOBRA		Cmentarz żydowski nowy w Dobrej, ul. Kilińskiego	Dobra	turecki
DOBRA		Cmentarz żydowski stary w Dobrej, ul. Narutowicza	Dobra	turecki
DOBRZYCA		Cmentarz żydowski w Dobrzycy	Dobrzyca	pleszewski
DOLSK		Cmentarz żydowski w Dolsku	Dolsk	śremski
GNIEZNO		Cmentarz żydowski w Gnieźnie, ul. Chrobrego	Gniezno	gnieźnieński
GNIEZNO		Cmentarz żydowski w Gnieźnie, ul. Roosevelta	Gniezno	gnieźnieński
GNIEZNO		Cmentarz żydowski w Gnieźnie, ul. Warszawska	Gniezno	gnieźnieński
GOLINA		Cmentarz żydowski w Golinie	Golina	koniński
GOŁAŃCZ		Cmentarz żydowski w Gołańczy	Gołańcz	wągrowiecki
GOSTYŃ		Cmentarz żydowski w Gostyniu	Gostyń	gostyński
GRABÓW WÓJTOSTWO	Grabów nad Prosną	Cmentarz żydowski w Grabowie nad Prosną (adm. Grabów Wójtostwo)	Grabów nad Prosną	ostrzeszowski
GRODZISK WIELKOPOLSKI		Cmentarz żydowski w Grodzisku Wielkopolskim, ul. Żwirki i Wigury/3 Maja	Grodzisk Wielkopolski	grodziski
JARACZEWO		Cmentarz żydowski w Jaraczewie	Jaraczewo	jarociński
JASTROWIE		<u>Cmentarz żydowski w Jastrowiu</u>	Jastrowie	złotowski
JUTROSIN		Cmentarz żydowski w Jutrosinie	Jutrosin	rawicki
KALISZ		<u>Cmentarz żydowski stary w Kaliszu, ul. Nowy Świat/ Handlowa</u>	Kalisz	Kalisz
KALISZ		Cmentarz żydowski w Kaliszu, ul. Podmiejska	Kalisz	Kalisz
KĘPNO		Cmentarz żydowski w Kępnie	Kępno	kępiński
KLECZEW		Cmentarz żydowski w Kleczewie	Kleczew	koniński
KŁECKO		Cmentarz żydowski w Kłecku	KłECKO	gnieźnieński
KŁODAWA		Cmentarz żydowski w Kłodawie	Kłodawa	kolski
KOBYLA GÓRA		Cmentarz żydowski w Kobylej Górze	Kobyła Góra	ostrzeszowski
KOBYLIN		Cmentarz żydowski w Kobylinie	Kobylin	krotoszyński
KOŁO		Cmentarz żydowski w Kole	Koło	kolski

Nazwa miejscowości	Inne określenie miejscowości	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
KOMORZE	Nowe Miasto nad Wartą	Cmentarz żydowski w Nowym Mieście nad Wartą (adm. Komorze)	Nowe Miasto nad Wartą	średzki
KONIN		Cmentarz żydowski w Koninie, ul. Nadrzeczna	Konin	Konin
KOSTRZYN		Cmentarz żydowski w Kostrzynie	Kostrzyn	poznański
KOŚCIAN		Cmentarz żydowski w Kościanie	Kościan	kościański
KOŹMINEK		Cmentarz żydowski w Koźminku, ul. Konopnickiej	Koźminek	kaliski
KÓRNIK		Cmentarz żydowski w Kórniku	Kórnik	poznański
KRAJENKA		Cmentarz żydowski w Krajence	Krajenska	złotowski
KROBIA		Cmentarz żydowski w Krobi	Krobia	gostyński
KROTOSZYN		Cmentarz żydowski w Krotoszynie	Krotoszyn	krotoszyński
KRZYWIŃ		Cmentarz żydowski w Krzywiniu	Krzywiń	kościański
LESZNO		Cmentarz żydowski w Lesznie	Leszno	Leszno
LĘDYCZEK	Landeck	Cmentarz żydowski w Lędyczku	Okonek	złotowski
LUBASZ		Cmentarz żydowski w Lubasz	Lubasz	czarnkowsko-trzcianecki
LWÓWEK WIELKOPOLSKI		Cmentarz żydowski we Lwówku Wielkopolskim	Lwówek Wielkopolski	nowotomyski
ŁOBŻENICA	Lobsens	Cmentarz żydowski w Łobżenicy	Łobżenica	pilski
MARGONIN		Cmentarz żydowski w Margoninie	Margonin	chodzieski
MIASTECZKO KRAJEŃSKIE		Cmentarz żydowski w Miasteczku Krajeńskim	Miasteczko Krajeńskie	pilski
MIEŚCISKO		Cmentarz żydowski w Mieścisku	Mieścisko	wągrowiecki
MIĘDZYCHÓD		Cmentarz żydowski w Międzychodzie	Międzychód	międzychodzki
MIKSTAT-PUSTKOWIE	Mikstat	Cmentarz żydowski w Mikstacie (adm. Mikstat-Pustkowie)	Mikstat	ostrzeszowski
MOSINA		Cmentarz żydowski stary w Mosinie	Mosina	poznański
MOSZCZANKA	Raszków	Cmentarz żydowski w Raszkowie (adm. Moszczanka)	Raszków	ostrowski
MUROWANA GOŚLINA		Cmentarz żydowski w Murowanej Goślinie	Murowana Goślina	poznański
NOWY TOMYŚL		Cmentarz żydowski w Nowym Tomyślu	Nowy Tomyśl	nowotomyski
OBORNIKI		Cmentarz żydowski w Obornikach	Oborniki	obornicki

Nazwa miejscowości	Inne określenie miejscowości	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
OBRZYCKO		Cmentarz żydowski w Obrzycku	Obrzycko	szamotulski
ODOLANÓW		Cmentarz żydowski stary w Odolanowie (Żydowskie Góry)	Odolanów	ostrowski
OKONEK	Ratzebuhr	Cmentarz żydowski w Okonku	Okonek	złotowski
ORLA	Koźmin-Orla	<u>Cmentarz żydowski w Koźminie Wielkopolskim (adm. Orla)</u>	Koźmin Wielkopolski	krotoszyński
OSIECZNA		Cmentarz żydowski w Osiecznej	Osieczna	leszczyński
OSTRÓW WIELKOPOLSKI		Cmentarz żydowski nowy w Ostrowie Wielkopolskim, al. Słowackiego	Ostrów Wielkopolski	ostrowski
OSTRÓW WIELKOPOLSKI		Cmentarz żydowski stary w Ostrowie Wielkopolskim, pl. 23 Stycznia	Ostrów Wielkopolski	ostrowski
OSTRZESZÓW		Cmentarz żydowski w Ostrzeszowie	Ostrzeszów	ostrzeszowski
PAKSZYN	Czarniejewo	Cmentarz żydowski w Czarniejewie (adm. Pakszyn)	Czarniejewo	gnieźnieński
PIASKI		Cmentarz żydowski w Piaskach	Piaski	gostyński
PIŁA	Schneidemühle	Cmentarz żydowski w Piłe, ul. Konopnickiej i Domańskiego	Piła	pilski
PIŁA	Piła-Leszków	<u>Cmentarz wojenny w Piłe, ul. Na Leszkowie (I wojna światowa)</u>	Piła	pilski
PLESZEW		Cmentarz żydowski w Pleszewie	Pleszew	pleszewski
PNIEWY		Cmentarz żydowski w Pniewach	Pniewy	szamotulski
POBIEDZISKA		Cmentarz żydowski w Pobiedziskach	Pobiedziska	poznański
POGORZELA		Cmentarz żydowski w Pogorzeli	Pogorzela	gostyński
POŁAJEWO		Cmentarz żydowski w Połajewie	Połajewo	czarnkowsko-trzcianecki
POZNAŃ		Cmentarz żydowski w Poznaniu, ul. Głogowska	Poznań	Poznań
POZNAŃ		Cmentarz żydowski w Poznaniu-Miłostowie, ul. Warszawska	Poznań	Poznań
PRZEDECZ		Cmentarz żydowski w Przedczu	Przedecz	kolski
RAKONIEWICE		Cmentarz żydowski w Rakoniewicach	Rakoniewice	grodziski
RAWICZ	Rawicz-Sarnowa	Cmentarz żydowski w Rawiczu	Rawicz	rawicki
ROGOŹNO		<u>Cmentarz żydowski nowy w Rogoźnie, ul. Leśna</u>	Rogoźno	obornicki
ROGOŹNO		Cmentarz żydowski stary w Rogoźnie, ul. Leśna	Rogoźno	obornicki

Nazwa miejscowości	Inne określenie miejscowości	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
RUSSOCICE	Władysławów	<u>Cmentarz żydowski we Władysławowie (adm. Russocice)</u>	Władysławów	turecki
RYCHWAŁ	Żurawin	Cmentarz żydowski w Rychwale	Rychwał	koniński
RYCZYWÓŁ		Cmentarz żydowski w Ryczywole	Ryczywół	obornicki
RYDZYNA		Cmentarz żydowski w Rydzynie	Rydzyzna	leszczyński
SIERAKOWO	Rawicz-Sierakowo	Cmentarz żydowski w Rawiczu (adm. Rawicz-Sierakowo)	Rawicz	rawicki
SIERAKÓW		Cmentarz żydowski w Sierakowie	Sieraków	międzychodzki
SKOKI		Cmentarz żydowski w Skokach	Skoki	wągrowiecki
SKULSK		Cmentarz żydowski w Skulsku	Skulsk	koniński
SŁUPCA		Cmentarz żydowski w Słupcy	Słupca	słupecki
SOMPOLNO		Cmentarz żydowski w Sompolnie	Sompolno	koniński
STARY KIĄCZYN	Stawiszyn	Cmentarz żydowski w Stawiszynie (adm. Stary Kiączyn)	Stawiszyn	kaliski
SWARZĘDZ		Cmentarz żydowski w Swarzędzu	Swarzędz	poznański
SZAMOCIN		Cmentarz żydowski w Szamocinie	Szamocin	chodzieski
SZAMOTUŁY		Cmentarz żydowski w Szamotułach	Szamotuły	szamotulski
ŚLESIN		Cmentarz żydowski w Ślesinie	Ślesin	koniński
ŚMIGIEL		Cmentarz żydowski w Śmiglu	Śmigiel	kościański
ŚREM		Cmentarz żydowski w Śremie, ul. Powstańców Wielkopolskich	Śrem	śremski
ŚRODA WIELKOPOLSKA		Cmentarz wojenny w Środzie Wielkopolskiej	Środa Wielkopolska	średzki
TRZCIANKA	Schönlanke	Cmentarz żydowski w Trzciance, ul. Parkowa	Trzcianka	czarnkowsko-trzcianecki
TULISZKÓW		Cmentarz żydowski w Tuliszkowie	Tuliszków	turecki
TUREK		<u>Cmentarz żydowski w Turku</u>	Turek	turecki
UJŚCIE		Cmentarz żydowski w Ujściu, ul. Czarnkowska	Ujście	pilski
WALGA	Pyzdry	Cmentarz żydowski w Pyzdrach (adm. Walga)	Pyzdry	wrzesiński
WARTOSŁAW		Cmentarz żydowski w Wartosławiu	Wronki	wrzesiński
WĄGROWIEC		Cmentarz żydowski w Wągrowcu	Wągrowiec	wągrowiecki
WIELEŃ	Filehne	Cmentarz żydowski w Wieleniu	Wieleni	czarnkowsko-trzcianecki

Nazwa miejscowości	Inne określenie miejscowości	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
WIELKA WIEŚ	Buk	Cmentarz żydowski w Buku (adm. Wielka Wieś)	Buk	poznański
WILCZYN		Cmentarz żydowski w Wilczynie	Wilczyn	koniński
WITKOWO		Cmentarz żydowski w Witkowie	Witkowo	gnieźnieński
WITOBEL	Stęszew	Cmentarz żydowski w Stęszewie	Stęszew	poznański
WOLICA PUSTA	Mieszków	Cmentarz żydowski w Mieszkowie (adm. Wolica Pusta)	Mieszków	jarociński
WOLSZTYN		Cmentarz żydowski w Wolsztynie	Wolsztyn	wolsztyński
WRĄBCZYN GÓRSKI	Zagórz, Kirchol	Cmentarz żydowski w Zagórzowie (adm. Wrąbczyn Górski)	Zagórz	słupecki
WRONKI		Cmentarz żydowski we Wronkach, ul. Zacisze	Wronki	szamotulski
WRONKI		Cmentarz żydowski we Wronkach, ul. Mickiewicza	Wronki	szamotulski
WRZEŚNIA		Cmentarz żydowski we Wrześni	Września	wrzesiński
WYRZYSK	Wirszitz	Cmentarz żydowski w Wyrzysku	Wyrzysk	pilski
WYSOKA	Wissek	Cmentarz żydowski w Wysokiej	Wysoka	pilski
ZAKRZEWICE	Książ Wielkopolski	Cmentarz żydowski w Książu Wielkopolskim (adm. Zakrzewice)	Książ Wielkopolski	poznański
ZANIEMYŚL		Cmentarz żydowski w Zaniemyślu	Zaniemyśl	średzki
ZBĄSZYŃ		Cmentarz żydowski w Zbąszyniu	Zbąszyń	nowotomyski
ZIELEŃ	Trzemeszno	Cmentarz żydowski w Trzemesznie (adm. Zieleń)	Trzemeszno	gnieźnieński
ZŁOTÓW	Flatow	Cmentarz żydowski w Złotowie	Złotów	złotowski

2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją

Nazwa miejscowości		Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
GRODZISK WIELKOPOLSKI		Cmentarz żydowski stary w Grodzisku Wielkopolskim	Grodzisk Wielkopolski	grodzki
KONIN		Cmentarz żydowski stary w Koninie	Konin	Konin
KOŹMIN WIELKOPOLSKI		Cmentarz żydowski stary w Koźminie Wielkopolskim	Koźmin Wielkopolski	krotoszyński
POZNAŃ		Cmentarz żydowski na Złotej Górze w Poznaniu	Poznań	Poznań

POZNAŃ		Cmentarz żydowski w Poznaniu, pl. Wolności	Poznań	Poznań
ŚREM		Cmentarz żydowski stary w Śremie, ul. Młyńska	Śrem	śremski
TRZCIANKA		Cmentarz żydowski w Trzciance, ul. Chopina	Trzcianka	czarnkowsko-trzcianiecki
WRONKI		Cmentarz żydowski stary we Wrónkach, ul. Kręta	Wrónki	szamotulski

3. Przebieg prac

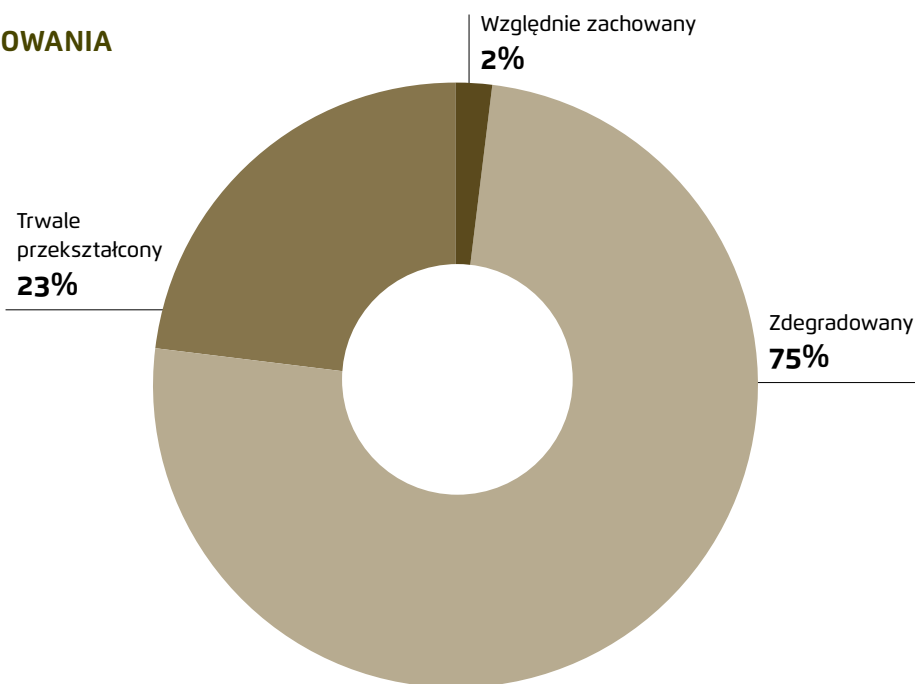
W województwie wielkopolskim weryfikacją terenową objęto 130 cmentarzy żydowskich. Miejsca pochówku ludności żydowskiej zostały potwierdzone przed udaniem się w teren na podstawie literatury oraz umiejscowienia ich na mapach pruskich (tzw. *Messtischblätter*), rosyjskich mapach topograficznych i mapach Wojskowego Instytutu Geograficznego (tzw. mapach WIG) z okresu międzywojennego. Pozwoliło to na ogólne rozpoznanie lokalizacji i przybliżonych granic poszczególnych nekropolii. Historyczne mapy porównano ze współczesnymi mapami topograficznymi.

Weryfikacją nie objęto 8 cmentarzy, o których wspominają źródła historyczne, ale których nie ma i nie można jednoznacznie wskazać ich usytuowania zgodnie z kartografią. Są to cmentarze najstarsze (pierwsze) dla gmin żydowskich, określane jako stare cmentarze: w Grodzisku Wielkopolskim, Koninie, Koźminie Wielkopolskim i Śremie. W Trzciance (ul. Chopina) i we Wrónkach (ul. Kręta) wskazano co prawda ulice, ale nie można było określić bardziej jednoznacznego usytuowania żydowskich nekropolii. W Poznaniu część źródeł za najstarszy uznaje cmentarz położony na Złotej Górze, w pobliżu kościoła Jezuitów (ul. Szewska), jednak istnieją hipotezy mówiące, że nie było w tym miejscu cmentarza, a za najstarszy uznaje się ten położony na północno-zachodnim stoku Muszej Góry (ob. pl. Wolności). Cmentarz ten zlikwidowany został, kiedy rozpoczęto regulację układu przestrzennego Poznania według koncepcji Davida Gilly'ego. Wytoczono wówczas m.in. na Muszej Górze tzw. Górne Miasto z reprezentacyjną zabudową. Część grobów, wbrew obowiązującemu prawu żydowskiemu, pod naciskiem władz pruskich przeniesiono na nowy cmentarz o pow. 4 ha przy ul. Głogowskiej 26. Ten zniszczyli w naziemnej części naziści po 1940 r. Po II wojnie światowej powstały na jego terenie pawilony Międzynarodowych Targów Poznańskich.

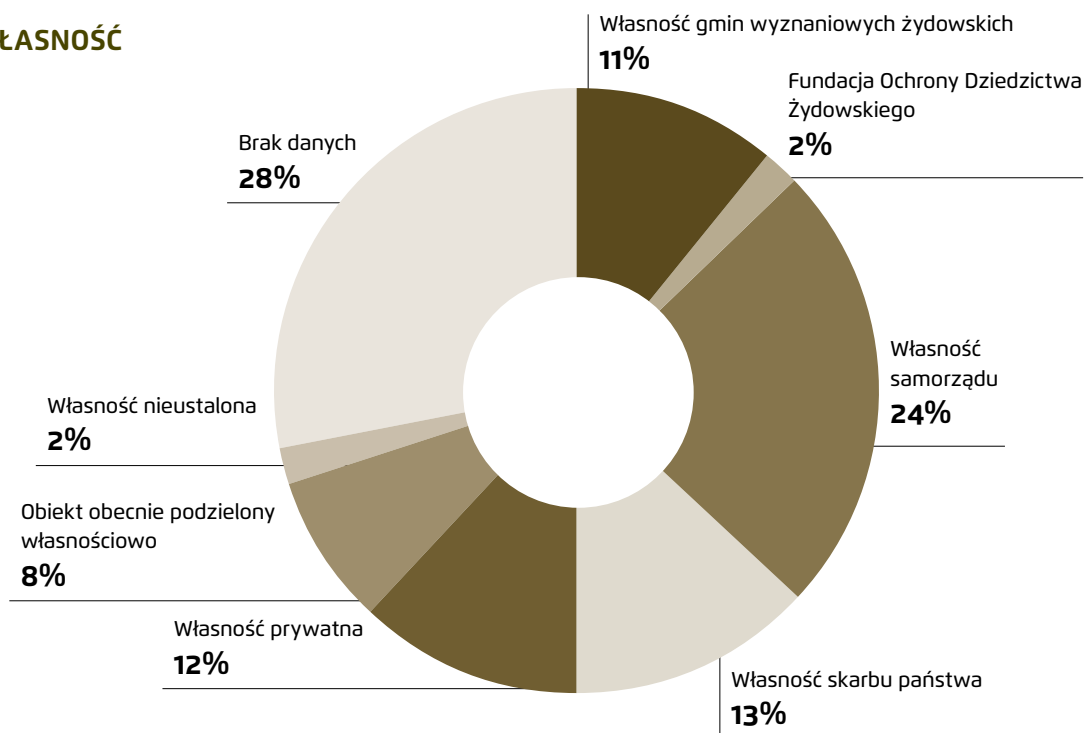
Identyfikacja cmentarzy w terenie uzależniona była od stopnia ich zachowania, czytelności granic, istnienia ogrodzenia, często współczesnego, a także zachowania historycznego układu zieleni, istnienia naziemnych form w postaci grobów i zarysów mogił oraz macew z inskrypcjami. Zdecydowana większość nekropolii żydowskich na obszarze województwa wielkopolskiego nie posiada wyraźnie oznaczonych granic, a ich wyznaczenie opiera się na określeniu ich przybliżonego przebiegu. Tak wykreślone granice nie są tym samym często tożsame z zachowanymi warstwami podziemnymi, czyli pochówkami. Precyzyjne określenie obszaru cmentarzy wymaga bowiem dokładnego przejrzenia archiwaliów (o ile się takie zachowały) i badań georadarem. Często także nawet nałożenie i porównanie map archiwalnych ze współczesnymi nie daje jednoznacznej odpowiedzi. Zmianie uległ bowiem układ dróg i ich przebieg. Niemożliwe staje się precyzyjne określenie granic, gdy w miejscu cmentarza znajduje się pole uprawne, gdy porośnięty jest lasem (Żerków, Dolsk, Kostrzyn, stary cmentarz w Rogoźnie przy ul. Leśnej, Bugaj-Miłosław, Okonek) albo został całkowicie przekształcony i znajduje się na nim zabudowa jednorodzinna, wielorodzinna lub budynki użyteczności publicznej (m.in. cmentarze w Kaliszu – ul. Handlowa i Nowy Świat, Osiecznej, Piaskach, Pleszewie, Rakoniewicach czy Ujściu).

4. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym

STAN ZACHOWANIA

WŁASNOŚĆ

Cmentarze wpisane do rejestru zabytków	9%
Cmentarze z mogiłami ofiar Zagłady	2%
Cmentarze pozbawione czytelnych naziemnych reliktyw (nagrobki, ogrodzenia, budynki, historycznie komponowany drzewostan i ich relikty)	55%
Cmentarze z istniejącymi elementami współczesnego oznakowania	46%

5. Ocena stanu zachowania

Na terenie województwa wielkopolskiego stan zachowania cmentarzy żydowskich można określić jako raczej zły. Wszystkie znajdujące się w obszarze województwa doznały w różnym stopniu dewastacji i zniszczeń, począwszy od okresu międzywojennego (cmentarze usytuowane na terenie Rzeszy Niemieckiej), przez zniszczenia okresu II wojny światowej i w powojennej Polsce. W zdecydowanej większości zostały one zdegradowane. Na podstawie badań terenowych tylko 3 cmentarze (2%) oceniono jako względnie zachowane, czyli takie, w przypadku których można oznaczyć ich pierwotne granice. Aż 75% całego zasobu stanowią cmentarze zdegradowane w części lub w całości. Nekropolie trwale przekształcone to 29 cmentarzy (23%).

5.1. Cmentarze względnie zachowane

Najlepiej zachowany cmentarz żydowski znajduje się nieopodal Koźmina Wielkopolskiego, w miejscowości Orla, przy obecnej ul. Wierzbowej, na terenie lasu zwanego dawniej Koszewiec, obecnie nazywanego Laskiem Orlińskim. Szczątki ze starego cmentarza w Koźminie, usytuowanego przy synagodze, w 1872 r. przeniesiono na nowy cmentarz i pochowano w zbiorowej mogile. W drugiej poł. XIX w. po południowej stronie cmentarza wybudowano dom grabarza, obecnie jest to dom mieszkalny. Cmentarz ma układ geometryczny, z trzech stron otoczony jest rowem i ogrodzony współczesnym metalowym ogrodzeniem z lat 90. XX w., z bramą dekorowaną motywem menory. W latach 90. cmentarz uporządkowano po okresie dewastacji powojennej. Zachowało się na nim ok. 450 nagrobków z pocz. XIX w. i z czasów późniejszych. W latach 50. XX w. rozebrano dom przedpogrzebowy. Najstarszy pochówek pochodzi z 1801 r. Na cmentarzu pochowano m.in. rabina Salomona Meira Radta (zm. w 1867 r.) i innych znacznych przedstawicieli koźmińskiej gminy żydowskiej. W czasie II wojny światowej cmentarz uległ częściowej dewastacji – zabrano metalowe tablice, łańcuchy i lampy. Nie zabrano jednakże macew i granitowych pomników wykonanych we wrocławskich pracowniach kamieniarskich. Nieznane są przyczyny zaniechania całkowitego zniszczenia cmentarza przez członków Hitlerjugend. Ostatni pochówek na koźmińskim cmentarzu miał miejsce w 1969 r. Nagrobek Nathana Mośkiewicza jako jedyny posiada inskrypcję w języku polskim. Na pozostałych znajdują się napisy w językach hebrajskim i niemieckim.

Cmentarz w Pobiedziskach w pow. poznańskim usytuowany jest w południowej części miasta, po wschodniej stronie jeziora Dobrze. Nieduża nekropolia, o pow. 0,23 ha, założona została w końcu XVIII w. na planie wydłużonego prostokąta. Obecnie usytuowana jest przy ul. Półwiejskiej, u stóp klasztoru i szkoły sióstr Sacré-Coeur. Do czasów II wojny cmentarz pozostał nienaruszony, mimo że już przed jej wybuchem przestała istnieć społeczność żydowska w Pobiedziskach. W czasie okupacji rozebrano ceglany mur otaczający cmentarz, a cegłę do celów budowlanych wykorzystali niemieccy osadnicy. Częściowej dewastacji uległy pomniki nagrobne. Największe szkody uczyniono jednakże po wojnie. Z macew układano pomost nad jeziorem, a następnie wrzucono je do wody. Odnalezione i wydobyte w latach 90. XX w. powróciły na teren cmentarza. Według karty cmentarza w 1995 r. znajdowały się na nim tylko nieliczne cokoły nagrobków i tablica. W roku 2002 cmentarz uporządkowano, ogrodzono i postawiono tablicę informacyjną. W miejscu domniemanego pochówku rabina Awrama Abisha w 2011 r. postawiono symbolicznie współczesną macewę. W jej odsłonięciu wziął udział rabin Eliakim Schlesinger – przewodniczący Komitetu Ochrony Cmentarzy Żydowskich w Europie z siedzibą w Londynie.

1

2

- 1 | Orla (Kozmin-Orla), zwieńczenie macewy | fot. T. Palacz, NID, 2018
- 2 | Orla (Kozmin-Orla), przykłady macew | fot. T. Palacz, NID, 2018
- 3 | Pobiedziska, widok ogólny cmentarza | fot. T. Łuczak, NID, 2018
- 4 | Pobiedziska, ul. Półwiejska, widok cmentarza | fot. T. Łuczak, NID, 2018

3

4

5

6

5 | Bestwin (Zduny), ul. Rochowska, zarośnięty cmentarz w obszarze leśnym | fot. T. Palacz, NID, 2018

6 | Złotów, piramida ułożona z fragmentów odnalezionych macew | fot. T. Palacz, NID, 2018

Trzecim cmentarzem, dla którego można określić jednoznacznie historyczne granice, jest niewielka nekropolia w Zdunach (pow. krotoszyński), w miejscowości określanej jako Bestwin. Usytuowany został na zachód od miasta, po południowej stronie ul. Rochowskiej. Nie ma informacji w źródłach, kiedy został utworzony. Żydzi w Zdunach stanowili stosunkowo niedużą społeczność. Dominowali tu przez stulecia osadnicy niemieccy, przeważnie wyznania ewangelickiego. Nie odnaleziono informacji, czy cmentarz posiadał ogrodzenie. Obecnie znajduje się na terenie leśnym. Zachowały się na nim nieliczne zarysy i fragmenty mogił, które trudno dostrzec w terenie, znacznie zarośniętym krzewami i bluszczem. Dwie macewy z napisami w językach niemieckim i hebrajskim eksponowane są w Izbie Muzealnej Zdunowskiego Ośrodka Kultury.

5.2. Cmentarze zdegradowane

Wśród cmentarzy żydowskich położonych na obszarze województwa wielkopolskiego najliczniejszą grupę stanowią zdegradowane, które nie posiadają czytelnych granic. Nie istnieją bowiem historyczne ogrodzenia bądź zachowały się one częściowo. Ogrodzenia współczesne często nie obejmują całych cmentarzy. Grupa ta stanowi aż 75% ogółu cmentarzy żydowskich w województwie. Nekropolie zaliczone do tej kategorii zostały zniszczone w różnym stopniu. Często istnieją w społecznej świadomości wyłącznie jako puste place. Różny jest też stopień zachowania na nich substancji historycznej. Najistotniejsze i czytelne powinny być nagrobki, czyli macewy, stele nagrobne lub zarysy mogił, jednak zgodnie z podstawową zasadą żydowskiego obrządku pogrzebowego, grób jest nienaruszalny i obowiązuje zakaz jego likwidacji. Ważne jest zatem to, co pozostało w ziemi, dlatego, ze względu na szacunek dla zasad religijnych Żydów, cmentarze żydowskie powinny zostać nienaruszalne. Te były jednak w sposób celowy niszczone przez nazistów, począwszy od okresu międzywojennego. Niszczenie naziemnych elementów cmentarzy żydowskich rozpoczęło się w północnej części województwa wielkopolskiego, na północ od Noteci, już w latach 30. XX w. Tereny te przed II wojną światową należały do Niemiec. Ludność żydowska mieszkająca w Niemczech po 1935 r., gdy uchwalono antyżydowskie ustawy norymberskie, była dyskryminowana. Żydzi – obywatele Niemiec, którym udowodniono polskie obywatelstwo – byli dla Trzeciej Rzeszy bezwartościowymi, wręcz szkodliwymi osobami. W 1938 r. rozpoczęto przymusowe wysiedlanie, a raczej wypędzanie, z terenów Niemiec ludności o nieuregulowanym statusie. Żydzi narażeni byli na napady, rabunki i pobicia. Na porządku dziennym było demolowanie sklepów i mieszkań, a także bojkot handlu, zakładów rzemieślniczych i restauracji. Oddziały SA niszczyły cmentarze i synagogi. Niektóre gminy żydowskie przestały istnieć, gdyż ich członkowie emigrowali, zwłaszcza do bogatszych landów niemieckich oraz do Ameryki albo na tereny wschodniej Polski lub Rosji. Kres wielu gminom przyniosła tzw. noc kryształowa (z 9 na 10 listopada 1938 r.), w trakcie której spłonęła większość synagog i zniszczono wiele obiektów, sklepów i obiektów użyteczności publicznej. Po 1938 r. zaczęła się również faktyczna eksterminacja ludności żydowskiej. Żydów wywożono najpierw do obozów przejściowych, gett, a następnie do obozów koncentracyjnych (m.in. do Sachsenhausen), a ich majątek rekwirowano. Eksterminacja była kontynuowana w okresie II wojny światowej. Po 1940 r. ocalała z wcześniejszych pogromów ludność żydowską wywożono do gett i obozów w centralnej Polsce. Tylko nielicznym dane było przeżyć. Nie powrócili oni do swych miejsc zamieszkania. Żydowskie cmentarze pozbawione były opieki i niszczone przez oddziały (bojówki) SA jeszcze przed wybuchem II wojny światowej. To, czego nie zniszczono w okresie wojny, niszczone w okresie PRL, w latach 50–70. XX w. Zmniejszanie się liczebne gmin żydowskich było również charakterystyczne dla Polski międzywojennej. Żydzi zobowiązani byli do określenia swojego obywatelstwa – polskiego lub niemieckiego. W związku z powyższym nastąpił znaczny exodus tej ludności na tereny Niemiec i emigracja do Ameryki.

Jak wyglądał los cmentarzy, obrazuje kilka przykładów. Z cmentarza w Złotowie zniknęły wszystkie kamienie nagrobne oraz zarysy grobów. Cmentarz istniał na wyniesieniu nad jeziorem Baba już od drugiej poł. XVI w. Fragmenty macew powróciły na Żydowską Górkę w 2002 r. i, ułożone w piramidę, przypominają o pochowanych na cmentarzu żydach. Przed nią umieszczono tablicę informacyjną w językach hebrajskim, polskim i niemieckim. Na cmentarzu rośnie 17 pomnikowych dębów, zachowała się też aleja kasztanowców.

Pomniki nagrobne zabierano także z innych cmentarzy. Wykorzystywano je do różnych celów budowlanych, jako fundamenty czy progi domów, układano z nich chodniki, utwardzano nimi drogi, powstawały różnego rodzaju budynki gospodarcze. Z macew z pobliskiej Walgi Niemcy w czasie II wojny światowej zbudowali magazyn paliw w Pyzdrach (pow. wrzesiński). Macewy służyły także do umacniania brzegów jezior, np. w Wągrowcu (jeziro Durowskie), w Poznaniu (jeziro Rusałka), w Kaliszu – brzegów rzeki Proсны i Kanału Rypinkowskiego oraz budowy pomostu nad rzeką Wełną w Obornikach. Najcenniejsze macewy i pomniki były wywożone, zacierano napisy i używano ich do pochówków innych wyznań. Odnajdywane w różnym stanie zachowania, często w całości lub wielokrotnie potłuczone, wracają na cmentarze, by w formie lapidarium przypominać o dawnych mieszkańcach poszczególnych miejscowości. Wraz z umieszczeniem tablicy informacyjnej służą przywracaniu pamięci.

Do tej grupy cmentarzy zaliczono również takie, które mimo nieczytelności granic posiadają część zachowanej substancji historycznej. Należy wymienić cmentarz w Lubaszcu (pow. czarnkowsko-trzeciecki), gdzie zachowało się kilkanaście kamieni nagrobnych (najstarsze pochodzą z XVII w.) i macew z XIX oraz pocz. XX w. Od strony drogi cmentarz ogrodzony jest współczesnym ogrodzeniem z tablicą informacyjną. W tylnej części był wykorzystywany jako żwirownia. Cmentarz w Jastrowiu sąsiadujący z kopalnią kruszywa przy obecnej ul. Kilińszczaków pomimo dewastacji zachował część historycznego ogrodzenia z bramką oraz kilkanaście pomników nagrobnych i zarysów mogił. Na cmentarzu powstałym w XVIII w., zamkniętym już w 1927 r., zachował się historyczny drzewostan w postaci świerków i drzew liściastych. Nieco zagubiony, położony przy północnej granicy województwa, po południowej stronie rzeki Debrzynki, w sąsiedztwie zespołu pałacowo-parkowego cmentarz w Debrznie-Źsi zachował ok. 20 nagrobków, z których najstarszy pochodzi z 1715 r. Cmentarz nie posiada ogrodzenia, nie ma również czytelnych granic. Dzięki usytuowaniu ocalał w okresie II wojny światowej, w odróżnieniu od znajdującego się w Debrznie (woj. pomorskie). Dewastowany był natomiast w okresie Polski Ludowej, a nawet po wpisie do rejestru zabytków w 1986 r. Począwszy od 2007 r., cmentarzem opiekują się uczniowie Miejskiego Ośrodka Wychowawczego w Debrznie, co ma z pewnością aspekt wychowawczy. Zadziwiający jest fakt zachowania dwóch grobowców wykonanych z czarnego marmuru, znajdujących się na cmentarzu we Wrąbczynie Górskim koło Zagórowa (pow. słupecki). Brakuje tu innych śladów mogił, nie istnieje również dom przedpogrzebowy, a granice nekropolii są nieczytelne. Jej obszar porośnięty jest młodym lasem.

O obecności ludności żydowskiej w Kaliszu świadczy jeden z częściowo zachowanych cmentarzy, określane jako nowy, zlokalizowany przy ul. Podmiejskiej. To właśnie w tym mieście w XIII w.⁶² osiedlili się na terenie Wielkopolski pierwsi osadnicy żydowscy. Pierwszy cmentarz założony na wzgórzu Na Czaszkach, obecnie pomiędzy ul. Skalmierzycką, Handlową i Nowy Świat, istniał od XIII w. aż po rok 1940.

■
⁶² Statut kaliski – określono w nim przywileje dla Żydów, którzy chcieli się osiedlać na terenie Wielkopolski. Przywilej kaliski został wydany przez księcia wielkopolskiego Bolesława Pobożnego 16 sierpnia 1264 r. w Kaliszu. W 1334 r. potwierdzony przez króla Kazimierza Wielkiego, stał się obowiązujący dla całego państwa polskiego. Postanowienia statutu potwierdzali kolejni królowie Kazimierz Jagiellończyk (1453 r.), Zygmunt I Stary (1539 r.) i Stanisław August Poniatowski (1765 r.). Drukiem ogłoszony w Statutach Łaskiego w 1506 r. Zob. *Historia Polski. Kalendarium dziejów*, t. 1: *Pradzieje – 1655*, red. A. Nowak, Kraków 2010, s. 153.

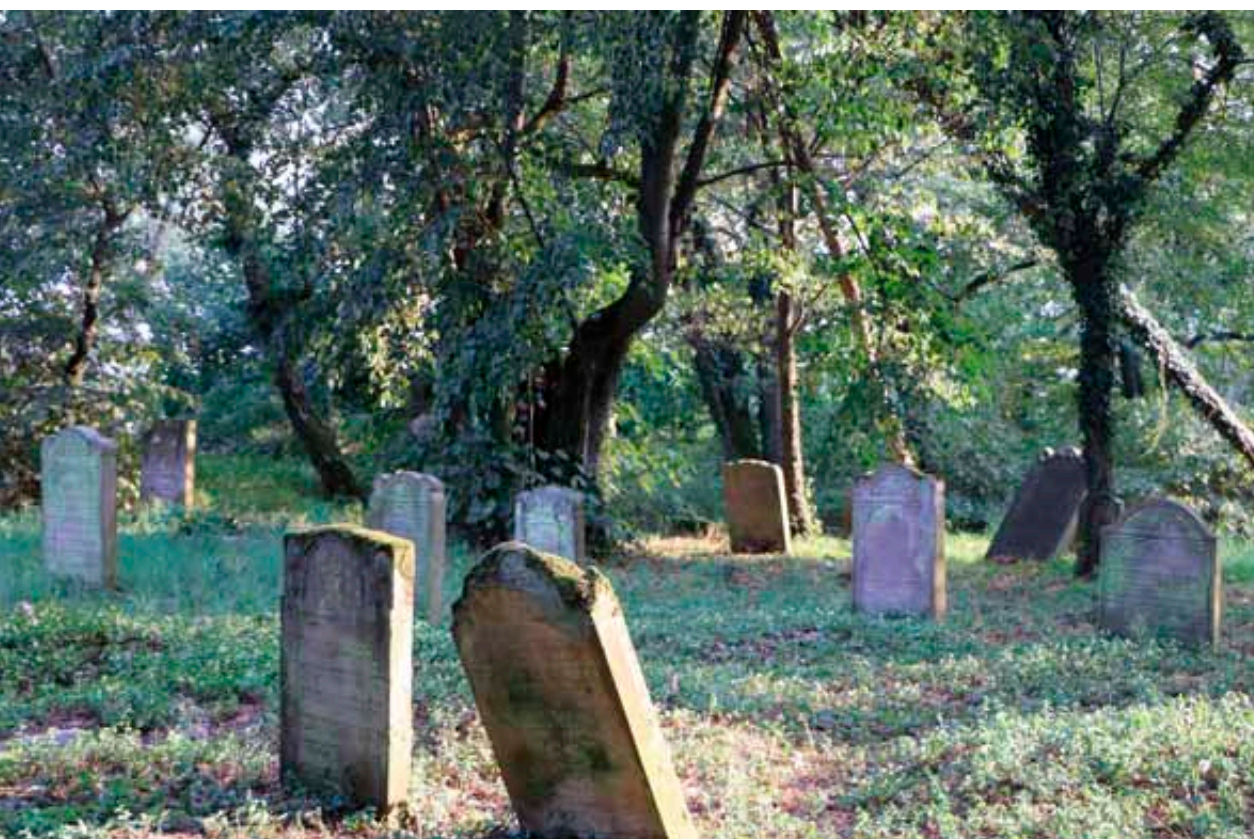
7

8

9

10

- 9 | Pyzdry, magazyn paliw z macew, zbudowany przez Niemców w czasie II wojny światowej | fot. T. Palacz, NID, 2018
- 10 | Jastrowie, zachowane nagrobki i starodrzew | fot. T. Palacz, NID, 2018
- 11 | Debrzno-Wieś, cmentarz położony przy północnej granicy woj. wielkopolskiego i pomorskiego | fot. T. Łuczak, NID, 2018
- 12 | Wrąbczyn Górski (Zagórów), jeden z dwóch ocalałych granitowych pomników | fot. T. Palacz, NID, 2018

11

12

Zniszczony, w okresie powojennym sukcesywnie był zabudowywany. Na jego terenie powstały bloki mieszkalne, ośrodek szkolno-wychowawczy oraz stacja pogotowia ratunkowego. Cmentarz przy ul. Podmiejskiej założony został w początkach XX w. Liczniejsze pochówki miały na nim miejsce dopiero w okresie międzywojennym. W 1926 r. postawiono dom przedpogrzebowy. Po wojnie cmentarz był dewastowany i został częściowo zabudowany. Pod koniec lat 80. XX w. zaczęto porządkować i ratować jego pozostałości. Został na nowo ogrodzony, wyremontowano dom przedpogrzebowy, gromadząc w nim pamiątki po kaliskich Żydach, z Proсны wydobyto część macew i przeniesiono je na teren cmentarza, umieszczając je w jego środkowej części. Na cmentarzu odsłonięto pomnik poświęcony ofiarom zagłady z Błaszek (woj. łódzkie), z którego w 1967 r. przywieziono na cmentarz ich prochy. W południowej części znajduje się pomnik upamiętniający Żydów zamordowanych w latach 1939–1945.

Na kilkunastu cmentarzach zachowały się domy przedpogrzebowe. W Czarnkowie przy ul. Poznańskiej obiekt zachował swoją bryłę, ale jest w stanie znacznej dewastacji. W Rogoźnie, na nowym cmentarzu przy ul. Leśnej, znajduje się jego ruina. W Koźminie-Orli, Śmiglu, Łobżeniczy, w Gnieźnie przy ul. Roosevelta, Jarocinie i Ostrzeszowie domy przedpogrzebowe pełnią funkcje domów mieszkalnych, podobnie jak dom grabarza w Rawiczu. W Lesznie i Krotoszynie znajdują się w nich biblioteki. Mimo braku macew i innych pomników nagrobnych na cmentarzach żydowskich w różnym stopniu zachował się starodrzew. W Złotowie są to pomnikowe dęby i aleja kasztanowców; w Swarzędzu (pow. poznański) okazy dębów i jesiony; w Gostyniu, gdzie znajduje się park, zachowana jest aleja lipowa i drzewostan sosnowy; w Trzciance zachowała się aleja lipowa; w Obrzycku (pow. szamotulski) wyjątkowej urody pokrzywione sosny, podobnie jak na cmentarzu w Okonku (pow. złotowski). Cmentarz żydowski w Kórniku znajduje się obecnie w granicach arboretum. Kilkanaście cmentarzy żydowskich to dziś obszary leśne (Jarocin, Pyzdry-Walga, Zagórz, Miasteczko Krajeńskie, Trzemeszno-Zieleń, Wronki – ul. Mickiewicza). Kilka zajmują pola uprawne (Bojanowo, Dolsk, Kłecko, Kostrzyn Wielkopolski, Raszków i Rogoźno – stary cmentarz, Dąbie nad Nerem). Kilkanaście z nich stanowią nieużytki (Dobrzyca, Gołańcz, Jaraczewo, Jutrosin, Krobia, Międzychód, Pniewy, Pogorzela, Rydzyna).

Od lat 90. XX w. podejmowane są różnego rodzaju inicjatywy społeczne, samorządowe oraz ze strony konserwatorów, służące upamiętnieniu nekropolii żydowskich. Z odnajdywanych w różnych miejscach macew i ich fragmentów były i są wykonywane lapidaria, które przyjmują różnorodne formy. Fragmenty macew umieszczane są np. na ceglanych murach (Osieczna, Ostrów Wielkopolski – pl. 23 Stycznia, Koło, Turek). Formy w kształcie menory lub gwiazdy Dawida układane są z macew leżących na ziemi (Skoki, Krajenka, Ostrów Wielkopolski – ul. Słowackiego, Mosina) bądź z fragmentów wmurowanych w cementowe płaszczyzny (Pakszyn-Czarniejewo, Wronki – ul. Zacisze). W Wągrowcu wydobyte z brzegów jeziora macewy zostały wstawione w ziemię przypuszczalnie na granicy cmentarza. Obok na pomniku o formie macewy umieszczono napis w językach niemieckim, hebrajskim i polskim: „Żydom polskim, przez wieki współtworzącym to miasto”. Lapidaria powstały również w Kobylinie, Dobrej oraz w Turku. Towarzyszą im tablice informacyjne o pochówku ludności żydowskiej. W Kórniku odnalezione macewy umieszczono w przejściu do nieistniejącej synagogi w tzw. Uchu Igielnym. Na obszarze dawnego województwa konińskiego (obecnie działania Delegatury WUOZ w Koninie) cmentarze upamiętniono poprzez umieszczenie na nich głazów narzutowych z przytwierdzoną metalową tablicą informacyjną (Ślesin, Konin – ul. Nadrzeczna, Rychwał-Żurawin, Słupca, Tuliszków, Turek).

Podobnie jak prawie w całym kraju bezpośrednią przyczyną niszczenia nekropolii żydowskich była polityka państwa po II wojnie światowej, ponieważ społecznościom żydowskim, na mocy ustawy o majątkach opuszczonych i poniemieckich z 1946 r., odebrano prawo własności cmentarzy i ograniczono im możliwości sprawowania nad nimi opieki.

13

14

13 | Stawiszyn, macewa i jej zdobienie | fot. T. Łuczak, NID, 2018

14 | Kalisz, ul. Podmiejska, widok na nowe ogrodzenie i dom przedpogrzebowy | fot. T. Palacz, NID, 2018

15

16

15 | Kalisz, ul. Podmiejska, widok na wnętrze cmentarza | fot. T. Palacz, NID, 2018

16 | Poznań, ul. Głogowska, ocalały fragment cmentarza z symbolicznymi grobami rabina Akiwy Egera, jego żony i syna | fot. T. Łuczak, NID, 2018

W wielu przypadkach stało się to przyczyną likwidacji cmentarzy i zagospodarowania terenów do innych celów, pod budownictwo mieszkaniowe, boiska, żwirownie i inne obiekty użyteczności publicznej. Wielokrotnie nie było już członków społeczności żydowskich. Pozostali mieszkańcy stopniowo dewastowali pozbawione opieki cmentarze, znikwały z nich metalowe elementy, a pomniki nagrobne zamieniano na różnego rodzaju elementy budowlane. Procesy te objęły w zasadzie całość zasobu znajdującego się w obszarze województwa wielkopolskiego, zarówno cmentarze wiejskie, jak i te w największych miastach regionu. Nie ma istotnych różnic pomiędzy terenami przynależnymi niegdyś do zaboru pruskiego i rosyjskiego, jak również tymi, które w okresie międzywojennym leżały w granicach Rzeszy Niemieckiej.

Nacjonalizacja mienia żydowskiego w okresie powojennym wpłynęła na zróżnicowaną sytuację własnościową cmentarzy. W praktyce skutkuje to brakiem opieki nad częścią z nich. Własnością gmin wyznaniowych żydowskich jest 14 cmentarzy. Do Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego należą 2 z nich. Prawie $\frac{1}{4}$ jest własnością samorządów – 31 obiektów. Własność skarbu państwa stanowi 18 nekropolii. W rękach prywatnych pozostaje 16 cmentarzy. Dla 11 są to różne formy współwłasności. W przypadku 38 cmentarzy nie udało się ustalić właściciela.

5.3. Cmentarze trwale przekształcone

W grupie tej znajdują się cmentarze, na których praktycznie nie ma śladów potwierdzających fakt ich istnienia w danym miejscu. Zniszczeniu uległy również prawdopodobnie pochówki, w większości lub całkowicie. Czego nie zniszczyły władze okupacyjne, zostało utracone w okresie PRL. Władze komunistyczne dążyły bowiem do wyeliminowania z przestrzeni społecznej związków wyznaniowych. Część cmentarzy już wcześniej była nieczynna w związku ze zmniejszaniem się liczebności gmin żydowskich (np. Jastrowie – zamknięty w 1927 r., Debrzno-Wieś, Piła – ul. Konopnickiej, Złotów). Pozostałe zamykano w czasie okupacji i w okresie powojennym. Ostatnie pochówki miały miejsce np. w Koźminie-Orli w 1969 r. W kwaterze na Miłostowie w Poznaniu, którą utworzono w 1958 r., znajduje się kilkanaście pochówków powojennych, macewy z cmentarza przy ul. Głogowskiej w Poznaniu oraz 5 zbiorowych mogił, gdzie pochowano szczątki 1008 Żydów zamordowanych przez Niemców w czasie okupacji. Jest to jeden z 2 cmentarzy w województwie wielkopolskim (drugim jest Kalisz), na którym znajdują się mogiły ofiar Zagłady. W 1967 r. na cmentarzu przy ul. Podmiejskiej w Kaliszu złożono prochy zmarłych ekshumowanych ze zniszczonego cmentarza żydowskiego w Błaszczkach koło Sieradza w województwie łódzkim. Na kaliskim cmentarzu ofiarom Zagłady postawiono pomnik.

Działki, na których znajdowały się cmentarze, były zagospodarowywane w różny sposób. W Budziniu przy ul. Margonińskiej powstała zabudowa jednorodzinna (nie ma żadnej informacji o istnieniu w tym miejscu cmentarza). W Gnieźnie, przy ul. Chrobrego zbudowano budynki Komendy Powiatowej Straży Pożarnej i Centrum Ratowania Życia, a istnienie cmentarza upamiętnia tablica odsłonięta w 2008 r. Informacji o historii miejsca brakuje na dawnym cmentarzu przy ul. Warszawskiej w Gnieźnie, gdzie wybudowano przedszkole. Nekropolię w Grodzisku Wielkopolskim, przy ul. Żwirki i Wigury i 3 Maja, na której pochowani byli m.in. rabin Elias Guttmacher i inni zaci obywatele miasta, jeszcze w okresie międzywojennym zamieniono częściowo w park. Na zniszczonym w czasie wojny cmentarzu, który najpierw był gruntem rolnym, w latach późniejszych zbudowano szkołę zawodową, przy której w 1996 r. odsłonięto tablicę. Na cmentarzu w Kępnie nie ma żadnych materialnych śladów istnienia pochówków, a na jego terenie znajduje się stacja kontroli pojazdów. W nowym Tomysłu teren został częściowo zabudowany i zamieniony na plac zabaw. Cmentarz żydowski w Kleczewie, który pierwotnie zajmował powierzchnię ok. 1 ha, zamieniono na ośrodek sportu i rekreacji. Wielorodzinna zabudowa znalazła swe miejsce na cmentarzu pleszewskim. Miejsce

cmentarza w Rakoniewicach (pow. grodziski) zajęła stacja benzynowa. W Szamotułach cmentarz przyległy do ewangelickiego zajęły ulica i budynek szkoły. Na ocalałym fragmencie, w ramach akcji oznakowania cmentarzy żydowskich na terenie RP prowadzonej przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, postawiono kamień z tablicą informacyjną. Zabudowane zostały również cmentarze w Czempiniu, Kościanie, Osiecznej, Sompolnie, Ujściu, Wieleniu, Witkowie, Stęszewie i we Wrześni.

Zniknęły największe nekropolie regionu. Stary cmentarz Na Czaszkach, w Kaliszu, najstarszy na terenie województwa wielkopolskiego⁶³, istniejący od XIII w. (ul. Skalmierzycka, Handlowa i Nowy Świat), zniszczony w czasie okupacji, po wojnie stopniowo zajęła zabudowa mieszkalna, budynki ośrodka szkolno-wychowawczego oraz stacji pogotowia ratunkowego. W ostatnim czasie doszło do podpisania porozumienia pomiędzy Związkiem Gmin Wyznaniowych Żydowskich RP a władzami miasta Kalisza. Związek rzekł się roszczeń wobec terenów zabudowanych usytuowanych na cmentarzu. Na niezabudowanym terenie, który stał się własnością Związku, planowane jest utworzenie lapidarium upamiętniającego miejsce pochówku wielu pokoleń kaliskich Żydów. Podobny los spotkał cmentarz w Poznaniu przy ul. Głogowskiej 26a (dawniej ul. Focha 24/26), założony w 1804 r. po likwidacji cmentarza na obecnym pl. Wolności. Cmentarz nie przetrwał II wojny światowej. Zniszczono wszystkie pomniki i ogrodzenie. Część macew odnaleziono w różnych miejscach Poznania. Po wojnie na jego terenie wybudowano pawilony Międzynarodowych Targów Poznańskich. Znalezione w trakcie budowy szczątki ludzkie oraz macewy przeniesiono do kwatery żydowskiej znajdującej się na cmentarzu komunalnym Poznań-Miłostowo. W latach 2007–2008 na niezabudowanym terenie na tyłach kamienicy przy ul. Głogowskiej 26a utworzono lapidarium i postawiono symboliczne groby z czarnego marmuru rabina Akiwy Egera, jego syna i żony. W bramie prowadzącej na teren podwórza zamontowano tablicę z informacjami o cmentarzu w językach polskim, hebrajskim i angielskim.

Część trwale przekształconych cmentarzy to nieużytki, które wcześniej były częściowo wykorzystywane jako żwirownia (Krzywiń, pow. kościański) i teren cegielni. Cmentarze w Kłęcku (pow. gnieźnieński) i Moszczance-Raszkowie (pow. ostrowski) zostały zamienione w pola uprawne.

6. Stan ochrony prawnej

Do rejestru zabytków województwa wielkopolskiego wpisano 11 cmentarzy żydowskich (stan na dzień 31.12.2022). Decyzje o starszym rodowodzie, z lat 80. i 90. XX w., nie posiadają załącznika graficznego i informacji o działkach ewidencyjnych, na których usytuowany był cmentarz, nie wyznaczają zatem precyzyjnie historycznych granic cmentarzy. Są to wpisy dotyczące cmentarzy na terenie dawnego województwa piłskiego (Piła-Leszków – najstarszy wpis z 1983 r. obejmujący cały cmentarz powstały w 1914 r. wraz z kwaterą żydowską, Debrzno-Wieś, Jastrów). Dla cmentarza w Lubaszku (wpis z 1990 r.) załącznikiem jest karta cmentarza, podobnie jak dla cmentarza w Turku – dawne województwo konińskie (wpis z 1991 r.). Załączniki z numerami działek posiadają już decyzje dotyczące wpisu cmentarzy w Russocicach-Władysławowie (województwo konińskie) – 1994 r. – i wpisu nowego

■
⁶³ Cmentarz kaliski należy do najstarszych cmentarzy żydowskich na terenie Polski. Powstał w latach 1285–1287 i istniał do czasów II wojny światowej. Wojna przyniosła całkowite zniszczenie. Macewy, często o wielkiej wartości zabytkowej, służyły do umocnień brzegów Kanału Rypinkowskiego oraz utwardzania kaliskich ulic, M. Bojanowski, *Od Statutu kaliskiego do wojny o cmentarz*, „Chidusz – Magazyn Żydowski” 2017, nr 8, <https://chidusz.com/stary-cmentarz-zydowski-w-kaliszu>; *Miasto Kalisz zwraca Gminie Żydowskiej stary cmentarz. Mieszkańcy stojących tam domów mogą spać spokojnie nie będą eksmitowani*, „Gazeta Wyborcza” z 18.05.2022, e-wydanie, <https://kalisz.wyborcza.pl>.

17

18

cmentarza przy ul. Poznańskiej w Czarnkowie. Wszystkie powyższe decyzje zawierają informacje o stanie zachowania – nagrobkach, ogrodzeniu i drzewostanie. Dla cmentarza przy ul. Estkowskiego w Lesznie wydane zostały dwie decyzje. Pierwsza w 1992 r. jako przedmiot ochrony wymienia dom przedpogrzebowy, relikty cmentarza oraz dom grabarza. Decyzja posiada załącznik graficzny z oznaczonymi działkami ewidencyjnymi. Po zmianie nazwy ulicy na al. Jana Pawła II wydano decyzję uzupełniającą z nowymi danymi adresowymi dla zachowanych budynków związanych z cmentarzem oraz uaktualnionymi numerami działek ewidencyjnych, które oznaczono w załączniku graficznym. Decyzje, poczynawszy od lat 90. XX w., podają powierzchnię nekropolii. W decyzji z 2002 r. wpisującej nowy cmentarz żydowski przy ul. Podmiejskiej w Kaliszu zawarto informacje o jego powierzchni, grobach, pomnikach, domu przedpogrzebowym oraz drzewostanie. Najnowsze decyzje z 2011 r., dotyczące wpisu najlepiej zachowanego cmentarza w województwie wielkopolskim w Koźminie-Orli oraz nowego cmentarza przy ul. Leśnej w Rogoźnie, posiadają załączniki graficzne z określeniem chronionych działek, zawierają też informacje o stanie zachowania, nagrobkach, układzie zieleni i składzie gatunkowym drzew oraz domach grabarza i przedpogrzebowym oraz dane na temat społeczności żydowskich, dla których zostały utworzone miejsca pochówku.

W gminnych ewidencjach zabytków ujęto 88 cmentarzy żydowskich. Wojewódzka ewidencja zabytków obejmuje 113 obiektów. W 9 gminach nie są prowadzone ewidencje.

17 | Pakszyn (Czarniejewo), oznaczenie cmentarza żydowskiego | fot. T. Palacz, NID, 2018

18 | Gniezno, ul. Chrobrego, cmentarz zajęty przez budynki Powiatowej Straży Pożarnej i Centrum Ratowania Życia | fot. T. Palacz, NID

19

20

19 | Rychwał (Żurawin), oznaczenie cmentarza głazem z tablicą, podobnie jak na innych cmentarzach z tego regionu | fot. T. Łuczak, NID, 2018

20 | Dobra, ul. Kilińskiego, symboliczne oznaczenie cmentarza i ofiar Zagłady | fot. T. Łuczak, NID, 2018

7. Główne zagrożenia

Trudno jednoznacznie wskazać główne zagrożenie dla istnienia cmentarzy żydowskich i miejsc, w których się one znajdują. Sama ochrona prawna w postaci wpisu do rejestru zabytków czy ujęcia w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków nie gwarantuje ich nienaruszalności. Nawet z cmentarzy wpisanych do rejestru wywożono macewy i dewastowano mogiły. Najważniejsza jest, jak się wydaje, społeczna świadomość wartości tych miejsc. Członkowie nie tylko władz samorządowych, ale także mieszkańcy powinni posiadać wiedzę o tym, czym jest cmentarz dla społeczności żydowskiej, jakie są różnice pomiędzy cmentarzami katolickimi i ewangelickimi a żydowskimi. Ochronie cmentarzy żydowskich winna towarzyszyć zasada ich nienaruszalności, odnosząca się przede wszystkim do pochówków, jak mówi religia żydowska. Podejmowane w ostatnich latach różnego rodzaju inicjatywy pozwalają bardziej optymistycznie patrzeć w przyszłość, gdyż powoli następuje wzrost świadomości społeczności lokalnych, a dziedzictwo kulturowe jest coraz szerzej pojmowane.

Obecnie tylko 11 cmentarzy w województwie wielkopolskim jest wpisanych do rejestru zabytków, co stanowi 9% całego zasobu, 113 ujętych jest w wojewódzkiej ewidencji zabytków. Gminna ewidencja zabytków obejmuje 88 obiektów o różnym stopniu zachowania. Gminy posiadają więc podstawowe informacje o ich usytuowaniu. Uzupełnieniem są również karty cmentarzy. Ze względu na zatarcie granic i ich nieczytelność nie gwarantuje to jednak pełnego zakresu ochrony. Większość dokumentów nie zawiera informacji o historycznych granicach żydowskich nekropolii. Fakt ten może prowadzić do naruszania przestrzeni cmentarzy. Podczas budowy obwodnicy miasta Rychwał i rozbudowy drogi nr 25 przewidywano wprowadzenie elementów infrastruktury w obręb cmentarza w miejscowości Żurawin. Podjęto również próbę postawienia masztu telefonii komórkowej na cmentarzu w Golinie (pow. koniński), który został już częściowo zabudowany w okresie II wojny światowej. W ostatnich latach powstała na jego terenie myjnia samochodowa. W części niezabudowanej umieszczono głąz narzutowy z tablicą informacyjną o miejscu pochówku ludności żydowskiej. Problem ten jest bardzo istotny dla województwa wielkopolskiego, gdyż 71 cmentarzy żydowskich (55%) jest pozbawionych czytelnych naziemnych reliktów w postaci nagrobków, ogrodzenia, historycznych budynków i komponowanego układu zieleni oraz starodrzewu. Tylko 59 cmentarzy (46% zasobu) posiada różnego rodzaju współczesne formy oznakowania.

Zagrożeniem dla zachowania i istnienia cmentarzy żydowskich są z pewnością kwestie własnościowe. Ponad połowa przynależy do gmin i organizacji żydowskich oraz samorządów i skarbu państwa. Na tych cmentarzach prowadzone są doraźne akcje porządkowe. Problemem jest jednak sprawowanie nad nimi stałej opieki. Dla części nie udało się ustalić właścicieli. Część, już trwale przekształcona, należy do podmiotów prywatnych. Na ich terenach powstała zabudowa lub zamieniono je w pole uprawne.

8. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie wielkopolskim

8.1. Archiwa

- Bujkiewicz Z., *Źródła do historii Żydów w zbiorach Archiwum Państwowego w Zielonej Górze*, [w:] *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, oprac. B. Woszczyński, V. Urbaniak, Warszawa 2001, s. 441–445.

21

- Dziki T., *Źródła do dziejów Żydów w zasobach Archiwum państwowego i Oddziału we Włocławku*, [w:] *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, oprac. B. Woszczyński, V. Urbaniak, Warszawa 2001, s. 377–390.
- Gut P., Grzelak J., Macholak J., *Materiały źródłowe do historii Żydów przechowywane w archiwum Państwowym w Szczecinie*, [w:] *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, oprac. B. Woszczyński, V. Urbaniak, Warszawa 2001, s. 365–374.
- Miedzianowska J., *Źródła do dziejów Żydów w zasobie Archiwum Państwowego w Poznaniu*, [w:] *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, oprac. B. Woszczyński, V. Urbaniak, Warszawa 2001, s. 269–287.
- Piwoń A., *Materiały źródłowe do dziejów Żydów w Zasobie Archiwum Państwowego w Lesznie*, [w:] *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, oprac. B. Woszczyński, V. Urbaniak, Warszawa 2001, s. 209–211.
- Waliś G., *Judaika w zasobie Archiwum Państwowego w Kaliszu*, [w:] *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, oprac. B. Woszczyński, V. Urbaniak, Warszawa 2001, s. 155–160.
- Zasoby archiwalne Żydowskiego Instytutu Historycznego.

8.2. Kartografia

- Mapy topograficzne, skala 1:25 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1919–1939.
- Mapy topograficzne, skala 1:25 000, wydawane przez Trzecią Rzeszę Niemiecką w latach 1940–1944.
- Mapy topograficzne, *Topographische Karten (Messtischblätter)*, skala 1:25 000.

8.3. Opracowania ogólne

- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020.

- Breslauer B., *Die Abwanderung der Juden aus der Provinz Posen*, Berlin 1909.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej*, Warszawa 1990.
- Czwojdrak D., *Z dziejów ludności żydowskiej w południowo-zachodniej Wielkopolsce*, Grabonóg 2004.
- Dąbrowska D., *Zagłada skupisk żydowskich w „Kraju Warty” w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn ŻIH” 1955, nr 13–14.
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiętki kultury żydowskiej na terenie województwa pilskiego*, „Rocznik Nadnotecki” 1992, t. 23.
- Goszczyńska J., *Katalog cmentarzy żydowskich w województwie wielkopolskim*, „Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski” 2012, t. 5.
- Heppner A., Herzberg I., *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden in der Posener Landen*, Koschmin–Bromberg 1909.
- Jajor J., *Cmentarze na ziemi jarocińskiej*, „Kronika Wielkopolski” 2006, nr 4, s. 121–131.
- Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2007.
- Kemlein S., *Żydzi w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815–1848. Przeobrażenia w tonie żydostwa polskiego pod panowaniem pruskim*, Poznań 2001.
- Krajewska M., *Czas kamieni*, Warszawa 1982.
- *Niemcy i Żydzi w Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania” 1992, nr 1–2.
- Opiola M., Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918–1942*, Toruń 2008.
- „Ostrowskie Studia Judaistyczne. Studia Iudaica Ostroviensia” 2007, t. 1.
- Pakentreger A., *Żydzi w Kaliszu w latach 1919–1939. Problemy polityczne i społeczne*, Warszawa 1988.
- Palacz T., *Cmentarze żydowskie w Wielkopolsce*, [w:] *Miejsca i obiekty kultu w Wielkopolsce: prehistoryczne, chrześcijańskie i judaistyczne*, red. D. Matyaszczyk, Poznań 1996, s. 131–190.
- Palacz T., *Cmentarze żydowskie w Wielkopolsce. Zwyczaje pogrzebowe i symbolika macew*, „Ochrona Zabytków” 2003, nr 3–4, s. 108–121.
- Perles J., *Geschichte der Juden in Posen*, Breslau 1865.
- *Poznańscy Żydzi*, „Kronika Miasta Poznania” 2006, nr 3.
- *Poznańscy Żydzi II*, „Kronika Miasta Poznania” 2009, nr 1.
- Schiper I., *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937.
- Schipper N., *Dzieje Żydów w Polsce oraz przegląd ich kultury duchowej*, cz. 1–2, Lwów 1926–1927.
- Skupień A., *Ludność żydowska w województwie poznańskim w latach 1919–1938*, Poznań 2007.
- Sue E., *Żyd wieczny tułacz*, t. 1, Bydgoszcz 1991.
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.
- Wojtkowski A., *Polityka rządu pruskiego wobec Żydów polskich od roku 1793 do 1806*, „Przegląd Judaistyczny” 1922, nr 1–4.
- Wróbel P., *Żydzi wielkopolscy przez I wojnę światową*, „Biuletyn ŻIH” 1991, nr 1.
- *Z badań nad eksterminacją Żydów na Pomorzu i Kujawach*, red. T. Jaszowski, Bydgoszcz 1983.
- *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski, K. Modelski, Poznań 1995.
- *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, oprac. B. Woszczyński, V. Urbaniak, Warszawa 2001.

8.4. Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy

Babiak

- Gminna Ewidencja Zabytków, Karta adresowa zabytku, Babiak, Cmentarz żydowski, oprac. N. Dopierała, 2016.

- Opióła M., Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918–1942*, Toruń 2008.

Bestwin (Zduny)

- Grobelny K., Kryg G., *Dzieje Zdun. Środowisko przyrodnicze. Historia*, Krotoszyn 1994.

Bojanowo

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Bojanowie, oprac. E. Piesiewicz, 1990, Archiwum NID.
- Böhm T., Drożdżyński M., *Dzieje Bojanowa*, Poznań 1987.
- Czwojdrak D., *Opracowanie dotyczące cmentarzy żydowskich woj. leszczyńskiego*, Leszno 1989, Archiwum Delegatury WUOZ w Lesznie [maszynopis].
- Czwojdrak D., *Z dziejów ludności żydowskiej w południowo-zachodniej Wielkopolsce*, Grabonóg 2004.

Borek Wielkopolski

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Borku Wielkopolskim, oprac. E. Piesiewicz, 1990, Archiwum NID.

Brzostków (Żerków)

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Żerkowie, oprac. D. Andrzejczak, 2018, Archiwum NID.
- Jajor J., *Cmentarze na ziemi jarocińskiej*, „Kronika Wielkopolski” 2006, nr 4.
- Jajor J., *Zabytki kultury żydowskiej na ziemi jarocińskiej*, „Fakty Jarocińskie” 2004, nr 29(46).
- Łukasiewicz M.W., *Strażnica Ostrów i miasto Żerków. Obrazek z dziejów przeszłości naszej*, Poznań 1891.
- Rogacki R., *Dzieje ziemi żerkowskiej od roku 1891 do chwili obecnej*, Żerków 2012.

Budzyń

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Budzynie, oprac. H. Grecki, 1990, Archiwum NID.
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiątki kultury żydowskiej na terenie województwa pilskiego*, „Rocznik Nadnotecki” 1992, t. 23.

Bugaj (Miłosław)

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Bugaju, Miłosław, oprac. R. Awzan, D. Dolański, 1992, Archiwum NID.
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Chodzież

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Chodzieży, oprac. S. Cholewiński, 1987, Archiwum NID.
- Burchard P., *Pamiątki i zabytki kultury żydowskiej*, Warszawa 1990, s. 109.
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiątki kultury żydowskiej na terenie województwa pilskiego*, „Rocznik Nadnotecki” 1992, t. 23.

Cielcza (Jarocin)

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Cielczy, oprac. J. Goszczyńska, 2019, Archiwum OT NID.

- Jajor J., *Cmentarze na ziemi jarocińskiej*, „Kronika Wielkopolski” 2006, nr 4, s. 121–131.

Czarnków – stary cmentarz

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski stary w Czarnkowie, ul. Podgórna, Staromiejska, Bednarska, oprac. H. Grecki, 1998, Archiwum NID.
- Chmielewski S., *Czarnków. Studium historyczno-urbanistyczne*, Poznań 1962, PP PKZ, Archiwum NID [maszynopis].
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiątki kultury żydowskiej na terenie województwa pilskiego*, „Rocznik Nadnotecki” 1992, t. 23.
- Kowal S., Olejnik K., Rutowska M., *Dzieje Czarnkowa na przestrzeni wieków*, Czarnków 1994.
- Pałka D., *Czarnków w dwudziestoleciu międzywojennym*, Poznań 2013.

Czarnków – nowy cmentarz

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski nowy w Czarnkowie, ul. Ogrodowa, oprac. T. Baraniuk, 1989, Archiwum NID.
- Chmielewski S., *Czarnków. Studium historyczno-urbanistyczne*, Poznań 1962, PP PKZ, Archiwum NID [maszynopis].
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiątki kultury żydowskiej na terenie województwa pilskiego*, „Rocznik Nadnotecki” 1992, t. 23.
- Kowal S., Olejnik K., Rutowska M., *Dzieje Czarnkowa na przestrzeni wieków*, Czarnków 1994.
- Pałka D., *Czarnków w dwudziestoleciu międzywojennym*, Poznań 2013.

Czempień

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Czempiniu, oprac. T. Musielak, 2018, Archiwum NID.
- Ruszczyński F., *Historja Czempinia*, Poznań 1923.
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Dąbie nad Nerem

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Dąbiu, oprac. J. Piotrowski, 1989, Archiwum NID.
- Opiola M., Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918–1942*, Toruń 2008.

Debrzno-Wieś

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Debrznie-Wsi, oprac. H. Grecki, 1994, Archiwum NID.
- *Ewidencja parku w Debrznie*, oprac. Z. Majewski, H. Plucińska, M. Kowalska, 1981, Archiwum NID w Warszawie.
- *Dzieje miasta i gminy Debrzno*, red. M. Frydy, Pruszcz Gdański–Debrzno 2014.
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiątki kultury żydowskiej na terenie województwa pilskiego*, „Rocznik Nadnotecki” 1992, t. 23.

Dobra – nowy cmentarz

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski nowy w Dobrej, oprac. J. Piotrowski, 1989, Archiwum NID.
- Opiola M., Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918–1942*, Toruń 2008.

Dobra – stary cmentarz

- Opióła M., Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918–1942*, Toruń 2008.

Dobrzyca

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Dobrzycy, Archiwum NID.
- Witkowski R., *Dwa kamienie nagrobne z dawnego cmentarza żydowskiego w Dobrzycy*, „Notatki Dobrzyckie” 2005, nr 30.
- Witkowski R., *Ludność żydowska w Dobrzycy*, „Notatki Dobrzyckie” 2004, nr 29.

Dolsk

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Dolsku, oprac. J. Goszczyńska, 2018, Archiwum NID.
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Gniezno – ul. Chrobrego

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Gnieźnie, ul. Chrobrego, oprac. M. Faliński, P. Stankiewicz, 1994, Archiwum NID.
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Gniezno – ul. Roosevelta

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Gnieźnie, ul. Roosevelta, oprac. M. Faliński, P. Stankiewicz, 1994, Archiwum NID.
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Gniezno – ul. Warszawska

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Gnieźnie, ul. Warszawska, oprac. M. Faliński, P. Stankiewicz, 1994, Archiwum NID.
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Golina

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Golinie, oprac. M. Pawlaczyk, 1990, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Golinie, oprac. G. Budnik, 2020, Archiwum NID.
- Opióła M., Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918–1942*, Toruń 2008.

Gołańcz

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Gołańczy, Archiwum NID.
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiątki kultury żydowskiej na terenie woj. pilskiego*, „Rocznik Notecki” 1992, t. 23.

Gostyń

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Gostyniu, oprac. E. Piesiewicz, 1990, Archiwum NID.

- Czwojdrak D., *Żydzi w powiatach krobskim i gostyńskim*, „Przyjaciel Ludu” 1988, z. 1, s. 11–12.
- *Dzieje ziemi gostyńskiej*, red. S. Sierpowski, Poznań 1979.

Grabów Wójtostwo (Grabów nad Prosną)

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Grabowie-Wójtostwie, oprac. E. Pudelko, 1993, Archiwum NID.
- *Z dziejów Grabowa nad Prosną*, red. B. Polak, M. Rezler, Kalisz 1990.

Grodzisk Wielkopolski

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Grodzisku Wielkopolskim, oprac. T. Baraniuk, 1994, Archiwum NID.
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Jaraczewo

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Jaraczewie, oprac. A. Karpik, 2000, Archiwum NID.
- Jajor J., *Cmentarze na ziemi jarocińskiej*, „Kronika Wielkopolski” 2006, nr 4, s. 121–131.

Jastrowie

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Jastrowiu, oprac. H. Grecki, 1986, Archiwum NID.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 109.
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiętki kultury żydowskiej na terenie woj. pilskiego*, „Rocznik Notecki” 1992, t. 23.
- Palacz T., *Cmentarze żydowskie w Wielkopolsce*, [w:] *Miejsca i obiekty kultu w Wielkopolsce: prehistoryczne, chrześcijańskie i judaistyczne*, red. D. Matyaszczyk, Poznań 1996, s. 164.
- Schmidt F., *Geschichte des Deutsch Krone Kreises*, Toruń 1867.
- Schultz F., *Geschichte des Kreises Deutsch Krone*, Deutsch Krone 1902, s. 195–199.
- Śmigielski A., *Złotów*, Poznań 1995, s. 38–43.

Jutrosin

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Jutrosinie, oprac. E. Piesiewicz, 1990, Archiwum NID.
- Jędraś S., *Miasto i gmina Jutrosin*, Leszno 1999.

Kalisz – stary cmentarz, ul. Handlowa i Nowy Świat

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Kaliszu, oprac. D. Andrzejczak, 2018, Archiwum NID.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 101.
- Nachmany-Gafni E., *A jednak po całej ziemi rozbrzmiewa ich głos. Żydzi w Kaliszu*, Kalisz 2003.
- Pakentreger A., *Dzieje ludności żydowskiej w Kaliszu w latach 1919–1939*, Warszawa 1988.

Kalisz – ul. Podmiejska

- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 101.
- Pakentreger A., *Dzieje ludności żydowskiej w Kaliszu w latach 1919–1939*, Warszawa 1988.
- Palacz T., *Cmentarze żydowskie w Wielkopolsce*, [w:] *Miejsca i obiekty kultu w Wielkopolsce: prehistoryczne, chrześcijańskie i judaistyczne*, red. D. Matyaszczyk, Poznań 1996, s. 164–165.

Kępno

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Kępnie, oprac. D. Andrzejczak, 2021, Archiwum NID.

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Kępnie, oprac. D. Andrzejczak, 2021, Archiwum NID.
- Bojanowski M., *Trupek na cmentarzu*, „Chidusz” 2021, nr 7.
- Gruszka F., *Żydzi kępińscy*, Kępno 1999 [maszynopis].
- Kemlein S., *Żydzi w Wielkim Księstwie poznańskim 1815–1845. Przeobrażenia w tonie żydostwa polskiego pod panowaniem pruskim*, Poznań 2001.
- Kempff F., *Die jüdische Gemeinde in Kempen und ihre Synagoge*, [w:] tegoż, *Was das Posener Land erzählt. Wandelungen und Wanderungen*, Wrocław 1916.
- *Kępińscy Żydzi*, red. M. Łapa, Kępno 2008.
- Kokociński W., Kurzawa J., *Kępińscy Żydzi*, Kalisz 1960.
- Kokociński W., Kurzawa J., *Z dziejów Kępna*, Poznań 1961.
- Kurzawa J., Nawrocki S., *Dzieje Kępna*, Kalisz 1982.

Kleczew

- Opióła M., Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918–1942*, Toruń 2008.

Klecko

- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.
- Wróbel P., *Żydzi wielkopolscy przed I wojną światową*, „Biuletyn ŻIH” 1994, nr 1.

Kłodawa

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Kłodawie, oprac. J. Piotrowski, 1989, Archiwum NID.
- Opióła M., Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918–1942*, Toruń 2008.

Kobyła Góra

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Kobylej Górze, oprac. D. Andrzejczak, 2018, Archiwum NID.
- Graf W., *Ostrzeszów. Żydzi w mieście i okolicy*, Ostrzeszów 1995.
- Lamek E., Nawrocki S., *Dzieje Kobylej Góry*, Kobyła Góra 1989.
- Nawrot E., *Kobyła Góra. Dzieje parafii w latach 1821–1945*, Poznań 1990.
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Kobylin

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Kobylinie, oprac. E. Piesiewicz, 1990, Archiwum NID.
- Dworzaczkowa J., Kiwerska J., Waleński J., *Kobylin – zarys dziejów*, Kobylin 1990.
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Koło

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Kole, oprac. J. Piotrowski, 1989, Archiwum NID.
- Mujta J.S., *Z dziejów Żydów w Kole*, „Ziemia Kolska” 1989, nr 5.
- Opióła M., Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918–1942*, Toruń 2008.

Komorze (Nowe Miasto nad Wartą)

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Komorzcu, oprac. J. Goszczyńska, 2016, Archiwum NID.
- Jajor J., *Cmentarze na ziemi jarocińskiej*, „Kronika Wielkopolski” 2006, nr 4, s. 121–131.
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Konin – ul. Nadrzeczna

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Koninie, oprac. J. Piotrowski, 1989, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Koninie, oprac. G. Budnik, 2016, Archiwum NID.
- Opiola M., Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918–1942*, Toruń 2008.
- Wędzki A., *Konin. Studium historyczno-urbanistyczne*, Poznań 1979, PP PKZ w Poznaniu, Archiwum NID [maszynopis].

Kostrzyn

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Kostrzynie, oprac. J. Stępiak, P. Stankiewicz, 1995, Archiwum NID.
- Matysek K., *Z dziejów cmentarzy kostrzyńskich*, „Kostrzyńskie ABC” 1992, nr 10(22).
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Kościan

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Kościanie, oprac. E. Piesiewicz, 1990, Archiwum NID.
- *Dzieje Kościana*, t. 1–2, red. K. Zimniewicz, Kościan 2000.
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Koźminek

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Koźminku, oprac. D. Andrzejczak, 2021, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Koźminku, oprac. D. Andrzejczak, 2021, Archiwum NID.
- Opiola M., Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918–1942*, Toruń 2008.

Kórnik

- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Krajenka

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Krajence, oprac. B. Piecuch, 1988, Archiwum NID.
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiątki kultury żydowskiej na terenie woj. piłskiego*, „Rocznik Notecki” 1992, t. 23.
- Palacz T., *Cmentarze żydowskie w Wielkopolsce*, [w:] *Miejsca i obiekty kultu w Wielkopolsce: prehistoryczne, chrześcijańskie i judaistyczne*, red. D. Matyaszczyk, Poznań 1996, s. 164.
- Śmięgielski A., *Złotów*, Poznań 1995, s. 38–43.

Krobia

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Krobi, oprac. E. Piesiewicz, 1990, Archiwum NID.
- Czwojdrak D., *Żydzi w powiatach krobskim i gostyńskim*, „Przyjaciel Ludu” 1988, z. 1, s. 11–12.
- *Szkice z dziejów ziemi krobskiej*, red. A. Miałkowski, Poznań–Krobia 1986.

Krotoszyn

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Krotoszynie, oprac. D. Andrzejczak, 2021, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Krotoszynie, oprac. D. Andrzejczak, 2021, Archiwum NID.
- Berger H., *Geschichte der jüdischen Gemeinde in Krotoschin*, Krotoschin 1907.

Krzywiń

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Krzywiniu, oprac. E. Piesiewicz, 1990, Archiwum NID.

Leszno – al. Jana Pawła II

- Czwojdrak D., *Z dziejów ludności żydowskiej w południowo-zachodniej Wielkopolsce*, Grabonóg 2004.
- *Historia Leszna*, red. J. Topolski, Leszno 1997.
- Lewin L., *Geschichte der Juden in Lissa*, Pinne 1904.
- Świdorski B., *Ilustrowany opis Leszna i ziemi leszczyńskiej*, Leszno 1928.

Lędyczek

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Lędyczku, oprac. H. Grecki, 1989, Archiwum NID.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 109–110.
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiętki kultury żydowskiej na terenie woj. pilskiego*, „Rocznik Notecki” 1992, t. 23.
- Palacz T., *Cmentarze żydowskie w Wielkopolsce*, [w:] *Miejsca i obiekty kultu w Wielkopolsce: prehistoryczne, chrześcijańskie i judaistyczne*, red. D. Matyaszczyk, Poznań 1996, s. 169.
- *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 5, Warszawa 1884, s. 140.
- Śmigieński A., *Złotów*, Poznań 1995, s. 51–52.

Lubasz

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Lubaszu, oprac. T. Baraniuk, 1988, Archiwum NID.
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiętki kultury żydowskiej na terenie woj. pilskiego*, „Rocznik Notecki” 1992, t. 23.

Lwówek Wielkopolski

- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Łobżenica

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Łobżenicy, oprac. H. Grecki, 1998, Archiwum NID.
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiętki kultury żydowskiej na terenie woj. pilskiego*, „Rocznik Notecki” 1992, t. 23.
- Horn M., *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce w 1507 roku*, „Biuletyn ŻIH” 1974, nr 3, s. 15.

- Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2007, s. 157–160.
- Kawski T., *Mniejszość żydowska na Krajnie w XIX i XX wieku*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe na Krajnie i Patukach. Wybrane problemy z dziejów Krajny Nakielskiej (związki Krajny z Patukami)*, red. S. Łaniecki, L. Skaza, Nakło nad Notecią 2004, s. 217–245.
- Mietz A., Pakulski J., *Łobżenica – portret miasta i okolicy*, Toruń 1993.
- Palacz T., *Cmentarze żydowskie w Wielkopolsce*, [w:] *Miejsca i obiekty kultu w Wielkopolsce: prehistoryczne, chrześcijańskie i judaistyczne*, red. D. Matyaszczyk, Poznań 1996, s. 170.
- *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 5, Warszawa 1884, s. 672.
- Umiński J., *Pojezierze Krajeńskie*, Warszawa 1991, s. 93.

Margonin

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Margoninie, oprac. H. Grecki, 1994, Archiwum NID.
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiątki kultury żydowskiej na terenie woj. piłskiego*, „Rocznik Notecki” 1992, t. 23.

Miasteczko Krajeńskie

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Miasteczku Krajeńskim, oprac. B. Piecuch, 1989, Archiwum NID.
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiątki kultury żydowskiej na terenie woj. piłskiego*, „Rocznik Notecki” 1992, t. 23.
- Horn M., *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce w 1507 roku*, „Biuletyn ŻIH” 1974, nr 3, s. 15.
- Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2007, s. 160.
- Kawski T., *Mniejszość żydowska na Krajnie w XIX i XX wieku*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe na Krajnie i Patukach. Wybrane problemy z dziejów Krajny Nakielskiej (związki Krajny z Patukami)*, red. S. Łaniecki, L. Skaza, Nakło nad Notecią 2004, s. 217–245.
- Palacz T., *Cmentarze żydowskie w Wielkopolsce*, [w:] *Miejsca i obiekty kultu w Wielkopolsce: prehistoryczne, chrześcijańskie i judaistyczne*, red. D. Matyaszczyk, Poznań 1996, s. 170.
- *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 6, Warszawa 1885, s. 287.
- Umiński J., *Pojezierze Krajeńskie*, Warszawa 1991, s. 93.

Mieścisko

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Mieścisku, oprac. M. Faliński, P. Stankiewicz, 1994, Archiwum NID.
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Międzychód

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Międzychodzie, oprac. H. Grecki, 1987, Archiwum NID.

Mikstat-Pustkowie (Mikstat)

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Mikstacie, oprac. S. Małyszko, 1998, Archiwum NID.

Mosina

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Mosinie, oprac. A. Wciśła, 1986, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Mosinie, oprac. S. Małyszko, 2016, Archiwum NID.
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Moszczanka (Raszków)

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Raszkwie, oprac. D. Andrzejczak, 2021, Archiwum NID.
- *Raszków na przestrzeni wieków*, red. J. Bartczak, G. Kucharski, Raszków 2010.

Murowana Goślina

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Murowanej Goślinie, oprac. D. Leśniewska, 2016, Archiwum NID.
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Nowy Tomyśl

- Kraft A., *...und dazwischen Neutomischel*, Berlin 1998.
- *Dzieje Nowego Tomysła*, red. B. Polak, Nowy Tomyśl 1998.
- *Zarys dziejów Nowego Tomysła*, red. B. Polak, Nowy Tomyśl 1986.

Oborniki

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Obornikach, oprac. M. Grabska-Wolniewicz, 1994, Archiwum NID.
- Gałka W., *Oborniki. Studium historyczno-urbanistyczne*, Poznań 1991, PP PKZ, Archiwum NID [maszynopis].
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Obrzycko

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Obrzycku, oprac. T. Baraniuk, 1993, Archiwum NID.
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Odolanów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Odolanowie, oprac. D. Andrzejczak, 2021, Archiwum NID.
- Dymacz E., *Monografia Odolanowa*, Odolanów 2003.

Okonek

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Okonku, oprac. M. Sawicka, 2021, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Okonku, oprac. M. Sawicka, 2021, Archiwum NID.
- *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 7, Warszawa 1886, s. 430.

Orla (Kozmin-Orla)

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Kozminie-Orli, oprac. J. Studziński, 1986, Archiwum NID.

- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990.
- Koschel G., *Heimatkunde des Kreises Koschmin*, Dessau 1899.
- *Monografia Koźmina Wielkopolskiego i okolicy*, red. M. Pietrowski, A. Wędzki, Koźmin Wielkopolski 2006, s. 625–640.
- Palacz T., *Cmentarze żydowskie w Wielkopolsce*, [w:] *Miejsca i obiekty kultu w Wielkopolsce: prehistoryczne, chrześcijańskie i judaistyczne*, red. D. Matyaszczyk, Poznań 1996.

Osieczna

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Osiecznej, oprac. E. Piesiewicz, 1990, Archiwum NID.
- Frankiewicz E., *Osieczna – zarys historyczny*, Leszno 1939.
- Jędraś S., *Osieczna i jej dzieje*, Leszno–Osieczna 1991.
- Wędzki A., *Studium historyczno-urbanistyczne miasta Osieczna*, Poznań 1963, PP PKZ, Archiwum NID [maszynopis].

Ostrów Wielkopolski – al. Słowackiego

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Ostrowie Wielkopolskim, oprac. D. Andrzejczak, 2021, Archiwum NID.
- Bessert M., *Aus der Vergangenheit der Stadt Ostrowo*, Ostrowo 1914.
- Freimann A., *Geschichte der israelitischen Gemeinde Ostrowo*, Ostrowo 1896.
- Olejniczak M., *Bedeker ostrowski czyli Opisanie miasta Ostrowa w Wielkiej Polsce położonego z ulicami i placami podług abecadła omówionemi, a także z kościołami, cmentarzami, parkami, kolejami żelaznymi i wszelkiemi użytecznymi budowlami w 17 rozdziałach zebrane, z wieloma barwnymi ilustracjami ku uciechu czytelnika zamieszczonemi, z aneksem dokumentów starożytnych i kalendarium wydarzeń historycznych, dla pożytku tutejszych mieszczan a także gości gród nasz odwiedzających, z okazji 600-lecia Miasta wydane*, Ostrów Wielkopolski 2004.
- „Ostrowskie Studia Judaistyczne. Studia Iudaica Ostroviensia” 2007, t. 1.
- „Ostrowskie Studia Judaistyczne. Studia Iudaica Ostroviensia” 2009, t. 2.
- *Ostrów Wielkopolski. Dzieje miasta i regionu*, red. S. Nawrocki, Poznań 1990.

Ostrów Wielkopolski – pl. 23 Stycznia

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Ostrowie Wielkopolskim, oprac. D. Andrzejczak, 2021, Archiwum NID.
- Bessert M., *Aus der Vergangenheit der Stadt Ostrowo*, Ostrowo 1914.
- Freimann A., *Geschichte der israelitischen Gemeinde Ostrowo*, Ostrowo 1896.
- Olejniczak M., *Bedeker ostrowski czyli Opisanie miasta Ostrowa w Wielkiej Polsce położonego z ulicami i placami podług abecadła omówionemi, a także z kościołami, cmentarzami, parkami, kolejami żelaznymi i wszelkiemi użytecznymi budowlami w 17 rozdziałach zebrane, z wieloma barwnymi ilustracjami ku uciechu czytelnika zamieszczonemi, z aneksem dokumentów starożytnych i kalendarium wydarzeń historycznych, dla pożytku tutejszych mieszczan a także gości gród nasz odwiedzających, z okazji 600-lecia Miasta wydane*, Ostrów Wielkopolski 2004.
- „Ostrowskie Studia Judaistyczne. Studia Iudaica Ostroviensia” 2007, t. 1.
- „Ostrowskie Studia Judaistyczne. Studia Iudaica Ostroviensia” 2009, t. 2.
- *Ostrów Wielkopolski. Dzieje miasta i regionu*, red. S. Nawrocki, Poznań 1990.

Ostrzeszów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Ostrzeszowie, oprac. D. Andrzejczak, 2021, Archiwum NID.
- *Dzieje Ostrzeszowa*, red. S. Nawrocki, Kalisz 1990.

- Graf W., *Ostrzeszów. Żydzi w mieście i okolicy*, Ostrzeszów 1995.
- Skrzypek M., *Historia żydowskiej gminy wyznaniowej w międzywojennym Ostrzeszowie*, Ostrzeszów 2002 [maszynopis].

Pakszyn (Czerniejewo)

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Czerniejewie, oprac. A. Korpik, 1996, Archiwum NID.
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Piaski

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Piaskach, oprac. E. Piesiewicz, 1990, Archiwum NID.
- Arendt W., *Żydzi w Piaskach*, „Kronika Gostyńska” 1933, t. 5, nr 6–7.

Piła – ul. Konopnickiej

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Pile, oprac. E. Grecki, 1988, Archiwum NID.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 109–110.
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiętki kultury żydowskiej na terenie woj. pilskiego*, „Rocznik Notecki” 1992, t. 23.
- Horn M., *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce w 1507 rok*, „Biuletyn ŻIH” 1974, nr 3, s. 15.
- Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2007, s. 160.
- Kawski T., *Mniejszość żydowska na Krajnie w XIX i XX wieku*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe na Krajnie i Patukach. Wybrane problemy z dziejów Krajny Nakielskiej (związki Krajny z Patukami)*, red. S. Łaniecki, L. Skaza, Nakło nad Notecią 2004, s. 217–245.
- Palacz T., *Cmentarze żydowskie w Wielkopolsce*, [w:] *Miejsca i obiekty kultu w Wielkopolsce: prehistoryczne, chrześcijańskie i judaistyczne*, red. D. Matyaszczyk, Poznań 1996, s. 170.
- *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 6, Warszawa 1885, s. 287.
- Umiński J., *Pojezierze Krajeńskie*, Warszawa 1991, s. 93.

Piła (Piła-Leszków)

- Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2007, s. 160.

Pleszew

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Pleszewie, oprac. A. Małyszko, 2002, Archiwum NID.
- *Pleszew. Studium historyczno-urbanistyczne*, Poznań 1966, Delegatura WUOZ w Kaliszu [maszynopis].

Pniewy

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Pniewach, oprac. T. Baraniuk, 1993, Archiwum NID.
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Pobiedziska

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Pobiedziskach, oprac. J. Stępniaak, P. Stankiewicz, 1995, Archiwum NID.

- *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 10, Warszawa 1889, s. 340.
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Pogorzela

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Pogorzeli, oprac. E. Piesiewicz, 1990, Archiwum NID.

Połajewo

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Pogorzeli, oprac. E. Piesiewicz, 1990, Archiwum NID.
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiątki kultury żydowskiej na terenie woj. pilskiego*, „Rocznik Notecki” 1992, t. 23.

Poznań – ul. Głogowska

- *Niemcy i Żydzi w Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania” 1992, nr 1–2.
- Perles J., *Geschichte der Juden in Posen*, Breslau 1865.
- *Poznańscy Żydzi*, „Kronika Miasta Poznania” 2006, nr 3.
- *Poznańscy Żydzi II*, „Kronika Miasta Poznania” 2009, nr 1.
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Poznań (Poznań Miłostowo)

- *Niemcy i Żydzi w Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania” 1991, nr 1–2.
- *Poznańscy Żydzi*, „Kronika Miasta Poznania” 2006, nr 3.
- *Poznańscy Żydzi II*, „Kronika Miasta Poznania” 2009, nr 1.
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Przedecz

- Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2007.

Rakoniewice

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Rakoniewicach, oprac. W. Lipowicz, 1987, Archiwum NID.
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Rawicz (Rawicz-Sarnowa)

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Sarnowej, oprac. E. Piesiewicz, 1990, Archiwum NID.
- Cohn J., *Geschichte der jüdischen Gemeinde in Rawitsch*, Berlin 1915.
- Kaźmierczak J., *Rawicz, gród Przyjemskich. Historyczny rys powstania i rozwoju miasta 1638–1938*, Warszawa 1938.
- Koczy L., *Dzieje miasta Rawicza (1639–1914)*, Poznań 1938, Muzeum Ziemi Rawickiej [maszynopis].
- Sobisiak W., *Dzieje ziemi rawickiej*, Poznań 1967.

Rogoźno – nowy cmentarz, ul. Leśna

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Rogoźnie, oprac. B. Piecuch, 1989, Archiwum NID.

- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiątki kultury żydowskiej na terenie woj. pilskiego*, „Rocznik Notecki” 1992, t. 23.

Rogoźno – stary cmentarz, ul. Leśna

- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiątki kultury żydowskiej na terenie woj. pilskiego*, „Rocznik Notecki” 1992, t. 23.

Russocice (Władystawów)

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Russocicach, oprac. J. Piotrowski, 1989, Archiwum NID.
- Opiola M., Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918–1942*, Toruń 2008.

Rychwał (Żurawin)

- Burchard P., *Pamiątki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990.
- Goszczyńska J., *Katalog cmentarzy żydowskich w województwie wielkopolskim*, „Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski” 2012, t. 5.
- Opiola M., Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918–1942*, Toruń 2008.
- Palacz T., *Cmentarze żydowskie w Wielkopolsce*, [w:] *Miejsca i obiekty kultu w Wielkopolsce: prehistoryczne, chrześcijańskie i judaistyczne*, red. D. Matyaszczyk, Poznań 1996.

Ryczywół

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Ryczywole, oprac. T. Baraniuk, 1989, Archiwum NID.
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiątki kultury żydowskiej na terenie woj. pilskiego*, „Rocznik Notecki” 1992, t. 23.
- Zaleski Z., *Zarys dziejów miasta Ryczywołu*, Chodzież 1926.

Rydzyňa

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Rydzynie, oprac. K. Waćławska, 1992, Archiwum NID.
- Ewidencja cmentarza, oprac. M. Żuk-Piotrowska, BDZ, Leszno 1980.
- Czwojdrak D., *Żydzi w Rydzynie 1793–1920*, „Rydzyński” 1996, nr 5–6.

Sierakowo (Rawicz-Sierakowo)

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Rawiczu-Sierakowie, oprac. E. Piesiewicz, 1990, Archiwum NID.
- Czwojdrak D., *Z dziejów ludności żydowskiej w południowo-zachodniej Wielkopolsce*, Grabonóg 2004.

Sieraków

- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Skoki

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Skokach, oprac. M. Grabska-Wolniewicz, 1994, Archiwum NID.
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Skulsk

- Opiola M., Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918–1942*, Toruń 2008.

Słupca

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Słupcy, oprac. J. Piotrowski, 1989, Archiwum NID.
- Gieryń N., *Dzieje Słupcy (materiały wybrane)*, Słupca 1988, s. 39.
- Opiola M., Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918–1942*, Toruń 2008.

Sompolno

- Opiola M., Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918–1942*, Toruń 2008.

Stary Kiączyn (Stawiszyn)

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Starym Kiączynie, oprac. A. Małyszko, 1995, Archiwum NID.
- Opiola M., Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918–1942*, Toruń 2008.

Swarzędz

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Swarzędzu, oprac. J. Stępnia, P. Stankiewicz, 1995, Archiwum NID.
- *Dzieje Swarzędza. Monografia*, red. S. Nawrocki, Poznań 1988.
- „Głos Swarzędza” 1934, nr 16.
- „Głos Wielkopolski”, 12 marca 2012 r.
- Hepner A., Herzberg J., *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüd. Gemeinden in der Posener Landen*, Koschmin–Bromberg 1909.
- *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 3, Poznań 1879, nr 1555, 1738.
- Małyszka A., *Cmentarz żydowski w Swarzędzu*, „Miasteczko Poznań” 2004, nr 2.
- „Prosto z Ratusza” 2012, nr 2(282).
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Szamocin

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Osiecznej, oprac. L. Smockiewicz, 1987, Archiwum NID.
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiątki kultury żydowskiej na terenie woj. pilskiego*, „Rocznik Notecki” 1992, t. 23.

Szamotuły

- Nowak P., *Szamotuły. Dzieje miasta*, Szamotuły 2020.
- *Szamotuły. Studium historyczno-urbanistyczne*, oprac. W. Gałka, Poznań 1981, Archiwum PKZ – w depozycie NID, Oddział Terenowy w Poznaniu.
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Ślesin

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Różopolu, oprac. D. Burchard, 1986, Archiwum NID.
- Opióła M., Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918–1942*, Toruń 2008.

Śmigiel

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Śmiglu, oprac. E. Piesiewicz, 1989, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Śmiglu, oprac. T. Musielak, 2018, Archiwum NID.
- Gomolec L., *Dzieje miasta Śmigła*, Poznań 1960.
- Piwoń A., *Miejsca pamięci narodowej w leszczyńskim. Przewodnik*, Poznań [1989], s. 48

Śrem

- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Środa Wielkopolska

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Środzie Wielkopolskiej, oprac. M. Faleński, P. Stankiewicz, 1994, Archiwum NID.
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Trzcianka

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Trzciance, [b.d.], Archiwum NID.
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiątki kultury żydowskiej na terenie woj. pilskiego*, „Rocznik Notecki” 1992, t. 23.
- Schulz C., *Quellen und Urkunde zur Geschichte Netzekreis*, Bd. 1–2, Schönlanke 1936.

Tuliszków

- Opióła M., Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918–1942*, Toruń 2008.

Turek

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Turku, oprac. J. Piotrowski, 1989, Archiwum NID.
- Opióła M., Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918–1942*, Toruń 2008.

Ujście

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Ujściu, oprac. B. Łuczyńska, 1994, Archiwum NID.
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiątki kultury żydowskiej na terenie woj. pilskiego*, „Rocznik Notecki” 1992, t. 23.
- Schulz W., *Quellenband zur Geschichte der zweiten deutschen Ostsiedlung im Westlichen Netzgau*, Leipzig 1938.

Wałga (Pyzdry)

- Opióła M., Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918–1942*, Toruń 2008.

Wartosław

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Wartosławiu, oprac. H. Grecki, 1989, Archiwum NID.
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiątki kultury żydowskiej na terenie woj. pilskiego*, „Rocznik Notecki” 1992, t. 23.

Wągrowiec

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Wągrowcu, oprac. H. Grecki, 1994, Archiwum NID.
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiątki kultury żydowskiej na terenie woj. pilskiego*, „Rocznik Notecki” 1992, t. 23.

Wieleń

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Wieleniu, oprac. T. Baraniuk, 1989, Archiwum NID.
- Beheim-Schwarzbach N., *Geschichte der Stadt Filehne und ihres Gebietes*, „Zeitschrift der Historischen Gessellschaft für der Provinz Posen“ 1896, Jg. II.
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiątki kultury żydowskiej na terenie woj. pilskiego*, „Rocznik Notecki” 1992, t. 23.
- *Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 13, Warszawa 1893, s. 312–313.

Wielka Wieś (Buk)

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Wielkiej Wsi, oprac. M. Grabska-Wolniewicz, 1995, Archiwum NID.
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Wilczyn

- Opiola M., Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918–1942*, Toruń 2008.

Witkowo

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Witkowie, oprac. B. Wiatrowska, 2017, Archiwum NID.
- *Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 13, Warszawa 1893, s. 303–306.

Witobel (Stęszew)

- *Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. II, Warszawa 1893, s. 337.

Wolica Pusta (Mieszków)

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Wolicy Pustej, oprac. J. Goszczyńska, 2018, Archiwum NID.
- Jajor J., *Cmentarze na ziemi jarocińskiej*, „Kronika Wielkopolski” 2006, nr 4, s. 121–131.

Wolsztyn

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Wolsztynie, oprac. T. Musielak, 2018, Archiwum NID.
- Zakrzewski Z., *Z dziejów Wolsztyna i okolicy*, Leszno 1932.

Wrąbczyn Górski (Zagórów)

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Zagórowie, oprac. J. Piotrowski, 1989, Archiwum NID.
- *Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 14, Warszawa 1895, s. 261.
- Opióła M., Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918–1942*, Toruń 2008.

Wronkii – ul. Zacisze

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski we Wronkach, osiedle Zamość, oprac. H. Grecki, 1989, Archiwum NID.
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiątki kultury żydowskiej na terenie woj. pilskiego*, „Rocznik Notecki” 1992, t. 23.

Wronki – ul. Mickiewicza

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski we Wronkach, ul. Mickiewicza, oprac. J. Goszczyńska, 2018, Archiwum NID.
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiątki kultury żydowskiej na terenie woj. pilskiego*, „Rocznik Notecki” 1992, t. 23.

Września

- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Wyrzysk

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Wyrzysku, oprac. H. Grecki, 1992, Archiwum NID.
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiątki kultury żydowskiej na terenie woj. pilskiego*, „Rocznik Notecki” 1992, t. 23.
- Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2007.

Wysoka

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Wysokiej, oprac. H. Grecki, 1992, Archiwum NID.
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiątki kultury żydowskiej na terenie woj. pilskiego*, „Rocznik Notecki” 1992, t. 23.
- Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2007.

Zakrzewice (Książ Wielkopolski)

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Zakrzewicach, oprac. J. Goszczyńska, 2018, Archiwum NID.
- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Zaniemyśl

- Szypuliński Z., Konat-Marczyńska J., Cwaliński J., *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski” 1991, nr 3–4, s. 47–61.

Zbąszyń

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Zbąszyniu, oprac. J. Goszczyńska, 2018, Archiwum NID.
- Anders P., *Przewodnik po powiecie nowotomyskim*, Nowy Tomyśl 2009.

Zieleń (Trzemeszno)

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Trzemesznie, oprac. M. Derengowski, 1989, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Trzemesznie (Zieleń), oprac. M. Grabowska, 1992, Archiwum NID.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 37.
- Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2007.

Złotów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Złotowie, oprac. H. Grecki, 1989, Archiwum NID.
- Burchard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. III.
- Fijałkowski M., *Zabytki i pamiętki kultury żydowskiej na terenie woj. pilskiego*, „Rocznik Notecki” 1992, t. 23.
- Palacz T., *Cmentarze żydowskie w Wielkopolsce*, [w:] *Miejsca i obiekty kultu w Wielkopolsce: prehistoryczne, chrześcijańskie i judaistyczne*, red. D. Matyaszczyk, Poznań 1996, s. 190.
- Śmigielski A., *Złotów*, Poznań 1995, s. 18–28.
- Zdrenka J., *Cmentarz żydowski w Złotowie*, <http://zlotowskie.pl>.

לְבַרְכֵי הַיָּם
וְלְבַרְכֵי הַבְּרָכָה
וְלְבַרְכֵי הַשָּׁמַיִם
וְלְבַרְכֵי הָאָרֶץ
וְלְבַרְכֵי הַיָּם
וְלְבַרְכֵי הַבְּרָכָה
וְלְבַרְכֵי הַשָּׁמַיִם

Województwo zachodniopomorskie

NARODOWY INSTYTUT DZIEDZICTWA – ODDZIAŁ TERENOWY W SZCZECINIE

AUTOR RAPORTU: Waldemar Witek

WERYFIKACJA: Bogna Kopczyńska, Tadeusz Prajzencanc, Waldemar Witek, Marta Żukowska-Bosy

1. Lista cmentarzy w województwie z potwierdzoną lokalizacją

Podkreśleniem oznaczono cmentarze wpisane do rejestru zabytków

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
BANIE		<u>Cmentarz żydowski w Baniach</u>	Banie	gryfiński
BARLINEK		Cmentarz żydowski w Barlinku	Barlinek	myśliborski
BARWICE		Cmentarz żydowski w Barwicach	Barwice	szczeciński
BIAŁOGARD		Cmentarz żydowski w Białogardzie	Białogard	białogardzki
BIAŁY BÓR		<u>Cmentarz żydowski w Białym Borze</u>	Biały Bór	szczeciński
BOBOLICE		Cmentarz żydowski w Bobolicach	Bobolice	koszaliński
BOLESZKOWICE		<u>Cmentarz żydowski w Boleszkowicach</u>	Boleszkowice	myśliborski
CEDYNIA		<u>Cmentarz żydowski w Cedyni</u>	Cedynia	gryfiński
CHOCIWEL		Cmentarz żydowski w Chociwlu	Chociwel	stargardzki
CHOJNA		Cmentarz żydowski w Chojnie	Chojna	gryfiński
CHOSZCZNO		Cmentarz żydowski w Choszcznie	Choszczno	choszczeński
CZAPLINEK		Cmentarz żydowski w Czaplunku	Czaplinek	drawski
CZŁOPA		<u>Cmentarz żydowski w Człopie</u>	Człopa	wałęcki
DĘBNO		Cmentarz żydowski w Dębnie	Dębno	myśliborski
DOBRA		Cmentarz żydowski w Dobrej	Dobra	łobeski

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
DOBRZANY		Cmentarz żydowski w Dobrzanach	Dobrzany	stargardzki
DRAWNO		Cmentarz żydowski w Drawnie	Drawno	choszczeński
DRAWSKO POMORSKIE		Cmentarz żydowski w Drawsku Pomorskim	Drawsko Pomorskie	drawski
GOLCZEWO		Cmentarz żydowski w Golczewie	Golczewo	kamieński
GOLENIÓW		<u>Cmentarz żydowski w Goleniowie</u>	Goleniów	goleniowski
GRYFICE		Cmentarz żydowski w Gryficach	Gryfice	gryficki
GRYFINO		Cmentarz żydowski w Gryfinie	Gryfino	gryfiński
IŃSKO		Cmentarz żydowski w Ińsku	Ińsko	stargardzki
JASTRZĘBNIKI		Cmentarz żydowski w Jastrzębnikach	Sławoborze	świdwiński
JÓZEFIN		<u>Cmentarz żydowski w Józefinie</u>	Lipiany	pyrzycki
KALISZ POMORSKI		<u>Cmentarz żydowski w Kaliszu Pomorskim</u>	Kalisz Pomorski	drawski
KAMIEŃ POMORSKI		Cmentarz żydowski w Kamieniu Pomorskim	Kamień Pomorski	kamieński
KARLINO		Cmentarz żydowski w Karlinie	Karlıno	białogardzki
KOŁOBRZEG		Cmentarz żydowski nowy w Kołobrzegu, ul. Koszalińska	Kołobrzeg	kołobrzesci
KOŁOBRZEG		Cmentarz żydowski stary w Kołobrzegu, ul. Zdrojowa	Kołobrzeg	kołobrzesci
KOSZALIN		Cmentarz żydowski nowy w Koszalinie, ul. Raławicka	Koszalin	Koszalin
KOSZALIN		Cmentarz żydowski stary w Koszalinie, ul. Orla	Koszalin	Koszalin
ŁOBEZ		Cmentarz żydowski w Łobzie	Łobez	łobeski
MASZEWO		<u>Cmentarz żydowski w Maszewie</u>	Maszewo	goleniowski
MIESZKOWICE		Cmentarz żydowski w Mieszkowicach	Mieszkowice	gryfiński
MIROŚLAWIEC		<u>Cmentarz żydowski w Mirosławcu</u>	Mirosławiec	wałeccki
MORYŃ		Cmentarz żydowski w Moryniu	Moryń	gryfiński
MYŚLIBÓRZ		Cmentarz żydowski w Myśliborzu	Myślibórz	myśliborski
NOWE WARPNO		Cmentarz żydowski w Nowym Warpnie	Nowe Warpno	policki
NOWOGARD		Cmentarz żydowski w Nowogardzie	Nowogard	goleniowski
OSTROWĄSY		Cmentarz żydowski w Ostrowąsach	Barwice	szczecinecki
PEŁCZYCE		<u>Cmentarz żydowski w Pełczycach</u>	Pełczyce	choszczeński

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
PŁOTY		Cmentarz żydowski w Płotach	Płoty	gryficki
POLANÓW		Cmentarz żydowski w Polanowie	Polanów	koszaliński
POLICE		Cmentarz żydowski w Policach	Police	policki
POŁCZYN-ZDRÓJ		Cmentarz żydowski w Połczynie-Zdroju	Połczyn-Zdrój	świdwiński
PYRZYCE		Cmentarz żydowski w Pyrzycach	Pyrzyce	pyrzycki
RE CZ		Cmentarz żydowski w Reczu	Recz	choszczeński
RESKO		Cmentarz żydowski w Resku	Resko	łobeski
RUSKO	Darłowo	<u>Cmentarz żydowski w Rusku</u>	Darłowo	ślawieński
SIANÓW		Cmentarz żydowski w Sianowie	Sianów	koszaliński
SIEMCZYNO		Cmentarz żydowski w Siemczynie	Czaplinek	drawski
SŁAWNO		Cmentarz żydowski w Sławnie	Sławno	ślawieński
STARGARD		<u>Cmentarz żydowski w Stargardzie</u>	Stargard	stargardzki
STEPNICA	Bogusławie	Cmentarz żydowski w Stepnicy-Bogusławiu	Stepnica	goleniowski
SUCHAŃ		<u>Cmentarz żydowski w Suchaniu</u>	Suchań	stargardzki
SZCZECIN		Cmentarz żydowski – kwatery żydowska na Cmentarzu Centralnym w Szczecinie, ul. Ku Słońcu	Szczecin	Szczecin
SZCZECIN		Cmentarz żydowski w Szczecinie, ul. Ojca Bezymia	Szczecin	Szczecin
SZCZECIN		Cmentarz żydowski w Szczecinie-Dąbiu, ul. Kamińska	Szczecin	Szczecin
SZCZECINEK		<u>Cmentarz żydowski w Szczecinku</u>	Szczecinek	szczecinecki
ŚWIDWIN		<u>Cmentarz żydowski w Świdwinie</u>	Świdwin	świdwiński
ŚWINOUJŚCIE		Cmentarz żydowski stary w Świnoujściu, ul. Chopina	Świnoujście	Świnoujście
ŚWINOUJŚCIE		Cmentarz żydowski nowy w Świnoujściu, ul. Sienkiewicza	Świnoujście	Świnoujście
TRZCIŃSKO-ZDRÓJ		Cmentarz żydowski w Trzcińsku-Zdroju	Trzcińsko-Zdrój	gryfiński
TRZEBIATÓW		Cmentarz żydowski w Trzebiatowie	Trzebiatów	gryficki
TUCZNO		<u>Cmentarz żydowski w Tucznie</u>	Tuczno	wałeski
WAŁCZ		Cmentarz żydowski w Wałczu	Wałcz	wałeski
WĘGORZYNO		Cmentarz żydowski w Węgorzynie	Węgorzyna	łobeski

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
WIDUCHOWA		<u>Cmentarz żydowski w Widuchowej</u>	Widuchowa	gryfiński
WOLIN		Cmentarz żydowski w Wolinie	Wolin	kamieński
ZŁOCIENIEC		Cmentarz żydowski w Złocieniu	Złocieniec	drawski

2. Lista cmentarzy z niepotwierdzoną lokalizacją

Nazwa miejscowości	Inne określenie lokalizacji	Nazwa cmentarza (robocza)	Gmina	Powiat
BROCZYNO		Cmentarz żydowski w Broczynie	Czaplinek	drawski
OSTROWĄSY		Cmentarz żydowski w Ostrowąsach	Barwice	szczeciński
POPIELEWO		Cmentarz żydowski w Popielewie	Połczyn-Zdrój	świdwiński

3. Przebieg prac

W województwie zachodniopomorskim weryfikacji cmentarzy żydowskich dokonano w 2018 r. na podstawie:

- wykazu cmentarzy przekazanego przez Narodowy Instytut Dziedzictwa (68 obiektów),
- decyzji o wpisie do rejestru zabytków, z załącznikami graficznymi (do 2018 r. wpisano 9 cmentarzy),
- kart cmentarzy żydowskich opracowanych w latach 80. i 90. XX w. (65 obiektów),
- ewidencyjnych kart zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków (cmentarze żydowskie), opracowanych w 2018 r. (62 obiekty),
- analizy literatury przedmiotu oraz studiów ochrony wartości kulturowych gmin,
- map historycznych (*Messtischblatt*), a także map topograficznych i LIDARU, na których wskazano lokalizacje i wyznaczono granice cmentarzy.

Weryfikacją terenową objęto 72 cmentarze żydowskie, rozmieszczone we wszystkich 21 powiatach oraz 65 gminach (na 114 w województwie). Prace zrealizowano w ramach 16 (jedno- i dwudniowych) wyjazdów delegacyjnych, w dwuosobowych zespołach. Lustracja terenowa potwierdziła lokalizację 69 cmentarzy, w zdecydowanej większości bez czytelnych granic. Nie potwierdzono lokalizacji 3 cmentarzy: Broczyno – z zabudową mieszkalną (pofolwarczną), Ostrowąsy – na zalesionym wzgórzu, w sąsiedztwie grodziska (być może dawne cmentarzysko kurhanowe), Popielewo – zalesione wzgórze (Żydowska Górka), bez śladów umożliwiających ogólną lokalizację.

W 2020 i 2023 r. dokonano korekty lokalizacji cmentarza w Policach oraz opracowano ankietę dla wcześniej nierozpoznanego cmentarza w Nowym Warpnie.

Podstawową trudnością podczas prac terenowych było określenie dokładnej lokalizacji cmentarzy i ustalenie ich granic. Przeszło 40% cmentarzy zlokalizowanych jest na obrzeżach miejscowości

lub w znacznym oddaleniu od nich, dodatkowo na obszarach leśnych (np. Stepnica-Bogusławie, Boleszkowice, Józefin, Pełczyce, Suchań) lub otwartych przestrzeniach polnych (np. Jastrzębniki). W miastach identyfikacja granic uzależniona była od stopnia przekształcenia danego terenu przez zabudowę mieszkalną (np. Gryfice, Maszewo, Myślibórz, Płoty, Trzcińsko-Zdrój), infrastrukturę drogową (np. Kamień Pomorski), włączenia w obszary parków miejskich (np. Choszczno, Goleniów, Kołobrzeg – ul. Zdrojowa, Police), ogrodów przydomowych (np. Dobra, Recz, Sianów) czy cmentarzy komunalnych (np. Golczewo, Sławno).

Precyzyjną lokalizację cmentarzy w historycznych granicach umożliwiały w całości lub częściowo zachowane elementy ogrodzenia (np. Banie, Mirosławiec, Świdwin, Widuchowa), starodrzew z alejami (np. Józefin, Mirosławiec, Świdwin) i szpalerami wzdłuż granic (np. Czaplinek, Drawsko Pomorskie, Połczyn-Zdrój), elementy sepulkralne i macewy (w tym na cmentarzach zdegradowanych – np. Cedynia, Człopa, Pełczyce, Rusko), a także oznaczenia tablicami z nazwami (np. Dębno, Połczyn-Zdrój) lub informacyjnymi (np. Banie, Boleszkowice, Chojna, Nowe Warpno, Tuczo, Szczecin – ul. Kamieńska). W niektórych przypadkach wyeksponowane elementy – macewy (np. Drawno) lub tablice informacyjne – znajdują się poza terenami historycznych cmentarzy (np. Goleniów, Świnoujście – ul. Chopina), co może wprowadzać w błąd co do ich lokalizacji.

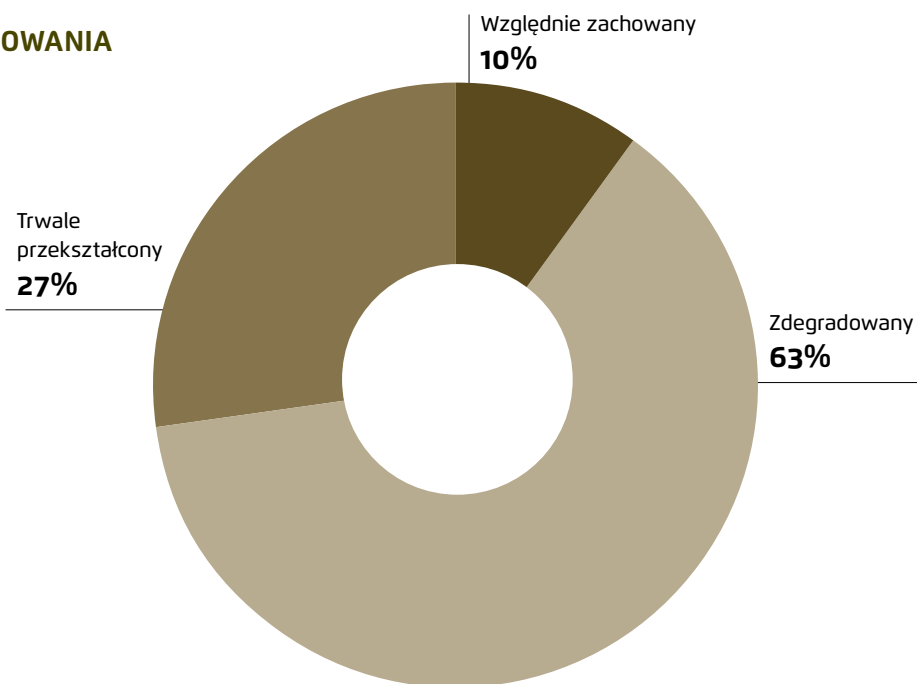
Od 2018 do 2023 r. do rejestru zabytków zostało wpisanych 9 cmentarzy żydowskich, których granice zidentyfikowano na podstawie bezinwazyjnych (georadarowych) badań archeologicznych, co pozwoliło na uszczegółowienie ankiet weryfikacyjnych i serwisu fotograficznego.

W 2022 r. uroczystie oznakowano cmentarz w Stepnicy-Bogusławiu, a tablicę identyfikacyjną umieszczono na wolno stojącym głazie ustawionym od frontu cmentarza.

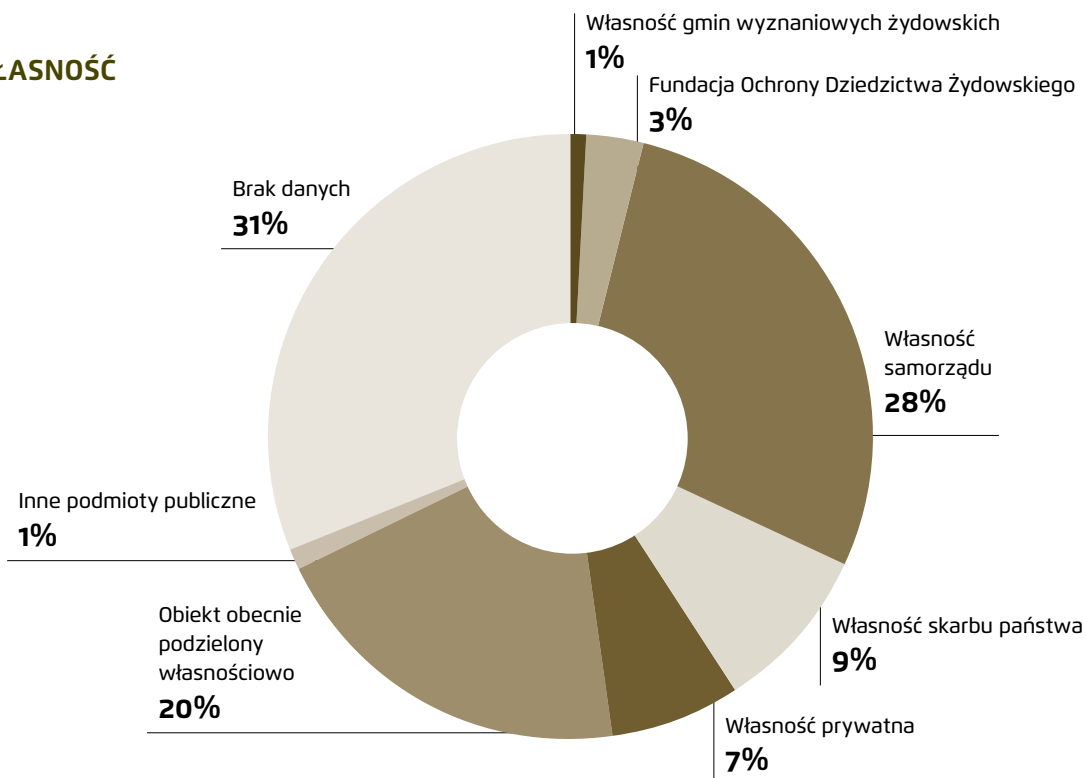

4. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym

STAN ZACHOWANIA

WŁASNOŚĆ

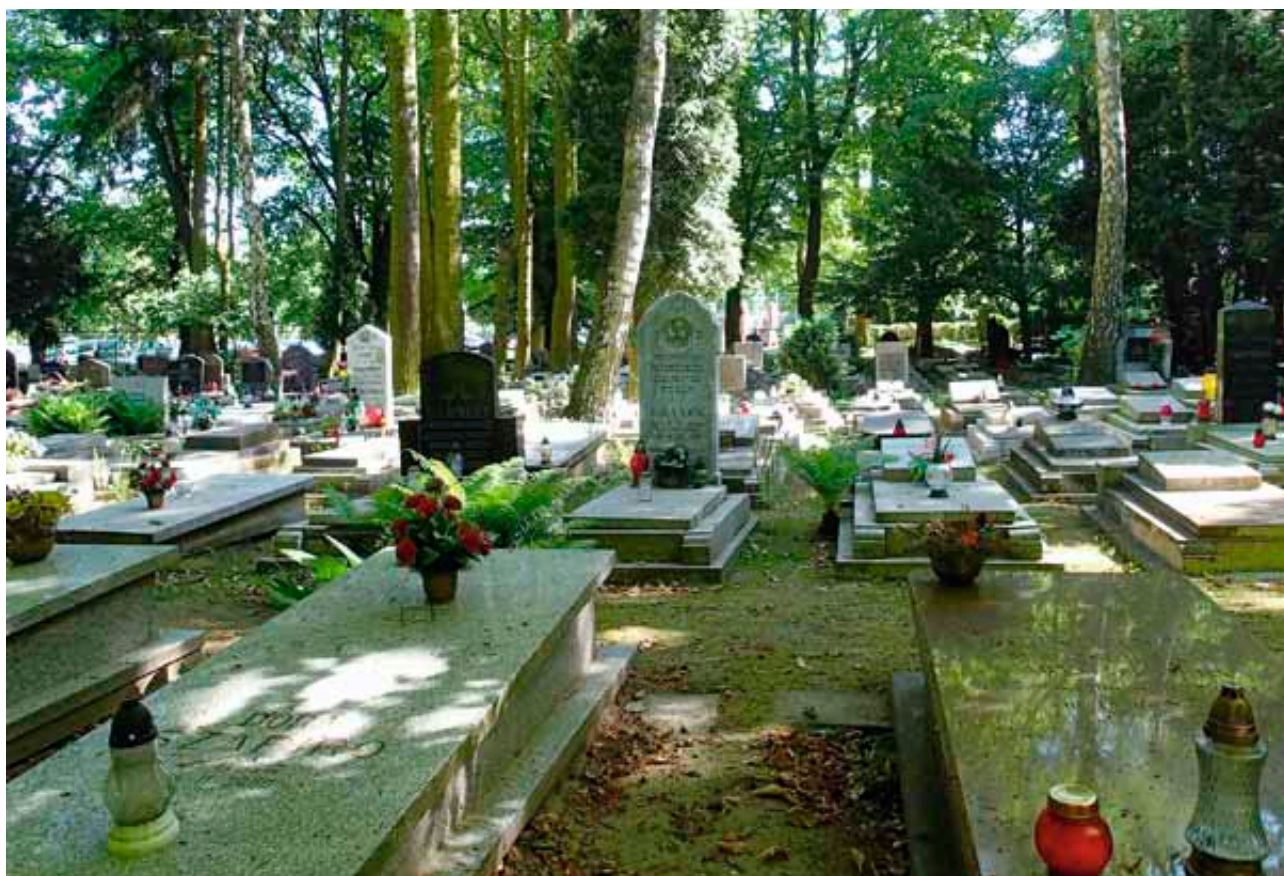

Cmentarze wpisane do rejestru zabytków	25%
Cmentarze z mogiłami ofiar Zagłady	0%
Cmentarze pozbawione czytelnych naziemnych reliktyw (nagrobki, ogrodzenia, budynki, historycznie komponowany drzewostan i ich relikty)	21%
Cmentarze z istniejącymi elementami współczesnego oznakowania	27%

5. Ocena stanu zachowania

Stan zachowania cmentarzy żydowskich na obszarze województwa zachodniopomorskiego jest zróżnicowany, przy czym zdecydowana większość jest w złym lub bardzo złym stanie. Największy odsetek (63%) stanowią cmentarze zdegradowane, druga grupa (27%) to cmentarze trwale przekształcone, a zaledwie 10% stanowią cmentarze względnie zachowane. Na taki stan rzeczy wpływ ma przede wszystkim brak użytkowania – zaledwie 1 cmentarz pełni funkcję grzebalną. Na zachodniopomorskich cmentarzach żydowskich nie stwierdzono mogił ofiar Zagłady.

Stan zachowania nekropolii należy rozpatrywać w ujęciu historycznym, demograficznym, narodowościowym (z uwzględnieniem systemowego terroru) oraz przemian geopolitycznych po 1945 r. Na Pomorzu Zachodnim grupy diaspory żydowskiej były stosunkowo niewielkie, liczyły niekiedy kilka rodzin w obrębie wsi czy miasteczek. Od XIX w. rozpoczął się ruch emigracyjny, w wyniku którego w niektórych miejscowościach doszło do całkowitego zaniku społeczności żydowskiej, a nieużytkowane cmentarze ulegały zniszczeniu (np. Popielewo) lub zostały zabudowane (np. Broczyno); są to obecnie cmentarze o niepotwierdzonej lokalizacji. Z chwilą przejścia w Niemczech władzy przez nazistów (1933 r.) rozpoczął się proces systemowego niszczenia dziedzictwa żydowskiego, w tym dewastacja cmentarzy i budowli. Kolejny etap niszczenia nieużytkowanych cmentarzy rozpoczął się po 1945 r. i trwa – niestety – do dzisiaj. Aktualnie użytkowany jest 1 cmentarz (kwatery na Cmentarzu Centralnym w Szczecinie), na kilku utworzono lapidaria (np. Sławno, Szczecin – ul. Ojca Beyzyma), włączono do parków miejskich lub na nowo zagospodarowano (zabudowa, zieleńce, infrastruktura). Obszary te są względnie uporządkowane i zadbane. Pozostałe cmentarze stanowią tzw. nieużytki, tylko okazjonalnie porządkowane i pielęgnowane, bez kompleksowych prac remontowych czy konserwatorskich w odniesieniu do elementów historycznego zagospodarowania.

3

4

5

6

7

3 | Mirosławiec, kwatera cmentarna | fot. W. Witek, NID, 2018

4 | Świdwin, aleja cmentarna | fot. W. Witek, NID, 2018

5 | Mirosławiec, macewa stojąca | fot. W. Witek, NID, 2018

6 | Moryń, macewa kamienna | fot. W. Witek, NID, 2018

7 | Sławno, lapidarium (kopiec) | fot. W. Witek, NID, 2018

5.1. Cmentarze względnie zachowane

Do tej grupy zaliczono zaledwie 7 cmentarzy, z czego 5 jest wpisanych do rejestru zabytków. Wszystkie nekropolie (z wyjątkiem kwatery w Szczecinie) są w różnym stopniu zniszczone, z częściowo lub znacznie zdewastowanymi elementami sepulkralnymi, oraz częściowo zakrzewione lub pozbawione bieżącej pielęgnacji zieleni. Na cmentarzach tych nie odnotowano zniszczenia warstwy grzebalnej i nowych funkcji terenu. Działki cmentarne stanowią obecnie tzw. nieużytki, będące miejscami pamięci lub lapidariumi (Sławno), należące w większości do samorządu gminnego.

Cmentarze zlokalizowane są w miastach, usytuowane zarówno w obrębie strefy zabudowy (np. Mirosławiec, Moryń), w sąsiedztwie innych nekropolii (Sławno), jak i na obrzeżach i poza granicami administracyjnymi (np. Banie, Świdwin). Cmentarze zaliczone do tej kategorii mają przeważnie czytelne granice historyczne, wyznaczone przez kamienne (np. Mirosławiec, Świdwin) i ceglane mury (np. Widuchowa) ogrodzeniowe z bramami wjazdowymi, a w przypadku Szczecina przez geodezyjne granice użytkowanej kwatery żydowskiej na Cmentarzu Centralnym.

Nekropolie te zachowały – w ogólnym zarysie – historyczne rozplanowanie w formie regularnych czworoboków, ale o zróżnicowanym stanie pierwotnej kompozycji. Na szczególną uwagę zasługują cmentarze w Mirosławcu i Świdwinie, z czytelnymi układami kwatowo-alejowymi oraz szpalerami drzew na obrzeżach założenia. Wśród alejowego starodrzewu występują dęby, jesiony, lipy, robinie akacjowe. Cmentarz w Widuchowie charakteryzuje się nietypową formą przestrzenną, gdyż historycznie doszło tu do nadsypania warstwy ziemi na potrzeby kolejnych pochówków.

W obrębie tych cmentarzy zachowały się również elementy sepulkralne, tj. macewy, ohele, podstawy i obudowy nagrobków, fragmenty tablic z inskrypcjami. Wiele z tych elementów jest zniszczonych (w formie gruzu) lub zostało powalonych na ziemię (przykryte runem), przez co nie są widoczne na zarośniętych kwaterach. Największą liczbę macew (ok. kilkadziesiąt sztuk) odnotowano na cmentarzach w Mirosławcu i Świdwinie. Wykonane są różnego materiału, charakteryzując się zróżnicowanymi formami i elementami dekoracyjnymi. Na cmentarzu w Sławnie w 2017 r. utworzono (z inicjatywy samorządu miejskiego) lapidarium w formie kopca, na którym umieszczono wszystkie macewy (w tym zniszczone) oraz inne elementy nagrobków znalezione podczas porządkowania terenu nekropolii.

Na 5 cmentarzach umieszczone są współczesne elementy informacyjne lub upamiętniające. Są to stojące tablice informacyjne z historią nekropolii i gminy żydowskiej (np. Banie, Mirosławiec) oraz głazy z inskrypcjami i tabliczkami (np. Moryń, Świdwin).

Tylko cmentarz (kwatery na Cmentarzu Centralnym) w Szczecinie jest systematycznie pielęgnowany, a nagrobki czyszczone i zadbane. Po utworzeniu lapidarium na cmentarzu w Sławnie (2017 r.) teren ten jest porządkowany w ramach prac na przyległym cmentarzu komunalnym. Na pozostałych cmentarzach prace porządkowe i pielęgnacyjne mają charakter doraźny i dotyczą głównie wykaszania trawy i odkrzewiania. Praktycznie nie prowadzono profesjonalnych prac konserwatorskich w odniesieniu do elementów sepulkralnych – zwłaszcza macew. W 2000 r. cmentarz w Świdwinie został częściowo uporządkowany w ramach młodzieżowego polsko-niemieckiego projektu; m.in. zasypano rozkopane groby, ustawiono powalone macewy, wycięto krzewy.

5.2. Cmentarze zdegradowane

Na terenie województwa zachodniopomorskiego najliczniejszą grupę (44 obiekty) stanowią cmentarze zdegradowane. Są to nekropolie o potwierdzonej (historycznej i współczesnej) lokalizacji, z częściowo zachowanymi granicami (w tym z fragmentami ogrodzeń), czytelnymi zarysami historycznych kompozycji przestrzennych (kwatery, zieleni wysoka – komponowana) oraz śladowo zachowanymi elementami sepulkralnymi – fragmenty macew, podstawy i obudowy nagrobków. Aż 14 cmentarzy jest wpisanych do rejestru zabytków, z czego 9 włączono po 2017 r. Granice ochrony najnowszych wpisów wyznaczono na podstawie bezinwazyjnych (georadarowych) badań archeologicznych, które określiły zasięgi strefy grzebalnej (np. Goleniów, Kalisz Pomorski, Pełczyce, Suchań).

Zdecydowana większość cmentarzy z tej grupy znajduje się w miastach, zlokalizowane są zarówno w obrębie strefy zabudowy, jak i na obrzeżach lub w pewnym oddaleniu od miejscowości. Cmentarze usytuowane są przy skrzyżowaniu dróg (np. Biały Bór, Bobolice, Cedynia, Szczecin – ul. Ojca Beyzyma, Szczecinek, Trzebiatów), w obrębie parków i lasów – na wyniesieniu terenu (np. Barlinek, Choszczno, Kołobrzeg – ul. Zdrojowa, Nowogard, Police, Resko, Stargard, Suchań, Świnoujście – ul. Chopina), w sąsiedztwie istniejących cmentarzy komunalnych (np. Człopa, Nowe Warpno, Pyrzyce), przy jeziorze (np. Pełczyce) lub na placu (np. Drawsko Pomorskie).

Pięć cmentarzy znajduje się na terenach wiejskich i z reguły ulokowane zostały w znacznym oddaleniu od strefy zabudowy. Trzy znajdują się w lasach, w oddaleniu od dróg przejazdowych (np. Boleszkowice, Józefin), przez co są trudno dostępne. Cmentarz w Jastrzębnikach ulokowany jest w obrębie pola uprawnego, a cmentarz w Rusku znajduje się przy rozwidleniu dróg.

Działki cmentarne pełnią obecnie różne funkcje, przy czym dominują tzw. nieużytki (np. Biały Bór, Chociwel, Kalisz Pomorski, Pełczyce, Połczyn-Zdrój, Rusko, Wolin), w tym określane jako miejsca pamięci (np. Barlinek, Cedynia, Dębno, Dobrzany, Drawsko Pomorskie, Koszalin – ul. Orla) i lapidarium (Szczecin – ul. Ojca Beyzyma). Poza tym dawne cmentarze żydowskie stanowią element parków, zieleni czy ogrodów miejskich (np. Chojna, Choszczno, Dobra, Goleniów,

9

10

9 | Rusko, cmentarz, widok ogólny od wschodu | fot. W. Witek, NID, 2018

10 | Goleniów, cmentarz, ob. park XXX-lecia, widok ogólny od południa | fot. W. Witek, NID, 2018

11 | Cedynia, cmentarz, widok ogólny | fot. W. Witek, NID, 2018

Resko, Stargard, Szczecin – ul. Ojca Beyzyma oraz 2 cmentarze w Świnoujściu). Wchodzą też w skład obszarów leśnych (np. Boleszkowice, Człopa, Józefin, Nowe Warpno, Nowogard, Police, Pyrzyce, Suchań, Tuczno) oraz pól i łąk (Białogard, Jastrzębniki). W pojedynczych przypadkach na częściach cmentarzy usytuowana jest zabudowa mieszkalna (Dobrzany, Maszewo, Węgorzyno) oraz infrastruktura techniczna (Bobolice, Kołobrzeg – ul. Koszalińska).

W przypadku ok. 50% działek po cmentarzach żydowskich brakuje danych dotyczących ich statusu własnościowego. Do samorządu gminnego i miejskiego należy 14 cmentarzy, 5 jest własnością skarbu państwa (Lasy Państwowe), 2 stanowią współwłasność, a cmentarz w Rusku należy do osoby prywatnej⁶⁴.

Zdecydowana większość cmentarzy nie ma w pełni czytelnych historycznych granic, wyznaczonych przez np. trwałe ogrodzenia lub szpaler drzew. Współczesne działki geodezyjne nie zawsze odzwierciedlają funkcję terenu sprzed 1939 r. i nie pokrywają się z lokalizacją zaznaczoną na *Messtischblätter*.

W miarę kompletne ogrodzenia (w tym w formie muru oporowego) wyznaczające dawne granice zachowały się na cmentarzach w Bobolicach, Boleszkowicach, Chojnie i Józefinie. Część działek cmentarnych ma zarysy lub fragmenty ogrodzeń (np. Biały Bór, Cedynia, Czaplinek, Dębno, Dobrzany, Drawsko Pomorskie, Mieszkowice, Nowogard, Rusko, Trzebiatów, Tuczno, Wolin). Niektóre granice cmentarzy wyznaczają szpalery drzew (np. Bobolice, Chojna, Czaplinek, Człopa, Drawsko Pomorskie, Józefin, Kołobrzeg – ul. Koszalińska, Połczyn-Zdrój, 2 cmentarze w Świnoujściu), a także przyległe drogi – ulice (np. Bogusławie, Biały Bór, Chojna, Rusko, Trzebiatów) czy historyczne tory kolejowe (Kołobrzeg – ul. Koszalińska, Łobez).

■

⁶⁴ Sprawa własności cmentarza w Rusku i próba zagospodarowania tego terenu do nowej funkcji stała się kanwą do realizacji projektu weryfikacji i oznakowania cmentarzy żydowskich w Polsce. Kwestia wywłaszczenia i odszkodowania za użytkowanie działki cmentarnej były przedmiotem wyroku Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w 2014 r.

Obecny stan zachowania uniemożliwia odtworzenie pierwotnej kompozycji, układu kwater czy też wytyczonych alei ze starodrzewem. Były to niewielkie cmentarze, założone na planie regularnych czworoboków wkomponowanych w topografię terenu, z reguły jednokwaterowe (np. Boleszkowice, Cedynia), sporadycznie dwukwaterowe (Józefin). Wszystkie cmentarze zaliczone do tej kategorii zostały zidentyfikowane jako zniszczone, o zatartym układzie kwater oraz szczątkowo zachowanych elementach sepulkralnych. Część terenów cmentarnych uległa przekształceniu i została zaadaptowana do nowych funkcji: mieszkalnych (np. Maszewo), parkowych (np. Barlinek, Choszczno, Goleniów, Kołobrzeg – ul. Zdrojowa), infrastrukturalnych (np. Bobolice, Kołobrzeg – ul. Koszalińska, Koszalin – ul. Orla, Łobez). Obszary cmentarne są znacznie zdewastowane, zarośnięte przez krzewy i podrostry (np. Czaplinek, Nowogard, Pyrzyce, Resko), zaśmiecone (np. Kalisz Pomorski, Łobez), a także traktowane jako przejścia między ulicami i posesjami (np. Trzebiatów, Węgorzyno). Na cmentarzach są liczne rozkopy o różnym charakterze, tj. dewastacyjne, pozwierżące, a w Bogusławiu (Stepnicy) stanowią pozostałość umocnień stanowiska artyleryjskiego z czasów II wojny światowej. Na obrzeżach cmentarza w Nowym Warpnie znajdują się groby Polaków pochowanych w latach 40. i 50. XX w.

W obrębie działek cmentarnych głównym elementem pozwalającym na historyczną identyfikację miejsca są zachowane macewy oraz inne ślady po nagrobkach (np. obudowy, podstawy, tablice). Na kilku cmentarzach odnotowano od kilku do kilkunastu całych i wolno stojących macew (np. Boleszkowice, Cedynia, Człopa, Józefin, Pełczyce, Rusko, Suchań, Tuczo). Poza tym licznie występują (w tym ukryte w runie) elementy macew oraz połamane fragmenty nagrobków (np. Bogusławie, Biały Bór, Dębno, Kalisz Pomorski, Nowe Warpno, Połczyn-Zdrój, Wolin). Odnotowano również przemieszczenia macew w ramach utworzonych na działkach cmentarnych lapidariów (Drawsko Pomorskie, Kołobrzeg – ul. Zdrojowa, Szczecin – ul. Ojca Bezymia). Poza tym znane są przemieszczenia macew poza cmentarze w celu ich zabezpieczenia i ekspozycji: Stargard – do Muzeum Archeologiczno-Historycznego, Szczecin – ul. Ojca Bezymia – do magazynu w celu inwentaryzacji, Drawno – upamiętnienie. Odnotowano też niestety przypadki celowego niszczenia i usuwania macew poza granice cmentarza, np. Pełczyce – rzucone do jeziora z cmentarnej skarpy, Białogard i Resko – wykorzystane do umocnienia koryta rzeki.

Innymi elementami historycznego zagospodarowania są wyżej opisane kamienno-ceglane ogrodzenia (w tym mury oporowe) oraz zachowane ceglane filary bramne (np. Barlinek, Biały Bór, Chojna, Czaplinek, Mieszkowice, Nowogard).

Ważnym elementem historycznej kompozycji jest również zieleń, zachowana w formie krótkich alei i szpalerów, złożonych głównie z klonów, buków, jesionów i lip (np. Barlinek, Drawsko Pomorskie, Goleniów, Pyrzyce, Resko, Trzebiatów), a także żywopłotu grabowego (Połczyn-Zdrój). Oprócz tego zachowały się pojedyncze (często jedyne) elementy starodrzewu w postaci dębów (np. Nowogard, Rusko), klonów (np. Bobolice, Choszczno), jesionów (np. Kalisz Pomorski), wiązów (np. Koszalin – ul. Orla), lip (np. Dobra, Łobez, Nowogard).

Na działkach cmentarnych zachowały się tylko 2 obiekty architektoniczne: dom pogrzebowy w Szczecinku (ob. kaplica ewangelicko-augsburska) oraz dom administracji cmentarza w przy ul. Ojca Bezymia Szczecinie.

Okolo 25% cmentarzy jest oznakowanych współczesnymi tablicami informacyjnym o zróżnicowanych formach, materiale i treści. Odnotowano proste tablice informujące o pierwotnej funkcji miejsca (np. Dębno, Połczyn-Zdrój), a także z tabliczką wyłączającą dany teren z parkowania (Trzebiatów). W kilku przypadkach tablice prezentują opis miejsca, zaznajamiają z historią miejscowości i społeczności żydowskiej (np. Chojna, Drawsko Pomorskie, Nowe Warpno, Tuczo), są też niekiedy elementem szlaków kulturowych. Na uwagę zasługują okazałe tablice granitowe (np.

Kołobrzeg – ul. Zdrojowa) oraz drewniana tablica w Boleszkowicach upamiętniająca dodatkowo prace porządkowe w 1997 r.

Mimo degradacji, zniszczenia i nieużytkowania historycznych nekropolii część z nich jest porządkowana i pielęgnowana. Dotyczy to głównie obszarów użytkowanych jako parki miejskie (np. Barlinek, Goleniów, Kołobrzeg – ul. Zdrojowa, Police, Stargard). Oprócz tego w miarę systematycznie (i doraźnie) wykaszane są cmentarze znajdujące się w sąsiedztwie strefy zabudowy (np. Cedynia, Chojna, Drawsko Pomorskie, Kołobrzeg – ul. Koszalińska i Zdrojowa, Koszalin – ul. Orla, Szczecin – ul. Ojca Beyzyma). W latach 90. XX w., w ramach inicjatywy samorządów, Lasów Państwowych i stowarzyszeń, przeprowadzono kompleksowe prace porządkowe na cmentarzach w Boleszkowicach i Cedyni. Doraźnie pielęgnowane są również tereny cmentarne, które częściowo zmieniły funkcje (ogród – Dobra, zabudowa – Dobrzany, kaplica – Szczecinek).

W 2022 r., z inicjatywy Nadleśnictwa Goleniów, cmentarz w Stepnicy (Bogusławiu), został uroczyście oznakowany w ramach realizowanego przez Narodowy Instytut Dziedzictwa programu „Oznakowanie cmentarzy żydowskich na terenie Rzeczypospolitej”.

5.3. Cmentarze trwale przekształcone

Ostatnią grupę stanowią cmentarze trwale przekształcone, czyli obszary, które zostały zagospodarowane na nowo, w zakresie powodującym znaczne lub całkowite zniszczenie warstwy z pochówkami. Do tej kategorii zaliczono 19 cmentarzy, co stanowi 27% całego zasobu żydowskich nekropolii w województwie zachodniopomorskim. W zdecydowanej większości (ok. 70%) cmentarze (działki

cmentarne) te, na skutek przekształceń ich terenów, są podzielone własnościowo. Trzy działki należą do osób prywatnych, 2 do samorządu gminnego, a na miejscu cmentarza w Koszalinie (ul. Raclawicka) znajduje się kompleks budynków Politechniki Koszalińskiej.

Praktycznie wszystkie cmentarze z tej kategorii są zlokalizowane w miastach (z wyjątkiem Siemczyna), ulokowane najczęściej w centrum miejscowości lub w bezpośrednim sąsiedztwie zabudowy. To właśnie atrakcyjna lokalizacja była jedną z głównych przyczyn przystosowania tych terenów do nowych funkcji, szczególnie po 1945 r. Działki cmentarne były częściowo lub całkowicie zabudowywane, a tereny przyległe do budynków zamieniono na ogródki, drogi, zieleńce i place zabaw. Proces ten rozpoczął się już w latach 20. i 30. XX w. Na zlikwidowanych cmentarzach żydowskich lokowano wówczas domy jednorodzinne (np. Sianów, Siemczyno), podobnie jak po II wojnie światowej (np. Drawno, Myślibórz, Recz, Szczecin – ul. Kamińska). Po 1945 r. niektóre działki cmentarne (z przyległym terenem) zostały zabudowane blokami mieszkalnymi (np. Gryfice, Płoty, Trzcianko-Zdrój), obiektami magazynowymi i garażami (np. Barwice, Ińsko), a także budynkami instytucji naukowych i kulturalnych (np. Koszalin – ul. Raclawicka, Wałcz). Pojedyncze cmentarze zostały przekształcone w parki i skwery miejskie lub włączone do nich (Karlino i Kamień Pomorski), a nekropolia w Golczewie pełni nową funkcję grzebalną – jako kwatery cmentarza komunalnego.

Zatarciu uległy pierwotne granice cmentarzy żydowskich. W kilku przypadkach zmiany nastąpiły już w okresie międzywojennym (np. Ińsko, Kamień Pomorski, Sianów), dlatego nie można potwierdzić ich przebiegu na ówczesnych mapach (*Messtischblätter*). Sporadycznie zachowały się fragmenty (w tym fundamenty) dawnego muru ogrodzeniowego (np. Golczewo, Płoty, Wałcz) lub

16

17

16 | Płoty, blok mieszkalny na działce cmentarnej | fot. M. Żukowska-Bosy, NID, 2018

17 | Myślibórz, dom mieszkalny na działce cmentarnej | fot. W. Witek, NID, 2018

19

filary bramne (np. Barwice, Płoty), zdarza się też, że nowe ogrodzenia zostały wytyczone na miejscu starych (np. Myślibórz, Recz).

Elementy historycznego zagospodarowania cmentarzy zachowały się jedynie szczątkowo. Zaledwie w 2 przypadkach (Ińsko i Karlino) stwierdzono pozostałości (w formie gruzu) nagrobków, luźno leżące na obrzeżach działek cmentarnych. Fragment macewy z dawnego cmentarza w Siemczynie został przeniesiony do muzeum pałacowego. Świadectwem dawnych założeń cmentarnych są wspomniane ogrodzenia oraz filary bramne. W kilku przypadkach odnotowano fragmenty dawnych alei i szpalerów lipowych (Płoty, Trzcińsko-Zdrój) oraz pojedyncze okazy starodrzewu: jesiony (Drawno), lipy i klony (Koszalin – ul. Raławicka), sosny (Polanów), platan (Gryfice).

Z uwagi na zmianę funkcji (w tym nową zabudowę mieszkalną) działek po cmentarzach żydowskich miejsca te nie są oznakowane. Wyjątek stanowi głaz z inskrypcją na obecnym skwerze w Kamieniu Pomorskim oraz upamiętnienie w formie akcentu rzeźbiarskiego z inskrypcją oraz okolicznościową tablicą na nowym cmentarzu żydowskim w Koszalinie przy ul. Raławickiej (ob. Politechnika Koszalińska).

W związku ze zmianą przeznaczenia działek cmentarnych i zagospodarowaniem tych miejsc pod zabudowę, infrastrukturę i skwery należy stwierdzić, że obszary te są na bieżąco pielęgnowane i porządkowane w ramach nowej funkcji.

6. Stan ochrony prawnej

Do rejestru zabytków województwa zachodniopomorskiego wpisano 18 cmentarzy żydowskich (stan na dzień 15.06.2023). Pierwszych wpisów dokonano w latach 80. i 90. XX w. Były to cmentarze w:

Mirosławcu, Świdwinie, Rusku, Człopie, Tucznie i Baniach; w 2002 r. wpisano do rejestru cmentarz w Cedyni. Zgodnie z sentencją decyzji jako przedmiot ochrony wskazano obszary dawnych (nieczynnych) cmentarzy żydowskich, z opisowymi granicami działek, ale bez załączników graficznych (z wyjątkiem cmentarza w Baniach); załączniki graficzne wtórnie dołączono przy zmianie numeru decyzji. Dopiero w uzasadnieniu wskazywano elementy historycznego zagospodarowania, tj. sepulkralia, ogrodzenia, starodrzew.

W latach 2018–2023 do rejestru zabytków zostało wpisanych 9 cmentarzy żydowskich (Biały Bór, Boleszkowice, Goleniów, Józefin, Kalisz Pomorski, Maszewo, Pełczyce, Stargard, Suchań), których granice określono na podstawie bezinwazyjnych (georadarowych) badań archeologicznych, co pozwoliło na uszczegółowienie załączników graficznych. Przedmiotem ochrony są działki cmentarne, ale w kilku przypadkach w sentencji wymieniono również starodrzew i relikty nagrobków (Biały Bór, Boleszkowice, Józefin, Pełczyce). W niniejszym raporcie wszystkie wymienione cmentarze zostały zaliczone do grupy zdegradowanych i częściowo zniszczonych. Cztery znajdują się na terenach leśnych lub zalesionych (Boleszkowice, Józefin, Pełczyce, Suchań), 2 stanowią element parków miejskich (Goleniów, Stargard) lub zieleni śródmiejskiej (Biały Bór i Kalisz Pomorski), a cmentarz w Maszewie został częściowo zabudowany domem jednorodzinny.

W 2018 r. Zachodniopomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków dla wszystkich cmentarzy żydowskich na terenie województwa zachodniopomorskiego opracował karty ewidencyjne zabytków nieruchomych niewpisanych do rejestru zabytków. Obiekty te stanowią jednocześnie zasób tzw. wojewódzkiej ewidencji zabytków i na podstawie ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami (2003 r.) winny zostać włączone do gminnych ewidencji zabytków, co jest systematycznie realizowane przez samorządy gminne.

W kilku przypadkach dawne cmentarze żydowskie znajdują się na obszarach wpisanych do rejestru zabytków w ramach układów staromiejskich (np. Mieszkowice, Moryń) oraz założeń parkowych (np. Kołobrzeg – ul. Zdrojowa). Działki cmentarne objęte są również zapisami miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego i są chronione na podstawie ustaleń prawa miejscowego (np. Barlinek, Białogard, Czaplunek, Drawsko Pomorskie, Kołobrzeg – ul. Zdrojowa).

7. Główne zagrożenia

Zagrożenia dla cmentarzy żydowskich na obszarze województwa zachodniopomorskiego, czyli na obszarze Ziemi Odzyskanych, wynikają z uwarunkowań historycznych, własnościowych, formalno-prawnych, konserwatorskich i, przede wszystkim, użytkowo-funkcjonalnych oraz braku świadomości społeczności lokalnych w odniesieniu do zastanego dziedzictwa kulturowego.

Pojedyncze cmentarze żydowskie zostały zlikwidowane w okresie międzywojennym (za czasów hitlerowskich), a na ich miejscu powstała m.in. zabudowa mieszkalna i założono ogródki (np. Sianów, Siemczyno). Po 1945 r. nekropolie, jako nieruchomości opuszczone i poniemieckie, zostały przejęte przez skarb państwa i nie pełniły w praktyce funkcji grzebalnych. Z czasem niektóre działki cmentarne zaadaptowano do nowych funkcji, bez poszanowania religii i tradycji żydowskiej, która traktuje cmentarz – szczególnie warstwę grzebalną – jako miejsce święte i nienaruszalne. Po 1990 r. państwowe i komunalne osoby prawne stały się użytkownikami wieczystymi cmentarzy żydowskich, które znalazły się w ich zarządzie. Poza tym działki cmentarne (jako tereny inwestycyjne) stały się przedmiotem obrotu handlowego. Obecnie tylko 1 cmentarz stanowi własność żydowskiej gminy wyznaniowej (Szczecin – ul. Ojca Beyzyma), a 2 są użytkowane przez Fundację Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego (Dębno i Świdwin). Pozostałe należą do różnych podmiotów, często stanowią

współwłasność lub należą do osób prywatnych, co nie sprzyja zachowaniu integralności tych miejsc, a także stanowi zagrożenie w odniesieniu do ich tradycji.

Dopiero w latach 80. XX w. rozpoczął się proces dokumentowania cmentarzy żydowskich (w formie karty cmentarzy) w ramach ewidencji konserwatorskiej. Udokumentowane nekropolie były (lub powinny być) uwzględniane – jako element uwarunkowań środowiska kulturowego – w opracowaniach planistycznych gmin czy województw i tym samym wskazane do zachowania i ochrony. Brak staranności przy uwzględnianiu tych uwarunkowań skutkowało w ostatnich latach negatywnymi zjawiskami zarówno w przypadku planowanych (Rusko), jak i częściowo zrealizowanych (Maszewo) inwestycji budowlanych na działkach cmentarnych.

Pierwszy cmentarz żydowski wpisano do rejestru zabytków w 1983 r. (Miroslawiec), a kolejny w 1987 r. (Rusko), dzięki czemu obszary te objęto ochroną prawną. Na przestrzeni lat do rejestru wpisano jeszcze 16 cmentarzy, co stanowi łącznie ok. 25% zasobu. Pozostałe cmentarze są ujęte w wojewódzkiej ewidencji zabytków i częściowo uwzględnione w gminnych ewidencjach zabytków oraz miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. Akty normatywne (Konstytucja RP i ustawa o cmentarzach) stanowią ramy ochrony prawnej cmentarzy żydowskich. Niestety praktyka okazała się inna i w wielu przypadkach widoczne jest celowe lub nieświadome ignorowanie zapisów prawnych.

Aktualny stan zachowania cmentarzy żydowskich jest przede wszystkim wynikiem braku funkcji grzebalnej oraz pochodną zmian funkcjonalno-użytkowych po 1945 r., czego dowodem są trwałe przekształcenia 19 nekropolii i znaczna degradacja 44 kolejnych.

W przypadku cmentarzy trwale przekształconych nadal nie jest znany pełny zakres ingerencji w strefę grzebalną, co przy braku określenia precyzyjnych granic historycznych nekropolii stwarza ryzyko dalszych inwestycji ziemnych pod zabudowę mieszkalną (np. Myślibórz, Płoty), infrastrukturę techniczną (np. Kołobrzeg – ul. Koszalińska, Koszalin – ul. Orla) czy ogrody – zieleńce (np. Dobra, Drawno, Recz).

Zagrożeniem mogą być również inwestycje budowlane realizowane na sąsiednich działkach (np. Kalisz Pomorski, Węgorzyno) lub włączenia kwatery cmentarnej w granice przyległego cmentarza ewangelickiego (np. Golczewo).

Działki cmentarne włączone w obszary parków miejskich mogą być narażone na prace ziemne związane z wytyczaniem nowych ścieżek spacerowo-rowerowych, budową małej architektury (np. ławki, altanki) i nową aranżacją tej przestrzeni.

Dla cmentarzy położonych na terenach leśnych głównym zagrożeniem są wywroty drzew i uszkodzenie elementów sepulkralnych oraz rozkopy spowodowane przez zwierzęta. Podobnie rzecz ma się z innymi cmentarzami usytuowanymi poza granicami miejscowości, gdzie istnieje zagrożenie celową dewastacją (rozkopy) lub zaśmiecaniem niemonitorowanego terenu.

Elementy historycznego zagospodarowania są narażone na naturalne zużycie materiału, co przy braku funkcji grzebalnej i bieżącej konserwacji prowadzi do postępującej destrukcji. W nielicznych przypadkach odnotowano przykłady kompleksowych, choć tylko jednorazowych prac porządkowych i remontowych (np. Boleszkowice, Świdwin), a także działania prowadzące do utworzenia lapidariów (np. Kołobrzeg – ul. Zdrojowa, Sławno, Szczecin – ul. Ojca Bezymia).

Swoistym wyzwaniem są kwestie edukacyjne związane z zastanym dziedzictwem kulturowym, w tym spuścizną żydowską na obszarze Ziemi Odzyskanych. Brak świadomości i historii miejsca skutkuje brakiem szacunku dla czytelnich czy też częściowo przekształconych historycznych nekropolii wyznaniowych, w tym żydowskich.

Należy jednocześnie zwrócić uwagę na inicjatywy lokalne, które w ostatnich latach przyczyniły się do upamiętniania tych miejsc w postaci ściany pamięci (Szczecin – ul. Kamińska), lapidarium (Sławno) czy prac porządkowych (Nowe Warpno).

20

8. Bibliografia i źródła do identyfikacji i rozpoznania cmentarzy w województwie zachodniopomorskim

8.1. Archiwa

- Archiwum Państwowe w Szczecinie, Akta Miasta Szczecina, *Kanalanschluss Bethanienstrasse* [ojca Bejzyna, Łękno], 1928, sygn. 65/219/0/2.150/11/5004.
- Archiwum Państwowe w Szczecinie, *Der jüdische Friedhof an der Bethanienstrasse und Henrietenstrasse* – [Łękno, Ojca Bejzyna bn.], 1892–1940, sygn. 65/219/0/1.150/1/10949.
- Archiwum Państwowe w Szczecinie, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej, *Likwidacja cmentarzy żydowskich*, sygn. 3861, 4044, 4153–55, 4160–69.
- Archiwum Państwowe w Szczecinie, 1992–1996, sygn. 65/1503/0/1.3/297.
- Archiwum Państwowe w Szczecinie, *Zbiór akt gmin żydowskich na Pomorzu*, 1801–1938, sygn. 65/138/0.

8.2. Kartografia

- Mapy topograficzne, skala 1:25 000, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1919–1939.

- Mapy topograficzne, *Topographische Karte*, zwane też *Messtischblätter*, skala 1:25 000, wydania opublikowane i aktualizowane w latach 1860–1944; wykorzystano wydania z różnych lat i z różnych zbiorów.

8.3. Opracowania ogólne

- Baranowski J., *Cmentarze żydowskie w woj. szczecińskim*, PP PKZ, Szczecin 1963, WUOZ w Szczecinie [maszynopis].
- Barran F.R., *Städte-Atlas Pommern*, Leer 1993.
- Bednarek M., *Sytuacja prawna cmentarzy żydowskich w Polsce 1944–2019*, Kraków–Budapeszt–Syrakuzy 2020.
- Bielawski K., *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020.
- Frankiewicz B., *Losy ludności żydowskiej na Pomorzu Zachodnim w latach 1933–1940*, „Biuletyn ŻIH” 1987, nr 3–4.
- *Historia Pomorza*, t. 3: 1815–1850, cz. 2: *Zagadnienia polityczne, narodowościowe i wyznaniowe*, red. G. Labuda, oprac. J. Jasiński, Poznań 1996.
- Mieczkowski J., *Z dziejów Żydów na Pomorzu Zachodnim*, <http://www.transodra-online.net/pl/node/1419> (dostęp: 16.05.2012).
- *Nekropolie, kirkuty, cmentarze. Materiały z ogólnopolskiej konferencji, Szczecin 11–12 czerwca 2002*, red. A. Łazowski, Szczecin 2002.
- Opęchowski M., *Cmentarze żydowskie na Pomorzu Zachodnim. Stan zachowania, problemy konserwatorskie*, [w:] *Żydzi oraz ich sąsiedzi na Pomorzu Zachodnim w XIX i XX wieku*, red. M. Jaroszewicz, W. Stępiński, Warszawa 2007, s. 377–395.
- Salinger G., *Zur Erinnerung und zum Gedenken. Die einstigen jüdischen Gemeinden Pommerns*, vol. 1–3, New York 2006.
- Stern S., *Der Preußische Staat und die Juden*, Bd. 1–8, Tübingen 1962–1975.
- Urban K., *Cmentarze żydowskie, synagogi i domy modlitwy w Polsce w latach 1944–1966*, Kraków 2006.
- Zawila M., *Dziedziczyństwo przedwojennych cmentarzy na terenach postmigracyjnych Polski*, Kraków 2019.
- *Żydzi oraz ich sąsiedzi na Pomorzu Zachodnim w XIX i XX wieku*, red. M. Jaroszewicz, W. Stępiński, Warszawa 2007.

8.4. Opracowania dotyczące poszczególnych cmentarzy

Banie

- Karta cmentarza, cmentarz IV w Baniach, oprac. A. Rudnicki, 1990, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Baniach, oprac. H. Grecki, 1999, Archiwum NID.
- Ruthenberg E., *Dawne cmentarze żydowskie powiatu gryfińskiego i stargardzkiego*, Chojna 2014, s. 59–65.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/banie.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/search/google/banie>

Barlinek

- Karta cmentarza, kirkut w Barlinku, oprac. H. Grecki, 1990, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Barlinku, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/b/1269-barlinek/114-cmentarze/6710-cmentarz-zydowski-w-barlinku>

Barwice

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Barwicach, oprac. H. Grecki, 1988, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Barwicach, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Barran F., *Städte-Atlas Pommern*, Leer 1993, s. 23.
- <https://fodz.pl/?d=10&id=160&cl=pl>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/b/251-barwice>

Białogard

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Białogardzie, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Barran F.R., *Städte-Atlas Pommern*, Leer 1993, s. 32–33.
- Drucker G., *Der Heimatkreis Belgard*, Celle 1989.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/bialogard.htm>
- <https://bialogard.info/8,258,dzieje-bialogardzkich-zydow>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/b/301-bialogard>

Biały Bór

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Białym Borze, oprac. H. Grecki, 1990, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Białym Borze, oprac. BDZ w Szczecinie, 201, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/b/20-bialy-bor>

Bobolice

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Bobolicach, oprac. H. Grecki, 1995, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Barwicach, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Barran F.R., *Städte-Atlas Pommern*, Leer 1993, s. 34–35.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/b/299-bobolice>

Boleszkowice

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Boleszkowicach, oprac. H. Grecki, 1987, Archiwum NID.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/b/1315-boleszkowice/114-cmentarze/8149-cmentarz-zydowski-w-boleszkowicach>
- <https://www.naszewycieczki.pl/woj-zachodniopomorskie/38-ciekawe-miejsca/43-cmentarz-zydowski-z-xix-wieku-kolo-boleszkowic>

Cedynia

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Cedyni, oprac. M. Siwiec, 1993, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Cedyni, oprac. H. Grecki, 1999, Archiwum NID.
- Ruthenberg E., *Dawne cmentarze żydowskie powiatu gryfińskiego i stargardzkiego*, Chojna 2014, s. 66–70.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/c/21-cedynia/114-cmentarze/9200-cmentarz-zydowski-w-cedyni-ul-cmentarna>
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/cedynia.htm>
- <https://cedynia.pl/kirkut-cmentarz-zydowski-w-cedyni/>

Chociwel

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Chociwlu, oprac. M. Siwiec, 1994, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Chociwlu, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Barran F.R., *Städte-Atlas Pommern*, Leer 1993, s. 50.
- Ruthenberg E., *Dawne cmentarze żydowskie powiatu gryfińskiego i stargardzkiego*, Chojna 2014, s. 97–101.
- *Freienwalde*, [w:] *The Encyclopedia of Jewish life before and during the Holocaust*, vol. 1, ed. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/c/250-chociwel/114-cmentarze/9382-cmentarz-w-chociwlu>

Chojna

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Chojnie, oprac. H. Grecki, 1999, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Chojnie, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- *Koenigsberg in der Neumark*, [w:] *The Encyclopedia of Jewish life before and during the Holocaust*, vol. 2 ed. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 643.
- Ruthenberg E., *Dawne cmentarze żydowskie powiatu gryfińskiego i stargardzkiego*, Chojna 2014, s. 71–76.
- Kościelna J.A., *Z dziejów Żydów w Königsbergu (1)*, „Gazeta Chojeńska”, <https://www.gazetachojenska.pl/gazeta.php?numer=12-09&temat=7> (dostęp: 26.09.2019).
- Kościelna J.A., *Z dziejów Żydów w Königsbergu (2)*, „Gazeta Chojeńska”, <https://www.gazetachojenska.pl/gazeta.php?numer=12-10&temat=5> (dostęp: 26.09.2019).
- Kościelna J.A., *Z dziejów Żydów w Königsbergu (3)*, „Gazeta Chojeńska”, <https://www.gazetachojenska.pl/gazeta.php?numer=12-11&temat=6> (dostęp: 26.09.2019).
- Kościelna J.A., *Z dziejów Żydów w Königsbergu (4)*, „Gazeta Chojeńska”, <https://www.gazetachojenska.pl/gazeta.php?numer=12-12&temat=6> (dostęp: 26.09.2019).
- Kościelna J.A., *Z dziejów Żydów w Königsbergu (5)*, „Gazeta Chojeńska”, <https://www.gazetachojenska.pl/gazeta.php?numer=12-13&temat=6> (dostęp: 26.09.2019).
- Kościelna J.A., *Z dziejów Żydów w Königsbergu (6)*, „Gazeta Chojeńska”, <https://www.gazetachojenska.pl/gazeta.php?numer=12-14&temat=10> (dostęp: 26.09.2019).
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/c/22-chojna/114-cmentarze/9400-cmentarz-zydowski-w-chojnie-ul-wojska-polskiego-79>

Choszczno

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Choszcznie, oprac. H. Grecki, 1990, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Choszcznie, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/choszczno.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/c/1268-choszczno/114-cmentarze/9513-cmentarz-zydowski-w-choszcznie-ul-waly-chrobrego>

Czaplinek

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Czaplinku, oprac. E. Szypuła, 1988, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Czaplinku, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Barran F.R., *Städte-Atlas Pommern*, Leer 1993, s. 21.

- Kratz G., *Die Städte der Provinz Pommern – Abriss ihrer Geschichte, zumeist nach Urkunden*, Berlin 1865.
- *Liste der Todesfälle in Tempelburg zwischen 1829–1852*, [w:] Salinger G., *Zur Erinnerung und zum Gedenken. Die einstigen jüdischen Gemeinden Pommerns*, vol. 4, New York 2006, s. 1187–1188.
- *Tempelburg*, [w:] *The Encyclopedia of Jewish life before and during the Holocaust*, vol. 3, ed. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 1302.
- *Tempelburg (Kreis Neustettin), heute Czaplunek*, [w:] Salinger G., *Zur Erinnerung und zum Gedenken. Die einstigen jüdischen Gemeinden Pommerns*, vol. 3, New York 2006, s. 815.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/c/311-czaplunek/114-cmentarze/10237-cmentarz-w-czaplunku-ul-kamienna>

Człopa

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Człopie, oprac. H. Grecki, 1989, Archiwum NID.
- *Schloppe*, [w:] *The Encyclopedia of Jewish life before and during the Holocaust*, vol. 2, ed. Spector S., Wigoder G., New York 2001.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/c/23-czlopa/114-cmentarze/10860-cmentarz-zydowski-ul-mickiewicza>

Dębno

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Dębnie, oprac. H. Grecki, 1987, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Dębnie, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/d/1671-debno/114-cmentarze/11314-cmentarz-zydowski-w-debnie-ul-lakowa>

Dobra

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Dobrej, oprac. H. Grecki, 1989, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Dobrej, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Barran F.R., *Städte-Atlas Pommern*, Leer 1993, s. 39.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/d/313-dobra-woj-zachodniopomorskie/114-cmentarze/11346-cmentarz-zydowski>

Dobrzany

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Dobrzanach, oprac. H. Grecki, 1989, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Dobrzanach, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Barran F.R., *Städte-Atlas Pommern*, Leer 1993, s. 60.
- Ruthenberg E., *Dawne cmentarze żydowskie powiatu gryfińskiego i stargardzkiego*, Chojna 2014, s. 101–105.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/d/310-dobrzany/114-cmentarze/11507-cmentarz>

Drawno

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Drawnie, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Barran F.R., *Städte-Atlas Pommern*, Leer 1993, s. 60.

- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/d/1262-drawno/114-cmentarze/11603-cmentarz-zydowski-w-drawnie-ul-lakowa-79>

Drawsko Pomorskie

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Drawsku Pomorskim, oprac. H. Grecki, 1990, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Drawsku Pomorskim, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Barran F.R., *Städte-Atlas Pommern*, Leer 1993, s. 42–43.
- <https://drawsko.pl/cmentarz-zydowski-w-drawsku-pomorskim.html>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/d/1910-drawsko-pomorskie/114-cmentarze/11612-cmentarz-zydowski-w-drawsku-pomorskim>

Golczewo

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Golczewie, oprac. H. Grecki, 1999, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Golczewie, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/g/248-golczewo/114-cmentarze/13180-cmentarz>

Goleniów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Goleniowie, oprac. H. Grecki, 1995, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Goleniowie, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Barran F.R., *Städte-Atlas Pommern*, Leer 1993, s. 53.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/g/24-goleniow/114-cmentarze/13189-cmentarz>

Gryfice

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Gryficach, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Jarzab W., *O synagodze, kirkucie i obozie pracy*, „Gryfickie Echa”, 15 maja 2008 r., s. 9.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/g/312-gryfice/114-cmentarze/13875-cmentarz-zydowski-w-gryficach>

Gryfino

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Gryfinie, oprac. H. Grecki, 1990, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Gryfinie, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Ruthenberg E., *Dawne cmentarze żydowskie powiatu gryfińskiego i stargardzkiego*, Chojna 2014, s. 77–80.
- https://polska-org.pl/8933411,Gryfino,Cmentarz_zydowski_dawny.html
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/g/253-gryfino/114-cmentarze/13889-cmentarz-zydowski-w-gryfinie>

Ińsko

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Ińsku, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/i/247-insko/114-cmentarze/14201-cmentarz-zydowski-w-insku>

Jastrzębniki

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Jastrzębnikach, oprac. H. Grecki, 1995, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Jastrzębnikach, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/j/1886-jastrzebniki/114-cmentarze/14559-cmentarz-zydowski-w-jastrzebnikach>

Józefin

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Józefinie, 1988, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Józefinie, oprac. H. Grecki, 2000, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Józefinie, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- *Führer durch die Jüdische Gemeindeverwaltung und Wohlfahrtspflege in Deutschland 1932–1933*, Bearb. B. Schlesinger, Berlin 1933, s. 67.
- *Lippehne*, [w:] *The Encyclopedia of Jewish Life before and during the Holocaust*, vol. 2, ed. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 735.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/lipiany.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/1425-lipiany/114-cmentarze/192418-cmentarz-zydowski-w-lipianach-jozefin>

Kalisz Pomorski

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Kaliszu Pomorskim, oprac. H. Grecki, 1995, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Kaliszu Pomorskim, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- http://cmentarze-zydowskie.pl/kalisz_pomorski.htm<https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/k/761-kalisz-pomorski/114-cmentarze/15134-cmentarz-zydowski-w-kaliszu-pomorskim>

Kamień Pomorski

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Kamieniu Pomorskim, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/k/1295-kamien-pomorski/114-cmentarze/15234-cmentarz-zydowski-w-kamieniu-pomorskim-ul-rejtana-i-chrobrego-muhlenstrasse-i-feldstrasse>

Karlino

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Karlinie, oprac. H. Grecki, 1995, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Karlinie, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Barran F.R., *Städte-Atlas Pommern*, Leer 1993, s. 64.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/k/252-karlino/114-cmentarze/15353-cmentarz-zydowski>

Kołobrzeg – ul. Koszalińska

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Kołobrzegu, ul. Koszalińska, oprac. H. Grecki, 1989, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Kołobrzegu, ul. Koszalińska, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.

- *Führer durch die Jüdische Gemeindeverwaltung und Wohlfahrtspflege in Deutschland 1932–1933*, Bearb. B. Schlesinger, Berlin 1933.
- *Fünfundzwanzigster Jahresbericht über die Verwaltung des Jüdischen Kurhospitals im Sool- und Seebade*, Kolberg 1898–1899.
- Kolberg, [w:] *Encyclopaedia Judaica: das Judentum in Geschichte und Gegenwart*, Bd. 10, Berlin 1934.
- Kolberg, [w:] *The Encyclopedia of Jewish Life before and during the Holocaust*, vol. 2, ed. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001.
- *Kolberg (Hinterpommern)*, [w:] Alicke K.D., *Lexikon der jüdischen Gemeinden im deutschen Sprachraum*, Bd. 2, Gütersloh 2008, s. 2258–2260.
- Kroczyński H., *Dawny Kołobrzeg. Z dziejów kołobrzeskiego uzdrowiska do I wojny światowej*, Kołobrzeg 1997.
- Ruprecht T.M., *Das jüdische Kurhospital in Kolberg 1874–1938*, „Beiträge zur Geschichte Westpreussens” 1985, nr 9, s. 353–365.
- Völker J., *Geschichte der Stadt Kolberg*, Leichlingen 1964.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/kolobrzeg.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/k/19-kolobrzeg/114-cmentarze/16486-nowy-cmentarz-zydowski-w-kolobrzegu>
- <https://zabytki.kolobrzeg.eu/baza-zabytkow/item/16-cmentarze/285-koszalinska-nowy-cmentarz-zydowski>

Kołobrzeg – ul. Zdrojowa

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Kołobrzegu, ul. Zdrojowa, oprac. H. Grecki, 1995, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Kołobrzegu, ul. Zdrojowa, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- *Führer durch die Jüdische Gemeindeverwaltung und Wohlfahrtspflege in Deutschland 1932–1933*, Bearb. B. Schlesinger, Berlin 1933.
- *Fünfundzwanzigster Jahresbericht über die Verwaltung des Jüdischen Kurhospitals im Sool- und Seebade*, Kolberg 1898–1899.
- Kolberg, [w:] *Encyclopaedia Judaica: das Judentum in Geschichte und Gegenwart*, Bd. 10, Berlin 1934.
- Kolberg, [w:] *The Encyclopedia of Jewish Life before and during the Holocaust*, vol. 2, ed. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001.
- *Kolberg (Hinterpommern)*, [w:] Alicke K.D., *Lexikon der jüdischen Gemeinden im deutschen Sprachraum*, Bd. 2, Gütersloh 2008, s. 2258–2260.
- Kroczyński H., *Dawny Kołobrzeg. Z dziejów kołobrzeskiego uzdrowiska do I wojny światowej*, Kołobrzeg 1997.
- Ruprecht T.M., *Das jüdische Kurhospital in Kolberg 1874–1938*, „Beiträge zur Geschichte Westpreussens” 1985, nr 9, s. 353–365.
- Völker J., *Geschichte der Stadt Kolberg*, Leichlingen 1964.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/kolobrzeg.htm>
- <https://kolobrzeg.eu/218-kolobrzeg-lapidarium-zydowskie>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/k/19-kolobrzeg/114-cmentarze/16492-cmentarz-zydowski-w-kolobrzegu-ul-zdrojowa>

Koszalin – ul. Orla

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Koszalinie, ul. Orla, oprac. H. Grecki, 1990, Archiwum NID.

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Koszalinie, ul. Orla, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/koszalin.htm>
- <https://gk24.pl/zydowski-cmentarz-w-koszalinie-troche-zapomniany-troche-zaniedbany/ar/ci-14550411>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/k/300-koszalin/114-cmentarze/16803-stary-cmentarz-zydowski-w-koszalinie>

Koszalin – ul. Raławicka, Piaskowa

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Koszalinie, ul. Raławicka, oprac. H. Grecki, 1988, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski nowy w Koszalinie, ul. Raławicka, oprac. H. Grecki, 1992, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Koszalinie, ul. Raławicka, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- <http://cmentarze-zyie.pl/koszalin.htm>

Łobez

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Łobzie, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Barran F.R., *Städte-Atlas Pommern*, Leer 1993, s. 70–71.

Maszewo

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Maszewie, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/maszewo.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/m/309-maszewo/114-cmentarze/20908-cmentarz-zydowski-w-maszewie>

Mieszkowice

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Mieszkowicach, oprac. H. Grecki, 2000, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Mieszkowicach, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Ruthenberg E., *Dawne cmentarze żydowskie powiatu gryfińskiego i stargardzkiego*, Chojna 2014, s. 81–83.

Miroslawiec

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Mirosławcu, oprac. H. Grecki, 1988, Archiwum NID.
- Barran F.R., *Städte-Atlas Pommern*, Leer 1993, s. 76.
- Leszczałowski J., *Märkisch Friedland. Mirosławiec 1772–1945*, Mirosławiec 2016.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/miroslawiec.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/m/25-miroslawiec/114-cmentarze/22052-cmentarz-przy-ul-parkowej>

Moryń

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Moryniu, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.

- Ruthenberg E., *Dawne cmentarze żydowskie powiatu gryfińskiego i stargardzkiego*, Chojna 2014, s. 71–76.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/m/26-moryn/114-cmentarze/22343-cmentarz-zydowski-w-moryniu-ul-lipowa-1>

Myślibórz

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Myśliborzu, oprac. H. Grecki, 1990, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Myśliborzu, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/m/1221-mysliborz/114-cmentarze/23263-cmentarz-zydowski-w-mysliborzu-ul-strzelecka-4143>

Nowe Warpno

- Karta cmentarza, cmentarz ewangelicki [sic!] w Nowym Warpnie, oprac. M. Siwiec, 1993, Archiwum NID [karta błędnie opisana – był to cmentarz żydowski, historycznie przekształcony].
- http://cmentarze-zydowskie.pl/nowe_warpno.htm
- <https://gs24.pl/porzadkowali-dawny-cmentarz-w-nowym-warpnie-i-odkryli-macewe-dziadka-mistrza-szachowego/ar/c1-15858425>
- <https://jewish.pl/pl/2021/10/20/nowe-warpno-podczas-porzadkowania-cmentarza-odnaleziono-nagrobek-dziadka-slynnego-szachisty/>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/n/192416-nowe-warpno/114-cmentarze/192417-cmentarz-zydowski-w-nowym-warpnie-ul-wojska-polskiego-26>

Nowogard

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Nowogardzie, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Barran F.R., *Städte-Atlas Pommern*, Leer 1993, s. 78–79.
- Rudolphson G., *Geschichte Naugards, seiner Umgebung und der Grafen von Eberstein*, Berlin 1911.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/n/245-nowogard/114-cmentarze/23984-cmentarz-zydowski-w-nowogardzie-ul-wojska-polskiego>

Pelczyce

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Pelczycach, oprac. H. Grecki, 1989, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Pelczycach, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/p/27-pelczyce/114-cmentarze/27365-cmentarz-zydowski-w-pelczycach-ul-rakoniew>

Płoty

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Płotach, oprac. M. Kowalczyk, 1990, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Płotach, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Barran F.R., *Städte-Atlas Pommern*, Leer 1993, s. 86.
- <https://sztetl.org.pl/pl/towns/p/243-ploty/114-cmentarze/28156-cmentarz-w-plotach>

Polanów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Bobolicach, oprac. I. Piotrowska, 1990, Archiwum NID.

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Polanowie, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Barran F.R., *Städte-Atlas Pommern*, Leer 1993, s. 88–89.
- <https://sztetl.org.pl/pl/towns/p/244-polanow/114-cmentarze/28475-cmentarz-zydowski-w-polanowie>

Police

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Policach, oprac. H. Grecki, 1998, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Policach, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/p/1287-police/114-cmentarze/28478-cmentarz-przy-ul-nowopol>

Połczyn-Zdrój

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Połczynie-Zdroju, oprac. H. Grecki, 1987, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Połczynie-Zdroju, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Maske R., *Geschichte der Stadt Bad Polzin in Pommern*, Stettin 1937.
- <https://polczynzdroj.pl/atrakcje/cmentarz-zydowski-1>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/p/28-polczyn-zdroj/114-cmentarze/28504-cmentarz>

Pyrzyce

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Pyrzycach, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Barran F.R., *Städte-Atlas Pommern*, Leer 1993, s. 92–93.
- <https://pyrzyce.naszemiasto.pl/zydowski-cmentarz-w-pyrzycach-nie-kazdy-zna-jego-historie/ar/c4-4981058>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/p/772-pyrzyce/114-cmentarze/29926-cmentarz-zydowski>

Recz

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Reczu, oprac. H. Grecki, 1989, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Reczu, oprac. BDZ w Szczecinie, 201, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/r/1331-recz/114-cmentarze/30731-cmentarz-zydowski-w-reczu-ul-kolejowa>

Resko

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Resku, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Barran F.R., *Städte-Atlas Pommern*, Leer 1993, s. 96–97.
- <https://resko24.pl/aktualnosc/2729-powstala-sieczka-historyczna-resko-ktorego-nie-ma-zdjecia.html>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/r/771-resko/114-cmentarze/30754-cmentarz-zydowski-w-resku-ul-zachodnia>

Rusko

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Rusku, oprac. E. Szypuła, 1988, Archiwum NID.

- Kontowski K., *Cmentarze gminy Darłowo*, [w:] *Historia i Kultura Ziemi Sławińskiej*, t. 6, red. W. Rączkowski, J. Sroka, Sławno 2007, s. 277–300.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/d/1909-darlowo/114-cmentarze/10945-cmentarz-zydowski-w-darlowie-rusko>
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/darlowo.htm>

Sianów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Sianowie, oprac. H. Grecki, 1995, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Sianowie, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/770-sianow/114-cmentarze/31599-cmentarz-przy-ul-lubuszan>

Siemczyno

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Siemczynie, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Połec K., *Spoleczność żydowska w Siemczynie*, „Zeszyty Siemczyńsko-Henrykowskie” 2014, wydanie specjalne II, s. 178–181.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/255-siemczyno/114-cmentarze/31723-cmentarz-zydowski-w-siemczynie>

Sławno

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Sławnie, oprac. H. Grecki, 1995, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Sławnie, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- *Der Kreis Schlawe. Ein Pommersches Heimatbuch*, Husum 1986.
- Kontowski K., *Cmentarze miasta Sławno*, [w:] *Historia i Kultura Ziemi Sławińskiej*, t. 12, red. W. Rączkowski, J. Sroka, Sławno 2017, s. 147–160.
- <https://cmentarzezydowskie.org/cmentarze/cmentarz-zydowski-w-slawnie/>

Stargard

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Stargardzie, oprac. R. Kowalczyk, 1994, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Stargardzie, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Kowalczyk A., *Stargardzkie nekropolie*, „Stargardzkie Zapiski Regionalne” 2000/2001, t. 1.
- Ruthenberg E., *Dawne cmentarze żydowskie powiatu gryfińskiego i stargardzkiego*, Chojna 2014, s. 110–115.
- Stampa J., *Stargard in Pommern und seine Gotteshäuser*, 1975.

Stepnica (Bogusławie)

- Karta cmentarza, cmentarz judaistyczny w Bogusławiu, oprac. R. Różycka, 1990, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Bogusławiu, oprac. H. Grecki, 1998, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Bogusławiu, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/192414-stepnica/114-cmentarze/192415-cmentarz-zydowski-w-stepnicy-boguslawie>
- <https://gs24.pl/ceremonia-oznakowania-cmentarza-zydowskiego-w-stepnicy/ar/c1-17031365>

Suchań

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Suchaniu, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Barran F.R., *Städte-Atlas Pommern*, Leer 1993, s. 132.
- Ruthenberg E., *Dawne cmentarze żydowskie powiatu gryfińskiego i stargardzkiego*, Chojna 2014, s. 116–124.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/358-suchan/114-cmentarze/34316-cmentarz-zydowski-w-suchaniu-ul-lesna>

Szczecin – ul. Ku Słońcu (Cmentarz Centralny)

- Karta cmentarza, Cmentarz Centralny w Szczecinie, oprac. H. Grecki, 1996, Archiwum NID.
- Białostocki J., *Wojewódzki Komitet Żydów Polskich w Szczecinie (1945–1950)*, „Biuletyn ŻIH” 1969, nr 71–72.
- Frankiewicz B., *Losy ludności żydowskiej na Pomorzu Zachodnim w latach 1933–1940*, „Biuletyn ŻIH” 1987, nr 3–4.
- Frankiewicz B., *Szczecińskie cmentarze*, Szczecin 2003, s. 159–165.
- Mieczkowski J., *Historia żydowskiego cmentarza w Szczecinie*, „Wędrowiec Zachodniopomorski” 2002, nr 2.
- Mieczkowski J., *Szczecińscy Żydzi w latach 1945–1950*, „Kronika Szczecina” 1996, nr 15.
- Woh J., *100 lat Cmentarza Centralnego w Szczecinie*, Drawsko Pomorskie 2007, s. 109–111.
- *Żydzi szczecińscy. Tradycja i współczesność. Materiały z sesji naukowej, 27 czerwca 2003 r.*, red. K. Kozłowski, J. Mieczkowski, Szczecin 2004.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/szczecin.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/762-szczecin/114-cmentarze/34684-kwatera-zydowska-na-cmentarzu-centralnym-w-szczecinie-ul-ku-sloncu>

Szczecin – ul. Ojca Bezymia

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Szczecinie, ul. Ojca Bezymia, oprac. H. Grecki, 1996, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Szczecinie, ul. Ojca Bezymia, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Białostocki J., *Wojewódzki Komitet Żydów Polskich w Szczecinie (1945–1950)*, „Biuletyn ŻIH” 1969, nr 71–72.
- Frankiewicz B., *Losy ludności żydowskiej na Pomorzu Zachodnim w latach 1933–1940*, „Biuletyn ŻIH” 1987, nr 3–4.
- Frankiewicz B., *Szczecińskie cmentarze*, Szczecin 2003, s. 159–165.
- *Kultura i sztuka Szczecina w latach 1800–1945. Materiały Seminarium Oddziału Szczecińskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki, 16–17 października 1998*, red. M. Glińska, Szczecin 1999, s. 131–132, il. 77.
- Mieczkowski J., *Historia żydowskiego cmentarza w Szczecinie*, „Wędrowiec Zachodniopomorski” 2002, nr 2.
- Mieczkowski J., *Szczecińscy Żydzi w latach 1945–1950*, „Kronika Szczecina” 1996, nr 15.
- *Żydzi szczecińscy. Tradycja i współczesność. Materiały z sesji naukowej, 27 czerwca 2003 r.*, red. K. Kozłowski, J. Mieczkowski, Szczecin 2004.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/762-szczecin/114-cmentarze/34643-cmentarz-zydowski-w-szczecinie-ul-ojca-bezymia>
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/szczecin.htm>

Szczecin – ul. Kamińska

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Bobolicach, oprac. H. Grecki, 1995, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Barwicach, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Frankiewicz B., *Losy ludności żydowskiej na Pomorzu Zachodnim w latach 1933–1940*, „Biuletyn ŻIH” 1987, nr 3–4.
- Frankiewicz B., *Szczecińskie cmentarze*, Szczecin 2003, s. 159–165.
- *Żydzi szczecińscy. Tradycja i współczesność. Materiały z sesji naukowej, 27 czerwca 2003 r.*, red. K. Kozłowski, J. Mieczkowski, Szczecin 2004.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/szczecin.htm>
- <https://szczecin.tvp.pl/65317597/odslonieto-sciate-pamieci-poswiecona-zydowskim-mieszkancom-dabia->
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/d/249-dabie-szczecin/114-cmentarze/182458-cmentarz-zydowski-w-szczecinie-dabiu-ul-kamienska-5c>

Szczecinek

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Szczecinku, oprac. H. Grecki, 1988, Archiwum NID.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/29-szczecinek/114-cmentarze/34792-cmentarz-zydowski-w-szczecinku-ul-wodociagowa>

Świdwin

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Świdwinie, oprac. H. Grecki, 1988, Archiwum NID.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/swidwin.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/30-swidwin/114-cmentarze/35717-cmentarz-zydowski-w-swidwinie-ul-dobra-rycerskie>

Świnoujście – ul. Chopina

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Świnoujściu, ul. Chopina, oprac. H. Grecki, 1997, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Świnoujściu, ul. Chopina, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Barran F.R., *Städte-Atlas Pommern*, Leer 1993, s. 118–119.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/764-swinoujscie/114-cmentarze/36103-stary-cmentarz-zydowski>

Świnoujście – ul. Sienkiewicza

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Świnoujściu, ul. Sienkiewicza, oprac. H. Grecki, 1997, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Świnoujściu, ul. Sienkiewicza, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Barran F.R., *Städte-Atlas Pommern*, Leer 1993, s. 118–119.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/764-swinoujscie/114-cmentarze/36119-nowy-cmentarz-zydowski>

Trzcіńsko-Zdrój

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Trzcіńsku-Zdroju, oprac. B. Rudnicka, 1989, Archiwum NID.

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Trzcińsku-Zdroju, oprac. H. Grecki, 1999, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Trzcińsku-Zdroju, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.

Trzebiatów

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Trzebiatowie, oprac. H. Grecki, 1997, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Trzebiatowie, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Barran F.R., *Städte-Atlas Pommern*, Leer 1993, s. 122–123.
- Korek R.T., *Żydzi w Trzebiatowie*, Poznań 2001.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/t/768-trzebiatow/114-cmentarze/37361-cmentarz-zydowski-w-trzebiatowie-ul-sportowa>

Tuczno

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Tucznie, oprac. H. Grecki, 1988, Archiwum NID.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/tuczno.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/t/31-tuczno/114-cmentarze/37451-cmentarz-zydowski-przy-ul-mlynskiej>

Wałcz

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Wałczu, oprac. H. Grecki, 1985, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Wałczu, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/w/1248-walcz/114-cmentarze/37871-cmentarz-w-walczu>
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/walcz.htm>

Węgorzyno

- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Węgorzynie, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Barran F.R., *Städte-Atlas Pommern*, Leer 1993, s. 127.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/w/767-wegorzyno/114-cmentarze/38254-cmentarz-zydowski>

Widuchowa

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Widuchowej, oprac. M. Siwiec, 1993, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Widuchowej, oprac. H. Grecki, 1999, Archiwum NID.
- Ruthenberg E., *Dawne cmentarze żydowskie powiatu gryfińskiego i stargardzkiego*, Chojna 2014, s. 92–95.
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/w/332-widuchowa/114-cmentarze/38284-cmentarz-zydowski-w-widuchowej>

Wolin

- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Wolinie, oprac. C. Chmielewska, 1992, Archiwum NID.
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Wolinie, oprac. H. Grecki, 1992, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Wolinie, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- <http://cmentarze-zydowskie.pl/wolin.htm>
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/w/763-wolin/114-cmentarze/39145-cmentarz-zydowski>

Złocieniec

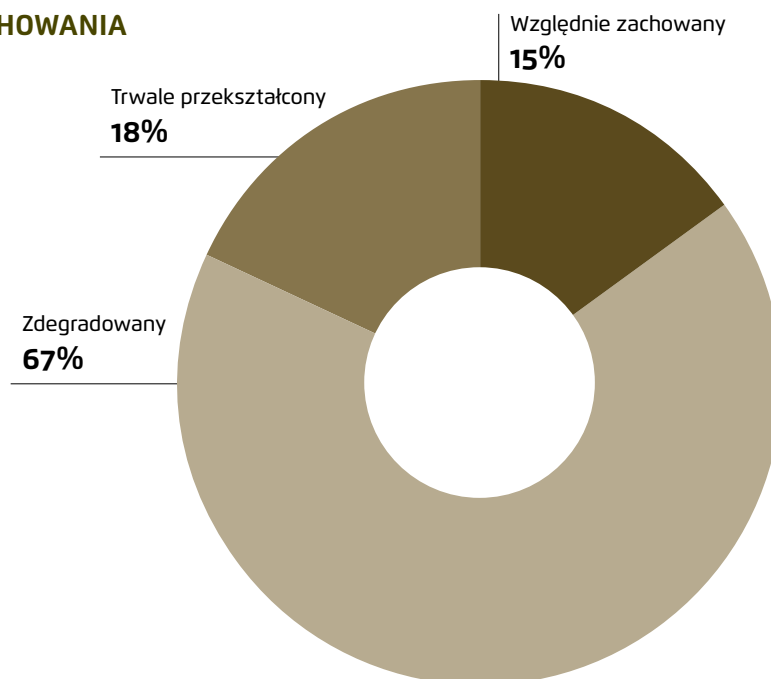
- Karta cmentarza, cmentarz żydowski w Złocińcu, oprac. H. Grecki, 1995, Archiwum NID.
- Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zabytków, cmentarz żydowski w Złocińcu, oprac. BDZ w Szczecinie, 2018, Archiwum WUOZ w Szczecinie.
- Leszczyłowski J., *Złocieniec – przygoda z historią*, cz. 1, Warszawa 2007, s. 115–119.

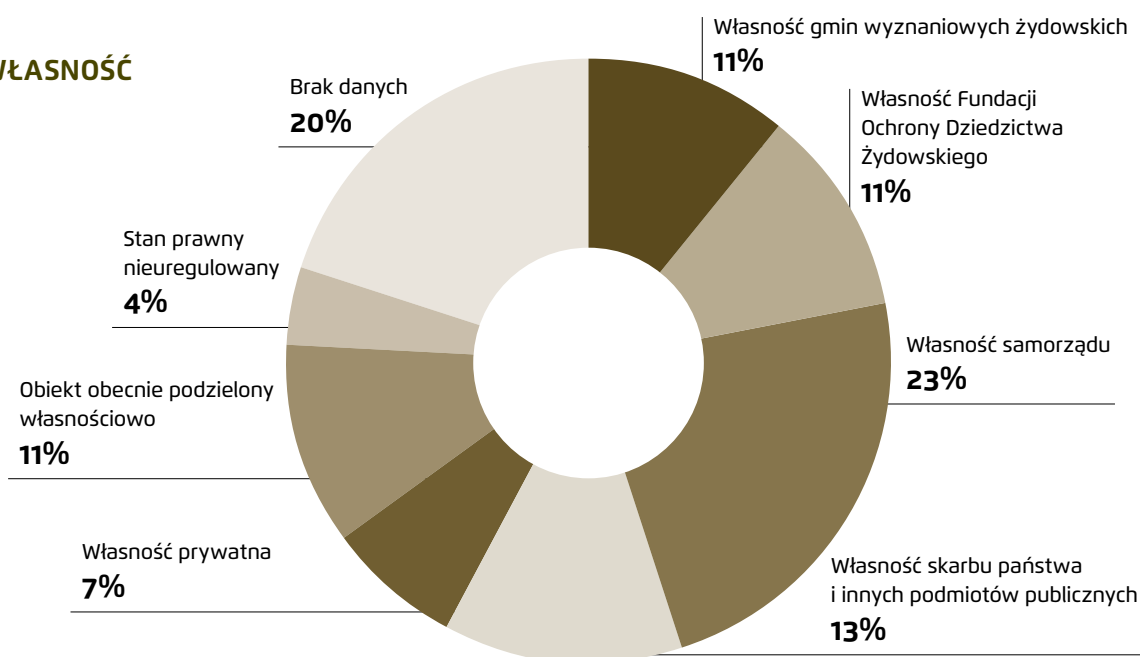
Raport krajowy

1. Stan zachowania cmentarzy w ujęciu ilościowym

STAN ZACHOWANIA

WŁASNOŚĆ

Cmentarze wpisane do rejestru zabytków	24%
Cmentarze z mogiłami ofiar Zagłady	17%
Cmentarze pozbawione czytelnych naziemnych relikwów (nagrobki, ogrodzenia, historyczne budynki i ich relikty, komponowany drzewostan)	42%
Cmentarze z istniejącymi elementami współczesnego oznakowania	49%

2. Ocena stanu zachowania

Za dzisiejszy stan cmentarzy żydowskich odpowiedzialne są nazistowskie Niemcy i Zagłada. Część cmentarzy została zniszczona podczas niemieckiej okupacji, pozostałe, pozbawione historycznych opiekunów, ulegały dewastacji później, czemu sprzyjała polityka władz Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, niechętnych wszelkim mniejszościom narodowym. Dużą część cmentarzy żydowskich uznano za mienie opuszczone i przeznaczono do nowych funkcji – zabudowy mieszkaniowej i przemysłowej, dróg, składów i targowisk, parków. Władze PRL utrudniały też członkom żydowskiej społeczności, którzy przetrwali, pielęgnację cmentarzy, a także tolerowały ich dalszą dewastację. Na terenie 42% obiektów nie zachowały się jakiegokolwiek czytelne naziemne ślady miejsc pochówku, a na znacznej części pozostałych znaleźć można tylko znikome relikty – fragmenty macew i obmurowań grobów, ślady ogrodzeń⁶⁵.

Od połowy lat 80. XX wieku postępowało naukowe rozpoznanie tego zasobu, a w ostatnich latach coraz więcej mamy przykładów zaangażowania w porządkowanie i upamiętnianie zapomnianych cmentarzy nie tylko żydowskiej społeczności, ale także władz samorządowych, organizacji pozarządowych i osób prywatnych.

Podział cmentarzy pod względem stanu zachowania został oparty na kryterium integralności zachowanej powierzchni grzebalnej. To podział umowny i ogólny, nie przesądza o wartości pojedynczych cmentarzy lub ich zachowanych fragmentów. Ze względu na funkcje sakralne żydowskich miejsc pochówku w zastosowanym podziale pominięto kryterium stanu zachowania naziemnej substancji zabytkowej, czyli nagrobków i ich reliktyw, oheli, cmentarnych budynków i ogrodzeń.

2.1. Cmentarze względnie zachowane

To cmentarze, na których – przy aktualnym stanie badań – nie stwierdzono naruszenia terenu grzebalnego. W tej grupie znajdują się zarówno obiekty, które zachowały znaczną ilość nagrobków i innych historycznych elementów, jak i obiekty, na których powierzchni nie zachowały się żadne czytelne ślady. Cmentarzy względnie zachowanych jest w Polsce 15% spośród wszystkich cmentarzy żydowskich, które udało się zlokalizować.

2.2. Cmentarze zdegradowane

Do tej kategorii zaliczono 67% cmentarzy. To obiekty z fragmentarycznie naruszoną powierzchnią grzebalną oraz te, w stosunku do których obecny stan badań nie pozwala potwierdzić pełnego zachowania historycznych pochówków. W tej grupie znajdują się obiekty, na których zachowała się zarówno znaczna ilość nagrobków i innych historycznych elementów, jak i obiekty, na których nie zachowały się na powierzchni żadne czytelne ślady pochówków.

2.3. Cmentarze trwale przekształcone

Do tej kategorii zaliczono 18% cmentarzy żydowskich o potwierdzonej lokalizacji. To cmentarze, na których pochówki zostały w znacznej części lub całkowicie i bezpowrotnie zniszczone. Na 90%

⁶⁵ Zagadnienia procesów degradacji cmentarzy opracował Krzysztof Bielawski: „*Nawet umarłym nie dali spokoju*”. *Destrukcja cmentarzy żydowskich na terenach obecnej Polski w latach 1933–1945*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2019, nr 15, s. 528–554; K. Bielawski, *Zagłada cmentarzy żydowskich*, Warszawa 2020.

obiektów z tej grupy dominuje zabudowa mieszkalna i przemysłowa o różnej skali lub infrastruktura drogowa i techniczna.

Pozostałe cmentarze zostały zniszczone przez eksploatację surowców skalnych, rozbudowę sąsiednich cmentarzy – wyznaniowych, komunalnych, wojennych – a także inne inwestycje. Jedynie na terenie 6% obiektów z tej grupy zachowały się nieliczne relikty dawnego zagospodarowania – ślady historycznych ogrodzeń lub budynków, fragmenty nagrobków, pojedyncze okazy starodrzewu z czasów funkcjonowania cmentarza.

W niektórych przypadkach badania terenowe pozwoliły skorygować przekonania o całkowitym zniszczeniu cmentarza. Na terenie starego cmentarza w Ostrowi Mazowieckiej – przekształconego w miejskie targowisko – zrealizowane w ramach prowadzonego przez NID programu badania georadarowe⁶⁶ potwierdziły zachowanie kilkuset nisz grobowych wraz ze szczątkami.

3. Główne zagrożenia i zagadnienia związane z utrzymaniem cmentarzy

Wykonana przez Narodowy Instytut Dziedzictwa weryfikacja terenowa cmentarzy żydowskich oraz doświadczenia z realizacji w latach 2018–2023 programu „Oznakowanie cmentarzy żydowskich na terenie Rzeczypospolitej Polskiej” pozwoliły na precyzyjne wskazanie głównych zagrożeń dla cmentarzy żydowskich:

- zatarcie pamięci lokalnych społeczności o historycznej funkcji zapomnianych cmentarzy,
- nieuregulowany status prawny obiektów,
- nieczytelność granic w terenie,
- brak dokumentacji precyzyjnie określającej historyczne granice cmentarzy,
- nowe inwestycje budowlane i infrastrukturalne na terenie nierozpoznanych i niechronionych prawnie obiektów,
- niedostateczna ochrona prawna.

Oddzielnym zagadnieniem dotyczącym zidentyfikowanych cmentarzy są problemy z ich utrzymaniem:

- brak stałych opiekunów,
- brak systematycznej pielęgnacji,
- nieprzestrzeganie lub nieświadomość wymogów żydowskiego prawa religijnego podczas prac porządkowych,
- nietrwałość efektów okazjonalnych akcji porządkowych.

4. Analiza stanu ochrony prawnej

Prawie 83% cmentarzy żydowskich objętych jest ewidencją zabytków w formie kart cmentarzy lub kart ewidencyjnych obiektów nieruchomości niewpisanych do rejestru zabytków, 24% cmentarzy żydowskich zostało wpisane do rejestru zabytków, z tej liczby 11% obiektów zostało wpisane do niego w latach 2018–2023.

Cztery cmentarze żydowskie – niezależnie od wpisu do rejestru zabytków – leżą w granicach pomników historii:

■

⁶⁶ Ryndziewicz R., *Badania georadarowe na terenie dawnego cmentarza żydowskiego w Ostrowi Mazowieckiej*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 2021, maszynopis, Archiwum NID.

- nowy cmentarz żydowski w Łodzi na terenie „wielokulturowego krajobrazu miasta przemysłowego”,
- cmentarz żydowski przy ul. Okopowej w Warszawie na terenie „zespołu zabytkowych cmentarzy wyznaniowych na Powązkach”,
- cmentarz Remuh oraz cmentarz Nowy przy ul. Miodowej w Krakowie na terenie „historycznego zespołu miasta” (cmentarz Remuh leży także w granicach obszaru wpisanego na listę światowego dziedzictwa UNESCO – „historycznego centrum Krakowa”).

Jako chronione należy także traktować obiekty (22% rozpoznanych cmentarzy), które w ramach procesu restytucji powróciły w ręce historycznych opiekunów gmin wyznaniowych żydowskich, Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, innych podmiotów związanych ze społecznością żydowską, co zabezpiecza cmentarze przed działaniami inwestycyjnymi (choć nie zawsze zabezpiecza przed dewastacją – z powodu braku stałego nadzoru).

Problemem wpisów cmentarzy żydowskich do rejestru zabytków, tak jak zresztą w przypadku innych kategorii zabytków ujmowanych w rejestrze, jest brak precyzji w określeniu przedmiotu i zakresu ochrony. Znaczna część starszych decyzji o wpisie do rejestru nie zawiera danych lokalizacyjnych ani nie wskazuje granic i przedmiotu ochrony. Należy przeprowadzić dokładną analizę poszczególnych decyzji w odniesieniu do obecnego stanu rozpoznania obiektów, czemu towarzyszyć będzie badanie historycznych granic cmentarzy.

c.

Rekomendacje

1. Zalecenia co do sposobu i formy oznakowania

Doświadczenia z realizacji programu „Oznakowanie cmentarzy żydowskich na terenie Rzeczypospolitej Polskiej” w latach 2018–2023 pozwalają stwierdzić, że forma oznakowania wypracowana przez Generalnego Konserwatora Zabytków i Naczelnego Rabina Polski spełnia swoje funkcje i powinna być kontynuowana.

Oznaczenie zapomnianych obiektów pamiątkową tablicą jest pierwszym sygnałem odzyskiwania pamięci. W innych przypadkach jest zwieńczeniem pewnego etapu prac. Z kolei dla cmentarzy znanych i rozpoznawanych w przestrzeni społecznej oznakowanie staje się kolejnym przypomnieniem i zachętą do dalszych działań. Ta prosta w formie tablica nie wyklucza innych, bardziej rozbudowanych form upamiętnienia lub elementów informacyjnych.

Pierwotnie zakładano, że inicjatywa oznakowywania kolejnych obiektów pozostanie w gestii Narodowego Instytutu Dziedzictwa, a partnerzy – właściciele terenów cmentarzy – proszeni będą jedynie o wyrażenie zgody. Doświadczenia 5 lat programu pokazały jednak, że bez zaangażowania lokalnych społeczności działania wokół oznaczenia cmentarza nie przekładają się na wytworzenie mechanizmów, które doprowadziłyby do trwałej pielęgnacji obiektów oraz do przeniknięcia do świadomości obecnych mieszkańców pamięci o dziedzictwie żydowskim.

Czynna rola przedstawicieli lokalnych społeczności – zarówno fundacji, stowarzyszeń, jak i osób prywatnych – pozwoliła na zwiększenie efektywności programu i trwałości jego rezultatów, zarówno w sferze materialnej, jak i świadomościowej. Nauczylismy się doceniać aktywność lokalnych mieszkańców, którzy z czasem stają się spadkobiercami zapomnianego dziedzictwa.

2. Rekomendacje w zakresie badania granic obiektów

Kompletne i zgodne z historycznym zasięgiem cmentarza ogrodzenia posiadają nieliczne cmentarze (około 15%), dlatego zasadniczą kwestią w planowaniu ich odtworzenia jest rozpoznanie granic cmentarza. Dla cmentarzy z ogrodzeniami powstałymi po 1945 r. konieczne jest – ze względu na liczne przypadki niezgodności z historycznym przebiegiem granic – dokumentacyjne potwierdzenie granic.

Dla cmentarzy o nieczytelnych granicach proponuje się następującą kolejność postępowania:

- badania archiwalne,
- wyszukanie przedwojennych map katastralnych,
- analiza fotografii lotniczych, w tym z czasów wojny,
- analiza danych LIDAR,
- badania terenowe, a w uzasadnionych przypadkach bezinwazyjne badania archeologiczne,
- synchronizacja uzyskanych danych na mapach współczesnych,
- geodezyjne wyznaczenie granic.

3. Kształtowanie ochrony prawnej obiektów

Jedyną formą zapewniającą pełną ochronę żydowskich nekropolii jest wpis do rejestru zabytków⁶⁷. Ochroną powinny być objęte nie tylko czytelne elementy powierzchniowe – rzeźbiarskie i bu-

⁶⁷ O procedurze i konsekwencjach wpisu do rejestru zabytków: zob. J. Brudnicki, K. Zalaszińska, *Wpis do rejestru zabytków*, https://samorząd.nid.pl/baza_wiedzy/wpis-do-rejestru-zabytkow (dostęp: 18.03.2024).

dowlane – lecz także teren grzebalny. Podstawą do kształtowania prawnej ochrony obiektów jest rzetelne rozpoznanie historycznych granic obiektu – inaczej nie ma możliwości odpowiedzialnego określenia zakresu ochrony⁶⁸.

4. Aneksy

4.1. ANEKS I

WYTYCZNE KOMISJI RABINICZNEJ DO SPRAW CMENTARZY⁶⁹

Cmentarze żydowskie. Ciało i dusza

W judaizmie święte jest zarówno to, co duchowe, jak i to, co fizyczne. Tak dusza, jak i ciało mogą wnieść do świata świętość. Dusza jest źródłem świętości, a ciało naczyniem, które nosi tę świętość w sobie, dlatego i dusza, i ciało pozostają na zawsze święte. Kości tych, którzy odeszli, są święte i muszą być traktowane z najwyższym szacunkiem. Ciała zmarłych muszą być pogrzebane w ziemi (co wyklucza kremację, jak i pozostawienie ciał ponad poziomem gruntu) i pozostać nienaruszone. Ekshumacja jest w judaizmie ściśle zabroniona, z wyjątkiem przypadków szczególnych i nadzwyczajnych. Istnieje tradycja, która mówi, że dusza i ciało pozostają połączone nawet po śmierci, jeżeli więc narusza się kości tu, na ziemi, to naruszony zostaje także spokój duszy w niebie.

Praktyczne uwagi przy sprzątaniu cmentarza żydowskiego

Zakazuje się:

- a. wszelkich działań, które naruszają powierzchnię gruntu;
- b. kopania w gruncie (w tym używania ciężkich narzędzi bądź wjeżdżania ciężkim sprzętem na teren cmentarza)*;
- c. wrywania drzew i krzewów z korzeniami;
- d. odkopywania kamieni i tablic nagrobnych (macew);
- e. samowolnego grzebania kości;
- f. podkopywania ogrodzenia cmentarza;
- g. otwierania grobów;
- h. pracy w szabat (od zachodu słońca w piątek do zachodu słońca w sobotę) oraz w inne święta żydowskie.

Zezwala się na:

- a. usuwanie chwastów (płytko zakorzenionych) i koszenie trawy;
- b. wytyczanie alejek na powierzchni gruntu;
- c. instalację tablic pamiątkowych i informacyjnych;
- d. przycinanie drzew i krzewów tuż przy powierzchni ziemi;

■

⁶⁸ W ostatnich latach obserwujemy coraz więcej przypadków właściwego rozumienia ochrony cmentarzy żydowskich – na przykład wpis do rejestru zabytków fragmentu pozbawionego widocznych relikwów cmentarza w Bytomiu przy ul. Piastów Bytomskich (decyzja o wpisie nr A/324/II z 27.12.2011).

⁶⁹ Zob. *Wytyczne Komisji Rabinicznej do spraw Cmentarzy*, Wirtualny Sztetl, <https://sztetl.org.pl/pl/wytyczne-komisji-rabinicznej-do-spraw-cmentarzy> (dostęp: 14.02.2024).

- e. usuwanie śmieci;
- f. nawożenie dodatkowej warstwy ziemi.

* W wyjątkowych sytuacjach, jeśli jest to bezwzględnie konieczne, zezwala się na użycie sprzętu ciężkiego bądź wjechanie ciężkim sprzętem budowlanym na teren cmentarza – pod warunkiem wcześniejszej konsultacji z Komisją Rabiniczną do spraw Cmentarzy i otrzymaniu zezwolenia. W razie jakichkolwiek pytań bądź wątpliwości prosimy o kontakt z Komisją Rabiniczną do spraw Cmentarzy.

4.2. ANEKS II

Standardy konserwacji i upamiętniania cmentarzy żydowskich na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej uzgodnione na mocy porozumienia między Generalnym Konserwatorem Zabytków a Związkiem Gmin Wyznaniowych Żydowskich w RP oraz Naczelnym Rabinem Polski (2018)⁷⁰.

Różny stan zachowania, niejednorodna ochrona, skomplikowany stan prawny i nierównomierny poziom opieki stoją za koniecznością usystematyzowania oznakowania cmentarzy żydowskich i ich granic. Aby objąć tereny cmentarzy ochroną, a także w atmosferze współpracy przywrócić należytą pamięć obiektom i powstrzymać proces ich zanikania w przestrzeni krajobrazu, ustala się następujące standardy zachowania i upamiętniania cmentarzy żydowskich na terenie Rzeczypospolitej Polskiej. Mają służyć służbom konserwatorskim, gminom i zarządom cmentarzy, a także wszelkim podmiotom działającym na rzecz ochrony dziedzictwa polsko-żydowskiego.

- W procesie rewitalizacji cmentarzy żydowskich ujętych w gminnej ewidencji zabytków lub wpisanych do rejestru zabytków konieczny jest udział Naczelnego Rabina Polski lub jego przedstawiciela.
- Zakazuje się ingerowania w grunt w granicach obszaru, na którym znajduje się cmentarz żydowski.
- W ramach prowadzonych prac należy: uporządkować teren cmentarza, usunąć elementy obce oraz zadbać o estetykę miejsca z poszanowaniem zasady nieingerowania w grunt.
- Macewy można ustawić w pionie na uporządkowanym terenie. Jeśli to możliwe, należy doprowadzić do ich oczyszczenia i konserwacji.
- Należy zachować układ przestrzenny charakterystyczny dla cmentarzy żydowskich, z uwzględnieniem potrzeb dotyczących trwałej opieki, np. koszenia trawy.
- Dopuszcza się wycinkę samosiewów, jeśli nie naruszy to karp korzeniowych, oraz wyrównanie gruntu i nawożenie ziemi pod obsianie trawą i mocowanie macew.
- Jeśli jest to możliwe, w miejscu oryginalnych ciągów pieszych na terenie cmentarza dopuszcza się utwardzenie alejek, bez ingerencji w istniejący poziom gruntu.
- Niewskazane jest budowanie ścian z macew lub ich części ze względu na niskie walory estetyczne.
- Opieka nad cmentarzem żydowskim powinna odbywać się w dialogu z lokalną społecznością, przedstawicielami władz lokalnych oraz innych związków wyznaniowych. W miarę możliwości w opiekę zaangażowane powinny być placówki edukacyjne i kulturalne.
- Cmentarze powinny być oznakowane za pomocą tablicy w kształcie macewy, zawierającą informację: „W tym miejscu znajduje się cmentarz żydowski”. (...)
- Informacje o historii miejsca dostępne są za pomocą kodu QR, który odsyła do strony www.zabytek.pl.

■

⁷⁰ Ministerstwo Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu, *Wybrane działania Ministerstwa Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu w obszarze stosunków polsko-żydowskich w latach 2016–2021*, dostępny online na stronach MKiDN (dostęp: 14.02.2024).

- Na obszarze cmentarza konstrukcja jakichkolwiek obiektów, świeckich czy sakralnych jest zabroniona. Zakaz nie dotyczy odbudowy oheli na ich oryginalnych fundamentach lub w historycznie potwierdzonym miejscu, jeśli fundamenty nie są widoczne.